

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ

ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

თბილისი
ТБИЛИСИ

2. 1980

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. პეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. შიშიგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкрелидзе Т. В., Гвахария А. А. (секретарь), Дзидзигური Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метревели Е. П., Цайшвили С. С.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. გლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глonti

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 30.VI.80; შუკვ. 290; ანაწილების ზომა 7×11¹/₂;
ქაღალდის ზომა 70×108⁷/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 16,80; საარტიკულო-საგამომცემლო
თაბახი 15,60; უე 07430; ტირაჟი 2000;
ფასი 1 ჰან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ. მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი რ ა ა რ ს ი

წ ე რ ი ლ ე ბ ი

ბ. ბარდაველიძე, დ. კლდიაშვილის შემოქმედების საწყისებთან	5
ლ. სანაძე, ილია ჭავჭავაძის პიესების ბეჭდვის ისტორიიდან	17
ნ. კილანაძე, ეახტანგ ორბელიანის ადრეული შემოქმედებიდან	23
ნ. ბეჰიევა, გრიგოლ ბაგრატიონის ანთოლოგიები	33
ე. გუნია, ა. ნ. რადიშჩევის მხატვრული მეთოდის საკითხისათვის	47
მ. დანელია, ჟანრის საკითხი ფოლკნორის ფსიქოლოგიურ ნოველებში	56
თ. შიოშვილი, ქართული მითოლოგიური პერსონაჟები — წყლის დედა, კუდიანი (თედო სახოკიასელი მასალების მიხედვით)	65
თ. ქურდოვანიძე, ქართული კუმულატიური ზღაპარი	76
ლ. ათანელიშვილი, რამდენიმე კრიტიკოგრაფიული წერილის შესახებ	84
ა. შანიძე, ლექსიკოლოგიური შენიშვნები (მსხოვარი, მემცხვარე)	89
ე. ჯანგიძე, ქართული ლექსიკა თურქული ენის დიალექტებში	95
ნ. ქუთელია, ლაზური ეოკალიზმი	105
ნ. კიზირია, უკანაენისმიერ ზმულთა აფრიკატიზაცია ქანურის ათინურ კილოკავში	121
ნ. რობაქიძე, ტერმინი 'იბღალ-ი ზამახშარისეული ინტერპრეტაციით	128
ი. ზიცარი, „მონა“ და „მოსამსახურე“ ქართველურ ენებსა და ბასკურში	131
ვ. ჩირიკბა, საერთო კავკასიური lag/lah „მონა“, „მამაკაცი“	158

ც ნ ო ბ ე ბ ი და შე ნ ი შ ე ნ ე ბ ი

ე. სილოგაძე, სომხეთის ქართული ეპოგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ	142
---	-----

კ რ ი ტ ი კ ა და ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

აღ. ბარამიძე, შ. ძიძიგური, ს. ცაიშვილი, ა. გვახარია, „რუსთაველის კოსმოლოგია“	182
მ. იმნაძე, ოტარიდის „ბრუნვა“ და მისი ინტერპრეტაცია	186

შ ე რ ი ლ ე ბ ი

ბაჰან ბარდაველიძე

დ. კლდიაშვილის შემოქმედების საფუძისებთან

1882 წლის შემოდგომიდან დავით კლდიაშვილი უკვე საქართველოშია. სრული ათი წელი იმყოფებოდა იგი საშობლოდან შორს, კიევისა და მოსკოვში, მოწყვეტილი მშობლიურ გარემოს, კულტურას, ენას.

80-იანი წლები ქართული კულტურის აღმავლობის წლებია. იმ განახლებამ, რომელიც ჩვენში დიდმა განმანათლებლებმა, თერგდალეულებმა, დაიწყეს ილია ჭავჭავაძისა და აკაკი წერეთლის მეთაურობით, ნაყოფი გამოიღო. მე-19 საუკუნის 80-იანი წლები ქართული მწერლობის ახალი პერიოდია ჩეალოიშის განვითარების, მხატვრული გამოსახვის ფორმების სიხლისა და მრავალმხრივობის თვალსაზრისით. „ამის მუწყებელია, უპირველეს ყოვლისა, აღყაზნების და ვაჟა-ფშაველას სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლა. ამავე პერიოდში ახალ შედეგებს ქმნიან ილია ჭავჭავაძე და აკაკი წერეთელი. ასევე დაუცხრომლად იბრძვიან ქართული მწერლობისა და საზოგადოებრივი აზრის წინმსვლელობისათვის სამოციანელთა სხვა წარმომადგენლები — ნიკო ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, კირ. ლორთქიფანიძე, ს. მესხი და სხვ. გარკვეულ სიხლეს მოასწავებდა ამ წლებში ხალხოსანი მწერლებიც (ნ. ლომოური, ს. შგალობლიშვილი, ეკ. გაბაშვილი, ი. დავითაშვილი, ზ. გულიაშვილი და სხვ.) გამოსვლაც“¹. საკმაოდ მრავლად გამოდის ყურნალ-გაზეთები. მთავარი მათგანია, რომ „მე-19 საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს მთელი პროგრესული პრესა, კერძოდ, როგორც ცხოველ-განმათავისუფლებელი. ისე ხალხოსნური მოძრაობის ყურნალ-გაზეთები საერთო-დემოკრატიული, ე. ი. არსებითად ჰურეუაზიულ-დემოკრატიული მიმართულების ორგანოები იყო. ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის, ბატონყმობისა და მისი ნაშთების რევოლუციურ-დემოკრატიული კრიტიკა და ახალ საზოგადოებრივ ურთიერთობათა საფუძველზე მთელი ერის, მისი მშრომელი უმრავლესობის უკანონოებ, პოლიტიკურ და კულტურულ ინტერესთა უტოპიური დაცვა იყო მათი ძირითადი შინაარსი მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში. იმდროინდელმა დემოკრატიულმა პრესამ ნიადაგი მოუზადა კლასობრივი ბრძოლის პროლეტარული პერიოდის ყურნალ-გაზეთებს“². იგივე ვითარება იყო მამინდელ რუსეთშიც. ლიტერატურული ცხოვრება და საზოგადოებრივი აზრი დაძაბული იყო.

ამ ვითარებაში ახალგაზრდა დავით კლდიაშვილს განსაკუთრებით ნწყვედ უნდა ეგრძნო მშობლიური ენის არასაკმარისი ცოდნა, მით უფრო, რამ

¹ ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 4, თბ., 1974, გვ. 326.

² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. 5, თბ., 1970, გვ. 811.

³ შტრ. ვ. ი. ლ ე ნ ი ნ ი, თხზ., ტ. 20, 1951, გვ. 301.

სამწერლო მოწოდება მან აღრეულ ასაკში, ჭერ კიდევ კიევის სამხედრო გიმნაზიაში სწავლისას, იკრძნა⁴.

დავითი მისთვის ჩვეული გულმოდგინებით შეუდგა მშობლიური ენის აღდგენას. საინსპურებრივი პირობები, ცხადია, საამისოდ შეუფერებელი ჰქონდა. სამაგიეროდ, იგი დაუახლოვდა ღურმიშხან ეურულის ინტელიგენტურ ოჯახს. შემდეგში დავითი მადლიერების გრძნობით იკონებს ეურულის მეუღლეს, ქეთევანს, რომელმაც დაუფასებელი დახმარება გაუწია „ჩიქორთული ქართულის“ გამოსწორებაში. ასევე კეთილმყოფელი გავლენა მოახდინა მასზე ბათუმში დროადრო ჩამოსული ქართული სცენის ოსტატებთან ურთიერთობამ, რომელთა რეჟამშეუნებდნენ ლადო შესხიშვილი და ვასო აბაშიძე, მარიამ საფაროვა-აბაშიძისა და ნატო გაბუნია, აგრეთვე, დიდი მწერალი ალექსანდრე ყაზბეგი, რომელიც იმ ხანებში სცენაზეც თამაშობდა. ასე რომ, დავითი პირველად და უკანასკნელად თავის სიცოცხლეში სცენაზეც კი გამოსულა⁵.

მანაც ათი წელი დასჭირდა დავითს, რომ დაუფლებოდა მშობლიურ ენას, შეჭრილიყო მის წიაღში, ეტყია იგი თავისი მხატვრული შემოქმედების ენად; ზუსტად ათი წელი, იმდენივე, რამდენმაც მას დააეწყო ქართული. ეს არის წლები დაუღალავი სრულყოფისა, ცდებისა და ძიებებისა როგორც ენის წიაღში, ასევე ლიტერატურული შემოქმედების ძირითადი ტენდენციების ჩამოყალიბებისათვის.

ბევრი არაფერი ვიცით ამ ათი წლის შესახებ. მაგრამ მწერლისაგან მოწოდებული ორიოდ ცნობა, აგრეთვე რამდენიმე შემორჩენილი უბის წიგნაკი და ჩანაწერები, მანაც იძლევა საშუალებას ასე თუ ისე გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ მწერლის შემოქმედებითი ჩამოყალიბების პროცესზე.

უკვე 1883 წელს, ბათუმში ჩამოსვლის ერთი წლის თავზე, საყმაწვილო ეურნალ „ნობათში“ დაიბეჭდა დავით კლდიაშვილის მიერ გერმანულიდან გადმოთარგმნილი პერდერის პატარა მოთხრობა „მწყემსი“. მასში ნაამბობია პატარა მწყემსის შესახებ, რომელიც შემთხვევით გაიცნო შაჰმა, მოეწონა, სასახლეში წაიყვანა და შემდეგში ყოფილი მწყემსი დიდად დაწინაურდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ გარდა მწერლობაში ვარჯიშისა, დავითი მიიზიდა მოთხრობას ჰუმანისტურმა, ერთგვარად დემოკრატიულმა შინაარსმა.

ეს თარგმანი ჩვენთვის სხვა მხრივაცაა საინტერესო: იგი ნამაგალითოდ „სწორი ქართულითა“ დაწერილი, ისეთი ქართულით, რომელიც სანიმუშო უნდა ყოფილიყო მოხარდათთვის. აი, ნაწყვეტი ამ თარგმანიდან: „ერთხელ შაჰი თავის მსლბლებით სანადიროდ წავიდა. ნადირობის დროს თავის ამაღას დაშორდა და ერთ მთას მიუახლოვდა. აქ გაფანტული იყო ცხვრის ფარა. შაჰს სალამურის ხმა და მასთან მშვენიერი სიმღერა მოესმა. გაეშურა, საიდგანაც ისმოდა წმინდა, ნაზი ხმა. აჲ, ხის ძირას, ბავშვი იჯდა, ზელში სალამური ეკირა“⁶.

აქ დაუკულია ქართული ენის ყველა ქრესტომათიული პრინციპი: ჭერ ქვემდებარე, შემდეგ — შემასმენელი, სინტაქსური წყვილების ზუსტი თანმიმდევრობა და ა. შ. თხრობა სადაა, საგანგებოდ მწყობრია. შესანიშნავი საყარჯიშოა ქართული ენის შემსწავლელთათვის.

⁴ იხ. დ. კლდიაშვილი, თხზულებანი, 1952, ტ. 2, გვ. 252.

⁵ დ. კლდიაშვილი, თხზ. ტ. 2, გვ. 141—143.

⁶ „ნობათი“, 1883, წ. გვ. 274.

ისიც რომ დაეფუძეთ, რედაქციამაც გაჰქრა კალაში დაშვებები ავტორის ნამუშევარს, დაეითისათვის ეს თარგმანი მაინც გარკვეული წარმატების მათუწყებელი უნდა ყოფილიყო.

დავითი მეთოდურად, სამხედრო კაცისათვის დამახასიათებელი სიმტკიცით მოჰკიდებია საქმეს: „...ყოფნაზედ წერაში — ეთარგმნიდი ხან გერმანულიდან, ხან ფრანგულიდან“⁷. 1886 წელს ჟურნალ „თეატრში“ დაბეჭდა კარმენ სილვას მოთხრობის „მთა-ნახშირის“ თარგმანი⁸.

დამწყები მწერალი ამჯერად კიდევ მეტი შერჩევით მოჰკიდებია თარგმანს. მოთხრობა, გარდა დემოკრატიული შინაარსისა, მძაფრად გამოსატული პატრიოტული პათოსითაა გამსჭვალული. რადგან ეს თარგმანი დ. კლდიაშვილის თხზულებათა კრებულებში შემდეგ აღარ შესულა და ერთგვარ ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობასაც წარმოადგენს, არაა უინტერესო მისი მოკლე, შინაარსის გაცნობა.

კარმენ სილვას⁹ „მთა-ნახშირი“ რუმინელი ხალხის ყოფა-ცხოვრებას შეეხება. მასში აღწერილია სოფლელი ქალ-ვაჟის, მშვენიერი პონას და ასევე მოხდენილი ქაბუჯის პანასას სიყვარულის ისტორია. პონა და პანასა უკვე დანიშნულებად ითვლებიან, მაგრამ ომი დაიწყება და პანასაც თავისი პატრიოტული მოვალეობის აღსასრულვლად მიდის. გადის ხანი და მოულოდნელად, ღამით, პანასა პონას გამოეცხადება: იგი ფრანტიდან გამოპარულა, რადგან პონას სიყვარული მოსძალდება. ქალი ფანრისხდება და ბედუკულობათ საქმროს ხელსა ჰკრავს: „მოგვედებოდა და შენისთანა მხდალს ქმრად არ დავასახლებდი, იმიტომ რომ შენისთანა ქმარი საზიზღარი იქნება მხოლოდ“. პონა მიუთითებს ტყით შემოსილ მთაზე, რომელიც მათ სოფელს გადმოჰყურებს: „ის მთა უფრო აღრე ფერფლად იქცევა, ერთიანად ცეცხლი ჩანთჭავს, სანამ პონას შენს ცოლათ ნახავ...“. მართლაც, ატყდება საშინელი ქვექა-ქუხალი, მთას ცეცხლი მოედება და ნახშირად იქცევა. შეძრწუნებულ პანასა უგზო-უჯვლოდ გარბის. კარგა ხნის შემდეგ პონა ბრძოლის ველზე იპოვის დაჭრილსა და დასახიჩრებულ პანასას, რომელსაც გასაოცარი გმირობა გამოუჩენია. პონა გამოაბრუნებს ვაჟს. ცოლად გაჰყვება და ამყობს ბრმა. მაგრამ გმირი ქმრით: „აბა ვის ჰყავს ჩემისთანა ქმარი, სახელოვანი, დამსახურებული, — მე შემიძლია მაგით ვიამპარტაუნო!“

აი, ასეთი შინაარსის მოთხრობები უთარგმნია დავითს. მას მოსწონს უბრალო ადამიანების ნიჭიერება, მათი მაღალი ზნეობა, ქალის ერთგულება და სულის სიმტკიცე.

ამავე წლებში უნდა იყოს შესრულებული დავით კლდიაშვილის მცირერიცხოვან ხელნაწერებში შემონახული რამდენიმე თარგმანი ფრანგულიდან, უპირატესად სამიჯნურო ან ყოფითი ხასიათისა, მაგრამ ისინი აღარ დაუსრულებია.

დავითის ყურადღება უკვე საკუთარი შემოქმედებითი ძიებებისკენაა მიბართული. ეს ძიებები მრავალფეროვანია. უპირატესად მორალისტური ხასიათისაა. აქ არის სკეფსისიცი, აღამიანთა საზოგადოების მოუწყობლობის გამო, რომელსაც ეწირება ოჯახი, სიყვარული, ღირსება.

⁷ დ. კლდიაშვილი, თხზ. ტ. 2, გვ. 253.

⁸ „თეატრი“, 1886, № 7. თავის მოგონებებში დავითი შეეცდომით მიუთითებს თარგმანის გამოქვეყნების თარიღს — 1885 წელს.

⁹ კარმენ სილვას სახელით წერდა რუმინეთის დედოფალი ელიზავეტა.

ამ თვალსაზრისით საყოველთაოდ 1885 წლის მაისით დათარიღებული დაუმთავრებელი მოთხრობა „შთამომავალი“¹⁰. მოთხრობაში აღწერილია ვალაქიური აზნაურის სეიმონ სამანიძის ასულის, კესარიას ხვედრი, კესარია ენერგიული, გონებაგახსნილი და მომხიბლავი ქალიშვილია. მას გარს ახვევია თავყვანისმცემლები: ანდრია ჭყონია, ლუკა შემოქმედელი, მწერლის დახასიათებით — „უნიჭო, გამოტვივნილი საზოგადოება“. აქვეა ალექსი გიორგაძე, განათლებული, კეთილშობილი ინტელიგენტი, რომელიც თვალყურს ადევნებს ახალგაზრდა ქალს და მის თავყვანისმცემლებს. „შეუძლებელია, რომ ეს გონებაგახსნილი ქალი. ყოველივე კაცთამმალღებელის აზრის მომღვენო, ისე დამცირებულიყო, ისე დატეხულიყო, რომ არ ძაგდეს გარშემორტყვილი უნიჭო საზოგადოება...“

კესარია მანც უნიჭო და თავხედ ანდრია ჭყონიას მიჰყვება ცოლად, რაზედაც ალექსი იტყვის: „მე დიდი ხანია ვიციდი, რომ იგი ამხანაგს კი არ ეძებდა, არამედ ფულს...“

ამ საკმაოდ ვრცელ მოთხრობის მონახაზში უკვე იგრძნობა დავით კლდიაშვილის შემდგომი შემოქმედების ერთ-ერთი წამყვანი თემა: ქალის ბედი მემამულურ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში.

დავითს, ეტყობა, გაცილებით ფართო ჩანაფიქრიც ჭყონია. ერთგან ასეთი ჩანაწერი გაუკეთებია: „ორი ახლად აღმოცენებული ძალები ხვედებიან გზაზედ ერთმანეთს, ორივეს წინ ძევს ჭრეთ უცნობი, გასაღული ფართო ასპარეზში, — ცხოვრების მოედანი. ალექსი გიორგაძე, კესარია სამანიძე — ახალი ძალები ჭრეთ დაუღალავი. ანდრია ჭყონია, ლუკა შემოქმედელი — დაღალულები, მძებნელნი მათ ფუჭი ცხოვრების ამომესებელი საგნებისა“.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კესარია შემდგომში შეინანებს თავის საქციელს, მამის ნებას რომ დაჰყვა და ანდრიას მისთხოვდა.

„შთამომავალში“ ერთგვარად გამოკვეთილია დ. კლდიაშვილის შესანიშნავი დრამატული პიესის „ორინეს ბედნიერების“ კონტურები, რომელიც მან ათი წლის შემდეგ უნდა დაწეროს. ყოველ შემთხვევაში, ხასიათების მსგავსება იგრძნობა: კესარია — ორინე, ალექსი გიორგაძე — ვიქტორი, ანდრია ჭყონია — აბესალომი, სეიმონ საბანიძე — ფილიპე ბარბაქაძე.

საყოველთაოდ „შთამომავალზე“ მუშაობის სტილიც: სანამ ნაწარმოებში შეიყვანდეს, დავითს პერსონაჟების ცალკეული დახასიათება დაუწერია, ერთგვარი კართოტეკა შეუდგენია: „კესარია საბანიძე“, „ალექსი გიორგაძე“, „ანდრია ჭყონია“ (ცხადია, დავითმა იცის ბალზაყის, ლევ ტოლსტოისა და სხვათა გამოცდილება). სამწუხაროა, რომ სხვა ამგვარ მავალითს დავითის ნაწერებიდან ჩვენამდის არ მოუღწევია.

ოჯახისა და სიყვარულის თემაზე, ეტყობა, ახალგაზრდა მწერალს სხვა მოთხრობებიც ჩაუფიქრებია, გეგმებიც მოუხაზავს, მოქმედ პირობა სახელებიც ჩაუწერია, მაგრამ დასრულებული ნაწარმოები არ ჩანს.

თუმცა დავითის ამავე პერიოდის ჩანაწერებში გვხვდება ერთი მოთხრობა, „კოსტა ძალიძე“, რომელსაც დასრულებული სახე აქვს, თუმცა თავი და ბოლო აკლია, ფურცლებია ამოხეული¹¹.

მოთხრობა საინტერესოა თუნდაც იმით, თუ რატომ არ დაასრულა იგი

¹⁰ თბილისის ლიტერატურული მუზეუმის დავით კლდიაშვილის ფონდი.

¹¹ დ. კლდიაშვილის ფონდი, № 146, 915.

მწერალმა და რატომ არ გამოაქვეყნა. მასში გვხვდება რამდენიმე პასაჟი, რომელიც შემდეგ სხვა მოთხრობებში უნდა გამოიკვეთოს.

კოსტა ძალით მშრომელი გლეხკაცია; გარეგნულადაც მოხდენილი ვაჟკაცია. იგი ცოლად შეირთავს ლამაზ ვაროს. კოსტა, ისევე როგორც მისი მეზობელი გლეხები, მადნებზე დადის სამუშაოდ და ფულის შოვნაში ისე გაერთობა, რომ ხანგრძლივად უხდება შინიდან წასვლა. ვაროს უყვარს ქმარი, მოწყენილია უიმისოდ და ხშირად განმარტოვდება ხოლმე ვენახში. ერთხელ მას განმარტოებულს ნახავს მეზობლად მცხოვრები ახალგაზრდა თავადიშვილი როსტომ ლარპანიძე. როსტომი გაუმეჩიურდება ვაროს, არ იშურებს საალერსო სიტყვებს, ახერხებს ხშირად შეხვედეს და მალე მიზანსაც მიაღწევს. ვაროსაც შეუყვარდება მუდამ მოალერსე როსტომი და დანებდება მას, მით უმეტეს, რომ ხანდახან შინ მოსული კოსტა, დაღლილი მძიმე შრომისაგან, აღარაა წინანდებურად თბილი და ყურადღებიანი ცოლის მიმართ. ქალს სინდისი აწუხებს, მავრამ თავს იპით იმართლებს, რომ ქმარს აკლია ყურადღებთანობა, ცოლისადმი გულისხმიერება, რასაც ვერაერთადი საკაბე (რომელიც კოსტას მოაქვს საჩუქრად ცოლისათვის) ვერ შეცვლის. ერთხელაც კოსტა მოდის შინ და ცოლი არ დახვდება... მოთხრობა აქ წყდება.

რა უნდა მომხდარიყო შემდეგ? შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ კოსტა არ დათმობდა თავის უფლებებს და სისხლიანი ტრაგედია დატრიალდებოდა. შეიძლება ისიც მომხდარიყო, რომ ვაროს დაეცვა თავისი მსიყვარული და კოსტას გასცლოდა.

საერთოდ, ცნობილი სიუჟეტია და აქ ვარიანტები არცთუ ისე ძნელი ამოსაცნობია.

ასეა თუ ისე, დავით კლდიაშვილს ეს მოთხრობა, სადაც სიუჟეტი და ხასიათები პირდაპირაა მოწოდებული, როგორც ჩანს, საბოლოოდ არ დაუმუშავებია და არც არასოდეს გამოუქვეყნებია.

რატომ? ალბათ იმიტომ, რომ კოსტა ძალით იგივე უნდა გაეყვებოდა. რაც გააკეთა ეგნატე ნინოშვილის მოთხრობის გმირმა სიმონა ძალაძემ (ძალით — ძალაძე!): იარაღი უნდა აედო ხელში და შერი ეძია თავადიშვილზე, ან არადა ბედს უნდა შერიგებოდა და ვარო დაეთმო.

პირველ შემთხვევაში დავითს მეტოქეობა უნდა გაეწია მასთან ერთად სამწერლო ასპარეზზე გამოსული ნიჭიერი მწერლისათვის. ამის ზნეობრივ უფლებას კი არასოდეს მისცემდა თავის თავს დავით კლდიაშვილი. მეორე შემთხვევაში მწერალს უნდა დაერღვია გმირის ხასიათი: კოსტა ქართველი გლეხკაცია, იგი თავმომწონე ვაჟკაცია და ოჯახის სირცხვილ-ნამუსის საკითხში ემანსიპაციის იდეებზე ვერ დადგებოდა. ამიტომ გაუცივდა გული დავითს ამ მოთხრობაზე, რომელზედაც საკმაოდ უმუშავია, ბევრი ჩაუსწორებია, დილოგები დაუხვეწავს, პორტრეტიც კი დაუხატია, მაგალითად ვაროსი, და ა. შ.

სულ მალე, 1894 წელს, დავითი აქვეყნებს მოთხრობას „მსხვერპლი“, რომელშიც ცოტა რამეს იყენებს „კოსტა ძალაძედან“: ვარო მარინად იქცევა, როსტომი — დავითად, ხოლო მოხდენილი და ენერგიული კოსტა — დონდლო და უნებისყოფი ნიკად. აქ ყველაფერი თავის ადგალას დადგება და შეიქმნება დავით კლდიაშვილის ერთ-ერთი უშესანიშნავესი მოთხრობათაგანი. მავრამ ამაზე ქვემოთ. ახლა კი მივუბრუნდეთ დავით კლდიაშვილის შემოქმედებით ძიებებს.

თუ რა ზნეობრივი ხასიათის საკითხებს უტრიალდებდა დავით კლდიაშვი-

ლი მწერლობაში ვარჯიშის დროს, შეიძლება წარმოვიდგინოთ, აგრეთვე, ზოგიერთი ფრაგმენტით, რომლებიც მის უბის წიგნაკებს შემოუნახავს.

რაკი ეს ფრაგმენტები მცირე მოცულობისაა, ზოგიერთ მათგანს სრული სახით მოვიყვანთ, მით უფრო, რომ ისინი არსად გამოქვეყნებულა და სპეციალური ლექსირებების საგნადაც ჭერჭერობით არავის გაუხდია.

„უიშედო“¹² „მართალია, წამს უკეთესი მომავლისა, ამისათვის მეცადა-ნეობს და არ ლალატობს წმინდა კაცობრიულ მოვალეობას, მაგრამ თან სდევს ყოველ მოქმედებაზედ, ყოველ განზრახვაზედ, ყოველ აზრზედ... რომ იგი არ იქნება მოსარგებლე მონაწილე იმ უკიდურესობისა, ამდენი წვალებით რომ უნდა მოიგოს კაცობრიობამ, რომ იგი ვერც კი იგრძნობს ამისაგან ვერაფერს, რომ თვით ეს სიკეთე, ეს უმჯობესი მომავალი ერთ დღეს ჩაინთქმება უსაშინლეს უფსკრულში, დაუბოლოველ დავიწყებაში ჩაინთქმება, აღიგვება სრულიად თელ დედამიწასთან ერთად... ღირს ამისათვის ამდენი წვალება, ამდენი წამება, ტანჯვა-მწუბარება?! — და ღონე მიხდილი იგი უძლურიათ, მიმჭკნარ ფოთოლივით ეგდო დივანზედ, ჩაფლული რბილ საჯდომში და თვალწინ უდგა ეს დედამიწა, მსრბოლავი სადღაც დაუსაბამო სივრცეში, საითკენაც მიმჭროლავი დაუსაბამობა გონებას უწამლავდა და სიმხნევეს აკლებდა, და ასე იჯდა თელი საათები. დრო მიდიოდა, განძრახული საქმე იქით იდებოდა, გაღვიძებას აღარ მოჰქონდა ის სიცოცხლე, ის ინტერესი, წინათ რომ ჰქონდა აღძრული“.

თითქოს ამ ფსიქოლოგიური ეტიუდის გაგრძელებაა მეორე ფრაგმენტი: „ხელათ დაბადებული აზრი გაიტაცებს... ათასნაირათ დაიყოფა, დასრულდება, თითქმის მზათაა სისრულეში მოსაყვანათ — თვითონ ისე რიგათ გატაცებულია, რომ მის ოცნებას სამძლვარი არა აქვს... მძიმე საქმე ისე აღვილად სისრულეში მოსაყვანად ეჩვენება, რომ გადაწყვეტილათ სთვლის, სხვაც აღტაცებაში მოჰყავს. გადის ხანი... აღსრულებას ჯერ თავი არ უჩანს, საქმე დაწყებულიც არ არის... მარტო ოცნება, ერთი და იგივე აზრის შემუშავება ნელა-ნელა ასუსტებს ტვინს“¹³.

ახალგაზრდა დავით კლდიაშვილი ფსიქოლოგიურ პრობლემას ეჭიდება, პიროვნების რღვევის პროცესი აინტერესებს. მოყვანილ ფრაგმენტებში ეს პროცესი გაშიშვლებულია, პირდაპირაა მოწოდებული.

როგორც ჩანს, დავითს პიროვნების ფსიქოლოგიური ანალიზი, პიროვნების რღვევის პროცესი იმდენად აინტერესებდა, რომ ამ თემაზე დრამატული პიესის შექმნაც განუზრახავს.

იმავე დღიურში გვხვდება საყურადღებო ჩანაწერი სათაურით: „პეროსტრატი. მონოლოგი“¹⁴.

რატომ გაიხნა თავისი დაკვირვების საგნად დ. კლდიაშვილმა ძველ ბერძენთა ეს ნახევრად ლეგენდარული, ტრაგიკომიკური პერსონაჟი, პატივმოყვარეობისა და ფუჭი დიდების განსახოცება?

ეს მისი ძიებების ლოგიკური შედეგი უნდა ყოფილიყო. ზემოთ მოყვანილი ფრაგმენტების პატივმოყვარე გმირი უნებისყოფობამ, საქმის ბოლომდე მიუყვანლობამ, პესიმიზმმა, საკუთარი თავისადმი რწმენის დაკარგვამ სრულ

¹² დ. კლდიაშვილის ფონდი, № 14747.

¹³ დ. კლდიაშვილის ფონდი, № 14748.

¹⁴ დ. კლდიაშვილის ფონდი, № 14748.

დებრესიამდე მიიყვანა. დასაშვები იყო მეორე შესაძლებლობაც — შურა. აქედან კი ერთი ნაბიჯიღა რჩებოდა პართენონის გადაწვამდე, ჰეროსტრატეს ბოროტმოქმედებამდე. მოვიყვანთ ამ მონოლოგის ამონაწერს.

„ჰეროსტრატი. მონოლოგი“. „დღენი მირბიან, მე კი ისევ ის უცხო კაცი ვარ, რაც აქამდინა ვიყავი. ღმერთო, მოვა დღე და მიწა შთანთქამს და გაქრება შენი სახე, სახელი შენი, ვინაობა! რა უნდა დაგრჩეს სიკვდილის შემდეგ, რომ მოგიგონებენ — ხუთი, ათი წელიწადი და გამხსენებელიც არავინ გეყოლება... უნდა გათავდეს ეს ნაწვალები ცხოვრება არაარობით, შედეგი მისი — არაფერი... ოპ, ნეტარ თქვენ, დიდებულნო, რომელთ სახელს გაიძახიან მათი სიკვდილის შემდეგაც. არ წაიშლებიან კაცთა ჰქუაში, სანამ კაცი დედა-მიწაზედ არ განქრება... მშურს თქვენი ბედნაირება... თელა ცხოვრება სახელის სებნაში გამიტარებია, ჩემი ძალ-ღონე მასზედ დამიღვია!.. ბუნებას ჩემთვის არ ურგუნებია ბედი თურმე, მაგრამ მე მაგით ვერ დამამშვიდებ, ბუნებაე! ბრძოლას შენ გამოგიცხადებ და თუ მით ვერას გაეხდები, ოპ, მაშვინ ჩემს ტვინს ჩემივე ხელებით დაეპყვე! ღონე მელევა!.. ძალა აღარა მაქვს! თანდათან რაღაც წყდება ამ გულში. (შემოდის ცოლი) მიკვირს, როგორ ცხოვრობენ უმეტესი ნაწილი კაცობრიობისა დღითი დღეთ და არც კი აწუხებთ მათ მისი მოგონება, (რომ) სიკვდილთან ერთად განქრება მათი სახელიც და ხსენებაც... რა ამორჩილებს მათ ამგვარ უსინათლო ხვედრს, რა არიგებს ორი საათის ცხოვრებასთან?!“...

რკალი შეიკრა: უნებისყოფო, პატივმოყვარე ინტელიგენტი ჰეროსტრატედ იქცა. სიკეთე ბოროტებად იქცევა, თუ იგი ჯანსაღ საწყისებზე არაა დამყარებული, — ასეთია, ალბათ, დავით კლდიაშვილის დასკვნა, აღამიანის ბუნებაზე დაკვირვებიდან გამომდინარე.

სამწუხაროა, რომ მწერალს არც ერთი ზემოთ მოყვანილი ჩანაფიქრი მხატვრულ ნაწარმოებად არ უქცევია. თუმცაღა ფსიქოლოგიური ანალიზის ჩვევები მას დიდად გამოადგება შემდეგში.

როგორც 80-იანი წლების ხელნაწერებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, დავით კლდიაშვილს ინტერესი პროზისა და დრამატურგიისადმი ერთდროულად უმნდება. „ჰეროსტრატი“ ამჟამად ტრაველიადაა ჩაფიქრებული, ზოგიერთი პრაქტიკული ვარიანტიც შემდეგ მის პიესებში პოეზებს გამოიძახალს, მაგალითად, „შთამომავალნი“.

ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საყურადღებოა დავითის ერთი ჩანაწერი, რომელიც დრამის ან ტრაველიის ვრცელი მონახაზი უნდა იყოს; საყურადღებოა იმით, რომ ახალგაზრდა დავით კლდიაშვილი ინტერესით სწავლობს საქართველოს შორეულ წარსულს, როგორც ჩანს — პირველწყაროებიდან, და იმითაც, რომ სანამ პიესის წერას შეუდგებოდეს, მწერალი ჯერ მის პროზაულ ვარიანტს ჰქმნის, ყურადღებით ამუშავებს სიუჟეტს, ხასიათებს და ა. შ.

განზრახული დრამის სიუჟეტად დავითს გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფის, ფარნავაზის, ცხოვრების გარდამტეხი მომენტი აუღია.

ჯერ ჩანაწერი ვნახოთ და შემდეგ გავარკვიოთ, როგორ სარგებლობს დავითი ისტორიული წყაროთი.

„საქართველოს გამგებელი აზონ პატრიკია. მისგან შეურაცხებამ საქართველოსადმი, ხალხის სარწმუნოების გაბილწვამ და ყოველივე მისი სიპატიოსნის გაქვლვამ ქართველები უკიდურეს მდგომარეობამდე მიიყვანეს. ხალ-

ხი აღელვებულია. დღეს გამოცემულია ბრძანება. რომ ხალხს ეკრძალებს ცეცხლის თაყვანი და მის მაგიერ თაყვანი უნდა სცეს მთვარეს, მზეს და ვარსკვლავებს... მოგვები პატრიკას ნებით უნდა იყვნენ ამორჩეულნი... (პირველი სცენა-განცხადება) გამხეცებული ხალხი მივარდება... და უნდა რომ მოჰქლას იგი და აღელვებული მიეშურება აზონის სასახლისაკენ.

„ფარნაოზ, სამარის მისწული, მიღებულია აზონის სასახლეში და ძრიელ პატივცემული. აზონი ყოვლისფრით ცდილობს, რომ იგი გადაიბიროს და დაიწყოს თავისი სამშობლო, ხალხი და უნდა რომ დაინათესაოს — ცოლად მისცეს თავისი ქალი ისმენა. ეს უკანასკნელი კიდევაც უყვარს ფარნაოზს და მისი გამოისობით ბევრს. რაც ხდება, ყურსაც არ ათხოვებს. დედა ფარნაოზის გულზედ სკდება, რომ აზონმა და ისმენამ ისრე შეიპყრეს მასი შვილი, და დღეს საშინლად ძრახავს შვილს მისი ქვევისათვის, აგონებს მის მამა-ბაბას, თავისუფლებისათვის მოკლულებს, ხალხს, რომელიც სამიწელ ტანჯვაშია და ის კი გრძნობას გაჰყოლია და იქ ჰოვებს სიამოვნებას, სადაც თელი ხალხი იტანჯება. ფარნაოზი სამიწელ მდგომარეობაშია. აი, მივიდნენ კიდევ წარმოგზავნილები, რომ ხალხი შემწეობას თხოვს მას, როგორც მამასახლისის მისწულს... ფარნაოზი დილა შინაგანი ბრძოლის შემდეგ თანახმაა. ადგილი და დრო დანიშნულია, ზვალ ლამისათვის. დედა ამხნეებს შვილს...

„ლამე. მთვარე. ერთი მეორეზედ მოდიან შემთქმელები... ბასი... აზონს თავს უნდა დაესხნენ და ამოსწყვიტონ მასი მომხრეებით... ხალხი მადის მიზნის ასარტლებლად.

„არტანუჯიდან მოდის აზონი და სომხეთის ვალი. მცხეთაში დიდი მზადებაა, ხალხი ელოდება თავის დამხსნელს... ტროუმჭალურა შემოხვლა.

„ფარნაოზ მიდის აზონთან. ეხვეწება, ნუ იწებებს ხალხის დაჩაგვრას, მისი სიამპარტავენის დამცირებას და თხოვს დაარღვიოს თავისი გადაწყვეტილება და გაანათავისუფლოს ქურუმი ქულაჯა. აზონი ეუბნება, რომ თავს რად იწუხებო, თქვენი ხალხი ღირსი არ არის, რომ მისთვის შენისთანა ყმაწვილმა თავი შეიწუხოს და სხვაც შეაწუხოსო. შენ ხომ არა გევენება რაო. და თუ გასაჭირში იქნები, იგი, აზონ. მზად არის მისლა მისაშველებლად... აზონი უშვარი სიტყვებით ახსენებს ქართველებს (მხეცებს, გაუნათლებლებს, უგნურებს, ბლუებს). ფარნაოზი გულგახსნილად ეუბნება, რომ თელი ხალხი მისგან დაჩაგრულია, რომ თუ ბერკანებმა სპარსელების წინააღმდეგ თავი გამოადვენს, თერმოილაში სამასმა კაცმა მილიონს გაუძლო — ქართველები გაჟმავრდებიან თავიანთ მტარეალებს, მტარეველებს და ვაის დღე შორს არ არის — მალე მოაღწევს...

„ — ვისთვის იქნება ის ვარს დღე? — სიცილით კითხავს აზონი.

„ — ვნახოთ... — ეუბნება ფარნაოზი... — ყმაწვილი ხარ, მეტათ გულუბრყვილოთ იქვეით... — ეუბნება აზონი... მოთმინებიდან გამოსული ფარნაოზი გარბის სასახლიდან სიტყვებით, რომ ცეცხლი, გამშენდი ყოვლის, განწმენდს საქართველოს, რაც მასში უხეიროა“¹⁵.

ხელნაწერი აქ მთავრდება, მთავრდება იქ, როდესაც ფარნაოზმა გადამწყვეტი მოქმედება უნდა დაიწყო. ფარნაოზი გარბის სასახლიდან ყვირილით: „ცეცხლი, ყოვლისა გამშენდი, გაწმენდს საქართველოს, რაც მასში უხეი-

როა!“ და ეს სიტყვები უშუალოდ მოსდევს აზონისაგან ქართველების უშეკრად ხსენებას, მათი ზნეობისა და თვითმყოფობის შეურაცხყოფას.

რას ნიშნავს, რისაგან უნდა განწმინდოს ცეცხლმა საქართველო? უცხოელ დამპყრობთაგან თუ უზნეობისაგან, მორალური გადაგვარებისაგან? თუ შეჩერდა, რატომ შეჩერდა დავითი აქ? შემდეგ ვნახავთ, რომ ერთ თავის ნოველაში, „თავადი პეტრე“, დავით კლდიაშვილი ისტორიულ წარსულში ზნეობრივი გადაგვარების მაგალითებს გამოარჩევს, ჩვენს მწერლობაში დამკვიდრებული ფეოდალური წარსულის იდეალიზაციას ამ წარსულისადმი მკაცრ რაციონალისტურ მიდგომას დაუპირისპირებს.

„ფარნაოზის“ კაბუჯურ პეროიკას „თავადი პეტრეს“ დაღვინებული ირონია შეეცვლის. მაგრამ ეს შემდეგ, 900-იან წლებში.

ახლა კი, 80-იან წლებში, დავითი გაწაფვისა და განსწავლის პროცესშია. „ფარნაოზი“ აჭ საინტერესო მასალას გვაძლევს, შეგვიძლია თვალი მივადევნოთ მომავალი დიდი მწერლის შემოქმედებითს ძიებებს.

„ფარნაოზი“ აშკარად პეროიკულ-პატრიოტული შინაარსის დრამა უნდა ყოფილიყო. ამას გვაფიქრებინებს დავითის ჩანაწერიც და ისტორიულა წყაროც, რომელიც მას უნდა ჰქონოდა ხელთ. ევკმიუტანლად შეიძლება ითქვას, რომ დავითს „ფარნაოზზე“ მუშაობისას მე-11 საუკუნის ისტორიოგრაფის ლეონტი მროველის „ქართლის ცხოვრებათ“ უსარგებლავ.

ფარნაოზი „მატიანე ქართლისაის“ ფარნავაზია, „რომელი იყო პირველი მეფე ქართლისა, ქართლოსიანი“; აზონ პატრიკა, მათიანის მიხედვით. ქართლში აღექსიანდრე ბაკელონელმა დასეა მას შემდეგ, რაც დაამარცხა და დახოცა ფარნავაზის მამა და ბიძა, ქართლის მამასახლისი სამარი. ეს პირები დასახელებულა „ქართლის ცხოვრებაში“ სწორედ ამგვარი სახელდებით. ქართლოს ცხოვრების მიხედვით, ფარნავაზის დედა სპარსელი ქალია. მისი სახელი არ იცის მემათიანემ და არც დავითმა. მათიანის მიხედვით, ფარნავაზის უახლოესი თანამებრძოლია ერისთავი ქუჯი, რომელმაც წააქეზა კიდევაც იგი აზონის წინააღმდეგ. სამაგიეროდ, დავითის ჩანაწერში ვხვდებით ქუჯრემ ქულაჯას, რომელიც აზონს შეუპყრია და ფარნაოზმა უნდა გაათავისუფლოს. ქუჯის სახელი კი საერთოდ ნახსენები არაა. თუმცა სახელი ქულაჯა—ქუჯი უცნაურად ესიტყვება ერთმანეთს. ასევე, აზონ პატრიკას ბოროტი ქმედებანი მემათიანესაც და დავითსაც ერთნაირად აქვს აღწერილი.

დანარჩენი დავითის შეთხზულია. საინტერესოა, რას თხზავს დავითი.

დავითს აზონ პატრიკასა და ფარნავაზ-ფარნაოზის დაახლოების მოტივირებისათვის საკმარისად არ მიუჩნევია მემათიანის ცნობა: „შეიყუარა იგი აზონმან მონადირეობისათვის“¹⁶. დავითის მიხედვით, „აზონი ყოვლისფრით ცდილობს, რომ იგი გადაიბაროს და დაავიწყოს თავისი სამშობლო, ხალხი...“ აქ გამოჩნდება აზონის ქალიშვილი ისმენა, რომელიც მამამ ცოლად უნდა მისცეს ფარნაოზს თავისი შორს გამიზნული პოლიტიკური ზრახვების გამო. გაღრმავდა აზონის ხასიათი: იგი ფანატიკოსი მტარვალიდან, როგორც მათიანეშია დახატული, და მონადირე ფილანტროპიდან მტარვალ პოლიტიკოსად იქცა. სახელი „ისმენა“ დავითის შეთხზულია, ასეთ ქალს საერთოდ არ იცნობს ძველი ქართული მათიანეები. დრამამ სხვა მხრივაც მოიგო: სიუჟეტში

¹⁶ ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 21.

შვიდა სასიყვარულო ინტრიგა. ფარნაოზს უყვარს ისმენა და მისი გამოისობით აზონმა ლამის საწადელს შიალწიოს — შეყვარებული ფარნაოზი ყრუა საქვეყნო საქმეების მიმართ. აქ გამოჩნდება დედა. ესეც საინტერესოდ აქვს მოფიქრებული დავითს. მატინის მიხედვით, ფარნაოზს დედა ჩვეულებრივ დედაა, რომელსაც შშობლის ინსტინქტი კარნახობს, განარიდოს შვილი უცხოელ მტრავალს: „შვილო ჩემო, ეკრძაღე აზონს და ნურა-რას იჩინებ თავისა შენისა სიკეთისა, ნუ უკუე მოგკლან შენ“. დედამ კვლავ შესთხოვა: „შვილო ჩემო, დაუტევე საყოფელი მამათა შენთა და წარმიყვ. ნე მამულსა ჩემსა ასპანს, ძმათა ჩემთა თანა, და განერე შენ ცოცხალი ხელისაგან აზონისა“¹⁷. ფარნაოზი დაჰყვა დედის შიშს და დაამტკიცა წარსლვა, მით უფრო, რომ სასწაულებრივი სიზმარიც ნახა. მაგრამ მეორე დღეს, ნადირობისას, ფარნაოზმა დიდმის ველიდან მარტომ სდია ირემს, ტფილისის სანაჭებამდე მიჰყვა და ისარი სტყორცნა. დაჭრილი ირემი ერთი კლდის ძირას დაეცა. ამ კლდის ძირას გამოქვაბული ყოფილა, სიძველისაგან მორღვეული ქვებით დაშული. ამ დროს გაწვიმა კიდევ. ფარნაოზმა ჩუგლუგა პკრა ქვებს და „შვიდა ქუაბსა მას. და ჩილა მუნ-შიგა განძი შაუწლომელი, ოქრო და ვერცხლი“. აქ გადაწყდა ქართლის ბედი. გამდიდრებული ფარნაოზი შეეკრა ქუჩი ერისთავს. ესენი ერთად „ეზრახნეს ოვსთა და ლეკთა“, მიიპხრეს აზონისაგან გაბოროტებული ათასი მხედარი, სხვა მრავალნიც, — ზოგნი ძღვენით. ზოგნი თანამზრახველობით, და შეებმებთან აზონს, სასტიკად დაამარცხეს და მოკლეს კიდევ. ამგვარად ფარნაოზი „უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თვისთაგან და შეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა“¹⁸.

დავითი დრამას თხზავს. ამიტომ მას შეშინებული დედა არ იზიდავს. ფარნაოზის დედა, უპირველეს ყოვლისა, პატრიოტია, თავისუფლებისათვის ბრძოლაში დაღუპული ქმრის ღირსეული მეუღლეა. მას არ შეუძლია გულგრილად უყუროს სიყვარულისაგან გაბრუებულ შვილს და „სამინლად ძრახავს შვილს... აგონებს მის მამა-ბიძას, თავისუფლებისათვის მოკლულებს, ხალხს, რომელიც საშინელ ტანჯვაშია, და ის კი გრძნობას გაჰყოლია და იქ პოეებს სიამოვნებას, სადაც თელი ხალხი იტანჯება“. დიდი შინაგანი ბრძოლის შემდეგ ფარნაოზი თმობს სასახლის ფუფუნებას, სიყვარულს, ყურს მიუგდებს ხალხის წარმოგზავნილებს და, დედისაგან გამხნეებული, იწყებს მოქმედებას. ასე აქცია ახალგაზრდა მწერალმა მემატინის შიშნეული დედა, სპარსელი ქალი, გმირ ქართველ დედად!

ასეთი იყო ქართული მწერლობის იდეალი.

„დედაეი ისმინე ქართლის ვედრება:
ისე აღზარდე შენ შვილის სული,
რომ წინ გაუძღვეს კეშმარიტება,
უკან პრჩეს კვალი განათლებული“¹⁹.

ასე მოუწოდებდა დავითის უფროსი თანამედროვე, დიდი ილია ჭავჭავაძე-იქვე:

„ქართლის დედაოი ძუძუ ქართველისა
უწინ მამულსა უზრდილა შვილისა:

¹⁷ იქვე.

¹⁸ იქვე, გვ. 24.

¹⁹ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. I, თბ., 1977, გვ. 31.

დედის ნანასთან ქვითინი მთისა
მას უშხადებდა მომავალ გმირსა“...

საერთოდ, დიდი ილიას გავლენა გამოსკვივის „ფარნაოზის“ მთლიან იდეურ-თემატიკურ ჩანაფიქრში. ი. ჭავჭავაძის ცნობილი პოემის მე-19-20 თავებში იგივე სურათია დახატული, რაც დავითის „ფარნაოზში“. აქაც აღწერილია ალექსანდრე მაკედონელისაგან ქართლის დაპყრობა, მისი სიძულელი ყოველივე ქართულისადმი, შეურაცხყოფა ერის სიკეთისა, ნიჭიერებისა, ენისა... ისევე როგორც „ფარნაოზის“ აზონს, მაკედონელსაც ერი მორჩილებდა შიშითა და სიძულელით, ხოლო „თვალთმომქცევი კრძალულებით“ ზღვევის წადილს დღე-და-ღამ ჰზრდიდა. მე-20 თავი მთლიანად ეძღვნება ხალხის შურისძიებას, რომელსაც სათავეში ჩაუდგება „ფარნაოვან ჰაეროვანი“, „გულმტკივნეული შვილი ქვეყნისა... მან იღვა თავსა სასელოვანი ის დიდი საქმე შურის-გებისა“.

„ერის და ქვეყნის შეურაცხყოფას
ველარ გაუძლო ჰაბუკმა გმირმა,
ველარ გაუძლო მტარვალთ ურცხვობას
იმა მამულის ამაჟმა შვილმა.
გადგა და დასცა თავზარი მტერსა,
დაამხო პირქვე ყმობა, მონება,
და უცხოთ ხელთქვეშ დაჩაგრულს ერსა
ვით მზე, მოჰფინა თავისუფლება...“²⁰

აი, ასეთი ფარნაოზი სჭირდებოდა ილიასა და დავითის თანამედროვეებს. მაშ, დავითი შთაუგონებია არა მარტო ძველ ქართველ მემკვიდრეებს, არამედ მის დიდ თანამედროვესაც, საქართველოს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის მეთაურს ილია ჭავჭავაძეს.

მიუვებრუნდეთ „ფარნაოზს“. როგორც ვნახეთ, დავითმა „შეასწორა“ ისტორია: ახალი შტრიხები შეიტანა და გაამდიდრა აზონ პატრიკას ხასიათი. დედის ხასიათი და უფრო რთული, მრავალწახნაგოვანი გახდა მთავარი გმირის, ფარნაოზის სახეც.

დავითმა უკუაგლო მემკვიდრის სასწაული სიზმარიც, ასევე სასწაულებრივი გამდიდრების ამბავიც, რასაც კი უნდა მოეხიბლა ახალგაზრდა მწერლის პოეტური წარმოსახვა, და ფარნაოზის ქმედებათა წარმმართველად დედა და ხალხი აქცია. უფრო მეტიც: პიესის სიუჟეტი რომ გამძაფრდეს, დავითის ფარნაოზს არც ისე ადვილად ეთმობა მისი პატრიკისმეგობელი აზონ პატრიკა და ისმენა. უფრო, ალბათ, ისმენა. ფარნაოზი, უკვე ამხედრებული ხალხის წინამძღოლი, ერთხელ კიდევ მიდის სასახლეში და შესთხოვს მტარვალს ხალხისადმი გულმოწყალებას, ხან ემუდარება, ხან ემუქრება; მხოლოდ მას შემდეგ, როდესაც აზონისაგან ზალხის ლანძღვასა და დაცინვას მოისმენს, გარბის სასახლიდან. შემთხვევითი არც ის უნდა იყოს, რომ დავითმა ფარნაოზის მოკავშირედ სომხეთის ვალი გამოიყვანა. თავისუფლებისათვის ბრძოლაში მოძმე სომხეთი უნდა ყოფილიყო ქართველი ხალხის მოკავშირე. ასეთი იყო მეცხრამეტე საუკუნის საქართველოს ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის პროგრამა.

ასეთი დრამა უნდა შეექმნა ახალგაზრდა დავით კლდიაშვილს. სამწუხაროა, რომ ამ დრამის მხოლოდ პროზაული ვარიანტი შეექმნა.

²⁰ ი. ჭავჭავაძე, თხ. ტ. 1, გვ. 147.

დავითის ინტერესები სხვა გზით წარიმართა, წარსულის რომანტიკას აწმყო-სინამდვილემ სძლია. როგორც ჩანს, ეს გზა უნდა გაეველო დავითს, რომ შემდეგ, ცოტა მოგვიანებით, ფეოდალური წარსულისათვის რეალისტი ანალიტიკოსის თვალთ შეეხებდა. ამ თვალსაზრისით „ფარნაოზი“ ძალზე საყურადღებო მასალას იძლევა. დაუმთავრებელი თუ განუხორციელებელი დრამის პროზაულმა ვარიანტმა დავითის შემოქმედებითი პროცესის, მისი მოქალაქეობრივი თვითშეგნების მრავალი მხარე წარმოაჩინა.

ახალგაზრდა დავით კლდიაშვილის შემოქმედებითს ძიებებზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ დავითს აინტერესებს: პიროვნების ზნეობრივი რღვევის პროცესი („უიმედო“, „ჰეროსტრათი“), საერთოდ ქალის სახე და ქალის ბედი მემამულურ-ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში („შთაბომაველნი“, „კოსტა ძალიძე“), წოდებათა დაპირისპირების საკითხი („კოსტა ძალიძე“), გმირული წარსული („ფარნაოზი“).

შეიმჩნევა, რომ პრობლემა ყველგან ზნეობრივ ასპექტშია ჩაფიქრებული. ახალგაზრდა მწერალს, უპირატესად, პერსონაჟთა ქმედებისა თუ უმოქმედობის „ფსიქოლოგიური მექანიზმი“ აინტერესებს.

Б. К. БАРДАВЕЛИДЗЕ

К ИСТОКАМ ТВОРЧЕСТВА Д. КЛДИАШВИЛИ

Резюме

В статье выявлены и рассмотрены неопубликованные материалы из архива классика грузинской реалистической прозы Д. С. Клдიაшвили. Показано, что в начале своего творческого пути, в 80-е годы XIX века, Д. Клдიაшвили интересовался разнообразными темами современной ему литературы: разложение личности («Отчаявшийся»), социальные отношения («Потомки»), героическое прошлое («Парнаоз»), любовь и мораль («Коста Дзалидзе»), судьба женщины в дворянско-буржуазном обществе.

Эти незавершенные рассказы, фрагменты и зарисовки показывают, что молодой писатель ставит себе хотя и не оригинальные, но всегда трудные задачи, решая их в основном в психологическом и моральном плане.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი ქართული ლიტერატურის ისტორიის კათედრა

წარმoadგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ლეილა სანაძე

ილია ჭავჭავაძის პიესების ბეჭდვის ისტორიიდან

ილია ჭავჭავაძის მდიდარ ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში შედარებით მცირე ადგილი აქვს დათმობილი პიესებს. ჩვენთვის ცნობილია ილიას პიესები: „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენები“ და „მაჰანკალი“. ეს უკანასკნელი შექმნილია ილიას ცნობილი მოთხრობის „კაცია-ადამიანის“ ერთი ნაწილის (VI—VIII თავების) გადაკეთებულ შედეგად. კერძოდ, კომედიის ადწერილია ლუარსაბ თათქარიძის ძმის — დავითის — დაქორწინების ამბავი და მაჰანკალ სუტ-კენინას მონაწილეობა ამ საქმეში.

„გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენები“ პირველად 1867 წლის 18 აგვისტოს გამოქვეყნდა გაზეთ „დროებაში“ (№ 33). შემდეგ კი იგი 1892 წელს კრებულ „ჩანგაში“ შეიტანა ეასილ აბაშიძემ¹; იმავე წელს ეს პიესა ილიას თხზულებათა მესამე ტომშიც დაიბეჭდა. აქ იგი მოთავსებული იყო ილიას პროზაულ ნაწერებთან ერთად ქრონოლოგიური რიგით, განყოფილებაში „მოთხრობანი“. დაბეჭდა აღნიშნული პიესა მიხ. გვდევანიშვილმაც 1914 წელს მის მიერ გამოცემულ ილ. ჭავჭავაძის თხზულებათა პირველ ტომში.

საბჭოთა პერიოდის გამოცემებშიც თავდაპირველად „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენები“ მსატერული პროზის განყოფილებაში იბეჭდებოდა. ასე დაიბეჭდა იგი ინგოროყვა-აბაშელის ორივე გამოცემაში — ცხრატომეულსა² (1925—1929 წწ.) და ხუთტომეულში³ (1937—1962 წწ.).

„გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენების“ მოთხრობების განყოფილებაში ბეჭდვის ეს დამკვიდრებული ტრადიცია დაარღვია პ. ინგოროყვამ. მან ეს ნაწარმოები ილ. ჭავჭავაძის თხზულებათა ათტომეულის მეორე ტომში 1950 წელს კომედია „მაჰანკალთან“ ერთად დაბეჭდა განყოფილებაში: „სცენები. პიესა“. ჩანს, სცენებში იგი „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენებს“ გულისხმობდა, ხოლო პიესაში „მაჰანკალს“.

ჩვენ არასწორად გვეჩვენება სათაურში თხზულებების ასეთი კლასიფიკაცია და ეთვლით, რომ „მაჰანკალსაც“ ისევე შეიძლება ეწოდოს პიესა, როგორც „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენებს“, რადგან არც მსატერული დამუშავების თვალსაზრისით, არც ენარობრივად მათ შორის სხვაობა არ არის. მაგრამ აქვე ისმის მეორე საკითხი, რამდენად მართებულია ილიას ნაწერების კრებულში „მაჰანკალის“ შეტანა დამოუკიდებელი თხზუ-

¹ იხ. თ. ნაკაშიძე, ნ. კორძაძე, ილია ჭავჭავაძის ბიბლიოგრაფია, თბ., 1966, გვ. 19, 156.

² ეს გამოცემა თავდაპირველად ცხრა ტომად იყო ნაქარაუდები, მაგრამ შემდეგ იგი ათ ტომად გამოვიდა.

³ ხუთტომეულის პირველი ტომი, რომელშიაც დაბეჭდილია „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენები“, ინგოროყვა-აბაშელის რედაქციით გამოვიდა ხოლო შემდეგ ალ. აბაშელის გარდაცვალების გამო (1954 წ.) ხუთტომეულის გამოცემა პ. ინგოროყვამ განაგრძო.

ლების სახით? „მაჰანჯალი“ ხომ „კაცია-ადამიანის“ ერთი ნაწილის გადმოკეთებას წარმოადგენს. ჩანს, ეს საკითხი აფიქრებდა ილიას ცნობილ გამომცემლებს პ. ინგოროყვასა და ალ. აბაშელს. ამიტომ იყო, რომ მათ ამ პიესის პირველი პუბლიკაციისას 1937 წელს ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა სრული კრებულის პირველ ტომში „მაჰანჯალი“ მხატვრული პროზის განყოფილებაში შეიტანეს ასეთი ქვესათაური: „გადმოკეთებული პიესა“. შემდეგ გამომცემასი კი (ტ. II, 1950 წ.), როგორც მიუთითეთ, პ. ინგოროყვა მონხნა ეს ქვესათური და იგი „გლახთა განთავისუფლების პირველდროების სცენებთან“ ერთად დაბეჭდა რუბრიკით: „სცენები. პიესა“.

აღნიშნული საკითხის განხილვისას ანგარიში უნდა გავწიოს კომედია „მაჰანჯალის“ აღმომჩენისა და პუბლიკატორის ი. გრიშაშვილის აზრს. აქ ყურადღება უნდა შევაჩეროთ შემდეგ გარემოებაზე: თუმცა, როგორც ზემოთ მიუთითეთ, ქართველი მკითხველი აღნიშნულ კომედიას პირველად გაეცნო ინგოროყვა-აბაშელის მიერ მომზადებული ილ. ჭავჭავაძის ხუთტომეულის პირველი ტომით 1937 წელს, მაგრამ კომედიის ხელნაწერს მიაკვლია ი. გრიშაშვილმა და მანვე მოამზადა იგი გამოსაცემად, რომელმაც დაბეჭდა კიდევ ეს თხზულება მეტად საინტერესო გამოკვლევასთან ერთად („ილია ჭავჭავაძე და ქართული თეატრი“) ილ. ჭავჭავაძის საიუბილეო კრებულში 1939 წელს. ეს კრებული 1937 წელს უნდა გამოსულიყო, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზების გამო მისი გამოცემა დაგვიანდა. ამის პარალელურად იმ დროს მზადდებოდა ილიას სრული კრებულის ახალი გამოცემა (ხუთტომეული), რომლის პირველი ტომი უფრო ადრე დაისტამბა, ვიდრე საიუბილეო კრებული. ი. გრიშაშვილმა აღნიშნული კომედიის მის მიერ დასაბეჭდად გამზადებული ტექსტი გადასცა ხუთტომეულის პირველი ტომის რედაქტორებს. ამ ფაქტზე მადლიერების გრძობით მიუთითებენ კიდევ ხუთტომეულის პირველი ტომის გამომცემლები. ამრიგად, როგორც უკვე მიუთითეთ, ი. გრიშაშვილი იყო ილ. ჭავჭავაძის „მაჰანჯალის“ ტექსტის აღმომჩენი და პირველი მკვლევარი. ამიტომ ჩვენ მიერ ზემოთ დასმულ საკითხზე — შეიძლება თუ არა ილიას „მაჰანჯალი“ ჩაითვალოს მის დამოუკიდებელ თხზულებად? — საინტერესოა ი. გრიშაშვილის აზრი. აი, რას წერს იგი ამის თაობაზე: „ილიას პიესა „მაჰანჯალი“, თუ არ მიეღებთ მოთხრობიდან („კაცია-ადამიანიდან“ — ლ. ს.) ზოგიერთი მონოლოგის უსატყვოდ გადმოძღვრებას, შეიძლება, დამოუკიდებელ ნაწარმოებად ჩაითვალოს“⁴.

როგორც ვნახეთ, საკითხი — წარმოადგენს თუ არა „მაჰანჯალი“ ილიას დამოუკიდებელ თხზულებას? — აფიქრებდა მის გამომცემლებსა და მკვლევარებს. შესაძლოა, ამ საკითხმა კვლავ დააფიქროს ილიას მომავალი გამომცემლები, მითუმეტეს, რომ თვით ილია „მაჰანჯალს“, როგორც ჩანს, დამოუკიდებელ მნიშვნელობას არ ანიჭებდა და არც შეუტანია იგი თავისი ნაწერების კრებულებში. ეს, რა თქმა უნდა, სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ კომედია არ იქნეს შეტანილი ილიას თხზულებათა გამოცემებში, — აქ საკითხი ისმის გამოცემაში მისი ადგილის შესახებ. ჩვენ სარწმუნოდ გვეჩვენება ინგოროყვა-გრიშაშვილის მოსაზრება ამ საკითხზე და ვთვლით, რომ „მაჰანჯალს“ შესაძლებელია მიეკუთვნოს თანაბარი ადგილი ილიას სხვა ორიგინალურ თხზულებათა შორის.

⁴ „ილია ჭავჭავაძე“. საიუბილეო კრებული, თბ., 1939, გვ. 105.

„გლებთა განთავისუფლების პირველდროების სცენები“, როგორც აღვნიშნეთ, ავტორის სიციცხლეში სამჯერ გამოქვეყნდა: ვაზ. „დროებაში“ 1867 წელს, კრებულ „ჩანგში“ 1892 წელს და ილია ჭავჭავაძის „თხზულებათა“ III ტომში იმავე წელს.

„დროებისა“ და „თხზულებანის“ ტექსტი თითქმის იმეორებს ერთმანეთს, რაც შეეხება „ჩანგს“, აქ პიესის ტექსტს საკმაო ცვლილებები განუცდია; მაგალითისათვის დავასახელებთ რამდენიმეს: „ჩანგში“ პიესის სათაურია „გლახა პრიაშვილი“, ხოლო „გლებთა განთავისუფლების პირველდროების სცენება“ ჩატანილია ქვესათაურში, რასაც ემატება სიტყვები — „ერთ მოქმედებად“. მოქმედ გმირებში ყველგან „ქვრივის მახლის“ ნაცვლად წერია — „მანლი“, „გლახა პრიაშვილის“ ნაცვლად — „პრიაშვილი“, „შაიაშვილის“ ნაცვლად — „შაიშვილი“, „მოხუცი მებატონის“ ნაცვლად — „მებატონე“; გარდა ამისა, ვხვდებით ასეთი ტიპის სწორებებს: „ყალანია“ შეცვლილია სიტყვით „ფულია“, ჩატარებულია სტილისტური სწორებები რემარკებში და სხვა.

როგორც ვხედავთ, სხვაობები არ არის ცოტა, მაგრამ, უდავოა, პიესის ძირითად ნაწილს აქ იდეურ-შინაარსობრივად, არც სტილისტური ცვლილება არ განუცდია; სწორებათა უმეტესობა, თუ შეიძლება ასე ითქვას, პიესის გარეგნული მხარის მოწესრიგებას, მის „გალამაზებას“ ემსახურება. თითო-ორ-ო-ლა კი ძნელად გასაგებ სატყვებს ცვლის ადვილად გასაგებით.

ჩვენი აზრით, ყველა ზემოხსენებული სწორება „ჩანგის“ რედაქციას ეკუთვნის და მასში ილია ჭავჭავაძის მონაწილეობა არ მიუღია. კიდევ მეტიც, ილიას არ გაუზიარებია ეს შესწორებები. ამას ადასტურებს ის ფაქტი, რომ თავის თხზულებათა მესამე ტომში ილიამ „დროების“ ტექსტი შეიტანა და არა „ჩანგისა“. თუ „ჩანგის“ ტექსტში სწორებები ილია ჭავჭავაძის მიერ იყო შეტანილი, რატომ არ გადაიტანა მან ეს სწორებები თუნდაც უმცირესი ნაწილი „თხზულებათა“ მესამე ტომის ტექსტში? ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ის ფაქტიც, რომ მთლიანად უგულებელყო „ჩანგის“ ტექსტი მიხ. გედევანიშვილმა, რომელიც ყველა სხვა გამომცემელთან შედარებით ზედმიწევნით იცავს ავტორის ნებას.

ჩვენი მოსაზრების საწინააღმდეგოდ შეიძლება გამოითქვას ეჭვი: „ჩანგისა“ და „თხზულებათა“ ტექსტი ხომ ორივე 1892 წელს გამოვიდა და ეგების „ჩანგის“ ტექსტის გამოსვლას დაასწრო „თხზულებათა“ ტექსტმა, მაშინ, რა თქმა უნდა, „თხზულებანში“ ვერ შეიტანდნენ „ჩანგის“ სწორებებს. ეს ვარაუდი საკმაოდ ბუნებრივია. მაგრამ საკითხის ღრმად შესწავლა საწინააღმდეგოზე მიუთითებს.

საქმე ის არის, რომ როგორც „ჩანგი“, ისე ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა ტომეულები ქართველთა ამხანაგობის გამომცემებია, ეს უკანასკნელი კი ყველა თავის გამომცემას უსვამდა რიგით ნომერს. აი, როგორია ამ ნომრების თანამიმდევრობა: ი. ჭავჭავაძის „თხზულებათა“ პირველი ტომი ქართველთა ამხანაგობის გამომცემათა შორის მე-10 ნომრით მოიხსენიება, „თხზულებათა“ მეორე ტომი — მე-11 ნომრით; ხოლო ჩვენთვის საინტერესო მესამე ტომს (რომელშიაც დაიბეჭდა „გლებთა განთავისუფლების პირველდროების სცენები“) უზის № 15; კრებული „ჩანგი“ კი ამ ნუმერაციის მიხედვით მე-12 ნომრით მიდის. ამასვე ადასტურებს ცენზურის ნებართვაც. „ჩანგი“ ცენზურის მიერ დასაბეჭდად ნებადართულია 1892 წლის 30 იანვარს, ხოლო ილიას „თხზულებათა“ მესამე ტომი კი 5 მარტს. ამრიგად, ილიას საშუალება ჰქონდა „ჩან-

გის“ სწორებები „თხზულებათა“ ტექსტში გადაეტანა, თუკი საამისო სურვილი ექნებოდა.

საფიქრებელია ისიც, რომ, ეგების, ილიამ არც არაფერი იცოდა ამ ცვლილებების შესახებ, თუკი „ჩანგის“ რედაქციამ საპიროდ არ მიიჩნია ეს სწორებები ავტორთან შეეთანხმებინა. ერთი კი უდავოა, შეუძლებელია, თვენახევრის წინ ილიას პიესის ტექსტი ჩაესწორებინა და ამის შესახებ არაფერი ეცნობებინა „თხზულებათა“ მესამე ტომის მომზადებლებისათვის.

როგორც უკვე მივუთითეთ, მიხ. გედევანიშვილმაც თავის გამოცემაში („თხზულებანი“, ტ. I, 1914 წ.) ამ პიესას „დროებიდან“ მომდინარე ტექსტად დაუდვა საფუძვლად.

რაც შეეხება საბჭოთა პერიოდის გამომცემლებს, ისინი მოკლებულნი იყვნენ საშუალებას რაიმე აზრი გამოეთქვათ ილიას აღნიშნული სცენების „დროებისა“ და „ჩანგის“ ტექსტებზე იმის გამო, რომ არც ერთი ეს გამოცემა მათთვის ცნობილი არ იყო.

საბჭოთა პერიოდში ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა სრული კრებულის სამი გამოცემა განხორციელდა, ესენია: ცხრატომეული (შემდეგ იგი ათ ტომად გამოვიდა), ხუთტომეული და ათტომეული. მაგრამ, როგორც უკვე მივუთითეთ, არც ერთი ამ გამოცემის რედაქტორისათვის ცნობილი არ იყო საკვლევი პიესის „დროებისა“ და „ჩანგის“ ტექსტი. აი, რას ვკითხულობთ ამის შესახებ ილია ჭავჭავაძის თხზულებათა უკანასკნელი გამოცემის მეორე ტომში (1950 წ.): „სცენები პირველად გამოიცა ცალკე წიგნად 60-იანი წლების მეორე ნახევარში. შემდეგ იგი მეორედ დაიბეჭდა ქართველთა ამხანაგობის გამოცემაში 1892 წელს“⁵. ამ ვითომდა პირველი ცალკე გამოცემის შესახებ, როგორც პავლე ინგოროყვა აღნიშნავს, მისთვის ცნობა მიუწოდებია ნ. ნიკოლაძეს. პ. ინგოროყვა წერს: „ცნობა ამ პირველი გამოცემის შესახებ გადმოგვცა განსვენებულმა ნ. ნიკოლაძემ: ეს გამოცემა ნიკოლაძეს უნახავს 1869 წელს, როცა იგი ევროპიდან საქართველოში ჩამობრუნდა, ზედმიწევნითი თარიღი ამ გამოცემისა ნ. ნიკოლაძეს არ ახსოვდა. მისი ცნობით, იგი დაბეჭდილი იყო 1865—1868 წლებს შორის“⁶. მაგრამ „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენების“ არავითარი ცალკე გამოცემა არ არსებობს. ნ. ნიკოლაძის ამ არაზუსტი განცხადების ასახსნელად ყურადღება უნდა მიექცეს შემდეგ გარემოებას. 1867 წელს, როდესაც ეს პიესა „დროებში“ დაიბეჭდა, ნ. ნიკოლაძე საზღვარგარეთ იმყოფებოდა. ევროპიდან დაბრუნების შემდეგ მან ილიას აღნიშნული პიესა რუსულად თარგმნა და დაბეჭდა კიდეც 1883 წელს „Изыяшная литература“-ში (№ VI, გვ. 270). თარგმნისას ნ. ნიკოლაძეს, რა თქმა უნდა, ხელთ ექნებოდა „დროების“ ტექსტი, რადგან ამ თხზულების არავითარი სხვა გამოცემა იმდროისათვის არ არსებობდა. იმის ასახსნელად, თუ რატომ ასახელებს ნ. ნიკოლაძე რაღაც ცალკე გამოცემას და არა გაზეთს, ანგარიში უნდა გაეწიოს შემდეგ გარემოებას: „დროების“ რედაქციამ, რომელსაც, რა თქმა უნდა, ეჭვი არ ეპარებოდა ილიას პიესის პოპულარობაში, თხზულების ტექსტის „დროებიდან“ ამონაბეჭდი ცალკე აეიწა და წიგნის სახით ვააერცელა იმავე 1867 წელს. აი, როგორ არის ეს „გამოცემა“ მოხსენიებული „ქართული წიგნის“ I ტომის 115 გვერდზე:

⁵ ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ე, თხზულებანი, ტ. II, თბ., 1950, გვ. 633.

⁶ იქვე, გვ. 600, სქოლო 2.

„* [ილია ჭავჭავაძე], „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენები“, ტფილისი, 1867 წელი... ცალკე ამონაბეჭდი გაზ. „დროების“, 1867 წ. № 33-დან“⁷. ეჭვგარეშეა, აი, ეს წიგნის სახით აკინძული ამონაბეჭდი შემორჩა ნ. ნიკოლაძის მეხსიერებას, როგორც ცალკე გამოცემა. ეს მით უფრო მოსალოდნელია, რომ იგი საზღვარგარეთ იყო 1867 წელს და ეგებუას არც არაფერი იცოდა პიესის „დროებაში“ გამოქვეყნების შესახებ.

ნ. ნიკოლაძის აღნიშნული მცდარი ინფორმაციის საფუძველზე პ. ინგოროყვა შედგომია „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენების“ ცალკე გამოცემის ძებნას, მაგრამ, რა თქმა უნდა, უშედეგოდ. იგი წერს: „ამ პირველი გამოცემის ეგზემპლარები ვერსად ვიპოვეთ, თბილისის მუზეუმებში (!) იგი არ აღმოჩნდა“⁸.

ასეთია მოკლედ ი. ჭავჭავაძის „გლეხთა განთავისუფლების პირველდროების სცენების“ ბეჭდვისა და ტექსტის ისტორია. რაც შეეხება კომედია „მაქანკალი“, მის შესახებ ნაწილობრივ ზემოთ გვექონდა საუბარი, როცა შეეხებოდა „კაცია-ადამიანთან“ მის ურთიერთობას. დამატებით უნდა ითქვას, რომ „მაქანკალი“ ილ. ჭავჭავაძემ 1881 წელს დაწერა სპეციალურად ნ. გაბუნიას საბუნებისო სალამოსათვის. იგი პირველად 1881 წლის 31 მაისს დაიდგა კომედიის დადგმას თუმცა დიდი წარმატება არ ჰქონია, მაგრამ ამ თხზულების გაცნობა საინტერესოა ილიას შემოქმედების ყოველმხრივი შესწავლისათვის.

„მაქანკალის“ ხელნაწერი ავტოგრაფი, რომელიც ადრე შ. რუსთაველის სახელობის თეატრალური მუზეუმის საკუთრება იყო, ამჟამად დაცულია ცვარლის ილია ჭავჭავაძის სახლ-მუზეუმში. ავტოგრაფი წარმოადგენს სუფთად გადაწერილ ცალს. მას, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, მიაკვლია ი. გრიშაშვილმა, რომელმაც შემდეგ პიესის დასაბეჭდად გამზადებული ტექსტი გამოსაცემად გადასცა პ. ინგოროყვასა და ა. აბაშელს. მათ იგი დაბეჭდეს კიდეც 1937 წელს ილიას თხზულებათა I ტომში, მაგრამ არც მაშინ და არც შემდგომ ეს ტექსტი გამოცემულა დედნისათვის აღარ შეუდარებიათ. ამიტომ მოხდა, რომ ყველა ის არამართებული შესწორება, რომელიც გრიშაშვილმა ამ ტექსტში შეიტანა, და მის მიერვე დაშვებული უნებლიე შეცდომება დღემდე მეორდება გამოცემებში. ამას მრავალი ფაქტი ადასტურებს, რომელთაგან მოვიყვანთ ერთს, ყველაზე თვალსაჩინოს.

ყველა ნაბეჭდში წერია:

„ხორე შანი: არა, მოდგმით კი მოსდგამთ, მაგრამ... (ლაპარაკია გძელაძეანთ ქალების უშეილობაზე. — ლ. ს.) მოსე გძელაძე თქვენის მაზლისათვის არ გაიმეტებს თავის ქალს...“⁹.

ავტოგრაფში კი ეს აღვილა ასე იკითხება:

„ხორე შანი. არა, მოდგმიით კი მოსდგამთ, მაგრამ...“

ელისაბედო. მაგრამ რა?

ხორე შანი. მოსე გძელაძე თქვენის მაზლისათვის არ გაიმეტებს თავის ქალს...“

გარდა ამისა, გრიშაშვილმა „მაქანკალის“ ტექსტში თითქმის ყველგან ჩაასწორა ვითარებითი ბრუნვის ნიშანი, რომელიც ილიასთან ყოველთვის

⁷ საგულისხმოა, რომ ხელმოწერით — * დაიბეჭდა ეს პიესა „დროებაში“.

⁸ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 600, სქოლო 2.

⁹ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებანი, ტ. II, გვ. 387. საიუბილეო კრებულ., თბ., 1939.

„თანით“ იყო წარმოდგენილი, ასევე შეცვალა ზმნისწინები („მა“ „მო“-თი) ამოიღო ორმაგი პირის ნიშნები („ჰს“ შეცვალა „ხანით“). სიტყვა „ჭარის“ ნაცვლად ყველგან „ქმარი“ დაბეჭდა, ხოლო „შეკმაზულის“ ნაცვლად „შეკაზმული“ და სხვა. ყოველივე ამას ზედ დაერთო შემდგომ გამოცემებში დაშვებული ახალი შეცდომები. ამის გამოა, რომ თანამედროვე მკითხველი არ იცნობს ამ კომედიის ზუსტ, ილიაეულ ტექსტს.

ეს და „გლახთა განთავისუფლების პირველდროების სცენების“ ბიბლიოგრაფიაში დაშვებული ზემოხსენებული შეცდომები ერთხელ კიდევ მიუთითებს იმ ამოცანის სირთულესა და სერიოზულობაზე, რომლის წინაშეც ილა ჰავეკაჰის თხზულებათა ახალი გამოცემის მომზადებლები დგანან.

Л. Г. САНАДЗЕ

ИСТОРИЯ ПЕЧАТАНИЯ ПЬЕС ИЛЫ ЧАВЧАВАДЗЕ

Резюме

И. Г. Чавчавадзе является автором двух пьес. Это «Сцены из раннего периода освобождения крестьян» и комедия «Сваха», в которой не использован сюжет рассказа «Человек ли он?!».

В ранних изданиях собрания сочинений И. Чавчавадзе «Сцены...» печатались в хронологическом порядке в разделе «Рассказы». Эту традицию нарушил П. И. Ингорква в 1950 году, когда эту пьесу поместил во II т. собрания сочинений И. Чавчавадзе вместе со «Свахой» в разделе — «Сцены. Пьеса». Это представляется необоснованным, т. к. оба эти произведения одного и того же жанра и оба должны быть под общей рубрикой «Пьесы». В комментариях к пьесе «Сваха» должно быть указано об отношении ее к рассказу «Человек ли он?!».

Тексты вышеупомянутых произведений тоже требуют поправок. Текст «Сцены...», как правило, печатается, следуя последним прижизненным изданиям писателя. Несмотря на то, что решение это вполне закономерно, ввиду того, что текст пьесы ни одним издательством не был сверен с самым первым печатным текстом (советским издателям не были известны другие издания пьес, кроме последнего прижизненного), в текст произведения прокрались кое-какие ошибки.

Текст «Свахи» в собрании сочинений печатался с ошибками, т. к. все издания повторяли тот, который был найден и подготовлен для издания поэтом И. Г. Гришашвили. Долгом будущих издателей «Свахи» является правка текста пьесы с учетом текста автографа.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ტექსტოლოგიის განყოფილება

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ნიკოლოზ კილანავა

ვახტანგ ორბელიანის აღრეული შემოქმედებიდან

ქართულ ლიტერატურისმცოდნეობაში აქამდე არ არის შესწავლილი თუ როდის გამოვიდა პოეტი სამწერლო ასპარეზზე. აღნიშნული საკითხის გადაწყვეტას კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს არა მხოლოდ ვ. ორბელიანის მსოფლმხედველობის, პოეტური მრწამსისა და შემოქმედების გაგებისათვის. არამედ — ქართული რომანტიზმის ისტორიის შესწავლისათვისაც.

საკითხის გარშემო დღემდე ორი შეხედულება არსებობს. პირველის მიხედვით, ვ. ორბელიანს სამწერლო მოღვაწეობა უნდა დაეწყო გასული საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს, კერძოდ 1857 წელს, როცა გამოქვეყნდა მისი ლირიკული ლექსი „ზულბულის“ სახელწოდებით¹; მეორე შეხედულებით, პოეტის შემოქმედება დაიწყო 1834 წელს: ვითომცდა ვ. ორბელიანს ლექსი „გამოსაღება“ დაეწეროს ამ წელს, როცა პოეტი რუსეთში გადაასახლეს². არც ერთი ეს შეხედულება სწორი არ არის.

ვ. ორბელიანის მიერ 1831 წელს დაწერილი ორი თხზულება გახდა ჩვენთვის უკვე ცნობილი: ორიგინალური ლექსი „ორი შენობა“ და პოეტური თარგმანი „ზნაკომიე ნუნაკომი“. ეს უკანასკნელი პოეტის სხვა, აღრიწვლულ ნაწერებთან ერთად დაკარგულად ითვლება.

„ორი შენობა“. ლექსში, ორი სხვადასხვა დროის შენობათა დაპირისპირების ფონზე, მხატვრულად არის ახსნილი უპირატესობა ძველი შენობის ნანგრევებისა. აწმყოთი უკმაყოფილო რომანტიკოსი ძველს უფრო მეტად აფასებს; მიაჩნია, რომ ახალი შენობა შედარებით უვარგისია და აღრეწარმავალი, ხოლო ძველის ნანგრევებიც კი კვლავ იარსებებს.

„ორი შენობა“ პოეტისათვის ჩვეული სიტოპოთი და უშუალოდ არის დაწერილი; მიზანწრაფულად იხსნება მისი იდეურა ჩანაფიქრაც. ლექსი საერთოდ მრავალმხრივ არის მნიშვნელოვანი, მაგრამ ამჟერად ჩვენთვის პირველ ყოვლისა მისი დაწერის თარიღია საინტერესო.

ჩვენს ლიტერატურისმცოდნეობაში გაბატონებული შეხედულებით, „ორი

¹ პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, მაჩვენებელი როდის დაწერა ან რა გამოცემაში დაიბეჭდა პირველად ლექსები, კრებული: ლექსები ვახტანგ ორბელიანისა, ტფილისი, 1894, გვ. 175. ა. ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, შეცხრაშეტე საუკუნისა, თბ., 1917, გვ. 119; Г. Т у м а н о в, Характеристики и воспоминания, Тб., 1902, გვ. 119—120; სილ. ხ უ ნ დ ა ძ ე, ქართული ლიტერატურის სახელმძღვანელოები, III, ვახტანგ ორბელიანი, ქუთაისი, 1918, გვ. 4.

² ვ. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ლექსები, თბ., 1928, გვ. 3; ვ. კ ო ტ ე ტ ი შ ვ ი ლ ი, სარდაქციო შენიშვნები, იქვე, გვ. 165—166; ვახტანგ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, რ. გვეტაძის რედაქციით, თბ., 1949; შ. ზ ა ნ დ უ კ ე ლ ი, ლიტერატურული ნარკვევები 1, თბ., 1957, გვ. 147; ნ. ა ლ ა ნ ი ა, ვახტანგ ორბელიანი, ქართული ლიტერატურის ისტორია, 1969, გვ. 244; გ. ე ლ ე ნ ტ ი, ნარკვევები ქართული რომანტიზმის ისტორიიდან, თბ., 1970, გვ. 45.

შენობა“ დაწერილია 1881 წელს. მას საფუძვლად დაედო ვ. ორბელიანის ლექსების კრებული, გამოცემული 1881 წელს („ლექსნი თქმულა თ. ვ. ო.“). კრებულში (გვ. 35) „ორი შენობა“ დათარიღებული არ არის, მაგრამ იგი პირველად აქ გამოქვეყნდა. პოეტის თხზულებათა სრული კრებულისათვის („ლექსები ვახტანგ ორბელიანისა“), თანდართულ „ქრონოლოგიურ მაჩვენებლებში“ პ. უმიკაშვილმა „ორი შენობა“ 1881 წელს დაწერილად გამოაცხადა. «ლექსნი თქმული თ. ვ. ო.“ გამოცემული ზაქ. ჭიჭინაძისაგან. ტფილისი, 1881», — მიუთითებდა პირველი პუბლიკაციის წყაროს მკვლევარი³.

ამ თარიღით დაიბეჭდა „ორი შენობა“ ვ. ორბელიანის თხზულებათა: როგორც 1928 წლის ვ. კოტეტიშვილისეულ გამოცემაში⁴, ასევე 1949 წელს რ. გვეტაძის რედაქციით გამოსულ ვ. ორბელიანის თხზულებათა კრებულში⁵. 1881 წელს დაწერილად იცნობს ამ ლექსს დღემდე მკითხველაც და პოეტის შემოქმედების თითქმის ყველა მკვლევარი. მაგრამ 1881 წელი „ორი შენობის“ მხოლოდ პირველი პუბლიკაციის თარიღია და მისი დაწერის თარიღად გამოცხადება შეეცდომა. ამ ლექსის დაწერის დრო დღემდე დადგენილი არ არის.

იჩვენება, ლექსი 1831 წელს არის დაწერილი. ამ თარიღის თაობაზე, ჩანს, ვ. ორბელიანისაგან მომდინარე ყრუ ცნობები ადრეც არსებულა. „ეს ნაწარმოები, — წერდა პროფ. შ. რადიანი, — ავტორმა დაწერა 1831 წელს, წინააღმდეგობა, სადაც იმ დროს შენდებოდა ა. ჭავჭავაძის ახალი სასახლე. სწორედ ბჭელისძეველი ტაძრის ნანგრევების პირდაპირ. კონტრასტმა ამ ნანგრევებსა და ახალ შენობას შორის შთააგონა პოეტი, შეექმნა ხსენებული ლექსი“⁶. მაგრამ მკვლევრის ეს აზრი ჩვენს მწერლობაში არავინ გაიზიარა: — ალბათ. იმიტომ, რომ პროფ. შ. რადიანი აღნიშნული ცნობების შესახებ არავითარ წყაროს არ უჩვენებდა. ჩვენ მოგვეცა შესაძლებლობა, მიგვეცვლა ცნობებისათვის აღნიშნული „ლექსის“ დაწერის შესახებ, რომელიც თვით ვ. ორბელიანისაგან მომდინარეობს.

გაზ. „ნოვოე ობოზრენიეს“ 1885 წლის 2 (14) აპრილის ნომერში (№ 435) დაბეჭდილია შორივი «Местное обозрение». წესისამებრ. წერილი შეიცავს ცნობებს უკანასკნელად მომხდარი თუ გამოვლენილი ფაქტებისა და მასალების შესახებ. მათ შორის აქ არის საუბარი 31 მარტს ჩატარებულ ორგანოფილებიან ლიტერატურულ-მუსიკალურ საღამოზე. გამოქვეყნებულია ვ. ორბელიანის ლირიკული ლექსის — „ორი შენობის“ ი. თხორევესკისეული თარგმანი, მითითებულია ლექსის დაწერის თარიღი — 1831 წელი და მოცემულია ცნობები, რომელთაც გადაწყვეტი მნიშვნელობა აქვთ ჩვენი საკითხისათვის.

«В этот же вечер. — ვკითხულობთ „მიმოხილვაში“ — слушатели, незнающие грузинского языка, имели счастливый случай ознакомиться с некоторыми произведениями грузинских лириков в переводах И. Ф. Тхоржевского. Между прочим, он почитал перевод стихотворения кн. Вахтанга Орбелиани, написанного более полувека тому назад, в 1831 г. при посе-

³ ლექსები ვახტანგ ორბელიანისა, თბ., 1894, გვ. 176.

⁴ ვახტანგ ორბელიანი, ლექსები, თბ., 1928, გვ. 39.

⁵ ვახტანგ ორბელიანი, თბ., 1949, გვ. 38.

⁶ შ. რადიანი, ახალი ქართული ლიტერატურა, თბ., 1954, გვ. 109—110.

щении знаменитого села Цинандали, где в то время возводились новые постройки как раз против развалин старого храма» (ხაზი ჩემია. ნ. კ.).⁷

რალა თქმა უნდა, ის ცნობები, რომლებიც ვ. ორბელიანის „ორი შენობის“ შეიქმნა, რედაქციას ლექსის მთარგმნელისაგან უნდა აეღო. ეს კი თავისთავად გულისხმობს, რომ ი. თხოროვეცკის ყოველივე ეს ვ. ორბელიანისაგან აქვს გაგებული. ორი პოეტის ურთიერთობისა და ნათქვამის სისწორის გასათვალისწინებლად საკმარისია მოვიგონოთ ი. თხოროვეცკის (1843—1910) პოეტურ-მთარგმნელობითი და ლიტერატურულ-პუბლიცისტური მოღვაწეობა საერთოდ, კერძოდ საქართველოში. რუსული დემოკრატიული პრესის ნიკიერა წარმომადგენლის უანგარო სიყვარული ჩვენი ხალხისა და ქართული პოეტური კულტურისადმი, მისი დაუცხრომელი ინტერესი, გაეცნო ქართული ლიტერატურული ნიმუშები რუსი მკითხველისათვის⁸.

არ არის საეჭვო, რომ ი. თხოროვეცკი ადრეიდანვე უნდა გააცნობოდა ჩვენს პოეტს, მით უმეტეს, ვ. ორბელიანი 1881 წელს სამხედრო სამსახურიდან გამოვიდა და თბილისში ცხოვრობდა⁹. არც ის არ არის საეჭვო, რომ მათ შორის თავიდანვე დამყარებულყო მეგობრული ურთიერთობა, რასაც ბუნებრივია, ი. თხოროვეცკი ყველა წარჩინებულ ქართველთან ესწრაფოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ცხადია, არც თარგმანი გვექნებოდა.

უდავოა ისიც, რომ პოეტებს შორის არაერთხელ უნდა გამართულიყო გულითადი საუბარი საერთოდ. მათ შორის „ორი შენობის“ გარშემოც, მთარგმნელი უთუოდ უნდა დინტერესებულიყო ლექსთან დაკავშირებული ყველა საკითხით. ვ. ორბელიანისაგან უნდა გაეგო მთარგმნელს „ორი შენობის“ დაწერის თარიღი—1831 წელი, მისი შექმნის ისტორია და დანარჩენი ცნობები. 50 წლის შემდეგ მიიწე ეს ყველაფერი მხოლოდ ვ. ორბელიანს უნდა სცოდნოდა. მხოლოდ ვ. ორბელიანის სიტყვებს უნდა დაერწმუნებინა ი. თხოროვეცკი, რომ მას ეს სანდო ცნობები გამოეტანა სალამოზე და მიეწოდებინა რედაქციისათვის. პოეტი თვითონ ესწრებოდა სალამო-კონცერტს, სადაც ი. თხოროვეცკიმ, ვიდრე თავის თარგმანს წაიკითხავდა, საზოგადოებას გააცნო, რომ ვ. ორბელიანის „ორი შენობა“ დაწერილია ნახევარი საუკუნის წინ და რომ პოეტმა წინანდალში დაწერა იგი; რომ ალ. ჭავჭავაძის მშენებარე ახალი სასლისა და იქვე, ძველი ტაძრის ნანგრევების კონტრასტმა შთააგონა პოეტს ამ ლექსის შექმნა: «Маститый поэт присутствовал на вечере и имел приятный случай убедиться, что красоты поэтического вдохновения вечны не менее воспетых им развалин,—აცხადებდა ვაზეთი¹⁰.

ასეა, „ორი შენობის“ დაწერის თარიღი—1831 წელი და სხვა ცნობები სწორი რომ არ ყოფილიყო, ვ. ორბელიანი იქვე, სალამოზევე უარყოფდა მათ. გარდა ამისა. ამის შემდეგ პოეტმა მთელი ხუთი წელი იცოცხლა და სრული საშუალება ჰქონდა გამოეთქვა თავისი აზრი ამ ცნობების უსწორობის შესახებ.

⁷ ვახ. «Новое обозрение», 1885, № 435.

⁸ И. Ф. Т х о р ж е в с к и й, газ. «Кавказ», 1910, № 78; Б. А. П и р а д о в, Грузинская поэзия в переводах И. Ф. Тхоржевского, сборник «Литературные взаимосвязи», т. VII, Тб., 1978, гл. 183.

⁹ «Ужас об отставке...» კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S ფონდი, № 4906—გ.

¹⁰ ვახ. «Новое обозрение», 1885, № 435.

დაბოლოს, ლიტერატურული წყაროები ამტკიცებენ, რომ 30-იან წლებში „... გრიგოლ და ვახტანგ ორბელიანები წინანდლის ხშირი სტუმრები იყვნენ“¹¹. ამას ხელს უწყობდა ალ. ჭავჭავაძის ოჯახთან მათი ნათესაობაც. დადგენილია აგრეთვე, რომ ალ. ჭავჭავაძის მიერ წინანდალში 30-იან წლებში აშენებული სასახლე შამილის რაზმებმა დაწვეს 1854 წელს. „ბევრი ქართული სოფელი გავიარეთ, — წერს მაშინ ლეკებისაგან გატაცებული ფრანგი ტყვე ქალი ანა დრანსე, — ამ სოფელთა მთელი წყება ცეცხლის ალში იყო გახვეული... მცირე ბორცვს რომ გადავადექით, თვალთა მხერა მომტაცა უზარმაზარი ხანძრის ლაპლაპმა... შეძრწუნებულმა წამოიყვირე: ლეკებმა ამიხსნეს, რომ იწვოდა წინანდლის სასახლე“¹².

ამრიგად, ამიერიდან დადგენილად უნდა ჩაითვალოს, რომ ვ. ორბელიანის ლირიკული ლექსი „ორი შენობა“ დაწერილია არა 1881 წელს, როგორც ეს დღემდეა მიღებული, არამედ 1831 წელს, სოფელ წინანდალში, ალექსანდრე ჭავჭავაძის მამულში.

ვახტანგ ორბელიანის „ლიტერატურული წრე“ და „ზნაკომიე ნენაკომცის“ მისეულთა თარგმანა. ნაავადმყოფარი „ოტსტაენი ბაი“, 1832 წლის შეთქმულების პეტერბურგის უჯრედის წევრის¹³ — ვ. ორბელიანი საქართველოში 1829 წლის 6 ოქტომბერს დაბრუნდა¹⁴. სამშობლოში პოეტი „მალე მოკეთებულა“¹⁵; შინ დაბრუნებულს „მზიარულობა და საზოგადოებაში ყოფნა ჰყვარებია“¹⁶. უნდა ვიფიქროთ, რომ „მალე მოკეთებულა“ ვ. ორბელიანი ლიტერატურულ მუშაობას მომდევნო, 1830 წელს მაინც შესძლებდა. სწორედ ამ პერიოდს ეკუთვნის ცნობები იმის შესახებ, რომ პეტერბურგიდან დაბრუნებული იგი ბევრს კითხულობდა, „ნამეტნავად საფუძვლიან, გამოჩენილ წიგნებს“¹⁷, ეუფლებოდა. ფრანგულ ენას, სწავლობდა ფორტეპიანოზე დაკვრას. «По утрам, как тебе известно, пишу роман, — ხეშრობანარევი ტონით წერდა იგი ივანე ბაგრატიონ-მუხრანელს, — после 3 часов с пальцем шкуру сдираю!»¹⁸.

პოეტის ეს ჩანსალი განწყობილება და მებრძოლი მისწრაფებები განპირობებული იყო უმთავრესად იმ ახალი ვითარებით, რომელიც ოქრობირ ბატონიშვილის თბილისში ჩამოსვლის შემდეგ დამყარდა მაშინდელ მოწინავე საზოგადოებრივ წრეებში. ვ. ორბელიანმა სამშობლოში 1832 წლის შეთქმულების პეტერბურგის უჯრედის დირექტივები ჩამოიტანა. ეს დიმიტრი ბატონიშვილის მიერ თბილისში დასთან — თამარ ბატონიშვილთან გამოგზავნილი წერილებით არის დადასტურებული¹⁹. აქ მას შეთქმულებაში მუშაობისათვის

¹¹ ნ. ხომერიკი, ლიტერატურული ჩანაწერები, თბ., 1964, გვ. 47.

¹² ანა დრანსე, შამილის ტყვე ქალები, 1978, გვ. 27.

¹³ გ. გოზალიშვილი, 1832 წლის შეთქმულება, ტ. I, თბ., 1935, გვ. 105—107. (ქვემოთ ყველგან: გ. გოზალიშვილი, I).

¹⁴ გ. გოზალიშვილი, 1932 წლის შეთქმულება, ტ. II, თბ., 1970, გვ. 234. (ქვემოთ ყველგან: გ. გოზალიშვილი, II).

¹⁵ ვ. ორბელიანი, მოგონებანი, „ლიტერატურის მატანე“, წიგნი 5, ნაკვეთი პირველი, თბ., 1949, გვ. 64, (ქვემოთ ყველგან ლიტერატურის მატანე, 5/1).

¹⁶ ი. ჭავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, პ. ინგოროყვას რედაქტორობით, ტ. III, თბ., 1953, გვ. 232 (ქვემოთ ყველგან: ი. ჭავჭავაძე, თხზ., ტ. III).

¹⁷ იქვე, გვ. 232—233.

¹⁸ საქართველოს სსრ, განსაკუთრებული საქმეთა ფონდი, საქმე № 171, ფ. 271. შდრ. ეურნ. „საისტორიო მოამბე“, 1971, წიგნი 25—26, გვ. 77.

¹⁹ გ. გოზალიშვილი, I, გვ. 105—109.

მზა პირობები დახვდა. 1829 წლის სექტემბერში ოქროპირ ბატონიშვილი „უკვე თბილისში იმყოფებოდა“²⁰. სწორედ ამ პერიოდში, კერძოდ, 1829 წლის ბოლოსა და 1830 წლის დამდეგს, ჩამოაყალიბა ოქროპირ ბატონიშვილმა შეთქმულების თბილისის ორგანიზაცია. 1830 წლიდან შეიქმნა შეთქმულების თბილისის ცენტრი ელიზბარ ერისთავის, ალექსანდრე ორბელიანისა და სოლომონ დოდაშვილის შემადგენლობით. ადგილებზე ამ დროისათვის უკვე მუშაობდნენ „სათანადო ორგანიზატორები“²¹. ბუნებრივია, ვიფიქროთ, ვ. ორბელიანი უფროს მამასთან — ალ. ორბელიანთან ერთად პირადადაც შეგვედროდა ოქროპირ ბატონიშვილს და სხვებთან ერთად მასაც მიეღო სათანადო მითითებები.

ცხადია, ფრთა ესხმოდა ჭაბუკი პოეტის სანუკვარ ოცნებას: ცარიზმისაგან სამშობლოს განთავისუფლების მიზნით ირახმებოდა ქვეყნის მოწინავე ძალები; განუზომლად აღაფრთოვანებდა ვ. ორბელიანს არა მხოლოდ ეს, რომ მისი უფროსი ძმა მეთაურობდა შეთქმულებას, არამედ ისიც, რომ მათი მბრძანებელი დედა — თეკლე ბატონიშვილიც (1776—1846) ენერგიულად გრეოდა „საქართველოს ვამოხსნისათვის“ ბრძოლის საქმეში. ოჯახის წევრებთან, ნათესავებთან და მეგობრებთან ერთად პოეტა მთელი არსებით ჩვენს შეთქმულებაში.

ვ. ორბელიანი იმთავითვე გახდა შეთქმულების თბილისის ცენტრის ერთ-ერთი ყველაზე უფრო სანდო, დასაყრდენი პიროვნება. ამით აახსენება, რომ მის გარეშე არ მომხდარა შეთქმულთა არც ერთი ოდნავ მნიშვნელოვანი შეკრება, არ განხილულა თითქმის არც ერთი საკითხი, რომლის გადაჭრაში შეთქმულების ხელმძღვანელობასთან ერთად მას არ მიეღოს მონაწილეობა. აჭანყების მიზნებსა და ამოცანებს დაუმორჩილა ამიერიდან ვ. ორბელიანმა თავისი პოეტური შემოქმედება და ადამიანური შესაძლებლობა.

გამოძიების მასალებით ირკვევა, რომ შეთქმულების ხელმძღვანელობას პოეტისათვის თავიდანვე მიუტოვა საგანგებო დავალება: შეეკმნა კონსპირაციული ჯგუფი, რომელსაც დასაყრდენი იქნებოდა შეთქმულებათა ორგანიზაციულ-პოლიტიკური შესაბამისათვის. ამ წრის მეშვეობით უპირველეს ყოვლისა ვ. ორბელიანს შეთქმულებაში უნდა ჩაება ახალი წევრები და, რაც ახვევით მთავარია, უნდა გაეჩაღებინა პოლიტიკური აგიტაცია „სამშობლოს სიყვარულის გასაფრთხილებლად“, როგორც ს. დოდაშვილი ამბობდა²².

დავალების სერიოზულობა თავისთავად მოითხოვდა მკაცრ კონსპირაციას. შეთქმულთა სახელმძღვანელო მეთოდის თანახმად, პოეტს გადაუწყვეტია, შეენახა დავალების ნამდვილი აზრი და პირველ რიგში ჩამოეყალიბებინა ლიტერატურული წრე. ცხადია, ვ. ორბელიანს, რომელიც „ყოველთვის ირჩეოდა თურმე მაშინდელ ყმაწვილ-კაცთა შორის თავისი ცოდნით და გონებაგანსწილობით“²³, არ გასჭირვებია, შემოეკრება იმდროინდელი მოწინავე ქართველი ინტელექციონის ერთი ნაწილი. „რადგან ვახტანგ ორბელიანს ვიცნობდი, — წერს მისი ბავშვობის მეგობარი ზ. ავთანდილაშვილი, — ამიტომ ზოგჯერ დავიარებოდი... მასთან დროს გასატარებლად, სადაც... ერთად ხშირად

²⁰ გ. გოზალიშვილი, II, გვ. 236

²¹ გ. გოზალიშვილი, I, გვ. 31.

²² გ. გოზალიშვილი, II, გვ. 80.

²³ ი. კავკავაძე, თხზ. ტ. III, გვ. 23.

კვითხულობდით ზოლმე მის მიერ პეტერბურგიდან ჩამოტანილ საუკეთესო ნაწარმოებებს, რომელთა შესახებ მსჯელობას ვმართავდით“²⁴.

უდავოა, ზ. ავთანდილაშვილი მართო არ ყოფილა. ლიტერატურული წრე უკვე 1831 წელს ჩამოყალიბებულია. პოეტის სკოლის მეგობარი კონსტანტინე მამაცაშვილი გადმოგვცემს: „1830—1831 წლებში... პატარა ჯგუფი ახალგაზრდობისა, რომელსაც ვახტანგი მეთაურობდა, ხშირად იკრიბებოდა ზან ერთთან, ზან მეორესთან, უფრო ხშირად ბატონიშვილ თეკლესთან და დროს მხიარულად და სიამოვნებით საუბარში ატარებდნენ“²⁵. — შეგნებულად ფარავდა შეთქმულთა წრის ნამდვილ მიზანს კ. მამაცაშვილი²⁶.

წრეში გაერთიანებული ყოფილან: ზ. ავთანდილაშვილი, დ. ყიფიანი, გ. დ. ერისთავი, დ. ჯორჯაძე და სხვები. წრის მუშაობაში ხშირად მონაწილეობდნენ თვით ელ. ერისთავი და ალ. ორბელიანი. ისინი ძირითადად თ. ბატონიშვილის სასახლეში იკრიბებოდნენ²⁶. კონსპირაციის მ-ზნით საქვეყნოდ ყოფილა გამოცხადებული, რომ თითქოს ლიტერატურული წრე ამზადებდა წარმოდგენას და ახლო მომავალში (ყველიერში) ნაჩვენები ექნებოდა კომედია — ეოდევილი „ზნაკომე ნეზნაკომე“. ამ სახით შენიღბული „ლიტერატურული წრე“ დიდხანს განაგრძობდა მუშაობას: პოლონეთის დამარცხების შემდეგაც, ვიდრე შეთქმულება ჩავარდებოდა, წრის წევრები ვ. ორბელიანთან, თ. ბატონიშვილის სასახლეში იკრიბებოდნენ.

პიესა „ზნაკომე ნეზნაკომე“ საგანგებოდ იყო შერჩეული. მას უკვე იცნობდა მაშინდელი თბილისის არისტოკრატიის ერთი ნაწილი. ცოტა ხნით ადრე, 1831 წელს, პრაპორჩიკ მათე აველის ძე გამაზოვის (1811—1893) ინიციატივითა და აქტიური მონაწილეობით განხორციელდა „ზნაკომე ნეზნაკომე“-ს დადგმა რუსულ ენაზე; როგორც ცნობილია, წარმოდგენის თბილისში, ბოროდინოს გმირის ძმის — რომან ევანეს ძე ბაგრატიონის ოჯახში²⁷. ამასთან, რაც მთავარია, იდგმებოდა ისეთი ნაწარმოები, რომელიც თითქოს შეთქმულების იდეებს არაფრით არ უკავშირდებოდა. ეს კი, ცხადია, თავის მხრივ ხელს უწყობდა კონსპირაციას.

როგორც ცნობილია, პეტრე ანდრეას ძე კარატაგინის (1805—1879) „ზნაკომე ნეზნაკომე“ ერთმოქმედებიათ პიესაა. მოქმედება წარმოებს ერთ-ერთ ვაჭალში, მოსკოვის გზაზე. თითქოს ყოფითა ინტრაგაზე აგებულ ნაწარმოებში ნიჟიერადაა გახსნილი III განყოფილების აკენტას, რეაქციონერია ბულგარინის საძულველო სახე.

ცოცხალი დიალოგი, სასიძღვრო კუპლეტების არტისტაჟში, სათქმელას

²⁴ გ. გოზალიშვილი, I, გვ. 152.

²⁵ კ. მამაცაშვილი, გენერალ-მაიორი ვახტანგ ვახტანგის ძე ჯამბაყურიან-ორბელიანი (რუსულად), გ. ლეონიძის სახელობის საქართველოს სსრ სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი, ხელნაწერების ფონდი, № 3440/4, ფ. 2, შტრ. „ლიტერატურის მატანე“, 5/1 გვ. 112; ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. III, თბ., 1969, გვ. 244; გ. ელენტი, ნარკვევები ქართული რომანტიზმის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 32.

²⁶ ეს სასახლე მდებარეობდა ქველი თბილისის მაშინდელ ცენტრში. ე. წ. ანჩისხატის უბანში, სიონსა და ანჩისხატს შორის, დღევანდელ ერეკლე II-ის მოედანზე, ივანოვის (36) და ერეკლე II-ის (№ 5) ქუჩების კუთხეში. ამჟამად მიმდინარეობს მისი რეკონსტრუქცია.

²⁷ რ. საყვარელიძე, ქართული თეატრის ისტორიიდან (ერეკლე მეორის თეატრიდან გორგი ერისთავის თეატრამდე), თბ., 1966, გვ. 60—61; II. Богомолов, Грузия в жизни и творчестве Матвея Гамзатова, „მ. ცნე“, 1966, № 3, გვ. 185—197 და სხვ.

ეუმორისტულ-კომიკური გააზრება და მიგნებული სარკასში სცენურ მომხიბვლელობას ანიჭებდა ვოდევლის. იგი პირველად დაიდგა პეტერბურგში 1829 წლის 12 თებერვალს²⁸. ვოდევლიმა საერთო მოწონება პოვა. „აღფრთოვანებული ვიყავით“; — იგონებდა შემდეგ გამარჯვებული ავტორი²⁹. პიესა დიდხანს არ ჩამოსულა იმპერიის დედაქალაქის სცენიდან. ცხადია, 1828—1829 წწ. პეტერბურგის პაეთა კორპუსში მყოფ ვ. ორბელიანს კარგად უნდა სცოდნოდა ასე გახმაურებული თხზულების მნიშვნელობა მასების ყურადღების მისაპყრობად და ცაროზმის სატრაპების თვალის ასახვევად. ცხადია, ამიტომ „ზნაკომიე ნეზნაკომი“ ქართულად უთარგმნია პოეტს. უფრო საფიქრებელია, ეს მოხდა 1830 წელს, თუმცა ოფიციალურად თარგმანის არსებობა 1831 წელს არის დადასტურებული.

1831 წლის „დასაწყისში“ თავად ვახტანგ ორბელიანმა გეთხოვა მე და მასწავლებელ ყიფიანოვს, აგველო როლები მის მიერ რუსულიდან ქართულად გადათარგმნილი კომედია «Знакомый незнакомец»-დან. მაშინ ჩვენ ხშირად დავიარებოდით რეპეტიციებზე, რომლებიც შეწყდა იმის გამო, რომ არ აღმოჩნდა თანხა მის დასადგმელად“; — უმალავდა სიმართლეს გამოძიებას პატიმარი ზ. ავთანდილაშვილი³⁰.

სხვა ცნობა რომ არ გექნოდა, აქედანაც ცხადია, რომ 1831 წელს უკვე არსებობდა ვოდევლის ვ. ორბელიანის მიერ შესრულებული ქართული თარგმანი. ზ. ავთანდილაშვილის ამ ცნობას დასტურებს აგრეთვე სხვა არაერთი წყარო, კერძოდ, დ. ყიფიანის სიტყვით, განზრახული იყო 1831 წლის ყველიერში ეთამაშათ კომედია-ვოდევილი «Знакомые незнакомцы», ქართულ ენაზე გადათარგმნილი ვახტანგ ორბელიანის მიერ. დაიწყო რეპეტიციები და მით ჩვენ დავახლოვდით, თუმცა კომედია არ დადგმულა“³¹.

გ. დ. ერისთავის თქმით, ვარშავის დამარცხების შემდეგ შეთქმულთა საქმიანობა მიწეღდა, მაგრამ ვ. ორბელიანთან ისევე „ხშირად დაიარებოდნენ. მე, ავთანდილოვი, ყიფიანი და თავადი დავით ჭორჭაძე და ჩვენ ეთამაშობდით კომედიას, განზრახულობაზე საუბარს კი არავინ მოითხოვდა და არც გაგვიახლებიაო“ (ხაზი ჩემია. — ნ. კ.), — გ. დ. ერისთავიც ცდილობდა შეცდომაში შეეყვანა ძიება³².

ერთი სიტყვით, ვ. ორბელიანს 1831 წელს ქართულ ენაზე უთარგმნია პ. ა. კარატიგინის კომედია-ვოდევილი „ზნაკომიე ნეზნაკომი“. მიმდინარეობდა რეპეტიციებიც ქართული თარგმანის მიხედვით. პოეტის ამ დროის ორგინალურ ნაწერებთან ერთად იგი დღემდე დაკარგულად ითვლება.

პ. ა. კარატიგინის პიესის თარგმნა და მისი სააქანყებო მიზნის სამსახურში ჩაყენება 'მეთქმულთა ვ. ორბელიანის ამ ჭკუფის იდეურ-პოლტიკური მუშაობის ერთი მხარე იყო. ბუნებრივია, წრეს უკვე დაპატიმრებული წევრები ყოველნაირად ეცდებოდნენ, დაეფარათ ძიებისათვის თავიანთი საქმიანობა. ამით აიხსნება, რომ არც ერთ ჩვენებაში, არც ერთ განმარტებაში ვ. ორბელიანი კრიტიკს არ ძრავდა აღნიშნულ წრეზე და „ზნაკომიე ნეზნაკომის“ თარგმანზე.

²⁸ П. Каратыгин, Записки, I—II, Л., 1929—1930, გვ. 301.

²⁹ იქვე, გვ. 303.

³⁰ გ. გოზალიშვილი, I, გვ. 153.

³¹ დ. ყიფიანი, მემუარები, ს. ხუნდაძის რედაქციით, თბ., 1930, გვ. 137—138.

³² გ. გოზალიშვილი, II, გვ. 550.

ასევე შეაკრად ფარავდა ვ. ორბელიანი მის ადრინდელ, საკუთრად 1832 წლის შეთქმულებასთან დაკავშირებულ, პოეტურ მოღვაწეობას. ამიტომ დღესაც არაფერი ეცოდინებოდა ლიტერატურის ისტორიას ვ. ორბელიანის აღნიშნული თარგმანის ირგვლივ, რომ გამოძიების ძუნწ მასალებს არ შემოენახათ ცნობა „ზნაქომიე ნეზნაქომის“ მთარგმნელის ვინაობის, თარგმანის მიზანდასახულობისა და წრის არსებობის შესახებ.

ჩანს წრეში ინტენსიური ლიტერატურული მუშაობა წარმოებდა. წრის ზღმძღვანელი ლიტერატურულ ნიმუშებს, ს. დოდაშვილის ზემოთ დამოწმებული სატყვებით რომ ვთქვათ, იყენებდა „სამშობლოს სიყვარულის გასაყრცელებლად“, ცარზმისადმი სიძულვილის გასაღვივებლად.

ძიებას დადგენილი აქვს, რომ ვ. ორბელიანის წრეში განუხილავთ იოსებ მამაცაშვილის პატრიოტული იდეებით გაყენითილი თხზულება „სიყვარული სამშობლოსადმი“. გ. დ. ერისთავს ერთ-ერთ დაკითხვაზე წამოსცდენია თხზულების სახელი, ალბათ, უფრო იმიტომ, რომ იგი უკვე მოსპობილი ჰქონდათ შეთქმულთ. გენერალ-მაიორ ვოლხოვსკის გ. დ. ერისთავისათვის „კითხვითი პუნქტებით“ მოუთხოვია განმარტება ამ თხზულებაზე.

გ. დ. ერისთავი პასუხში ცდილობს გაუუფასუროს იგი ვოლხოვსკის: „ერთხელ სადამოს მივედი, — წერს გ. დ. ერისთავი, — ვახტანგ ორბელიანოვთან, სადაც დამხვდნენ ავთანდილოვი, დ. ყიფიანოვი... საუბრის შემდეგ ვახტანგმა სიცილით მითხრა: ...წაითხული გაქვს თუ არა მამაცოვის თხზულება „სიყვარული სამშობლოსადმი“... აიღო და გადმომცა... მე დავიწყე კითხვა... ავთანდილოვმა თქვა... ეს ყველაფერი კარამზინიდან უთარგმნაო... შეეწყვიტე..., რადგან დაერწმუნდი... ამოწერილი იყო ბიძაჩემ მატროპოლიტ ვარლამის თხზულებიდან... დავგადე რვეული მაგიდაზე და ვთქვი, რომ იოსებისაგან ამას არ მოველოდი, ამას თავისი არაფერი აქვს... იმ დღეს ქალაქში გავედი... მამაცოვთან. მას ყველაფერი ვუამბე... მითხრა: დამიბრუნეთ..., სირცხვილია, დაიბეჭდოს ყურნალშიო... მე წამოვედი მისგან და არ მასსოვს, დაეუბრუნე მას თხზულება თუ ჩემთან დარჩაო... მიზანი კი ის იყო, რომ ჩვენ ყველანი ვცდილობდით, რამე შეგვეთხზა ან გადმოგვეთარგმნა და ყურნალში დაგვებეჭდა. მასაც სურდა თავის გამოჩენა“, — სიმართლეს უმაღლავდა ძიებას გ. დ. ერისთავი³³.

კომისიას ნაწარმოები ვერ აღმოუჩენია, მაგრამ ელ. ერისთავის ჩვენებით დაუდგენია, რომ ამ თხზულების („სიყვარული სამშობლოსადმი“) შესახებ მას ელაპარაკა გ. დ. ერისთავი და რომ „იგი აქებდა მას“ (თხზულებას). „მიპასუხა, რომ მამაცოვს გადაუთარგმნია კარამზინისაგან“³⁴ (ზაზი ყველგან ჩემია. ნ. კ.).

ცხადია, „სიყვარული სამშობლოსადმი“ ერთ-ერთი თხზულება იყო სხვა მრავალ ნაწარმოებს შორის, რომელნიც ვ. ორბელიანის წრეში განიხილეს. იგი მოუწონებიათ კიდევ, მაგრამ შეთქმულების გამქლავების გამო მოუსპიათ.

ბუნებრივია, ვიფიქროთ, რომ ვ. ორბელიანის წრეში სხვა შეთქმულთა, კერძოდ, თვით ზღმძღვანელს პატრიოტული თხზულებებიც უნდა წაკითხულიყო, მაგრამ მათაც ასევე არ მოუღწევიათ ჩვენამდე ან დღემდე არ არის მიკვლეული.

³³ გ. გოზალიშვილი, 1, გვ. 524—525.

³⁴ გ. გოზალიშვილი, 1, გვ. 526.

წრეში, როგორც ითქვა, წარმოებდა, საორგანიზაციო მუშაობაც. გ. დ. ერისთავმა ვ. ორბელიანს, ალ. ორბელიანთან და ელ. ერისთავთან ერთად, აქ წაუკითხა ფ. კიკნაძის „აქტი გონიური“, რომელიც მან 1831 წელს ჩამოიტანა კახეთიდან³⁵. ვ. ორბელიანმა აღნიშნული წრის მეშვეობით შეიყვანა შეთქმულებასში ზ. ავთანდილაშვილი და დ. ყიფიანი.

„1831 წლის უკანასკნელ მესამედში, — წერდა ზ. ავთანდილაშვილი, — თვე და რიცხვი არ მახსოვს, თ. ვახტანგ ორბელიანმა მითხრა: მე მჯერა, რომ შენ ჩემი მეგობარი ხარ... იცი თუ არა, ჩემო კარგო, რომ არიან ისეთი ხალხი, რომელთაც სწყურიათ ჩვენი სამშობლოსათვის თავისუფლება“³⁶. იგი შემდეგ აღნიშნავდა: „ამ განზრახულობის ჩემთვის გაზიარების დროს, რაც ალექსანდრე ორბელიანოვის სახლში ვისმე დაუსწრებლად მოხდა, ვახტანგმა გამომიცხადა აგრეთვე, რომ შეთქმულება ოქროპირ ბატონიშვილმაც იცისო“³⁷.

შეთქმულებას შესახებ დ. ყიფიანს პირველად გ. დ. ერისთავი გაეცნო. მის მიერ თქმა და გაქცევა ერთი ყოფილა. გაოგნებული დარჩენილა დ. ყიფიანი, თითქოს ვერც გარკვეულა, რა უთხრეს³⁸. „რამდენიმე დღის შემდეგ, — წერდა თვითონ დ. ყიფიანი, — ამავე ამბავს მიცხადებს თავის სახლში თავადი ვახტანგ ორბელიანი“³⁹. დ. ყიფიანის თქმით, შეთქმულებაში მისი შეყვანის მონაწილეა მასწავლებელი ავთანდილოვიც, „რომელმაც თ. ალექსანდრე და მისი ძმა ვახტანგ ორბელიანი გამაცნო“⁴⁰. იაყე ფალავანდიშვილი წერდა: „სოვეტნიკმა ორბელიანოვმა ჩამჩურჩულა: შენ ამ ახალგაზრდა ყმაწვილებს, ავთანდილოვსა და ყიფიანოვს, არ იცნობ, ორივე საკმაოდ ჰკვიანი ხალხია და ჩემმა ვახტანგმა მათ ჩვენი განზრახულობა გაუზიარაო“⁴¹.

საბოლოოდ უნდა დავასკვნათ, რომ 1832 წლის შეთქმულების თბილისის ცენტრის მითითებით ვ. ორბელიანმა 1831 წელს თავის ბინაზე, თ. ბატონიშვილის სასახლეში შექმნა ლიტერატურული წრე. იგი მალე გადაიქცა აჭანყებისათვის მზადების დასაყრდენ პოლიტიკურ წრედ, შეთქმულთა ერთ-ერთ კონსპირაციულ კერად. მისი მეშვეობით შეთქმულებაში შეყვანილ იქნენ ახალი წევრები.

წრეში წარმოებდა შეთქმულების ინტერესებით განპირობებული ინტენსიური ლიტერატურული მუშაობა. 1831 წელს, უფრო კონსპირაციის მიზნით, ვ. ორბელიანმა თარგმნა პ. ა. კარატიგინის ცნობილი კომედია-ვოდევილი „ზნაკომიე ნეზნაკომიე“. თხზულების ამ თარგმანმა საშუალება მისცა შეთქმულთ, რომ რეპერტიციების საბაბით უშიშრად შეკრებილიყვნენ თ. ბატონიშვილის სასახლეში, რომელიც მაშინ შეთქმულთა შტაბი გახდა.

ამრიგად, დადგენილად უნდა ჩაითვალოს, რომ არც 1857 წელი და არც 1834 წელი არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ვ. ორბელიანის შემოქმედების დასაწყისად. პოეტის სამწერლო მოღვაწეობის სათავეები გაცილებით უფრო აღრე არის საძიებელი. ვ. ორბელიანის ლექსი „ორი შენობა“ დაწერილია 1831 წელს, ამავე 1831 წელს უთარგმნია მას პ. ა. კარატიგინის „ზნაკომიე ნეზნაკომიე“.

³⁵ გ. გ. ზ. ა. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. II, გვ. 380.

³⁶ იქვე, I, 1935. გვ. 153.

³⁷ იქვე, II, 1970, გვ. 253.

³⁸ გ. გ. ზ. ა. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. II, გვ. 250—251.

³⁹ დ. ყიფიანი, მემუარები, გვ. 139.

⁴⁰ გ. გ. ზ. ა. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. II, გვ. 250.

⁴¹ იქვე, გვ. 301.

Н. Д. КИЛАНОВА

ИЗ РАННЕГО ТВОРЧЕСТВА ВАХТАНГА ОРБЕЛИАНИ

Резюме

В очерке опровергаются традиционные даты начала литературной деятельности грузинского романтика Вахтанга Вахтанговича Орбелиани (1812—1890 гг.), согласно которым поэт начал писать с 1834 или 1857 года (мнение П. Умикашвили, А. Хаханашвили, В. Котетишвили, Р. Гветадзе и др.).

Показано, что начало литературной деятельности В. В. Орбелиани следует отнести к более раннему периоду, т. к. уже в 1831 году поэт пишет оригинальное стихотворение «Два здания» и переводит пьесу К. А. Каратыгина (1805—1872) «Знакомые незнакомцы».

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის
ქართული ლიტერატურის ისტორიის
ინსტიტუტის ტექსტოლოგიის განყოფი-
ლება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეც-
ნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის
სახელობის ქართული ლიტერატურის
ისტორიის ინსტიტუტმა

ნაირა ბაჰიევა

ბრიტოლ გაბრატიონის ანთოლოგიები

ქართული ემიგრანტი მწერლებსათვის ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ისინი არ კმაყოფილდებოდნენ „თანა წარტანილი“ წიგნებითა თუ ხელნაწერებით და უმატებდნენ საკუთარი ხელით შედგენილ კრებულებს. ამით კი უთუოდ დიდ საქმეს აკეთებდნენ. ამრავლებდნენ ქართული ლიტერატურის ნიმუშებს, ამდიდრებდნენ ქართულ ლიტერატურულ მემკვიდრეობას. კრებულთა შემდგენნი, ქართული მწერლობის ეს დიდი მოამაგენი, დროსა და ენერჯიას არა ზოგავდნენ, რათა მოსმენილი ან წაკითხული „ლექსი თუ ამბავი“ ჩაეწერათ ან გადაეწერათ, თვითაც ჰქონოდათ, სხვათათვისაც გაეცნოთ. მრავალი ძეგლი ქართული მწერლობისა ასეთ კრებულთა წყალობით შემოენახა დღევანდელობას.

ამ კრებულთა შემდგენლები მასალას ძირითადად იღებდნენ მასზე ადრე შექმნილი სხვა ამგვარივე კრებულიდან, ცალკეული ხელნაწერიდან, უმატებდნენ საკუთარ ნაღვაწს (თუ ასეთი ჰქონდათ) და ქმნიდნენ ქართული მწერლობის უძვირფასეს ძეგლებს.

ქართულ სიძველეთსაცავებში XVII—XVIII საუკუნეების არა ერთი და ორი ხელნაწერი კრებულია შემონახული. ეს კრებულები „ერთგვარობას არ ამკლავებენ არც მასალის სისრულითა და მისი გადმოცემის სისწორით, არც ავტორთა შერჩევითა და არც მათზე მითითების სიზუსტით“¹. კრებულთა სხვადასხვაგვარობას ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ მათი შემდგენელნი ზოგჯერ არაკომპეტენტური, ამ საქმისათვის შემთხვევითი პირები იყვნენ, რომელთა მიზანი ვერცო, ინდივიდუალური ხასიათისა იყო — ჰქონოდათ საკითხავად ის ნაწარმოებები, ლექსები თუ სიმღერება, რომლებიც მათ მოსწონდათ, რომელზედაც მათ ხელი მიუწვდებოდათ. ამ პირთა ნაწერი შეცდომებისაგან დაზღვეული ვერ იქნებოდა. მათთვის ძირითადი იყო ნაწარმოები და ამიტომ ხშირად ავტორის მოხსენიების გარეშე შეჰქონდათ მასალა კრებულში. ზოგჯერ უთითებდნენ ავტორს, თუმცა ხშირად ავტორთა დასახელებაშიც ცდებოდნენ. მუხებდავად ამისა, „ჩვენ მათიცა გვეამების“, რადგან ესეც ჩვენი მწერლობის გარკვეული ფერცელობა

ზოგაერთი კრებულის შემდგენელს უფრო ფართო მისია ჰქონდა — შეეკრიბა ქართული მწერლობისა თუ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშები გარკვეულ მიზანდასახულობით — არ დაკარგოდათ ქართველებს მათი წინაპრების მიერ ნათქვამი: „ყურთა და გულთა საამო“ ლექსი, ამბავი თუ ყურადსაღები აზრი, რომ არ „აღხოცილიყო ენა ქართველთა“. ამ კრებულთა შემდგენნი მასალის შეკრებასთან ერთად მას ავტორსაც ასახელებენ შეძლებისდაგვარად. თუმცა შეცდომება, ამ მხრე. აქაც გვხვდება. ასე მაგ.: დავით რექტორის (1745—1822

¹ ლ. ქუთათელაძე, დავით რექტორისული ანთოლოგია 1821—1823 წწ., „მრავალთავი“, IV, თბ., 1975, გვ. 100.

წყ.) ანთოლოგიაში თეიმურაზ მეორის ლექსი მიკუთვნებული აქვს თეიმურაზ პირველს, მასვე შეფუ ვახტანგისათვის მიუკუთვნებია გიორგი თუმანიშვილის ერთი ლექსი². ასევე შეცდომითაა რამდენიმე ლექსი სხვა ავტორს მიკუთვნებული გრიგოლ ბაგრატიონის (1789—1830 წწ). კრებულებში (ამაზე ქვემოთ

ორივე კატეგორიის შემდგენლები მასალის შერჩევა-დალაგებაში საკუთარ (ან სხვა შემთხვევაში დამკვეთის) გემოვნებასა და სურვილს ემყარებიან. ამდენად ხელნაწერი კრებულები მეტ-ნაკლებად მეტყველებენ შემდგენელთა ლიტერატურულ გემოვნებაზე. თუმცა ზოგჯერ სასურველ მასალას მოკლებულნი იყვნენ და კრებულში შექონდათ ის მასალა, რასაც პოეზიდან, რაზეც ხელი მიუწვდებოდათ. დავით რექტორი გადმოგვცემს: „მეცა შევკრიბე, რომელიც ვპოვე და აქა ერთად შევკრიბე და აღწერე“³. გიორგი ავალიშვილიც აღნიშნავს: კრებულში ის მასალა შევიტანე, „რაც ოდენ ვპოვე თქმულები“⁴.

კრებულებში დაცულ მასალას დიდი მნიშვნელობა აქვს სხვადასხვა პოეტთა თხზულებების მეცნიერულად შესწავლისა და გამოცემის საქმეში.

ძველი ქართული მწერლობის გარდამავალ პერიოდში ხელნაწერი კრებულები შეუდგენიათ გრიგოლ იოანეს ძე ბაგრატიონს (1818 და 1825 წწ.), დავით რექტორს (1821 და 1825 წ.), გიორგი თუმანიშვილს (1825 და 1826 წწ.) და სხვ.

ქართული მწერლობის „გარდამავალი ხანის“ მოღვაწეს გრიგოლ იოანეს ძე ბაგრატიონს შეუდგენია ორი ხელნაწერი კრებული, რომელიც გრიგოლი¹ გარდაცვალების შემდეგ, კერძოდ 1880 წელს, მისმა ვაჟმა იოანე გრუზინსკიმ (1826—1880 წწ.) სხვა მრავალ წიგნსა თუ ხელნაწერთან ერთად მიჰყიდა ლენინგრადის მ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკას. ამ ხელნაწერების ნაწილი სრულიად რუსეთის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის 1922 წ. 29 აგვისტოს დადგენილებით 1923 წლის 13 ივნისს საბჭოთა საქართველოს გადმოეცა⁵. გრიგოლ ბაგრატიონს ერთი ხელნაწერი კრებული, რომელიც შეკინძულია ვახტანგისეული „ვეფხისტყაოსნის“ მე-19 ცალთან, მოხვდა ლენინგრადის მ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკაში; მეორე — შედარებით სრული კრებული გრიგოლისა — დაცულია საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში (H № 2130).

გრიგოლ ბაგრატიონის მიერ შედგენილი კრებულები წარმოადგენს ხელნაწერ ანთოლოგიებს, რომლებიც ერთმანეთთანააგან მეტ-ნაკლებად განსხვავდებიან⁶.

² S № 1512, 40 რ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციისა, შედგენილი და დასაბუქდად მომზადებული ა. ბაქრაძის, თ. ბრეგაძის, ე. მერტრეველისა და მზ. შანიძის მიერ. ე. მერტრეველის რედაქციით თბ., 1968, გვ. 261—262.

³ S № 1512, 246 რ.

⁴ S № 303, V.

⁵ ა. აბრამიშვილი, ვახტანგისეული ვეფხისტყაოსნის მე-19 ცალი და გრიგოლ ბაგრატიონის მარჯინალები. წიგნი: შოთა რუსთველს, საიუბილეო კრებული, თბ., 1966, გვ. 277.

⁶ ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერი ანთოლოგია ზომით, მასალის შემცველობით შედარებით მცირეა, ამიტომ მას პირობით ეუწოდეთ მცირე ანთოლოგია, ხოლო საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ ანთოლოგიას — დიდი ანთოლოგია.

მცირე ანთოლოგიის აღწერილობა გამოაქვეყნა ა. აბრამიშვილმა⁷, რომელიც ხანგრძლივად მოღვაწეობდა ლენინგრადში. მცირე ანთოლოგია შედგენილი და ვახტანგისეულ „ვეფხისტყაოსანთან“ შეკინძული უნდა იყოს 1818—1819 წლებში. „ამას ადასტურებს, ერთი მხრივ, გრიგოლ ბატონიშვილის ხელით წიგნზე დამხული თარიღი 1818 წელი და მეორე მხრივ, წიგნთან აკინძული და მისი აღდგენისას მასზე დახარჯული ქალაღის ფურცლების ჰევირინშნები: „AO 1816“, „AO 1817“, „PRO PATRIA“ და კიდევ ადამიანთან ზურგმუკევეთ უკანა ფეხებზე წამოჭდარი ლომის ფიგურა, რომლებიც აღნიშნავენ ფაბრიკის მფლობელების ინიციალებს, მათ ლერბსა და თვით ქალაღის გამოშვების წლებს“.

მცირე ანთოლოგია მოიცავს 40 გვერდს⁸. მასში მოთავსებულია ოცდაათოთხმეტი ლექსი. აქედან ცხრამეტი თვითონ გრიგოლისაა, თხუთმეტი — სხვადასხვა ავტორისა. კრებულში შეტანილია დავით რექტორის, ბესიკის, ჭიათნოვას, იოანე მროველის, ალექსანდრე ჭავჭავაძის და სხვათა ლექსებია. ლექსების გვერდით გვხვდება მოსწრებული თქმანი (ხორგუაშეღის), რაც კრებულის მრავალფეროვნებაზე მაგვანიშნებს.

მცირე ანთოლოგიაში მოთავსებული ლექსებიდან ზოგერთი ცნობილია და დაბეჭდილია სხვადასხვა შრომაში⁹.

რაც შეეხება თვითონ გრიგოლ ბატონიშვილის აქ მოთავსებულ ლექსებს, ნაწილი ცნობილია და დაბეჭდილი (თუმცა სხვა ავტორის დასახელებით), ნაწილი კი უცნობია.

კერძოდ, ამ კრებულში მოთავსებული გრიგოლის ცხრამეტი ლექსიდან გამოქვეყნებულია ორი:

1. „თქმული გრიგოლ ბატონიშვილის მიერ დავით ბატონიშვილის ლექსის ზმაზე „გამიფრინდა სიხარულის ფრინველი“ რომ იყო თქმული („დროცვლილო ბულბულო, იგლოვდი მწარედ!“).“

2. „მისგანვე თქმული მუსტაზადი („სევდამ მომხვია გულსა ბრჭყალები!“).“

ეს ლექსები 1863 წელს გამოუქვეყნებია დავით ჩუბინაშვილს თავის ქრესტომათიაში. აქ ორივე ლექსის ავტორად პეტრე ლარაშეა (ყარაბი) მიჩნეული.

1895 წელს იგივე ლექსები გამოაქვეყნა გ. სკანდაროვმა „სალხინო საზანდარში“. მან პირველი ლექსი „დროცვლილო ბულბულო“ მაკუთვნა პეტრე ლარაშეს, ხოლო მეორე — „სევდამ მომხვია“ — შიო მექიანურეს (ყარაბს).

მუსტაზადის („სევდამ მომხვია“) ერთი სტროფი ალ. ხახანაშვილს ქართული სიტყვიერების ისტორიაში გამოუქვეყნებია, როგორც ილია ბატონიშვილის ლექსი¹⁰.

⁷ იქვე გვ. 286—288.

⁸ ა. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 281—282.

⁹ ნუმერაცია გვერდების — 1—40 მიუწერიათ 1947 წელს (იხ. მცირე ანთოლოგია, გვ. 40).

¹⁰ ამის შესახებ იხ.: ა. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 288.

¹¹ დ. ჩუბინაშვილი, ქართული ქრისტომატია, ან გამოწერილი სტატეები სხვათა და სხვათა ჩინებულთა მწერალთაგან, ნაწ. მეორე, სანკტ-პეტერბურლი, 1863, გვ. 21, გ. სკანდაროვი, სალხინო საზანდარი, ანუ უქმ-დროების შემაქცევი სიმღერების კრება ძველთა და ახალთა მწერლებისა, ტფ., 1895, გვ. 263—264.

¹² დ. ჩუბინაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122—123; გ. სკანდაროვი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60—62.

¹³ ალ. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, თბ., 1904, გვ. 541.

ასეთი მრავალფეროვნება ავტორთა დასახელებაში ბეჭდურ გამოცემებში. რა მდგომარეობაა ამ მხრივ ხელნაწერებში? სამწუხაროდ, იქაც არაა ერთგვარობა. „დროცვლილ ბუღბუღს“ ავტორობის შესახებ ჩვენ უკვე ვიმსჯელებთ წერილში „ერთი ქართული ლექსის გამო“¹¹. ამიტომ აქ ამაზე აღარ შეეჩერდებით. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ლექსი „დროცვლილ ბუღბუღს“ ეკუთვნის გრიგოლ ბაგრატიონს.

რაც შეეხება მესტაზადს „სევდამ მომხვია“, ეს ლექსი მოთავსებულია მცირე ანთოლოგიაში, დიდ ანთოლოგიაში, აღმოსავლეთმცოდნეობას ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებაში E 131, ლენინგრადის მ. სალტაკოვ-შჩედრინ-ის სახელობის სახელმწიფო საჯარო ბიბლიოთეკაში — იოანე ბატონიშვილის კოლექცია № 44, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, № 3586 (აქ სათაურში, მართალია, ილია ავტორად დასახელებული, მაგრამ შემდეგ გადაუშლიათ ფანქრით).

ამ ხუთი ხელნაწერიდან სამი, კერძოდ, დიდი ანთოლოგია, ხელნაწერები E 131 და იოანე ბატონიშვილის კოლექცია № 44, ილია ბატონიშვილის ასახელებს ლექსის ავტორად.

აქ შემდეგი გარემოებებია: დიდ ანთოლოგიაში ეს ლექსი („სევდამ მომხვია“) მოყვნილია გრიგოლის ერთ-ერთი ლექსის („ცქმული პეტრე ბუღბუღსა შა გრიგოლისაგან ანასტასიაზედ მესტაზადი“) შემდეგ. სათაურად სწერებია „თქმული მასზედვე (ე. ი. ანასტასიაზე — ნ. ბ. მსგანვე (ე. ი. გრიგოლისაგან. — ნ. ბ.) მუხამბაზი“. ეს ლექსი ხელნაწერს სამ გვერდზეა მოთავსებული და სათაური სამივე გვერდზე ამ სახით ქონია. ეს დასათაურებ: წამოილია და ზემოდან აქვს დაწერილი „მეფის ძის ილიასაგან“. ყოველზე ეს გვაფიქრებინებს, რომ გრიგოლს ჩაუწერია თავისი ლექსი (სათაურში ავტორად თვითონ აგულსხმება). სათაურის წაშლა და ილიას ავტორად მიწერა შემდეგი დროისა და არა პირვანდელი ჩანაწერი.

ლექსი „სევდამ მომხვია“ რომ გრიგოლს ეკუთვნის, ამას ისიც ადასტურებს, რომ ამ ლექსის ერთი სტროფი დიდ ანთოლოგიაში მოთავსებულია გრიგოლის სხვა ლექსშია („მისგანვე მასზედვე მუხამბაზი“ — „წითელს ბაგვედ გშვენის ხალები“ (H № 2150, 70r), ხოლო ერთი სტროფი — მის სხვა ლექსში („მასზედვე მისგანვე მუხამბაზი თქმული“ — „პირსა მთვარესა შეენის ქებანი. (H № 2150, 79v). ორივე ზემოდასახელებული ლექსი გამოცემულია¹².

არა გვეგონა გრიგოლი ისე შორს წახუთოყუ ლექსის ეპილოგშია, რომ სხვათა მიესაკუთრებინა და შემდეგ ის დაენაწერებინა და თავის სხვა ლექსებში ჩაერთო. აქ პოეტს თავისი ლექსის ვარაუდებული გამოცემა მოუხდა სხვა ლექსებში — ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა შემოქმედი პიროვნებისათვის.

ე. ი. მესტაზადი „სევდამ მომხვია“ უცალობლად გრიგოლ ბაგრატიონისაა და არა სხვა ავტორისა, როგორც ამ ლექსის გამოცემულთ მაჩინით. ამას მოწმობს მცირე ანთოლოგია, რომელიც გრიგოლის მეორეა შედგენილი და ამ ლექსის სტროქონების გაბნევა გრიგოლის სხვა ლექსებში.

სხვა ლექსები გრიგოლ ბაგრატიონისა ამ კრებულთან გამოქვეყნებული არაა.

შეღარებით მოკვიანო ხანისაა დიდი ანთოლოგია. იგი შედგენილი უნდა

¹¹ საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 86, № 1, 1977, გვ. 221—224.

¹² ტ. რ უ ხ ა ძ ე. ძველი ქართული ლირიკის ისტორიიდან, თბ., 1954, გვ. 145—148.

იყოს არა უადრეს 1825 წლისა (ამას მოწმობს ქალაქის ქვირნიშანი 1825) და არა უგვიანეს 1830 წლისა (გრიგოლის გარდაცვალების თარიღი).

დიდი ანთოლოგია მოიცავს 180 ფურცელს. აქედან 149 ფურცელი ნაწერია, ხოლო 30 ფურცელი დაუწერელია. იმ 149 ფურცელზეც შიგადაშიგ გვხვდება დაუწერელი გვერდები: 1r—3r, 76v—77v, 80v—81v, 89r—92r, 99v—101v, 114r—117v, 124r—129r, 138r—141v.

კრებულში წარმოდგენილია ოცდახუთზე მეტი ავტორი. სულ კრებულში 120-ზე მეტი თხზულებაა შეტანილი. აქედან საკუთრივ გრიგოლისაა ოცდაოთხი. ნაწერია გრიგოლ ბატონიშვილისთვის დამახასიათებელი წერილი, გაკრული ხელით. მხოლოდ ერთგან (111v—112r) ვხვდებით განსხვავებულ ხელს, ესაა ლამაზი მხედრულით ნაწერი ლექსი, რომელიც სხვას ჩაუწერია (შესაძლებელია ავტორის თხოვნისანებარ).

კრებულში შეტანილია თეიმურაზ I-ის, ბესიკის, პეტრე ლარაძის, დავით რექტორის, ქეთევან ბატონიშვილის, მაჩაბელა სახანდრის და სხვათა ლექსები თუ ხუმრობები.

კრებულში ყველაზე ვრცლად გრიგოლ ბატონიშვილი წარმოდგენილია. მეტ-ნაკლები სისრულით არიან წარმოდგენილნი სხვა პოეტები. პეტრე ლარაძის თორმეტი ლექსია, ბესიკის — ათი, თეიმურაზ I-ის — ხუთი და ა. შ.

კრებულში ლექსების გვერდით შეტანილია სახუმარო თქმები, სიტყვა-მოსწრებელი თქმანი.

კრებული შეკრულია და ჩასმული მუყაოს ყდაში. კრებულს დართული აქვს წინასიტყვაობა. გრიგოლ ბაგრატიონს კრებულის შედგენისას გარკვეული მიზანი დაუსახავს, რაც კრებულის წინასიტყვაობაში ნათლად მოჩანს: „მე მეფის ძის ძე გრიგოლ, დიდის გულისმოდგინებით ვეცადე, რომ შემეკრიბა ძულთაგან თქმული მუნასიბნი ანუ სიმღერისა ლექსნი, ანუ ზმანი, ანუ იამბიკონი ანუ ოხუნჯობანი, რაცა ძალმედვა — ვეცადე, ან ვის რა უთქუამს ერთნაერთისათვის ხუმრობა-ოხუნჯობა, მასხარაობა და თქვენცა გვედრებით, კითხტმლ-მსმენელნი, თუ გაგონებით ანუ იცოდეთ ლექსი ანუ ზმანი, ანუ ოხუნჯობა, ჩასწერით წიგნსა ამას შინა, რათა არ დაეკარგოსთ ქართულთა ენა და ლექსი ანუ ხუმრობა თვისი... ვინაიდგან იქნება წიგნსა შინა შთაწერილი, ამისთვის არაა შესაძლებელ არს დაკარგულ ლექსისა, გინა ხუმრობისა, გინა ოხუნჯობისა. ამის გამო გთხოვთ გულსმოდგინებით, რათა არა უარპყოთ მოხსენება ჩემი და ლექსი იგი ანუ ხუმრობაემა იგი ჩთაწერეთ და ვისგანცა იყოს ნათქვამი ანუ ნაოხუჯარი, გთხოვთ, სახელისა იმის მოიხსენოთ, ვითარცა არს წიგნსა ამას შთაწერილი“ (4r).

ამ პერიოდის არც ერთ კრებულს ასე ნათლად ჩამოყალიბებული წინასიტყვაობა არ აქვს დართული. ამ წინასიტყვაობით მისი შემდგენის მიზანდასახულობა გამოკვეთილადაა ჩამოქნილი და წარმოდგენილი. ამ წინასიტყვაობით ნათლად ჩანს, რომ გრიგოლ ბაგრატიონს ფრიალ საპატიო მოვალეობა უკისრია — შეუკრებია ლექსები, ოხუნჯობანი თუ სხვა „რაღაცა ძალმედვა“ და სხვებისთვისაც უთხოვია, თქვენც ჩაწერეთ თუკი რაიმე უწყითო. ეს ყველაფერი პატრიოტული მიზნისათვის დაუქვემდებარებია: „რათა არა დაეკარგოსთ ქართულთა ენა და ლექსი ანუ ხუმრობა“.

დამახასიათებელია, რომ გრიგოლი აქვე აფრთხილებს ყველას: „უკეთუ ინებეთ მოხსენება ჩემი და ლექსი იგი ანუ ხუმრობაემა იგი ჩთაწერეთ“, უეჭ-

ველად მოიხსენიეთ ავტორი „ვისგანცა იყოს ნათქვამი, ანუ ნახუმარი, ანუ ნაოხუჯარი“ (4r).

თვითონ გრიგოლი რამდენად კეთილსინდასიერად იცავს ავტორის დასახელების ტრადიციას, ეს კარგად ჩანს მისი ანთოლოგიიდან. 111r — 112v გვერდებზე საფიქრებელია გრიგოლის თხოვნით ჩაუწერიათ ლექსი „სათალამას გუარზედ თქმული ლექსი იარალისაგან“. ამ სათაურის შემავსებელი ცნობები გრიგოლს მიუწერია: „შაშიაშვილს, ვაორგი ჰაიჭაძეზე“. აქ უკვე გარკვეულაა, რომ ლექსი ეკუთვნის იარალი შანშიაშვილს, მიძღვნილია ვაორგი ჰაიჭაძისადმი.

თავის მიერ შეტანილი ლექსების ავტორს გრიგოლი ასახელებს. იშვიათად, მაგრამ გვხვდება შემთხვევა, როცა ავტორი ლექსისა არაა მოხსენიებული. გრიგოლი ამის მიზეზს ზოგჯერ გვინმარტავს. ასე მაგ.: „სხუა და სხუა იამბიკო („მბადმან არსთამან თვით არვისგან ბადულმან) ვერ ვხვდნ ვისი თქმულია“ (12v). „ესეც არ ვიცო ვისი ნათქვამი იამბიკო არის („დამწყები აწლა შაირი სიტყუაობის“) (15v). „არ ვიცო ეს ლექსით შესხმა ვისგან არის მეფის ძის იოანესადმი მირთმეული დღესა ქრისტესშობისას“ („ქონებისა ხარ საუნჯე ელვის მომფენი ზეცითა“) (44v).

ზოგჯერ კრებულში ავტორის მცდარად დასახელების შემთხვევაც გვხვდება. ასე მაგ.: მაჭამა მეფის ვახტანგისაო, — გვაცნობს გრიგოლი (2r), სინამდვილეში კი ეს მაჭამა ეკუთვნის არა ვახტანგს, არამედ თეიმურაზ I-ს და შეტანილია მის თხზულებათა კრებულში¹⁶. ვახტანგსვე მიეკუთვნება თეიმურაზის „ანბანთქება“ („აღახუე ჩემნი ბაგენი“)¹⁷ და სხვ.

შესაძლებელია, გრიგოლამდე შეცდომით იყო ავტორის გვარი და სახელი მოტანილი და ეს არევი-დარევა ამან გამოიწვია. თვითონ გრიგოლი არათუ ავტორს ასახელებს ნაწარმოებისას (შემოლებისდაგვარად), არამედ ავტორთან თუ მის ნაწერთან დაკავშირებულ სხვადასხვა ცნობასაც იძლევა.

ასე მაგალითად: „თელავს ოდეს მეფე თეიმურაზმა აღდგომა დღეს წირვა მოისმინა და პური მიირთო და ქალაქ[ს] წამოშანდა და გომპორზე რომ მობრქმანდა, ერთი თელაველი გლეხის ქალი წინ შემოეყარა, მოეწონა, მეტათ ლამაზი იყო და კელშიაც იმ ქალის კალთა ეჭირა და უბრძანა ლექსი ესე:

ა, ქალო, ვაშლი წითელი, ქელთ რომ გიჭირავს კალთა.

შენმა წარბმა და წამწამმა მე ვული მომიკალათა“. (12 r)

ანდა: „ოდეს ბესარიონ გაბაშვილსა და ჭაბუა მდივანბეგსა ლაპარაკი და სამღერავი მოუხდა ერთმანეთთანა, მაშინ რადგან ჭაბუა კუზიანი იყო და ურიგოდ აგებულცი, ბესარიონმა ეს ანბანთქება დაუწერა და მეფე გიორგის მიართო“ (24r — 25v).

ანთოლოგიაში ძვირფას ცნობებს იძლევა გრიგოლი თავის თანამედროვეთა შესახებ: „ჭაბუა მდივანბეგი დიდი საბატოო და მეცნობერი და შემაქცევარი კაცი იყო და მეფე ირაკლის დიდთ უყვარდა და ხუმრობაებიც იცოდა და მოსწრობა სიტყვისა მსწრაფლად და მარღად იცოდა და ამის გამო კურთხეულმა მეფემ ირაკლიმ უბრძანა: „ჭაბუავ, რატომ ბესარიონს მაგიერს ლექ[სს] არას დაუწერო? — და მაშინვე, იმავე წამს მოახსენა: შენი ჭირიმე, ბლიაძეს რა ლექსი გაეწყობაო. იქ მყოფთა დია ბევრი იციენს“ (27r).

¹⁶ თეიმურაზ პირველი, თხზულებანი, აღ. ბარამიძის და ვ. თოფურის რედაქციით, თბ., 1934, გვ. 113.

¹⁷ იქვე, გვ. 149.

გრიგოლი ადამიანის შინაგან თვისებასთან ერთად ზოგჯერ მის პორტრეტსაც წარმოგვიდგენს, ეს „დიდი საპატიო და მეცნიერი“ ჭაბუა იყო „დიდათ სქელი, კუხიანი, ავსახე“ და „ურიგოდ აგებული“ (24r და 27r).

საკმაოდ დიდ და მრავალფეროვან განმარტებებს ურთავს გრიგოლი საკუთარ ლექსებს: „ბატონიშვილები მეფის ძე მიხაილ, ილაა და ო[ქ]როპირ იდგნენ ვასილის ოსტროვაში და იქიდამ აიყარნენ და მეშანცკში დადგნენ და ფარსადან ციციველი და ბანცულაშვილი იოსებ თან ახლდნენ. ვინადგან ოქროპირს დარია ნიკიტინა უყუარდა და ალექსანდრე ბაგრატიონსაც უყუარდა იგი (დარია იყო რუსის ქალი და თეიმურაზ ბატონიშვილმა თავისი მეუღლისათვის მოქამაგირედ შეიყუანა სახლში) და ოდეს გამოვიდნენ მეფის ძენი მეშანცკში სახლსა კუბცისა ვარვარინასასა, მაშინ მივსწერე მე მეფის ძის ძემ გრიგოლმა ხუმრობა ესე ლექსით“ (67v — 68v).

ხშირად ლექსის დაწერის დრო, ვითარება თუ სხვა მასთან დაკავშირებული საკითხი სწორედ ასეთი კომენტარის საშუალებით ხდება ცნობილი: „გრიგოლ ბატონიშვილის ნათქვამი მუსტაზადი, ოდეს პეტრეზაოდს იჭდა ტუსაღათ, ქართველთადმი მისწერა“. ამ დასაბუთებებიდან ირკვევა ავტორის ვინაობა, ლექსის დაწერის დრო, ადგილი და ლექსის ადრესატი. ასეთ და სხვა მრავალ ძვირფას ცნობას შეიცავს გრიგოლ ბაგრატიონის დიდი ანთოლოგია.

ისმება კითხვა: რა ურთიერთმიმართებაშია მცირე და დიდი ანთოლოგიები ერთმანეთთან? განსხვავდებიან ისინი ერთმანეთსაგან თუ ერთი (მცირე) წარმოადგენს მეორას (დიდის) ნაწილს, ანუ მეორდება თუ არა მცირე ანთოლოგია უცვლელად დიდ ანთოლოგიაში?

ამ ორი ხელნაწერი კრებულის ურთიერთშედარებისას გამოირკვა, რომ მცირე ანთოლოგიის მასალა ძირითადად ნაცნობია დიდი ანთოლოგიისათვის, თუმცა მცირე ანთოლოგია დიდისათვის უცნობ მასალასაც შეიცავს.

მცირე ანთოლოგიაში მოთავსებული ოცდაათოთხმეტი ლექსიდან დიდ ანთოლოგიაში შეტანილია ოცდათერთმეტი ლექსი. სამი ლექსი დიდ ანთოლოგიაში არ გვხვდება. ეს სამეცე ლექსი გრიგოლისაა:

1. «მუხამბაზი მისგანვე თქმული: „როს მესმა სახია სილამაზე და მშვენებანი“» (5 სტროფი) (21r — 22r).

2. «ოდეს მივწერე უკანასკნელი წიგნი ჩემს საყვარელს ეკატერინეს ეს ჩახრუხაული ფისტიკაურად: „ეკატერინავ, მყნოსელ-ზმორინავ, მე შენი ეშხით ვიწვი წყენითა“» (ერთი სტროფი) (35r).

3. «თქმული ბატონიშვილის გრიგოლისაგან — ანზე. ვესი ყმა ხარ „ასურეთით ამერიკას მოვიწვებ მიმოსვლანი“» (31 სტროფი) (36r—40r).

მოკლედ შევვხებით ამ ლექსებს. პირველი ორი ლექსი სატრფიალო-სამაჟნურო ხასიათისაა. გრიგოლი სატრფიალო-სამაჟნურო ლირიკაში ზესიკის სკოლის ერთ-ერთი მიმდევართაგანია. იგი ძირითადად კმაყოფილდება უკვე არსებული მრავალგზის ნაცადი და საბოლოოდ ჩამოკალიბებული მხატვრული საშუალებებით¹⁸. გრიგოლი „მუხამბაზო“ სატრფოს სილამაზის შემყოფისას უხვად სარგებლობს ბესიკისებური ეპითეტებით. აი, როგორ ამკობს იგი სატრფოს:

„ბუღბუღო ტკბილო, შამპრა-სოსანო,
იე, ზამბაზო, სურნელოსანო,

¹⁸ ლ. კ ე ლ ი ძ ე, გრიგოლ ბაგრატიონის ცხოვრება და შემოქმედება, „ძველი ქართული მწერლობისა და რუსთველოლოგიის საკითხები“, IV, თბ., 1973, გვ. 32.

კაეზილფო-ნაზო, ნარგისოსანო,
ლოყაზედ ხალო აღერსისანო,
ბანოვანთ შორის უტურფოსანო“ (21 რ).

გრიგოლი წარმოგვიდგება ამქვეყნიური, ხორციელი სიყვარულის მოტრფიალედ. ამ ლექსში მისთვის უცხოა ის მარადიული ფაქიზი გრძნობა, რომლის მოწოდებაცაა „გული ერთსა დააჭეროს“. სატრფოსთან გრიგოლს აკაეშორებს წამიერი ტკბობის სურვილი:

„თუმცა მხევეროდა ერთხელ ლამით შენთან შევბანი,
ანუ მეუნოსა შენის გემის სურნელებანი,
ჩადგან ფშენი, ვარდო გაფურჩენილო, გეყე აე ხმობანი“.

აღნიშნულ ლექსში გრიგოლი ევედრება სატრფოს შეიბრალოს იგი და ნუ შეუმოკლებს მას სიცოცხლეს დღეებს:

„შეო, ეცადე ჩემს შებრალებას,
რომე მალიროს მე შეწყალებას,
ანუ კვლავ ერთხელ თქვენთანვე ხლებას“.

ეს ლექსი მხოლოდ ამ ხელნაწერში, მცირე ანთოლოგიაში გვხვდება. აქედან ერთი სტროფი გრიგოლს ჩაუბრუნავს სხვა ლექსშიც (მუხამბაზი), რომელიც დიდ ანთოლოგიაშია მოთავსებული (79V). ლექსი მიძღვნილია ანა ახტრახანელისადმი და გამოცემულია ტ. რუხაძის მიერ¹⁹.

მეორე ლექსი („როს განგცადე“) მიძღვნილია ვინმე ეკატერინესადმი. პოეტი აქაც წამიერ მიჯნურად წარმოგვიდგება:

„როს განგცადე, გულს განუცხადე, შეხებად შენდა მყავსა წვევნითა,
იქნება მყოცა, რომ შემაჰყოცა, მე გავძლე შენის კოკორს ხვევნითა“ (35 რ).

ამ ლექსებში გრიგოლი გატაცებულია არა პლატონური სიყვარულით, არა იმქვეყნიური ტრფობის სურვილით (ამით იგი ემიჯნება თეიმურაზის, დავით გურამიშვილის და სხვათა პოეზიას). არამედ მისთვის მიჯნური ამქვეყნიური, მიწიერი ტკბობის საგანია.

გარდამავალ ხანაში განსაკუთრებით მრავლად იწერება ანბანთქებანი. იქნება ახალ-ახალი სახეები ანბანთქებისა. ანბანთქებია წერა ერთგვარ ლიტერატურულ მოღადად იქცა. დიმიტრი ორბელიანის შერა XVIII საუკუნეში შემოღებულ ანბანთქებას „ანზე სით მიხვალ“ გარდამავალ ხანაშიც წერენ. თუმცა ამ ტიპის ანბანთქებანი შედარებით იშვიათია. თუ სხვა სახის ანბანთქებანი დაუთვალავია („წერდა ერი თუ ბერი“), ამ ტიპის ანბანთქება თითებზე ჩამოსათვლელია. ეს ანბანთქება მარტო ანბანის რიგზე განლაგებას კი არ მოითხოვდა, სპეციალურ ქარგაზე იყო აგებული, რომელიც ასე გადმოიცემოდა „ანზედ ვისი ყმა ხარ, ან რა გქვიან, ან საილამ მოხვალ, ან სად მიხვალ, ან შეილდი რისა გაქვს, ანუ ისარი, ან რასა მოკვლავ, ან რაში მოარტყამ ისარს“ და საკმაოდ ძნელი ასაგები იყო, რამდენადაც იგი პოეტისაგან მოითხოვდა დახელოვნებასა და განსწავლულობას. „საგულისხმოა საერთოდ ყველა ამ ტიპის ანბანთქება იმ მხრივ, რომ იგი გვიჩვენებს ეპტორის გონებამახვილებას, მხატვრულ გემოვნებას, ლექსალურ კულტურასა და ამავე დროს ერულიცაა მითოლოგიის, გეოგრაფიის, ისტორიის და ბუნებისმეტყველების სფეროში“.

¹⁹ ტ. რუხაძე, ძველი ქართული ლირიკის ისტორიიდან, გვ. 147.

ამდენადვე იგი მაჩვენებელია თანადროული საზოგადოების კულტურული დონისა²⁰.

გრიგოლ ბაგრატიონის მცირე ანთოლოგიაში ორი ასეთი ტიპის ანბანთქება მოთავსებული. ერთი („ათინად ბრძნულად გაზრდილი“) შეტანილია დიდ ანთოლოგიაში და შედარებით ცნობილიცაა (იგი გვხვდება ხელნაწერში E 131, რომელიც აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებაშია დაცული. გარდა ამისა ამავე ანბანთქებას იცნობს იოანე ბატონიშვილი და მოაქვს აქედან ერთი სტროფი „კალმასობაში“²¹). მეორე ანბანთქება („ასურეთით ამერიკას მოვიწინებ მიმოსვლანი“) მხოლოდ ამ ხელნაწერში გვხვდება. ეს ანბანთქება 31 სტროფა, აკლია სტროფები ექვს ასოზე: ზ, შ, პ, ჯ, ე, მ.

მართალია, გრიგოლი ცდილობს ეს ორი ანბანთქება ცოტად თუ ბევრად განსხვავდებოდეს, მაგრამ მსგავსება საგრძნობლად დიდია, იმდენად, რომ ერთგანაც და მეორეგანაც გეოგრაფიული თუ სხვა სახელები ზოგჯერ ერთი და იგივეა. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს:

მცირე ანბანთქება: „გრაკლისა მშვილი გუნდისა ისრთა მოიწოდეს.

გუგულსა გული გაუქე, ხშირ-ხშირად ველარ წოდეს“.

დიდი ანბანთქება: „გრაკლისა მშვილი მოეხარე, გუნდ-ისრად ვაგე ფთიანად,

გუგულს გაფრენილს შეესტყორცნე, გულს ეცა, ექმნა ზიანად“.

მცირე ანბანთქება: „დაფნის მშვილი გზაზედ ესთაღე დიდგულისა ისრით მღვარად,

დათვისა ესტყორცნე — დაყვსა ეცა, სიკვდილი ხედა განა მწარად“.

დიდი ანბანთქება: „დიდგულისა მშვილი ესთაღე ისრად დაფნი ვაგე ხმელად,

დათვისა ესტყორცნე, დაყვსა ეცა, მას დღე ექმნა წამვე ბნელად“.

მართალია, მაგალითების მოხმობა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ ანბანთქებათა ურთიერთშედარებამ გვიჩვენა, რომ ასეთი ზუსტი დამთხვევები არც ისე ბევრია, მსგავსება კი აშკარაა. მაგრამ ეს იქიდან გამომდინარეობს, რომ ასეთი ტიპის ანბანთქებანი ტრადიციულ კითხვებზე იყო აგებული და ამიტომ იყო, რომ სრულიად სხვადასხვა პოეტის ანბანთქებანი ზოგჯერ მსგავს მასალას მოიცავდნენ. ამ საკითხზე მაგალითების მოყვანა შორს წაგვიყვანდა.

მცირე ანბანთქება („ასურეთით ამერიკას მოვიწინებ მიმოსვლანი“) ჩანს გრიგოლს ადრე დაუწერია, რადგან ეს ანბანთქება ნაკლებია (31 სტროფაა ნაცვლად 37-ისა), რუსიციზნებს შეიცავს (ტიგრი, ოტკა), დიდი ანბანთქება კი („ათინად ბრძნულად გაზრდილი“) სრულია, 37-ივე ასოზე მოიცავს სტროფა. აქ არ გვხვდება რუსიციზმები.

ეს რაც შეეხებოდა იმ მასალას, რითიც მცირე ანთოლოგია განსხვავდება დიდისაგან.

ის მასალა, რომელიც ორივე ანთოლოგიისათვის საერთოა, სხვადასხვაგვარადაა დასათაურებული. ეს სათაურები თუმცა ძირითადად ერთნაირია, მაგრამ სიტყვასიტყვით არ თანხედება ერთმანეთს. ასე მაგალითად:

მცირე ანთოლოგია: ანბანთქება „ანზე ვისი ყმა ხარ“, ბატონიშვილის გრიგოლისაგან თქმული. დიდი ანთოლოგია: „თქმული ტუსალობის ეამს მე-

²⁰ ლ. ასათიანი, ძველი საქართველოს პოეტიკალები. გამოკვლევა და ტექსტები, თბ., 1936, გვ. 180—181.

²¹ იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტომი I, ქ. კეკელიძისა და ალ. ბარამიძის რედაქციით, თბ., 1936, გვ. 293.

ფის ძის ძის გრიგოლისაგან. ანბანთქება „ანზე ვისი ყმა ხარ“ პეტრეზაოდისა ქალაქსა შა“.

მცირე ანთოლოგია: „ანბანთქება. ოთხ ტაეპში გამოყვანილი მთელი ანბანი თქმული ბატონიშვილის გრიგოლისაგან ფისტიკაური“. დიდი ანთოლოგია: „თქმული მეფის ძის გრიგოლისაგან ოთხი ხანა ანბანთქება ოთ[ხ] ტაეპში გამოყვანილი მთელი ანბანი სანკტპეტრებულსა შინა ჩახრიხაული ფისტიკურად“.

მცირე ანთ.: „მაჩაბელას ნათქმული ხელთუბანჯ[ი]ში მუხამბაზი“. დიდი ანთ.: „მაჩაბელა საზანდრის ნათქუაჰი მუხამბაზი ოდეს დიმიტრა მდივანმა წაიყუანა თავის ქორწილისათვის საზანდრათ“.

მცირე ანთ.: „ანბანთქება ბესარიონ გაბაშვილის ჰაბუა დივანბეგს რომ დაუწერა“. დიდი ანთ.: „ოდეს ბესარიონ გაბაშვილსა და ჰაბუა დივანბეგს ლაპარაკი და სამდურავი მოუხდა ერთმანეთთანა, მაშინ რათგან ჰაბუა ეუზიანი იყო და ურიგოდ აგებული, ბესარიონმა ეს ანბანთქება დაუწერა და მეფე გიორგის მიართო“.

ზემომოყვანილი მაგალითები ცხადყოფენ, რომ ლექსის დასათაურებაში ცნობები ერთგან მოკლელაა წარმოდგენილი, მეორეგან კი — შედარებით სიტყვაუხვად. კერძოდ, მცირე ანთოლოგიაში უფრო მოკლელაა ცნობები გადმოცემული, დიდი ანთოლოგია კი უფრო უხვად მოიცავს ლექსთან დაკავშირებულ ცნობებს. მოვიყვანთ კიდევ მაგალითს. ალექსანდრე ჰავიჯაძის ერთი ლექსის შესახებ („საწუხმან ხმამან, საკმოდ კმამან მამცნო მთოვარის განლუშლობა“. გვ. 31). მცირე ანთოლოგიაში ნათქვამია: „ჩახრიხაული უთხრა ალექსანდრემ“. შემდეგ მოყვანილია თვითონ ლექსი. აქ, ამ დასათაურებაში ვერ ვიგებთ თუ ვის უძღვნა ავტორმა ეს ლექსი, ან რა გარემოებასთანაა ამ ლექსის დაწერა დაკავშირებული. ამის შესახებ გრიგოლ ბაგრატიონი დიდ ანთოლოგიაში, ამ ლექსის წინაპოეტულობაში გადმოგვცემს: „ოდეს ალექსანდრე ჰავიჯაძე შევიდა თავის მამიდასთან კნენა დარეჯანთან და კნენა იგი იყო თავმოხვეული, ქვეშაგებში იჯდა ავად რამე და უქეფოდ იყო და თავისმა ძმისწულმა ალექსანდრემ მოახსენა ჩახრიხაული ლექსი ესე“ (45r).

როგორც უკვე ითქვა, მცირე ანთოლოგიაში ესა თუ ის ცნობა შედარებით სიტყვაძუნწად, მოკლედ არის წარმოდგენილი, დიდ ანთოლოგიაში — უფრო გავრცობილად. ეს ითქმის თითქმის მთელი კრებულის შესახებ. თუმცა გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, რომ პირიქითაა, მცირეში განმარტება უფრო სიტყვატევადია, დიდში კი — შედარებით მცირეა: მცირე ანთ.: „ოდეს ბესარიონ გაბაშვილმა გაიოზ არქიერი სადილათ დაპატრეა და გაიოზ არ მივიდა, ადრე მიეღო სადილი და ბესარიონმა მისწერა ესრე ჩახრიხაული“. დიდი ანთ.: „ბესარიონ გაბაშვილის ჩახრიხაული გაიოზ არქივანდრიტის მიერ“. მაგრამ ასეთი შემთხვევა მხოლოდ ორია.

ეს რაც შეეხებოდა ცნობებს, რომლებიც ლექსებს ერთვოდა. თვითონ ლექსებში გვხვდება ვარიანტული სხვაობა.

რაც შეეხება მოსწრებულ თქმებს, ანუ — „ხუმრობა-ოხუნჯობათ“, აქაც გრიგოლი ერთის ასლს არ გვაძლევს მეორეგან. ამბავი, მოსათხრობი ძირითადად იგივეა, მხოლოდ გადმოცემულია სხვადასხვა სიტყვით. აქაც უფრო ვრცლად დიდი ანთოლოგია წარმოგვიდგენს მასალას.

ეს ყველაფერი იმის მანიშნებელია, რომ მცირე ანთოლოგია უცვლელად

არ მეორდება დიდში. ე. ი. მცირეს სიტყვა-სიტყვით განმეორება დიდ ანთოლოგიაში არ ხდება. თუ მცირე ანთოლოგიაში არსებული მასალა ზუსტად ისე იქნებოდა წარმოდგენილი დიდში, როგორც მცირეშია, მაშინ თავისთავად ცხადია, მცირე ანთოლოგიის ღირებულება შედარებით ნაკლები იქნებოდა. მაგრამ შემომოყვანილი არგუმენტები (გრიგოლის სამი ლექსი არაა დიდ ანთოლოგიაში; ლექსს დართული ისტორიულ-ლიტერატურული ცნობები სხვაგვარია ერთგან, სხვა-მეორეგან. ასევე სხვაგვარად არის გადმოცემული ზუმრობანი) ნათელყოფს მცირე ანთოლოგიის საკმაოდ დამოუკიდებელ ხასიათს.

როგორც აღვნიშნეთ, მცირე ანთოლოგია შედგენილი უნდა იყოს 1818—1819 წლებში, დიდა — 1825—1830 წლებში. მათი ურთიერთშედარებიდან ჩანს, რომ გრიგოლ ბატონიშვილს ჯერ კიდევ ადრეულ წლებში განუზრახავს ხელნაწერ ანთოლოგიის შედგენა-შეუკრები მას დავით რექტორის, ბესიკის, ალ. ჭავჭავაძის თუ სხვათა ლექსები და ზუმრობები, დაურთავს საკუთარი ნაღვაწი და დაუწყია ამ მასალას ერთ ხელნაწერში მოთავსება. როგორც მისი ბიოგრაფიიდან ვიცით, რომ ხან პეტრეზაოდშია, ხან პეტერბურგში, ხან ასტრახანში და ვინ მოსთვლის რამდენ ქალაქში უხდება ცხოვრება. შესაძლებელია, სათანადო პირობებს უქონლობის გამო იგი კრებულზე მუშაობას ვეღარ ასრულებს და უხდება განზრახულ ანთოლოგიაზე მუშაობას შეწყვეტა. მიზანი კი მას მართლაც ფართო ჰქონდა (ამას მოწმობს ლექსების გვერდით ზეპირსიტყვიერების ნიმუშების შეტანა). დაუმთავრებელი ხელნაწერი ცალკე წიგნად აღარ შეუკრავს, იმ დროისათვის მას აღუდგენიანებია ვახტანგისძეული „ვეფხისტყაოსანი“ და ეს თავისი ნაშრომი შიგ ჩაუკინძავს. არც ისაა გამორიცხული რომ ეს კრებული სხვა პირის მიერ იყოს აქ შეკინძული. შესაძლებელია, კრებული უფრო დიდი მოცულობისაა იყო (კრებულს არა აქვს დასაწყისისა და დასასრული გვერდების მანიშნებელი რაიმე; ისე წყდება, რომ საფიქრებელია, იგი გრძელდებოდა სხვა გვერდებზეც), მაგრამ „ვეფხისტყაოსნის“ აკინძვას ის ნაკლები სახით ჰქონდა შეკინძველს და ასევე ჩაურთავს წიგნში.

ამ კრებულზე მუშაობის შეწყვეტის შემდეგ, როგორც ჩანს, გრიგოლი კვლავ ავროვებდა მასალას. შვალი-რვა წლის განმავლობაში იგი კრებდა სხვადასხვა ლექსსა თუ მოსწრებულ თქმებს და სათანადო დროის გამონახვისას ადრე განზრახული მიზნის განხორციელებას — ანთოლოგიის შედგენას კვლავ შედგომია, მხოლოდ ისე, რომ წინათ დაწყებული კრებული კი აღარ გაუგრძელებია, ან აქედან მასალა პირდაპირ კი არ გადაუტანია, არამედ ახალი, დამოუკიდებელი, უფრო დიდი ზომის კრებულის შედგენისათვის მიუყვია ხელი.

საფიქრებელია, გრიგოლ ბაგრატიონს დიდი ანთოლოგიის შედგენისას მცირე ანთოლოგია ხელთ აღარ ჰქონდა. გრიგოლს მცირე ანთოლოგია რომ ხელთ ჰქონოდა, თუ იგი მიაჩნდა დასრულებულ, სრულიად დამოუკიდებელ კრებულად, მისგან მასალას ასე უხვად არ შეიტანდა დიდ ანთოლოგიაში (ოცდაათობმეტი ლექსიდან ოცდათერთმეტი დიდშია ცნობილი), შეადგენდა ახალ, არსებითად განსხვავებულ (მასალით), გამიჯნულ მეორე კრებულს. ხოლო თუ მცირე ანთოლოგია არ მიაჩნდა დასრულებულად, ცალკე კრებულად, ნაშინ:

1. მასში არსებულ მასალას მთლიანად შეიტანდა დიდ ანთოლოგიაში. იგა ამბობს, „რადცა ძალმედვა“ შეეკრიბეო; სხვებსაცა სთხოვს თქვენც ჩაწერეთ

რაც იცოდეთო და რომ არაფერი ეთქვათ ლექსებზე დართულ გამოტოვებულ ცნობებზე, საკუთარ სამ ლექსს მაინც არ დატოვებდა ჩაუწერად.

2. ლექსების დასათაურებას იგი პირდაპირ გადმოიღებდა, ყოველ შემთხვევაში ასეთი დიდი სხვაობა არ გვექნებოდა (თუ იმას დაუვშევბთ, რომ დიდში განავრცო ეს ცნობები და ამიტომაც სხვაობა; გვაქვს შემთხვევები — მცარეში მოცემული ცნობები დიდში შეკვეცილადაა წარმოდგენილი. მაშინ ეს მაინც პირდაპირ უნდა გადმოვლო).

3. ხუმრობა ან მოსწრებელი გამოთქმანი ძირითადად იგივეა, მხოლოდ სხვადასხვა სიტყვით გადმოცემული. გრიგოლი აღარ იწვალებდა იმავე ამბის გადმოცემაზე სხვა სიტყვებით და პირდაპირ გადმოიღებდა მცარე ანთოლოგიიდან (თუკი ხელთ ექნებოდა). ეს ყველაფერი გვაფიქრებინებს, რომ დიდი ანთოლოგიის შედგენისას მცარე ხელთ აღარ ჰქონდა. დიდი ანთოლოგიის შედგენისას მას უსარგებლოა ადრე მოპოვებული მასალით (რის საფუძველზეც მცარე იყო შედგენილი), რომელიც ხელთ ჰქონდა (ზოგი აღარ ჰქონდა), დაურთავს შეიდი-რეა წლის განმავლობაში შეკრებილი ლექსები თუ ზეპირსიტყვიერების ნიმუშები, საკუთარი, ორიგინალური თხზულებები; წაუმძღვარებია ამ მასალისათვის წინასიტყვაობა, ჩაურთავს თავისუფალი ფურცლები სხვებისათვის და ცალკე წიგნად შეუკრავს.

დიდი ანთოლოგიის შედგენისას რომ გრავოლს მართლაც ხელთ არა ჰქონია მცარე ანთოლოგია, ამას ერთი გარემოებაც გვაფიქრებინებს. მცარე ანთოლოგიაში შეტანილია ერთი ლექსი, რომელიც ასე სათაურდება: „თქმული მეფის ძის ძის გრიგოლისაგან იოსებ გაბაშვილზე მუხამბაზი ოდეს ჯარდამ მოვიდა“ (31r). ავტორის გვარი და სახელი გადამოიღია, თუმცა მაინც იკითხება. ამ ლექსის დაწერის ისტორიასა და ავტორის ენაობის შესახებ გრავოლი დიდ ანთოლოგიაში შემდეგს გადმოგვცემს: „თქმული ავთანდილ თუმანიშვილისაგან ნათქვამი მუხამბაზი იოსებ გაბაშვილზე, რადგან ორნივე დავით ბატონიშვილს ახლდნენ, ენადგან გაბაშვილი იგი იოსებ ფრანკუციის დროს ჯარში შევიდა და აფიცრობა მისცეს, ესე იგი კარნეტობა და წაეიდა გაბაშვილი ფრანკუციისის საომრად და როდეს იქიდან მობრუნდა იგი, მაში[ნ] ჩხუბი უყო გაბაშვილმა ამ თუმანიშვილსა და კიდევ გალახა ძალად და ამ თუმანიშვილმა ცემის მაგიერად ეს ლანძღვის ლექსი დაუწერა. რადგანაც გაბაშონთ ვირებს ეძახიან ძველადგან და მეტიკენიც ყოფილან ადრედგან და საქსონიაშიც იყო.“ (65v — 66r).

მაშასადამე, გრიგოლი ერთგან ავტორად თავის თავს ასახელებს, მეორეგან კი ავთანდილ თუმანიშვილს. რაშია საქმე? შეიძლება კი ვიფიქროთ, გრიგოლმა აღნიშნული ლექსი ჯერ თავად მიიწერა, თავისი თავი გამოაცხადა ავტორად, შემდეგ კი იგონო ეს უხერხულობა და ნამდვილი ავტორი გამოაცხადაო?

აქ უფრო შემდეგი გარემოებაც საფიქრებელია. ძველ ქართულ მწერლობაში, განსაკუთრებით გარდაშავალ ხანაში, ზოგჯერ ამა თუ იმ აზბაზე პოეტის სხვის მაგიერ წერდა ლექსს (სხვისი დაკვეთით ან თავისი ინიციატივით). თვითონ გრიგოლსაც დაუწერია ასე ლექსი: „მე ბატონისშვილმა გრიგოლმა მივსწერე ეს ლექსი კონსტანტინეს მაგიერათ ანასტასიას“, — გვიცხადებს ერთგან. ანდა ისევ გრიგოლის ანთოლოგიიდან მაგალითი: ერთ ქალს „ქალაქში დაუწერეს ლოთმა ბიჭებმა ფუღინოვის მაგიერ მოთქმა“ (58). ჩვენს შემთხვევაშიც მსგავს ფაქტს უნდა ჰქონდეს ადგილი. გრიგოლმა იცოდა ავ-

თანდღე თუმანიშვილისა და იოსებ გაბაშვილის ჩხუბის ამბავი, გარდა ამისა, ორივე მისთვის კარგად ნაცნობი პირები იყვნენ, რკოდა რაზე გაემსახვილებინა სატირა („გაბაშვილები ძველადგან მამა-პაპით მეტივენი ყოფილან“ და ახლა აფიცრის ტანსაცმელში „იპრანჭება“) და შეთხზა „ლექსი“²² ავთანდილ თუმანიშვილის ნაცვლად. მან შეიტანა იგი თავის მეორე ანთოლოგიაში და კიდევ აღნიშნა საკუთარი ავტორობა. იგრძნო რა ამ ლექსის ავტორობის უხერხულობა (ლექსში მწვავე სატირაა), უბრალოდ გადაშალა თავისი სახელი. დიდი ანთოლოგიის შედგენისას მას აღარ გაახსენდა ის გარემოება, რომ გამოცხადებული ჰყავდა ამ ლექსის ავტორად თავისი თავი, ან კიდევ გაახსენდა მაგრამ ხელთ აღარ ჰქონდა, რომ უკვალოდ გადაეშალა სიტყვები. — „თქმულა ნეფის ძის ძიხ გრიგოლისაგან“ — და ახალ კრებულში ავტორად ავთანდილ თუმანიშვილი წარმოგვადგინა“.

ე. ი. აქ ლიტერატურულ პლაგიატთან არა გვაქვს საქმე, ეს დაბლა დავა-ცემს გრიგოლის ავტორიტეტს, რომელიც კრებულში ლექსის უავტოროდ შეტანასაც კი კრძალავს, არამტოვ მისაკუთრებას. ასეთი რამ კი — სხვის მაგიერ ლექსის დაწერა, როგორც აღვნიშნეთ — ხდებოდა.

გრიგოლ ბაგრატიონმა, ძველი ქართული მწერლობის გარდამავალი ხანის თვალსაჩინო წარმომადგენელმა, იოანე ბატონიშვილის ამ ერთადერთმა და ღრუბულმა მეშვიდრემ მშობლებისაგან გამოყოლილი წიგნების სიყვარულითა და „გულისპოდგინებით“ იღვაწა და საკუთარი წვლილი შეიტანა ქართული ლიტერატურის ისტორიაში. მის მეორე შედგენილი მცარე (1818—1819) და დღე (1825—1830) ანთოლოგიები ქართული მწერლობის უძვირფასესი მასალებს მომცული კრებულებია.

ასეთი გამოკვეთილი მიზანდასახულობით, ასე ჩამოქნილი სახის ქართული ანთოლოგია გრიგოლ ბაგრატიონამდე არ არსებობდა. „მან კარგად იცის ჩაწერის წესები, აგრეთვე მშვენიერად ესმას ხალხური სიტყვების სწორწინება და ფასი ენის განვითარებასათვის. თავის დროის პირობებზე შეკრების ტექნიკაც სწორად არის გათვალისწინებული“, — აღნიშნავენ სპეციალისტებმა²³. გრიგოლ ბაგრატიონი უნდა ჩაითვალოს ქართულ მწერლობაში ხელნაწერი ანთოლოგიის ერთ-ერთ პირველ შემდგენად.

გრიგოლ ბაგრატიონის ანთოლოგიებმა დიდი როლი შეასრულეს თავისი დროის ქართულ ლიტერატურულ წრეებში. გრიგოლის თანამედროვენი კითხულობდნენ, ეცნობოდნენ, სწავლობდნენ და იწერდნენ ამ ანთოლოგიებში მოთავსებულ მასალას.

ამ ანთოლოგიებს უდიდესი ღირებულება აქვთ დღეისათვის: მათ საცდემ-ველზე ხორციელდება ბევრი პოეტის ლექსების მეცნიერულ-გამოცემა. მრავალი საკვლევი საკითხი ამ კრებულში პოულობს ახსნას. „II 2130 ხელნაწერი მეტისმეტად ძვირფას კრებულს წარმოადგენს, რომელიც არც დაღე-ნდე უცნობსა და საყურადღებო მასალას შეიცავს გარდამავალი პერიოდის

²² ეს ლექსი ძალიან ჰგავს გრიგოლის სხვა ლექსებს, განსაკუთრებით კი „სტეფანე მუშორი ბიშვილზე ნათქვამს“. იხ. მისი ანთოლოგია II 2130.

²³ ალ. ბარამიძის ხელნაწერი II № 2130-ზე დაჯრდნობთ ავთანდილ თუმანიშვილი მაჩინა ამ ლექსის ავტორად. იხ. ალ. ბარამიძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. II, თბ., 1940, გვ. 367; ამასვე აღნიშნავს ტ. რ. უ. ხ. ა. ძე; ქართველები 1812 წლის სამშულო ომში. თბ., 1942, გვ. 35—36.

²⁴ მ. ი. ქ. ვ. ა. ნ. ი., ქართული ხალხური სიტყვებების ისტორია, თბ., 1973, გვ. 98—99.

(XVIII—XIX) ქართული ცხოვრებისა და კერძოდ ლიტერატურის ისტორიას... თხზულებათა შეგკრები და გადაწერი გ რ ი გ ო ლ ბ ა ტ ო ნ ი შ ე ი ლ ი ა, რომელიც საქმოდ ნაყოფიერი დამოუკიდებელ ლიტერატურულ საქმიანობასაც ეწეოდა²⁵, — აღნიშნავდნენ ბესიკის თხზულებათა გამოცემელნი²⁶.

ასევე ფასეულია ეს ანთოლოგიები თეიმურაზ პირველის, პეტრე ლარაქის, დავით რექტორის, საიათნოვას, ბესიკის, ალ. ჭავჭავაძის თუ სხვათა შემოქმედებით დაინტერესებულ პირთათვის²⁷.

თავის მხრივ ეს ანთოლოგიები, მათში შეტანილი მასალა მოწმობს იმას, რომ გრიგოლ ბაგრატიონი იყო ძველი ქართული მწერლობის დამფასებელი. ნოამაგე და ლირსეული მემკვიდრე.

Н. И. БЕПИЕВА

АНТОЛОГИИ ГРИГОРИЯ БАГРАТИОНИ

Резюме

Деятели грузинской литературы переходного периода Григорием Багратиони (1779—1830) составлены две рукописные антологии. Одна, сравнительно краткая, относится к 1818—1819 годам, вторая — к 1825—1830 годам. Эти рукописные антологии представляют собой чрезвычайно ценные собрания, содержащие множество до сих пор неизвестных, достойных внимания материалов переходного периода на рубеже XVIII—XIX вв. о грузинской жизни и, в частности, о грузинской литературе.

В истории грузинской литературы Григория Багратиони следует считать одним из первых составителей антологии.

²⁵ ბ ე ს ი კ ი, თხზულებათა სრული კრებული, ალ. ბარამიძის და ვ. თოფურიას რედაქციით, თბ., 1932, გვ. 168—169.

²⁶ ზოგერთი ლექსი ბესიკისა მხოლოდ ამ ხელნაწერის მიხედვითაა გამოცემული, იხ. ბ ე ს ი კ ი, თხზულებანი, ვ. 148.

²⁷ „საიათნოვას ლექსები იოანე ბატონიშვილისეულ ხელნაწერებში მხოლოდ ერთ ნიმუშშია, ხელნაწერი გრიგოლ ბატონიშვილის ხელნაწერს წარმოადგენს“, — სწერდა აკ. შანიძე ი. გრიშაშვილს 1918 წელს. იხ. ი. გ რ ი შ ა შ ე ი ლ ი, საიათნოვა, თბ., 1918, გვ. 60.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

В. А. ГУНИЯ

К ВОПРОСУ О ХУДОЖЕСТВЕННОМ МЕТОДЕ А. Н. РАДИЩЕВА

Проблема художественного метода А. Н. Радищева все еще остается дискуссионной. Точки зрения относительно специфики художественного метода Радищева настолько противоречивы и разны, что часто бывает очень трудно хотя бы просто разобраться в этих спорах. Между тем критическая литература растет: пишутся статьи, монографии, учебники. И все же, обозревая море этой литературы, создается впечатление то ли робости, то ли недосказанности или даже ненужной компромиссности в решении этой важной проблемы. Что-то говорится, да не договаривается. Очень мешает в спорах терминологическая путаница. Подчас одно и то же явление называется разными именами — и в результате само явление остается испросянным¹.

Уже больше трех десятилетий в советском литературоведении идет спор: кто же такой был Радищев как писатель — классицист, сентименталист, предреалист или, наконец, реалист.

Своеобразным желанием подвести итоги этим многолетним спорам явилась проблемная статья Г. П. Макогоненко «Русское Просвещение и литературные направления XVIII века». Пытаясь определить своеобразие художественного метода русского Просвещения, Макогоненко подвергает довольно суровой критике все предшествующие концепции. Однако в самой критике критики у Макогоненко есть много противоречий. Если забежать несколько вперед и просмотреть его статью «Когда же сформировался русский реализм?», мы почувствуем в ней явный скептицизм критика в возможности вообще определения художественного метода. Макогоненко здесь выступает против попытки Благого дать дефиницию признаков реализма². Тем не менее сам Макогоненко в статье «Русское Просвещение и литературные направления XVIII века» называет три признака художественного метода русского Просвещения.

Начало статьи «Русское Просвещение и литературные направления XVIII века» посвящено проблеме так называемых «элементов реализма». Выступая против этих «элементов реализма», которыми пользуются литературоведы при определении специфики классицизма, сентиментализма, романтизма, Макогоненко совершенно справедливо считает, что эти «элементы реализма» являются «инородным телом» в литературе XVIII века, «они туда привнесены из литературы XIX века»³. Отсюда совершенно правильный вывод: «Всем очевидно

¹ Д. Д. Б л а г о й, О русском предреализме XVIII века, в сб.: «Проблемы Просвещения в мировой литературе», М., 1970, с. 185; его же, Необходимо упорядочить литературоведческую терминологию, «Известия Академии наук СССР, отделение литературы и языка», 1962, т. XX, вып. 3, с. 199—206.

² Г. М а к о г о н е н к о, Когда же сформировался русский реализм?, «Вопросы литературы», 1965, № 2, с. 151—153.

³ Г. М а к о г о н е н к о, Русское Просвещение и литературные направления XVIII века, «Русская литература», 1959, № 4, с. 30.

глубокая и органическая преемственность, существующая в развитии литературы и искусства. Новое не только отрицает старое, но и, утверждая себя, использует все ранее доступное. Использовано может быть все — будь то жанры или приемы комического, сюжетное положение или знаменитые три единства в драматургии. Но, оказавшись внутри новой системы, все эти знакомые нам приемы и правила как бы меняют свою природу, переплавляются, становятся иными или играют иную роль⁴.

И действительно, нормальная логика диктует следующее: зачем брать какие-то «элементы реализма» и с их помощью изучать и классицизм, и сентиментализм, и реализм и интересующую нас литературу Просвещения, а все остальное отбрасывать, считать ненужным, незрелым? Исторично ли это? Или же лучше каждую художественную систему судить по ее собственным законам? Ведь в противном случае исследователь, как справедливо указывает С. В. Тураев, опираясь на достижения «зрелого» реализма, выносит приговор литературе XVIII века, отмечая в ней чуждый природе реализма «дидактизм, противоречивое, противостественное сочетание объективной действительности с субъективным поучением»⁵.

Тураев справедливо выступает против такого «приговора». «Для него (Фохта, — В. Г.) «естественно» то, что происходит в литературе XIX века, и «противоестественна» всякая другая форма реализма. И то, что не укладывается в представление о норме, объявляется «чуждым природе реализма». По иронии судьбы автор, обличающий XVIII век за отсутствие исторического мышления, сам поддается соблазну действовать на основе метафизической методике Декарта и Буало. Между тем, уже Иоганн Готфрид Гердер опроверг нормативную эстетику и предложил новый исторический взгляд на культуру. Как известно, спор о том, кто выше — древние или новые — разрешился к удовлетворению обеих сторон: каждый хорош на своем месте. Это было началом историзма»⁶.

Действительно, уж если искать «элементы», так не реализма, а классицизма, сентиментализма, романтизма в реализме. Так и хронологически вернее. Ведь все эти предшествующие реализму направления родились раньше реализма, и ведь именно они способствовали зарождению реализма, внося в этот мутучий поток что-то свое, только ему свойственную какую-то черту, деталь стиля, поэтики. Ведь не могли же эти направления — классицизм, романтизм — еще задолго до рождения реализма пользоваться какими-то несуществующими «элементами» несуществующего направления — реализма. В противном случае и классицизму, и сентиментализму, и романтизму потребовалась бы своеобразная «машинка времени», которая поставляла бы из эпохи реализма все эти направления «элементами реализма».

В том же журнале против «элементов реализма» применительно к древнерусской литературе выступил И. Еремин. «Древнерусская литература, — пишет Еремин, — литература средневековья, она имела свое собственное художественное содержание, не разложенное ни на какие «элементы» или «тенденции» иных художественных систем; она исходит из своих собственных эстетических признаков и в своем художественном «типе» создавала произведения не менее значитель-

⁴ Там же.

⁵ С. В. Тураев. Национальное и мировое в типологии реализма, в сб.: «Проблемы типологии русского реализма», М., 1969, с. 143.

⁶ Там же, с. 143—144.

ные и художественно убедительные, чем литература нового времени⁷. И далее Еремин делает вывод: «Ближайшая задача нашей науки и заключается в том, чтобы всесторонне изучить все те изобразительные способы, которыми на практике осуществляется художественный метод древнерусской литературы: описать их, понять их природу, уяснить себе их внутреннее соотношение»⁸. Таким образом, и история древнерусской литературы выступает против «элементов реализма», призывает ученых к раскрытию художественного феномена этой эпохи, к изучению ее художественного мышления.

Выступая против «элементов реализма», Макогоненко в отличие от Еремина делает парадоксальный вывод: «Даже упрек, что до величайшего завоевания человеческой мысли — историзма не может быть создан реалистический характер, — пишет Макогоненко, — неисторичен. Историзм придает новые качества реалистическому методу, необыкновенно расширяет возможности раскрытия человека и общественных отношений. Но реалистический характер может быть создан и до возникновения историзма»⁹. Опираясь на такое «открытие», Макогоненко зачисляет Новикова, Фонвизина, Державина, Радищева в «команду» реалистов. «Но при всей непоследовательности и противоречивости просветительской идеологии, породившей противоречивость художественной практики писателей-просветителей, — утверждает Макогоненко, — совершенно ясно, что именно Просвещение в XVIII веке определило демократизацию искусства, открыло новую возможность изображения человека и объективных обстоятельств его жизни и что этот новый метод был реализмом. Реализм, окончательно победивший в XIX веке и вобравший в себя достижения классицизма и романтизма, начинает свою новую жизнь именно здесь, в просветительской литературе XVIII века»¹⁰.

Макогоненко затем определяет три особенности художественного метода русского Просвещения.

Первая особенность художественного метода русского Просвещения заключается в «понимании внесловной ценности человека, раскрепощении чувства и разума, вере в человека, в его великую роль на земле, раскрытии внутреннего мира личности и объективного бытия человека во всем могуществе и красоте, его неповторимой индивидуальности, выдвижении патриотической и гражданской деятельности как единственного пути к самоутверждению личности, живущей в самодержавно-феодальном обществе»¹¹.

Вторая особенность состоит в установлении «обусловленности характера человека условиями его бытия, показа того, как крепостное право и паразитический образ жизни разрушает и губит личность»¹².

И, наконец, третья особенность характеризуется как раскрывшаяся возможность «показа национальной обусловленности характера, первые шаги в художественном выявлении «тайны национальности», умения показать русскую природу»¹³.

Однако эти признаки сразу же стали вызывать справедливые уп-

⁷ И. Еремин. К спорам о реализме древнерусской литературы, «Русская литература», 1959, № 4, с. 8

⁸ Там же.

⁹ Г. Макогоненко. Русское Просвещение., с. 29.

¹⁰ Там же, с. 34.

¹¹ Там же, с. 44.

¹² Там же, с. 47.

¹³ Там же, с. 51.

реки. Так, Н. Л. Степанов заметил, что все три особенности художественного метода русского Просвещения, предложенные Макогоненко, не являются сами по себе чертами художественного метода. «Главное же, — пишет Степанов, — что эти принципы чрезмерно завышены. Разве можно утверждать, что просветители в центре своего искусства поставили именно эту конкретную, индивидуальную, неповторимую личность, обусловленную в своих чувствах и мыслях обстоятельствами своего бытия. Где же эта личность? Ни у Фопвизина, ни у Новикова и даже у Радищева мы ее не найдем. Думается, что это определение не исторично, оно скорее относится к реализму XIX века»¹⁴.

Касаясь другой особенности, отмеченной Макогоненко, Степанов заключает: «Более конкретный характер имеет утверждение, что «просветители увидели обусловленность характера закономерностями среды — это основное свойство зрелого реализма. Необходимо выяснить и определить, что именно понимали под средой просветители. А в такой формулировке сюда войдет весь XIX век — от Гоголя до Толстого и Чехова»¹⁵.

Степанов считает, что и третья особенность художественного метода русского Просвещения в понимании Макогоненко носит общий характер.

Отвергая три особенности художественного метода русского Просвещения, предложенные Макогоненко, Степанов называет свои структурные черты для характеристики так называемого просветительского реализма, которые сводятся к следующим: 1. изображение действительности в ее эмпирической данности, в ее социальном качестве; 2. объяснение действий и поступков человека непосредственным влиянием воспитания и среды; 3. понимание среды как совокупности бытовых и материальных обстоятельств; 4. показ характеров в их односторонней, одноплановой данности; 5. моральный критерий и дидактизм автора; 6. статичность, неизменность характеров; 7. сатирическое отображение действительности; 8. простейшие формы сюжетной организации в прозаических жанрах; сатирический очерк, анекдот, авантюрно-правонаказательный роман; 9. наиболее распространенной и принципиальной жанровой формой являлся роман воспитания или «путешествие» (имевшее ту же воспитательную функцию); 10. рационалистическое построение образа¹⁶. Как видим, структурных черт или особенностей в художественного метода прибавилось. Но стало ли от этого легче? Ведь многие из перечисленных структурных черт (показ характеров в их односторонней, одноплановой данности, моральный критерий и дидактизм автора, статичность, неизменность характеров, рационалистическое построение образов) опять говорят о том, что исследователь смотрит на литературу XVIII века с высот литературы XIX века. Стремление же ученых накоплять структурные черты или особенности художественного метода, давать им какой-то порядковый номер и затем уже включать в созданную ими систему напоминает «игру» в систему Менделеева. И впрямь возникает «наивный» вопрос: не оказал ли великий русский химик влияние на эти «поиски и находки» структурных черт или особенностей художественного метода русского Просвещения? С одной стороны, как будто и оказал —

¹⁴ Н. Л. Степанов, О просветительском реализме в русской литературе, в сб.: «Проблемы Просвещения в мировой литературе», М., 1970, с. 209.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Н. Л. Степанов, Просветительский реализм XVIII — начала XIX вв., в сб.: «Проблемы типологии русского реализма», М., 1969, с. 77.

периодическая система Менделеева все время пополняется новыми элементами, прибавляются структурные черты или особенности у художественного метода русского Просвещения — у Макогоненко их было три, у Степанова — уже десять, кто знает, что принесет следующее исследование?! Но, с другой стороны, все элементы периодической системы Менделеева действительно существуют в природе, здесь же мы имеем дело со многими несуществующими структурными чертами или особенностями, которым судьба уготовила, столкнувшись с «живой жизнью» русской литературы XVIII века, выражаясь опять-таки языком химии, раствориться как ложка соды в стакане воды. Ведь трудно же не согласиться с очень правильной мыслью Тураева, который, выступая против подобной «метафизической методик», пишет: «Да, XVIII век рационалистичен. Плохо это или хорошо? Очевидно, под пером большого художника даже эта пресловутая «дидактика» может быть облечена в образы, доставляющие высокое эстетическое наслаждение. «Устарелость» рационализма блистательно опровергнута именно в последние десятилетия, отмеченные новым расцветом европейской драмы. Брехт, оказавший огромное воздействие на весь современный театр, Ж.-П. Сартр, Ж. Ануи, Ф. Дюрренматт, — все они в той или иной мере тяготеют к условности, рационализму, философичности Просвещения. Вновь утвердилась драма-концепция, которая стоит куда ближе к диалогам Дидро и «Натану Мудрому» Лессинга, чем к пьесам Чехова или, тем более, А. Н. Островского»¹⁷.

Выводя реализм Пушкина, Гоголя, Толстого из реализма писателей Просвещения, Макогоненко приносит определение «жертвы». В этом отношении очень характерно его отношение к сентименталистам, к Жан-Жаку Руссо, например. «В «Исповеди», — пишет Макогоненко, — слишком часто то, что выражает «предрассудок», браво верх над тем, что выражает «разум Руссо». Оттого, раскрывая и списывая свою жизнь — жизнь великого и мужественного идеолога Франции, вдохновившего несколько поколений людей на революционную деятельность, он почти полностью замалчивает себя как деятеля и с потрясающей откровенностью повествует о себе как частном человеке. Он описывает все свои слабости, все свершенные порой тяжкие проступки, эгоистически обрекавшие других на муки страдания, позор!»¹⁸. Но ведь именно в этой «потрясающей откровенности» вся сила открытия Руссо-сентименталиста, ведь именно эта «потрясающая откровенность» так поразила Фонвизина. «Книга, — писал Фонвизин об «Исповеди», — которую он сочинил, не иное что, как исповедь всех его дел и помышлений. Считая, что прежде смерти его никто читать не будет, изобразил он без малейшего притворства всю свою душу, как мерзка она была в некоторые моменты, как эти моменты завлекали его в сильнейшие злодеяния, как возвращался к добродетели, словом обнаружил он сердце свое и тем хотел сделать услугу человечеству, показав ему в самой слабости, каково суть человеческое сердце»¹⁹. Имея в виду это письмо Фонвизина, Макогоненко вынужден признать «положительное» влияние Руссо на Фонвизина. «Фонвизин был внутренне подготовлен к тому, что ошуществил Руссо. Поэтому он одобряет и приветствует раскрытие нравственного мира человека в его реальной сложности и противоречиях. Для него человек — живая личность, богатая и сложная индивидуальность, жи-

¹⁷ С. В. Тураев, Национальное и мировое в типологии реализма, с. 144.

¹⁸ Г. Макогоненко, Русское Просвещение..., с. 32.

¹⁹ Там же.

вущая интенсивной духовной жизнью. Изобразить человека таким в литературе, т. е. «обнаружив его сердце» значит, по Фонвизину, «оказать услугу человечеству». Как видим, в письме речь идет о важнейшем эстетическом открытии²⁰. И уже не упрекая «Исповедь» Руссо за то, что там предрассудок брал верх над разумом, за то, что Руссо говорит о себе в основном как о «частном человеке», а не о государственном муже, Макогоненко лишь констатирует факт того переворота, который произошел в художественном мышлении классициста Фонвизина под влиянием Руссо. «Литература, которая будет с новых позиций изображать человека, тем самым обретает неизвестные ей ранее воспитательные возможности. Художник будет не морализировать и поучать, не демонстрировать добродетель и порок, но открывать человека ему самому. Нетрудно заметить, что такой взгляд на человека, на задачи литературы и принципы раскрытия характера ничего общего с мировоззрением классициста не имеет. Это взгляд просветителя, чьи эстетические убеждения определились его идеологической позицией... И ясно, что создание Бригадирши, Простаковой, Ермезины — не случайное грехопадение классика Фонвизина, не замена классицизму под напором «элементов реализма», а победа новых принципов писателя-просветителя, с отличных от классицизма позиций решавшего проблему построения характера»²¹. Таким образом, именно «чувство» Руссо пробивало брешь в системе классицизма писателя. Надо сказать, что не только Фонвизин испытал благотворное влияние Руссо. А. Н. Радищев тоже не прошел мимо открытий, совершенных великим французом. Поэтому не стоит, очевидно, противопоставлять, как это часто делается, Руссо Радищеву. Лучше говорить об органическом усвоении того «опыта» Руссо, которое имело место в «Путешествии из Петербурга в Москву». Самобичевание путешественника по поводу своего слуги Петруши, или чувства, вызванные встречей с крестьянской девушкой Асютой, — не явный ли это след «услуги человечеству», оказанной Жан-Жаком Руссо и Радищеву?

А положение Макогоненко о том, что сентиментализм «изолировал человека от жизни, обстоятельств быта», вызвало справедливое замечание Тураева, отметившего, что «лишь Вертер у Гете, ни герои «Новой Элоизы» Руссо отнюдь не показаны только изнутри — перед читателями достаточно выпукло предстают социальные обстоятельства, столкновение с которыми и приводит к трагическим развязкам»²². В этом смысле Тураев солидаризуется с Н. Коваленской, которая в своей «Истории русского искусства XVIII века» приводит следующее замечание: «Реализм лежал и в основе сентиментализма, и его стремление правдиво показать человеческие чувства»²³.

Как сентименталисту, «достается» от Макогоненко и Н. М. Карамзину. Характерна в этом смысле его статья «Был ли карамзинский период в истории русской литературы?». Здесь Макогоненко сталкивает Фонвизина и Державина, с одной стороны, и Карамзина — с другой и отдает предпочтение первым как более талантливым и имевшим будущее писателям в развитии русской литературы²⁴. Но

²⁰ Г. Макогоненко, Русское Просвещение... с. 3.

²¹ Там же.

²² С. В. Тураев, Спорные вопросы литературы Просвещения, в сб.: «Проблемы Просвещения в мировой литературе», М., 1970, с. 34.

²³ Там же.

²⁴ Г. Макогоненко, Был ли карамзинский период в истории русской литературы?, «Вопросы литературы», 1965, № 2.

вель нельзя же забывать, что Пушкин посвящал своего «Бориса Годунова» «гению» Карамзина, называл прозу Карамзина «лучшей» для своего времени, что декабристы зачитывались «Историей государства Российского»²⁵. Такое «столкновение» писателей, очевидно, не дает нужных результатов в решении важных вопросов литературоведения. Да, нужно вести нити и от Фонвизина, и от Державина, и от Новикова, и от Радищева к реалистам XIX века. Так оно и делается. Фонвизин рассматривается в связи с Грибоедовым и Гоголем, от Державина тянутся нити к Тютчеву, «вслед» Радищеву пишет свое «Пушечные из Москвы в Петербург» Пушкин. Но все это надо делать очень осторожно и, главное, точно. Еремин, например, твердо заявил о «коренном, качественном» отличии художественного метода древнерусской литературы от реализма. «История древнерусской литературы определенный, «замкнутый» цикл исторического развития, доступный изучению и в своей начальной стадии и в конечной»²⁶. XVIII век более «открыт» для XIX века, но и тут нужно быть осторожным и, главное, точным.

За последнее время в литературоведении большое внимание уделяется проблеме точности методологического анализа. «Литературоведение должно стать точной наукой» — таково настоятельное требование современного литературоведения. Характерен в этом отношении разговор на страницах «Литературной газеты» под рубрикой — «Литературоведение: мера точности». Разговор, начатый статьей С. Селивановой «Яркий бисер на тонкой нити» («ЛГ», № 1 от 5 января 1977 года), продолжили: Лев Соболев «Стоит ли метать бисер?», Л. Княжинский «Критерий—истинность», В. Линков «Устарела ли теория Пифагора?», Владимир Соловьев «Статус истины», С. Ломичадзе «Многообразие — для всех», Я. Гордон «Границы анализа и безграничность дилетантизма», И. Ямпольский «Новизна ради новизны», Александр Томич «Даже если не убедительно...», М. Нольман «В лабиринтах сокращенной «русалки»», Дм. Раевский «Доказательность для всех». С. Машинский «Тройка — только за остроумие», Г. Фридендер «Вечное движение», Николай Скатов «На зыбкой почве дилетантизма», Д. С. Лихачев «История — мать истины» («ЛГ», №№ 4, 5, 7, 9, 10, 12, 13, 15, 19).

Многие так называемые «точные или количественные» методы, однако, не оправдали себя. Так, В. Канторович, обозревая эксперименты с применением одного из видов «точных» методов — контент-анализа — приходит к выводу, что «контент-анализ обращен в первую очередь на содержание произведения литературы, а не на эстетические формы, в которых оно воплощено»²⁷.

Типологическое изучение литературы за последнее время получило права гражданства в науке о литературе. «Типологическое изучение литературы, — пишет акад. М. Б. Храпченко, — предполагает выяснение не индивидуального своеобразия литературных явлений и не просто их сходных черт, и не связей как таковых, а раскрытие тех принципов и начал, которые позволяют говорить об известной литературно-эстетической общности, о принадлежности данного явления

²⁵ Взгляд на «Историю государства Российского» как на литературный памятник и его влияние на творчество декабристов и Пушкина см.: А. Г у л я г а, Подвиг Карамзина, «Вопросы литературы», 1979, № 10.

²⁶ И. Е р е м и н, К спорам о реализме древнерусской литературы, с. 8.

²⁷ В. К а н т о р о в и ч, Слово, проверенное цифрой, «Вопросы литературы», 1978, № 10, с. 114. Отмечая прикладной характер точных методов, Канторович тем не менее считает, что они могут оказать «услугу литературоведению».

к определенному типу, роду. Принадлежность эта нередко обнаруживается и тогда, когда литературные факты не находятся в непосредственной связи между собой»²⁸.

По мнению ученых, подготовивших сборник «Проблемы типологии русского реализма», важным этапом на путях установления закономерностей исторического развития литературы является именно типологическое изучение литературы, которое сможет привести к нужным современной науке результатам.

Обозревая различные точки зрения относительно понимания проблемы художественного метода русского Просвещения и высказывая к ним свое критическое отношение, нам кажется, пора наметить и позитивное решение этой проблемы, но прежде, чем ее осмыслить, надо решить другую, не менее важную задачу, — а конкретнее, надо ответить на вопрос: что же такое, собственно говоря, вообще художественный метод? Как показала дискуссия о реализме, которая была проведена в Институте мировой литературы им. А. М. Горького АН СССР, единого мнения по этому «вечнотрагическому, вулканизующему» вопросу нет. И все же наиболее интересно, предугадав современные типологические искания, высказался по этому поводу Е. Тагер. «Ключ к установлению особенностей художественного метода лежит в той концепции человека, которая выдвигается каждым великим художником на каждом новом этапе художественного развития человечества. Эта концепция человека не сводится к сумме характеров героев данного писателя и даже не всегда отождествляется с его положительным эстетическим идеалом, но является тем представлением о типе человеческой личности в ее отношении к миру и обществу, в свете которого писатель и преображает действительность»²⁹. И далее он дает приблизительную схему этих сменяющихся концепций. «Так на смену ренессансскому представлению о человеке, своеобразному игральнику титанических сил, на смену рационалистическому представлению о человеке классицизма, «естественному» человеку Просвещения, лирическому и психологизированному индивидуализму романтиков — приходит представление о «социально-историческом» человеке, о личности, многообразно связанной множеством нитей с конкретно-исторической средой»³⁰. Такова «типология» художественного метода по Тагеру.

Итак, «естественный» человек Просвещения — основной герой эпохи и литературы, самая сильная ее сторона, которая окажет услугу и литературе XIX века, века критического реализма. Как справедливо пишет исследователь английского романа А. Кеттл, «за образом «естественного» человека кроется революционное утверждение способности человека изменить себя и окружающий мир»³¹.

Именно такого «естественного» человека находит А. Н. Радищев в современной ему действительности, именно такого «естественного» человека он делает главным героем своей книги — «набата к революции», как ее прозвали современники.

«Естественный» человек для Радищева — это представитель народа, прежде всего крестьянин, «бурлак», который «много может решить дребне гадательное в истории Российской».

Все основные события и факты, составляющие книгу Радищева,

²⁸ М. Б. Храпченко, Типологическое изучение литературы и его принципы, в сб., «Проблемы типологии русского реализма», М., 1969, с. 12.

²⁹ Е. Тагер, Споры о реализме, «Вопросы литературы», 1957, № 4, с. 74.

³⁰ Там же, с. 75.

³¹ Г. Кеттл, Введение в историю английского романа, М., 1966, с. 95.

рассмотрены с точки зрения «естественного права», «естественного» состояния человека — как справедливого и самого нормального. Так, обосновывая право крестьян на убийство ассессора, Радищев пишет: «Человек родился в мир равен во всем другому. Все одинаковые имеем члены, все имеем разум и волю. Следственно, человек без отиюшения к обществу, есть существо ни от кого независимое в своих действиях. Но он кладет оным преграду, согласуется не во всем своей единой повиноваться воле, становится послушен велениям себе подобнаго, словом, становится гражданином. Какия же ради вины, обудывает он свои хотения? по что поставляет над собою власть? по что безпредельн в исполнении своая воли, послушания чертою оную ограничивает? Для своая пользы скажет разсудок; для своая пользы скажет внутреннее чувствование; для своая пользы скажет мудрое законоположение. Следственно, где нет его пользы быть гражданином, там он и не гражданин. Следственно, тот, кто восхощет его лишить пользы гражданского звания, есть его враг. Против врага своего, он защиты и мщения ищет в законе. Если закон, или не в силах его заступить, или того нехочет, или власть его неможет мгновенно, в предстоющей беде дать всепомощствование, тогда пользуется гражданин природным правом защищения, сохранности, благосостояния»³².

Выступая против неравных браков, Радищев опирается на «естественное право»: «В христианском законе брак есть таинство, в гражданском, соглашение или договор. Какой священнослужитель может неравний брак благословить, или какой судия может его вписать в свой дневник? Где нет соразмерности в летах, там и брака быть неможет. Сие запрещают правила естественности, яко вещь бесполезную для человека; сие запрещать долженствовал бы закон гражданский, яко вредное для общества»³³.

Отстаивая право крестьян на землю, Радищев говорит о «естественном праве» передачи земли крестьянам. «Но кто между нами зковы несет, кто ощущает тяготу неволи? Земледелец! кормилец наш!ея тощеты, насытител нашего глады; тот кто дает нам здравие, кто житие наше продолжает, неменя права распорядити ни тем, что обрабатывает, ни тем, что производит. Кто же к ниве ближайшее имеет право буде неделаатель ся?... У нас, тот кто естественно имеет к оному праву, нетокмо от того исключен совершенно, но работая ниву чуждую зрит пропитание свое зависящее от власти другого!»³⁴.

Из этих мыслей Радищева о «естественном праве» вычланивается, выкристаллизовывается структура образов «Путешествия из Петербурга в Москву». Поэтому, естественно, повисают в воздухе «обвинения», которые предъявляются Радищеву в том, что он якобы не создал полноценные образы. Также мнение, надо сказать, имеет свою историю, да и сейчас встречается в работах. Для Радищева же, на наш взгляд, главное — изобразить не конкретного крестьянина — Ивана, Федора, Петра — а показать, что его крестьянин — «естественный» человек, но в силу сложившихся социально-общественных условий оказавшийся в неестественно тяжелом положении.

Отдел литературных взаимосвязей народов СССР Института истории грузинской литературы им. Ш. Руставели АН Грузинской ССР

Представил Институт истории грузинской литературы им. Ш. Руставели АН Грузинской ССР

³² А. Н. Радищев, Полн. собр. соч., М.—Л., 1938, т. 1, с. 278.

³³ Там же, с. 309.

³⁴ А. Н. Радищев. Там же, с. 314—315.

ლური გრძნობებით არის აღსავსე, რომ აღქმება აწმყოზე უფრო ობიექტურად („ლირსება“, „ვარდი ემილიასთვის“, „გამარჯვება“, „ფეხი“).

შეიქლება თხრობა მიმდინარეობდეს რეტროსპექტულად. რეტროსპექტულადაა გადმოცემული პერსონაჟის აღქმაში მოცემული გმირის სუბიექტური თვალსაზრისი, რაც აიხსნება ავტორის მიერ გარემოს ცოდნით, იმ წინამძღვრების ცოდნით, რომლებიც წინ უსწრებდნენ აწმყოში მომხდარ ფაქტს: „მოგვიანებით, ოცი წლის შემდეგ, ამას რომ იხსენებდა, ბიჭი ფიქრობდა: „მე რომ შეთქვა, ისინი მხოლოდ ჭეშმარიტებასა და სამართლიანობას ეძიებენ-მეთქი, მამა კვლავ ჩამარტყამდა“¹.

და კვლავ ხდება დროის გადატანა უკან, ე. ი. ხდება დროების აღრევა: „მაგრამ მაშინ ბ-ქს არაფერი უთქვამს. არც უტ-რაა. იგი ჩუმად იდგას“².

აწმყოს და წარსულის ეპიზოდები, მოგონებები და გმ-რთა ნაამბობი ერთმანეთს ენაცვლება: „ის გველაპარაკებოდა და გვაყურებდა ისე, თითქოს ხმაც და თვლიც მისი არ იყო, თითქოს ცხოვრობდა სადღაც სხვაგან, ელოდებოდა იქ რაღაცას. იგი ქობის გარეთ იყო, ხოლო მისი ხმა და სხეული იყო აქ, ქობის შიგნით. აქ იყო ის წენსი, რომელიც უწონადი საპაერო ბურთისებურად მოცურავდებოდა თავით თავზე ლობის ქვეშ გაძვრომას ახერხებდა, მაგრამ მხოლოდ ეს იყო და ეს“³.

პირველი წინადადება ასახავს წარსულს. წარსული და აწმყო დაპირისპირებულია სიტყვებით გარეთ და შიგნით, იქ და აქ, სიტყვები შიგნით და აქ გამოსატყვევს აწმყოს, ხოლო გარეთ და იქ — წარსულს.

ფოლკნერისათვის განსაკუთრებით დამახასიათებელია არასაკუთარი პირ-დაპირი მეტყველების გამოყენება, როდესაც ამბავი მოყოლილია არა უშუალოდ, არამედ მესამე პირის მეშვეობით. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ფოლკნერი თვლის, რომ ასე გადმოცემულ ამბავს მეტი დამაჯერებლობა ენიჭება.

ამ მხრივ ინტერესს წარმოადგენს ნოველა „სამართლიანობა“. ეს არის ნაამბობი, რომელსაც აცნობს 12 წლის კვენტინ კომპსონს მეტიისი (ინდიელისა და ზანგის ნაჭვარი) სემი, „ორი მამის შვილი“, როგორც თავისი დაბადების ისტორიას, მოთხრობილს მისთვის კალათის მწნელის მეორე. ასე რომ, ნოველა წარმოადგენს სამმაგ ნაამბობს: მეტიის სემს მოუთხრობს ამას კალათის მწნელს, სემი მოუთხრობს კალათის მწნელის ნაამბობს კვენტინ კომპსონს, ხოლო ჩვენ ვეგებთ ამ ამბავს 12 წლის კვენტინ კომპსონისაგან. ამბავი მოთხრობილია რეტროსპექტულად: „აი, როგორ ყვებოდა ამას კალათის მწნელი, როდესაც საქმარისად წამოვიზარდე, რომ გამეგო რასაც ის ამბობდა“. — ჩვენებს სემი.

კალათის მწნელი ჩვეულებრივ ამბავს ვაღმოსცემს მესამე პირით. მაგრამ ზოგჯერ ამ თავის მონაყოლში სხვს შესახებ თავის საკუთარ თავსაც გვლახ-მობს, ე. ი. აქ წარმოდგენილია მ-სი არასაკუთარი პირდაპირი მეტყველება. კალათის მწნელის აქტიური მონაწილეობა თხრობაში ამბავს უფრო რეალურს ხდის: „ხოლო შვიდი წლის შემდეგ მან გამოკვიგზაენა საკვდ შეტყობინებით“⁴.

¹ ფ. ფოლკნერი. ცეცხლისწამებელი, აღმანახი „საუნევი“, 1976, № 2, გვ. 11. (თარგმანი ანა რატონისა).

² იქვე, გვ. 11.

³ W. Faulkner. That Evening Sun. Selected Short Stories. N. Y. The Modern Library. გვ. 92—93 (თარგმანი ჩვენისა. — მ. დ.).

⁴ ფ. ფოლკნერი, სამართლიანობა (თარგმანი ჩვენისა. — მ. დ.).

ფოლკნერის ნოველებში ხშირად პერსონაჟის ხმას ერთვის ავტორისეულიც. რისთვისაა ეს საჭირო? ფოლკნერი არ თვლის საკმარისად მხოლოდ პერსონაჟის შეხედულების გადმოცემას. მისი აზრით, აუცილებელია, კიდევ განიმარტოს პერსონაჟის ცხოვრებაში მომხდარი ესა თუ ის ფაქტი და ამისათვის იგი აქტიურად იჭრება ნოველის ფაბულაში. ჩვენი აზრით, ავტორის პოზიციის სიმკვეთრე აშკარად არღვევს ნოველის ჟანრის სპეციფიკას. ნოველის დინება, რომელიც გამარის ემოციების გადმოცემაში გამოიხატება, ირღვევა, როდესაც ავტორი იჭრება გამარის განცდებში: „იგი გულადაა. ომში იბრძოდა. პოლკოვნიკ სარტორისის ცხენოსან ჯარში იყო! — ყვიროდა ბიჭი. მან არ იცოდა, რომ მამამისი მოხალისედ წავიდა ომში, ისევე, როგორც ევროპელ ლანდსკნებები მიდიოდნენ წინათ. მამამისი არ ატარებდა ფორმას, თავის უფროსად არავის თვლიდა, თავისი თავი არ მიაჩნდა შებოროტილად რომელიმე არმიის ან დროშის ერთგულებით. იგი ომში წავიდა იმ მიზნით, რა მიზნითაც ოდესღაც წავიდა მალბრუკი: ნადავლის სელში ჩასაგდებად. ბოლო თუ ვის ძარცვავდა — მტერსა თუ მოყვარვს, — მისთვის სულერთი იყო“.

ფოლკნერის ნოველებს მნიშვნელოვანი ელემენტია ქვეტექსტი, ე. ი. ჩვეულებრივი, თითქოს არაფრის მეტყველი სიტყვების ქვეშ დაფარული. ნაგულისხმევი აზრი. ქვეტექსტის გამოყენების ნათელ მაგალითს იძლევა ნოველა „წითელი ფოთლები“. აქ ქვეტექსტი იგულისხმება ნოველის მე-6 ნაწილში. ის მეტყველებს ორი ინდივიდის, „სამი კალათასა“ და ლუი კენკრას შორის დიალოგში ისეტიბეჰან სიკვდილის გამო.

ფოლკნერის ქვეტექსტი ფაქიზია, შენიღბული:

— ახლა შეუძლია ქოშები ჩაიცვას, — თქვა კენკრამ. — კაცის თვალწინაც შეუძლია ატაროს.

— ცოტა უნდა მოიცადოს, ჯერ ვერ ჩაიცვამს, — თქვა კალათამ. კენკრა მას შეაცქერდა, — დევნას უნდა გაუძღვეს.

— მოკეტაბე? — ჩაეკითხა კენკრა, შენ გგონია, თავს შეაწუხებს? კაცს, რომელსაც ლაპარაკის დროსაც კი ჯაფა ადგება.

— მეტი რა დარჩენია? თუ დროზე არ დამარხეს, მამამისი მალე აეროლდება.

— ეგ სწორია, — თქვა კენკრამ. ფეხსაცმელების საფასური მაინც უნდა გადაიხადოს. ჰო, მართლაც რომ ყიდვა მოუწევს. რას ფიქრობ ამაზე?

— შენ რას ფიქრობ?

— არაფერს არ ვფიქრობ.

— არც მე. ისეტიბეჰანს ფეხსაცმელები აღარ დასჭირდება. დაე, მოკეტაბეს დარჩეს; ისეტიბეჰანსთვის ახლა სულ ერთია.

— ჰო, კაცი სიკვდილს ვერ გაექცევა“⁵.

ფოლკნერის ნოველებს ქვეტექსტი ჰემინგუეის პროზის ქვეტექსტს რომ შევადაროთ, დავინახავთ, რომ ჰემინგუეის ქვეტექსტი უფრო ნათელია, უფრო გამომწვევებულია, უფრო მისახვედრია. მოვიყვანოთ მაგალითს ნოველა „თეთრი სპილოებიდან“.

„ — ეს ხომ სულ ადვილი ოპერაციაა, ჩიგ, — თქვა კაცმა.

⁵ უ. ფოლკნერი, ციხლისწამკიდებელი, აღმანახი „საუნჯე“, 1976, № 2, გვ. 22.

⁶ უ. ფოლკნერი, წითელი ფოთლები, აღმანახი „ხომლი“, 1971, № 6, გვ. 97. (თარგმანი ვალერი კვალუასი).

— ოპერაცია არ არის. ქალიშვილი უყურებდა მაგიდის ფეხს. შენ თვა-
თონ დაინახავ, ჯიგ, ეს სულ უბრალო რაღაცაა, მხოლოდ ნემსს გაგიკეთებენ.
ქალიშვილი არაფერს ამბობდა.

— მე შენთან ერთად წამოვალ და სულ შენს გვერდით ვიქნები.

— ნემსს გაგიკეთებენ და ყველაფერი მოწესრიგდება თავისთავად.

— მერე რა მოგველის?

— მერე ყველაფერი კარგად იქნება, ყველაფერი წინანდებურად იქნება.

— რატომ ფიქრობ ასე?

— მხოლოდ ეს გვიშლის ხელს. მხოლოდ ამის გამო ვართ უბედურები⁷
გარკვეული კულმინაციური გადაწყვეტი მომენტის ან მოქმედების გად-
მოსაცემად ფოლკნერი მიმართავს ღრნამიკურ თხრობას. ამ დროს ნოველის
შეხიდი ღრნება იცვლება, „წყდება“ სწრაფი ღრნამიკური პერაოდით. ტემპე-
ბის ასეთი ცვლა დამახასიათებელია ფოლკნერისათვის. ზოგჯერ მის ნაწარ-
მოებებში კომპოზიციური რიტმის აჩქარება უკიდურეს საზღვარს აღწევს, რაც
ჩვეულებრივ შედეგობა გმირის შინაგან მდგომარეობას, მის ფსიქიკაში ღრმად
შეჭრას.

ღრნამიში მიიღწევა, როდესაც თხრობაში ნერვიული დაძაბულობა იჭ-
რება. ფოლკნერი მიმართავს ღრნამიზმს პერსონაჟის მღელვარების გამოსახატა-
ვად, მოძრაობის გამოხატველი ზმნების დაჯგუფებით: „ხეუანში მიბობდა.
საფეთქლებში სისხლი აწვეებოდა. გულს ბაგაბუნჯე გაჰქანდა, აი, გმაც, ბუ-
ვერაფერს ხედავდა, არაფერი ესმოდა: გაქვნიებულმა ცხენმა კინალამ გადა-
თელა, ის კი სულ გარბოდა და გარბოდა, თათქოს საცაა უზომო მწუხარება
და აღტკანება ფრთებს გამოსახაზსო... ბუკი წამოვარდა, გზაზე გაიქრა: იყო-
და, რომ ძლიერ ვკიან იყო, მაგრამ მაინც გარბოდა, მაშინაც კი, როდესაც
სროლის ხმა გაიგონა. მას კიდევ ორი გასროლა მოჰყვა. მერე, თვითონაც
ვერ მიხვდა, როგორ შეჩერდა და დაიყვრა: მამა! მამა! — და კვლავ გაიქცა.
ვერც კი გრძობდა, რომ კვლავ გარბოდა, რამდენჯერმე წააფარებოდა, ხან რას
წამოედო და ხან რას. თვითონაც არ იცოდა, სად მიძვრებოდა, შეუჩერებელი
გარბოდა, არც მაშინ გაჩერებულა, როცა უკან მოიხედა და ცაში ავარდნილა
ალი დაინახა; წარამარა ხეებს აწყდებოდა, ღამის სიბნელეში რომ არ ჩანდა,
სულს ძლივს ითქვამდა. ზღუქუნებდა: მამა! მამა!“⁸

მაგრამ არას შემთხვევები, როდესაც კომპოზიციური რიტმი ირღვევა და
აჩქარებული ღრნების მსვლელობა ნერვიული დაძაბულობის მოსახსნელად
უფრო ღუნე, ეპიკური ხდება. ამისათვის ავტორი ნაკლებად იყენებს ზმნება
და მიმართავს სამშვიდის გამოხატველ შესაფერის ეპითეტებსა და არსებით
სახელებს. ამ მხრე საგულისხმოა პერსი გრემის დასასრული.

ფოლკნერის ნოველებს ახასიათებს აზრობრივი პოლიფონია — მრავალ-
ხმიანობა. დამყარებულ მთელი რიგი დამოუკიდებელი ხმების ერთდროულ
პარმონიულ შეერთებასა და განვითარებაზე. ავტორის შეხედულება მოი-
ცავს ერთდროულ დროის სივრცეს და ჩანაშენებს და ამწყარავებს ფაქტებს არა
დროის რიგში, არამედ მათი მნიშვნელობის მიხედვით ერთგვარ აზრობრივ

⁷ ე. კემინგსი, თეთრი საილოები, (თარგმანი ჩვენია. — მ. დ.).

⁸ -ცეცხლსამკრებელი, გვ. 21 (თარგმანი ანა რატონისა).

რიგში და ამით ქმნის განსაკუთრებულ ქრონოლოგიას. განსაკუთრებულ მოდელს ცხოვრების საკვლევად⁹.

ფოლკნერის წინადადებას ახასიათებს ორი ხმის შერწყმა: ხშირად პერსონაჟისა და ავტორის. რომლებიც ერთმანეთს ისე ჰარმონულად ენაცვლება, რომ ერთან შერწყმულ სტრუქტურას ქმნის: „ორი საათის შემდეგ, როდესაც ბიჭი შეშას ააობდა სახლის უკან, საღაც ახლა დედა და დედა (არა, დები არა, მან იცოდა ეს -- აკი შორიდანაც იგრძნობოდა მათ მაღალ და უსიტოცბლო ხმებში, კედელი რომ ახშობდა, უსაშველო სიზარმაცე) ქერასთან ფუსფუსებდნენ და სადილს ამზადებდნენ. მან გააგონა ცხენის ფლოქვების თქარუნი და დაინახა ტილოს ტანსაცმელში გამოწყობილი, ლამაზ წაბლა ფაშატი მკდონი მხედარი. ბიჭი მიხვდა, ენაც იყო იგი ჭერ კიდევ მანამ, სანამ შეამჩნევდა დახვეულ წოხს, ნაპატეებ ლაფშაზე შემჯდარ ზანღს ბავს რომ შემოედო წინ: ბრავოსაგან აღეწილმა მხედარმა ჩაიჭროლა და ხალისი კუთხეს მიიფარა, იქ, სადაც ჩამტვრეულ სკამებზე ისხდნენ მამა და ეფროსი ძმა. და მძვე წამს მოქნეული ნაჯახის ძირს დაშვება ვერც კი მოასწრო ბიჭმა. რომ კვლავ გაისმა ფლოქვების თქარუნი და წაბლა ფაშატი ისევ გზაზე გაიჭრა ჭენებით“¹⁰. ამ წინადადებაში ბავს ხმას, ბიჭის აღქმას პირველ გამოყოფილ სინტაგმაში თან ერთვის ავტორის ხმა, ფლოქვების თქარუნი, რაც პოლიფონიას ელფერს აქლევს მთელ წინადადებას.

ფოლკნერის ნოველაში გმირის შინაგანი სამყარო წინაგან: მონოლოგით არის წარმოდგენილი. ფოლკნერთან ცნობიერება წარმოდგენილია როგორც შეგრძნებებისა და შთაბეჭდილებების ერთიანი, ანალიტიკურ-ენციკრიბული დონება. ასეთი გადმოცემისას პერსონაჟის განცდის თანაგანცდა უფრო შესაძლებელია, ვინაიდან მისი ცნობიერების ნაკადი უფრო უშუალოდ ვანიცდება მკითხველის მეორ და მას მეტი დამაჭერებლობა ენიჭება.

ნოველა „უცხლისწამკიდებელი“ წარმოადგენს ბავს შინაგან მონოლოგს -- „ცნობიერების ნაკადს“, ე. ი. რეალურ სამყაროსთან ურთიერთობა მოცემულია ბიჭის თვალსაზრისით. მომხდარი ამბების შეფასება ხდება ბავს პოზიციიდან. მეტყველება მოცემულია მესამე პირით. პერსონაჟის აღქმით, ხოლო ფორმალურად წარმოდგენილია როგორც ავტორისეული: „მტერი! მტერი! -- ფიქრობდა ის. ერთ წამს ის ვერაფერს ხედავდა. ვერ ხედავდა, რომ მოსამართლის სახე კეთილია, ვერ გაარჩია, რომ მოსამართლეს ხმა აუქანკალდა, როდესაც ის შეეკითხა კაცს, სახელად პარის:

-- მამასადამე თქვენ გინდათ, რომ მე ეს პატარა დაეკითხო?

მაგრამ მაინც ესმოდა. ამის უკან მკიდრიდ გავსებული ოთახში ხმა არ ისმოდა, -- მხოლოდ წყნარი და დაძაბული სუნთქვა. ასე იყო, როდესაც ის გრძელი ვაზიან გაქან-გამოქანდა ხეებზე და ამ გაქანებზე დროს მას უცებ დაეწია უსასრულო წამი, გახევებული თავისი მნიშვნელობით, თითქოს დროიდან გამოგლეჯილი.

და დრო ტალღასავით დენადი მოასკდა მას. ყველს სუნსა და დარჩილულ ხორტს შორის მოაწყდნენ ხმები, შიში, სასოწარკვეთლება და ისევ ის ძველი ტყვილი“¹¹.

⁹ E. A. Stecenko, Художественное время в романах Фолкнера, «Филологические науки», 1977, № 4, с. 39--40.

¹⁰ „უცხლისწამკიდებელი“, გვ. 14 (თარგმანი ანა რატანისა).

¹¹ „უცხლისწამკიდებელი“ (თარგმანი ჩვენია. -- მ. დ.)

ნოველაში „როცა მზე ჩადის“ წარმოდგენილია ზანგი ქალის შიში ბავშვების ცნობიერების ნაკადის ფონზე. ნოველა წარმოდგენილია უფროსი ბავშვის კვენტინ კომპსონის აღქმით. ბავშვების დიალოგის ფონზე უფრო შთაბეჭდავად არის გადმოცემული შიშის ემოცია. ბავშვებმა ცუდად ერკვევიან სიტუაციაში და შეუსაბამო შეკითხვებს სვამენ:

„ჩემთან ჭესონს არ შეეშინდება, — თქვა ნენსიმ. — ხომ მართალია, ჭესონ? —

— ჭესონი: დედას მოუყვება, — თქვა კელიმ.

— კიშკრიდან რაღაცა რომ გამოვარდეს, ჭესონი ატარდება.

— სულაც არ ავტირდება! — თქვა ჭესონმა.

ჩვენ გზა განვაგრძოთ. ნენსი ძალიან ხმაშალა ლაპარაკობდა.

— რატომ ლაპარაკობ ასე ხმაშალა, ნენსი? — იკითხა კელიმ.

— ვინ, მე? — იკითხა ნენსიმ. — მოუსმინეთ, რას ლაპარაკობენ, კვენტინი, კელი და ჭესონი, ვითომ მე ხმაშალა ვლაპარაკობ?

— შენ ისე ლაპარაკობ, თითქოს აქ კიდევ ვიღაც არის მეოთხე. — თქვა კელიმ. თითქოს მამაც ჩვენთან არის.

— ვინ ლაპარაკობა ხმაშალა? მე, მისტერ ჭესონ? — თქვა ნენსიმ.

— ნენსიმ ჭესონს „მისტერი“ უწოდა, — თქვა კელიმ.

— მოუსმინეთ, როგორ ლაპარაკობენ, კელი, კვენტინი და ჭესონი, — თქვა ნენსიმ.

— ჩვენ სულაც არ ვლაპარაკობთ, — თქვა კელიმ, ეს შენ მართლ ლაპარაკობ, თითქოს მამა...

— ჩუმად, — თქვა ნენსიმ. ჩუმად, მისტერ ჭესონ.

— ნენსიმ ისევ უწოდა ჭესონს „მისტერი“...

— ჩუმად, — თქვა ნენსიმ¹².

გმირები, რომლებსაც ავტორი თანაუგრძნობს, აღწერილია შინაგან-თვალსაზრისით, ხოლო უარყოფითი გმირები — გარეგნულთ. მაგალითად, სარტი სნოუპსი ნოველაში „ცეცხლისწაქვადებელი“ მოცემულია შინაგან-თვალსაზრისის მიხედვით. ეს ჩანს სიტყვებში: „მამა ესმოდა“, „მან გაიგო“, „გაიფიქრა“ (ფიქრობდა) და სხვ. ავტორი თანაუგრძნობს მას და ამბავს გადმოსცემს მისი თვალსაზრისით, იმ დროს, როდესაც მამა — უფროსი აზნერ სნოუპსი აღწერილია გარეგნული თვალსაზრისით. მისი პოზიცია ავტორისათვის მიუღებელია. ამიტომ ის მოცემულია ფოლკნერის მიერ მხოლოდ გარეგნული აღწერის გზით: ბრტყელი, ფართოფარფლებიანი შავი ქუდი, უხეშა მუღის სერთუკი, ხშირი, უღალი წარბები, ფოლადისფერი თვალები.

ზოგჯერ ნოველებში მოცემულია ერთი ადამიანის მიერ მეორეს შეფასება, ასე ახასიათებს ინდიელ სემს ნოველაში „სამართლიანობა“ კვენტინ კომპსონი: „ლაპარაკობდა სემი, როგორც ზანგი, მაგრამ სიტყვები კი სხვა იყო... ხოლო გარეგნულად სულ არ ჰგავდა ზანგს სიბერეში... და სახეც სულ ყოველთვის წყნარი ჰქონდა, თითქოს სულაც აქ არც იყო, მაშინაც, როდესაც მუშაობდა, და მაშინაც, როდესაც ელაპარაკებოდნენ (თეთრკანიანებზეც კი), და მაშინაც, როდესაც მელაპარაკებოდა. იფიქრებდით, თითქოს სახურავზეა სადღაც, სულ მართლ აქედებს ყაჯარს. ან უცბად სამუშაოს თავს მიანებებს, რაღაცას არ

¹² უ. ფ. ლ. კ. ნ. რ. როცა მზე ჩადის (თარგმანი ჩვენია. მ. დ.).

მოათავეებს და დიდხანს ზის და თან ყალიონს აბოლებს და მისტერ სტოქსსაც ან თვით ბაბუაყ რომ მოვიდეს, სემი არაფრის გულსათვის არ წამოხტება და არ ეძგერება დაუმთავრებელ საქმეს¹³.

ნოველაში „ცეცხლისწამკიდებელი“ მამა აბნერ სნოუპსი დანახულია პატარა აბნერ სნოუპსის თვალთ. მამის გარეგნობის აღწერა მოცემულია გარეგნული ნიშნებით, რაც წარმოდგენილია პატარა სარტის აღქმამი: „იქ კი, ზემოთ, როცა მამა შემოტრიალდა, მთლად მოჩვენებას დაემგვანა ვარსკვლავების შუქზე, თითქოს არც სახე აქვსო და არც სხეული. შავ ლანდად, ბრტყელ, სისხლდაშრეტილ ლანდად ქცეულიყო იგი. თითქოს თუნუქსაგან არისო გამოჭრილი, ისე ჩანდა სერთუკის რკინისებულ ნაოკებში. ნათხოვარივით რომ ედგა ტანზე“¹⁴.

ნოველებში თხრობა მოცემულია მესამე პირში. ერთმანეთს ენაცვლება აბსტრაქტული ავტორისეული პოზიცია და სუბიექტური პოზიცია მთავარი გმირისა, რომლის თვალსაზრისით წარმოდგენილია სიტუაცია. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თხრობა წარმოდგენილია ავტორის მიერ და მწერალი იძლევა მას, როგორც ეს შეიძლება წარმოედგინა გმირს, ე. ი. მთავარი გმირის პოზიციებიდან ხდება აბსტრაქტულისა და სუბიექტური თვალსაზრისის შენაცვლება. ავტორის პოზიცია რეალურია. ის აყენებს თავის თავს თავისივე გმირის მდგომარეობაში.

ნოველაში „ცეცხლისწამკიდებელი“ მოცემულია პატარა სარტის აბსტრაქტული ავტორისეული აღწერა: „მოზუხელი, თავის ასაკთან შედარებით ტანმორჩილი, დაბალი და მამასავით ჩასკვნილი იყო ბიჭი. დამონძილი, გახუნებული ტანსაცმელი ეცვა, რაც დიდი ხანია დაპატარავებოდა. ჰქონდა შოლიო, დაუვარცხნელი წაბლსფერი თმა, ჭროლა, ველურ თვალებს საავდრო ცასავით აკვესებდა“¹⁵.

ავტორის აბსტრაქტული თვალსაზრისი ერწყმის გმირის დამოკიდებულებას სინამდვილისადმი: „ბიჭმა დაინახა, რომ მაგიდას ჩამოფარებული ხალხი აქეთ-იქით მოდგა და ანაზღად იმასა და მოსამართლეს შორის პირქუში ადამიანების ზეივანი გაჩნდა“¹⁶.

ზოგჯერ ავტორის აბსტრაქტულ ობიექტურ თვალსაზრისში იჭრება გმირის სუბიექტური თვალსაზრისი მოცემული პირდაპირ მეტყველებაში: „ჩვენი ნტერი, — ფიქრობდა ბიჭი სასოწარკვეთით. ჩემი და მისი, ეს ხომ ჩემი მანაა!“¹⁷

ავტორის აბსტრაქტული თვალსაზრისი მოცემულია გმირის აღქმაში: „უცებ აღმოაჩინა, ჯერ კიდევ ვსუნთქავო და გაუყვირდა, რომ სუნთქავდა, ჯერ კიდევ საჭიროებდა ჰაერს... ოღნავ მოელვარე თვალებში წყნარი სინათლე ჩასდგომოდა, ადვილად და მშვიდად სუნთქავდა; მერე თვალი მოჰკრა ლუის კენკრას, რომელიც გარეთ გამოვიდა და ცას ახედა“¹⁸.

ავტორის აღქმაში მოცემულია მაგალითად გმირის დამოკიდებულება სუ-

¹³ უ. ფოლკნერი, სამართლიანობა (თარგმანი ჩვენია. — ნ. დ.).

¹⁴ „ცეცხლისწამკიდებელი“, გვ. 11 (თარგმანი ანა რატინისა).

¹⁵ იქვე, გვ. 8.

¹⁶ იქვე.

¹⁷ „ცეცხლისწამკიდებელი“, გვ. 7 (თარგმანი ანა რატინისა).

¹⁸ „წითელი ფოთლები“ გვ. 102 (თარგმანი ვალერი კვალუასი).

ცოცხლისადნი: „იმიტომ, რომ არ მინდა სიკვდილი! — თქვა მან. მერე ხმადაბლა გაიმეორა — „იმიტომ, რომ არ მინდა სიკვდილი“ — და წყნარმა განცვიფრებამ მოიცვა, თითქოს აქამდე, ვიდრე სიტყვებმა სათქმელი არ გამოთქვეს, თვათონაც ვერ გრძნობდა ამ სურვილის მთელ ძლიერებას“¹⁹.

ავტორი ერთგვარად სცილდება თავის გმირს, რომელიც თავისივე შეფასების ობიექტი ხდება ირონიის ეფექტის მისაღწევად. ნოველაში „ცეცხლისწამკიდებელი“, სადაც პატარა სარტი გადმოსცემს ავტორის თვალსაზრისს, ეს წარმოდგენილია ბიქის თვალთახედვით. თვითონ ბიქი გამოდის შემფასებლად, ის თითქოს სცილდება და შორიდან უყურებს მამამისს, როგორც მისი დაკვირვების ობიექტს: „და კვლავ მის წინ იყო პრეტენდი, ფართოფარფლებიანი შავი ქუდი, უხეში მკუთარ სერთუკი, ოდესღაც ისეც შავი, მაგრამ ახლა პრიალა, ხარაბუხას მომწვანო ფერი რომ გადაკრავდა, წინ გაწვდილი ხელი, ბრჭყალებიანი თათის მსგავსი, და ერთობ განიერი სახელოები, იდაყვზე რომ ეჩაჩებოდა მამას“²⁰.

ფოლკნერთან გმირის აღქმის პრიზმაშია მოცემული ადამიანის გარეგნობის, დამახასიათებელი თვისებების ან მორალური მრწამსის აღწერა. ასეა ნოველებში „ცეცხლისწამკიდებელი“, „გამარჯვება“, „პერსი გრევი“, „ვარდო ემილიასათვის“.

ზოგჯერ ფოლკნერი წყვეტს თხრობის მსვლელობას და ლირიკულ წიაღსვლას მიმართავს. ეს ჰქვია ავტორის გარკვეული ლირიკული განწყობილების შესაქმნელად. ამ მხრივ ნიშანდობლივია დიალოგი ნოველაში „გამარჯვება“:

„— სერჯანტო კანინჰემ! — წარმოთქვამს ის პოლს.

— სერ?

— ჩაიწერეთ ამ რიგითი მეომრის გვარი?

სიჩუმე — ის ოდნავ უფრო ხანგრძლივდება, ვიდრე ხანმოკლე წამი, ოდნავ ნაკლებად, ვიდრე ხანგრძლივი წამი... შემდეგ სერჯანტო გამოეხმაურება:

— რომელი რიგითი მეომრის, სერ?

— თქვენი ჯარსკაცის, — ამბობს მეთაური.

ბატალიონი უძრავად დგას. ჩუმად ცრის. წვიმა ეცემა ტალახს, თითქოს მას ძალა გამოეღია და აღარ შეუძლია არც უფრო ძლიერად დაუშვას, არც შეწყდეს“²¹.

ფოლკნერთან პეიზაჟის აღწერა მოცემულია ხასიათის, განწყობის გადმოსაცემად. პეიზაჟი ლირიკული და პოეტურია: „დასაველეთო, ზეცის დასალიერვი მკაფიოდ აბრღვიალდა საღამოს ვარსკვლავი, ზემოთ, ცის ტატნობზე, თანავარსკვლავედები ამოძრავდნენ“²².

პეიზაჟი მოცემულია გმირის აღქმაში: „წამით ვარსკვლავებს აფთარა ყალყზე შემდგარი გაეშვებული ცხენის ლანი, რომელმაც გამაყრუებელი თქარათქურით ჩაუქროლა გვერდზე, და კვლავ მშვიდი ღამეული ცა. რომელიც მანამდე. სანამ მხედარი გაქრებოდა, მოულოდნელად და მრისხანედ დაემხო; უცებ წარმოუდგენელმა აზვირთულმა ღრიალმა, მდუმარემ და ვაბმულმა, კვლავ დაფარა მისგან ვარსკვლავები“²³.

¹⁹ იქვე. გვ. 108.

²⁰ „ცეცხლისწამკიდებელი“. გვ. 13 (თარგმანი ანა რატინისა).

²¹ უ. ფ. ო. კ. ე. რ. ი. გამარჯვება (თარგმანი ჩვენია. მ. დ.).

²² „წითელი ფოთლები“. გვ. 107 (თარგმანი ვალერი ჯაღალისი).

²³ „ცეცხლისწამკიდებელი“ (თარგმანი ჩვენია. — მ. დ.)

თინა შიოშვილი

ქართული მითოლოგიური პერსონაჟები — წყლის ღმელა, კუდიანი

(თედო სახოკიასეული მახალების მიხედვით)

XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე, როცა ჩვენში უკვე ინტენსიურად მიმდინარეობდა ეროვნული საუნჯის შეკრება-პუბლიკაცია, თედო სახოკია ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, ვინც სიყვარულით მოჰკიდა ხელი ამ დიდსა და საპატიო ეროვნულ საქმეს და მთელი სიცოცხლის მანძილზე დაუღალავად და ხალხით ემსახურებოდა მას. განუზომელია თ. სახოკიას ამაგი ქართული ფოლკლორული და ეთნოგრაფიული მასალების ფიქსირებაში. საქართველოს მრავალ კუთხეში იმოგზაურა თავისი ერის ამ მხურვალე მოჭირნახულემ და უამრავი ძვირფასი ნიმუში გადაარჩინა დავიწყებას.

თედო სახოკიას განსაკუთრებით აინტერესებდა მისი მშობლიური კუთხის — სამეგრელოს ზეპირსიტყვიერება. მის ინტერესს ამ მხრივ ისიც აცხოველებდა, რომ სამეგრელოს ფოლკლორი იმხანად თითქმის შეუსწავლელი იყო. ამას მოწმობს 1891 წელს გაზეთ „ივერიაში“ (№ 22) თ. სახოკიას მიერ გამოქვეყნებული მოწოდება „ხალხური ნაწარმოების მოყვარულთა მიმართ“, რომელიც. სამეგრელოს ზეპირსიტყვიერების შეკრების თვალსაზრისით, ერთგვარად ავსებდა ხალხური ნაწარმოების შემკრებთათვის ი. ჰავეკაძის რედაქტორობით პ. უმიკაშვილისა და ი. გოგებაშვილის მიერ 1882 წელს შედგენილ პროგრამას. მოწოდებაში ნათქვამია: „მას აქეთ, რაც ჩვენი უღრნალ-გაზეთობა შეუდგა ჩვენის ხალხის ზეპირსიტყვაობის მოგროვებას, თითქმის ყოველ კუთხიდან ბანი მისცეს, ყველამ შეძლებისადაგვარად თავისი წვლილი მიაწოდოს. საქართველოს ერთი კუთხეთაგანი, სამეგრელო კი მივიწყებული დარჩა. თითქოს მეგრელებში ზეპირსიტყვაობის ქაჯანება არ იყოსო. ახლა ჩვენ განვიზრახეთ ეს ნაკლი მცირედაც არის შევავსოთ. ამიტომ გულ-მხურვალედ ეთხოვთ ყველას, ვისაც ასე თუ ისე რაიმე დამოკიდებულება აქვს ხალხთან, ნამეტურ სოფლის მასწავლებელთ, — რომ შეგვიგროვონ მეგრული ხალხური ზღაპრები, შარბები, ანდაზები, ლექსები, შელოცვები, გამოცანები, თქმულებანი ალ-ქაჯებზე და სხვ. და სხვ. ყველა ეს მასალა მეგრულ ენაზე იყოს დაწერილი (რა თქმა უნდა, ქართულის ასოებით), ხოლო მათს ქართულ გამოცემას ჩვენა ვკისრულობთ.

ამასთანავე ეთხოვთ ყველას, გადმოწერის დროს ნებით ან უნებლიედ თავისი არა ჩაუმატონ-რა, არამედ ჩასწერონ ისე, როგორც გაიგონებენ. აგრეთვე აღნიშნონ ის სოფელიც, სადაც გაიგონებენ ჩასაწერ მასალას...“

სამეგრელოში თ. სახოკიამ უანრობრივად მრავალფეროვანი ფოლკლორული ნიმუშები ჩაიწერა. ამათგან განსაკუთრებით საინტერესოა მითოლოგიური თქმულება-გადმოცემები, რომლებიც მან გაანალიზა ნარკვევში „სამეგრელოს მითოლოგიიდან“¹. ეს ნაშრომი ამდირებს და ავსებს ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე გამოთქმულ შეხედულებებს ტყის მეფის, მესეფის, ოჩოკოჩის, კუდიანის, წყლის ღმელის, ადგილის ღმელის, ჭინკას, ეშმაკის და სხვათა შესახებ. ამ მასალათგან ამჯერად განვიხილავთ ორი მითოლოგი-

ური პერსონაჟის — წყლის დედისა და კუდიანის — შესახებ ხალხში გავრცელებულ ზეპირსიტყვიერებასა და რწმენა წარმოდგენებს.

ა) წყლის დედა. ეთნოგრაფიულ ნარკვევში „სამეგრელოს მითოლოგიიდან“ ქვესათაურით „წყლის დედა ანუ დედა იგივე მეფე წყლებსია“² თ. სახოკია მოგვითხრობს სამეგრელოში გავრცელებულ რწმენაზე წყლის დედის შესახებ. წყლის დედა, მეგრელთა წარმოდგენით, ლამაზი ქალია, გრძელი შავი თმებით. ის დიდ მდინარეებში ბინადრობს, მთვარიან ლამეებში გამოჩნდება ხოლმე და უდარაჯებს მგზავრებს. „მდინარის შუაგულში წყლის დედა პირაღმა ჩაწოლილი, ცხენის აღვირს ხელს წააქლებს და ცხენოსანს არც წინ უშვებს და აღარც უკან. ბოლოს და ბოლოს, წყლის დედა მგზავრს ცხენიანად ჩაითრევს, საცა უფრო ღრმია“. მებაღურებს ხშირად უხდებთ მასთან შეხვედრა, „საქმის დაქერა“, რაც მათი დაღუპვით მთავრდება. წყლის დედისაგან ადამიანთა დაღუპვას კოკისპირული წვიმა მოჰყვება და არ გადაიღებს მანამდე, სანამ დამხრჩვალს „წყლის დედა თავის მკერდიდან არ მოიშორებს... და ამ უკანასკნელს მდინარის პირას არ გამოპრიყავს“.

სერგი მაკალათიას ცნობით, „წყაროში დიდა“ თეთრი ქალიშვილია, რომელიც ილტვის მამაკაცისაყენ და, თუ დაიჭირა ვინმე, ხიბლავს და იშორჩილებს. ასეთი მამაკაცი გულს ვეღარ უღებს ოჯახს, „გატაცებულია წყლის დედის სიყვარულით“³.

რწმენა წყლის დედის შესახებ ზოგადქართულია და ფართოდ არის გავრცელებული საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში. ივანე ჯავახიშვილი წერს: „... ალი კი ქართლშიაც და კახეთშიაც მშვენიერ ქალად მიაჩნიათ. მას მშვენიერი გრძელი გაშლილი თმები აქვს და კაცს სილამაზითა ჰხიბლავს. ალი წყალშიაც ცხოვრობს და ასეთს „წყლის ალი“ ჰქვია“⁴.

ერთ-ერთი ქართლური თქმულება მოგვითხრობს ოქროსფერთმიან წყლის ქალზე, რომელიც მდინარის პირას ზის, თმებს ივარცხნის და მონადირეებს სიყვარულს სთავაზობს⁵.

რწმენა წყლის დედაზე კარგად შემოინახა აფხაზურმა გადმოცემებმა. ი. ჯავახიშვილის ცნობით, „ალ-ქაჯები... აფხაზებსაცა სწამთ, მეტადრე წყლის ალქაჯები, რომელთაც „წყლის დედა“-ს, „აძითოუ“-ს ანუ წყლის მფლობელს „ძინძლან“-ს ანუ წყლის ქაჯს ეძახიან. ამ წყლის მფლობელთ შეავედრებენ ხოლმე ოჯახის ყოველ ახალ წევრს, რომ ისინი მისი მფარველ-მწყალობელნი იყვნენ“⁶.

აფხაზთა ამ რწმენაზე ვრცლად მოგვითხრობს კ. მაჭავარიანი 1885 წელს გაზეთ „დროებაში“ (№№ 19, 20) გამოქვეყნებულ ეთნოგრაფიულ ნარკვევში „აფხაზეთი“. მას მოჰყავს გადმოცემა, რომლის მიხედვითაც აფხაზეთში განთქმულმა თავადმა — თამშუგმა სძლია წყლის დედას, რომელიც მასთან ინტიმურ კავშირს ესწრაფოდა. ამ გადმოცემაში წყლის დედის თმას მაგიური ძალა აქვს. თმის რამდენიმე ლეროს დაკარგვაც კი პატრონის დაუძლურებას იწვევს.

როგორც მასალებიდან ჩანს, ქართველ ხალხს სწამდა არსებობა წყლის დედისა, წყალთა მეფისა. ეს რწმენა უძველესი, წარმართობის დროინდელია. წყლის დედის ფუნქციები დღეს ისე ნათლად აღარ ჩანს, რადგანაც ქრისტიანული ფენის გამოვლის შედეგად გაბუნდოვანებული, დაკნინებულია და „ბოროტ“ სულად არის ქცეული. სხვადასხვა კუთხის მასალათა შედარებითი შესწავლის შედეგად შესაძლებელი ხდება აღვადგინოთ წყლის დედის სახე, რო-

მელიც წარმართ ქართველებს წყლის ღვთაებად, მდინარეთა გამგებლად უნდა ჰყოლოდათ დასახული.

თედო სახოკიასიელი გადმოცემით, წყლის დედა თვალყურს ადევნებს მდინარეში თევზის გამრავლებას და მართავს წყალთა მდინარებას. თვით ნარკვევის ქვესათაურიდანაც ნათლად ჩანს, რომ ხალხს იგი წყალთა მეფედ ჰყავს წარმოდგენილი. ამვე ნარკვევის მიხედვით, წყლის დედას კავშირი აქვს აზინთანაც.

წყლის დედა ახლად მოპოვებულ მასალებში ავ, ბოროტ სულად არის მიჩნეული. ხალხი გაუბრძის მასთან შეხვედრას და მისი სამფლობელოდან წყლის ამოღებას. მასთან მიახლოებულ კაცს წყლის დედა აგვიტებს?

საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში წყლის დედაზე გავრცელებული თქმულებების მიხედვით აშკარად ჩანს მისი კავშირი ნადირთ პატრონ ქალთან, მონადირეობის ღვთაებასთან. ელენე ვირსალაძე წერს: „ნადირთ პატრონი ქალის, ხოლო შემდეგ მონადირეობის ღვთაების სახემ... შეითვისა და შეიწოვა კავკასიელ ტომთა სინამდვილეში ბუნების მრავალ მოვლენათა: კლდეთა, მცენარეთა და წყლის მფარველ ღვთაებათა კულტები...“⁸

წყლის დედისა და ნადირთ პატრონი ქალის თვისება-ფუნქციათა სიახლოვე აშკარაა დღემდე შემორჩენილ მრავალ თქმულება-გადმოცემაში. ამ მხრივ საინტერესოა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრის მიერ 1971 წელს გურიაში მოპოვებული მითოლოგიური თქმულება. იგი მოგვითხრობს მონადირის შეხვედრაზე წყალში მდგომ ქალთან. ტყეში მიმავალი მონადირე ხედავს: „რაცხა შუა წყალში დგას ბწესავით და ანათებს. უყურა ამ კაცმა, უყურა, გაშტერდა... ამ დროს რაცხამ იკივლა. გაალო ამ კაცმა თვალები და დეინახა ქალი, ოქროსფერი თმაი ქონდა, ხელში დიდი წაბლის ბურჭავალი ეჭირა და თმას ივარცხნიდა...“ ქალის თმა მზესავით ანათებდა არემარეს. მან მონადირე გამოქეაბულში შეიტყუა და დაღრჩობა მოუნდომა. განწირულ მონადირეს ქომავალ მოველინა პატარა ბავშვი, რომელიც თავის თავს მონადირისა და ამ ქალის შვილს უწოდებს. მონადირის შეკითხვაზე: „შვილო, ვინა ხარ შენაო, /ან რით მისხენი შენაო?“ — ბავშვი უპასუხებს: „მე შენი შვილი ვარ, მამაო. აი ქალია, მაგას ალქაქის გული უდგას და ლომის ფაფარივით მაგარი თმაი აქ. აი იგია, შენ მისი თმისაგან მშვილდებს რომ აკეთებდიო. მერე ტყეში რომ გაგქეცა, შენგან ორსული იყო. შენ ნაკლეჯ თმებზე ამისი თმაი ამოუღის და ყველა მონადირეს ახარობს შენ ჯიბრზეო და აი შენც კინალამ დაგახჩიოვო...“.

საინტერესოა, რომ ამ თქმულების მიხედვითაც ქალის თმა, რომელიც მზესავით ანათებს, მაგიური ძალისაა. ქალმა მოიქრა თმა ძირში, დაუყარა მონადირეს ფეხქვეშ და უთხრა:

აი, წაილე ეს თმაო
და მოკალ დევი ბერთაო,
თუ ვინდა, ცოლად წამოგყვე
და გყავდეს შვილი ბეგთაო.

მონადირე უარს ეუბნება: „—არა, ქალო, აი თმაიც შენ გქონდეს და აი შვილიც შენ გყავდესო, იყაი ტყეში და გახდი მონადირეების ქალათ, მე შენთან არატერი მაქ საერთოო. ქალს იმ წუთს გვეზარდა თმაი, — აი რატომ მითხარიო, — გოუბრაზდა მონადირეს. მოხვია კიდო თმაი და გადოუშვა დიდ კდეში და ყავს ასე ჩაკიდული. დედამიწაზე რომ ღრუბელი დადგება და ბზეი

დღიმალება, მაშინ მონადირე მოჩანს ქვეყნად, ბზეი რომ გამოჩნდება და სიციხე დადგება, დალი მოჩანს, მაშინ ნადირობაც კაია და ნადირიცი ბეურია ტყეში⁹.

როგორც ვხედავთ, ამ თქმულებაში წყლის ქალი იგივე მონადირეობის ქალღმერთი დალია, რომელსაც სურს მონადირესთან ინტიმური კავშირი და ამ ნიადაგზე კონფლაქტი მონადირის დაღუპვის მიზეზი ხდება.

წყლის დედის კავშირი ნადირთ პატრონ ქალთან შესანიშნავად არის გადმოცემული კ. მაჭუარიანის ეთნოგრაფიულ ნარკვევში „აფხაზეთი“. აფხაზთა შორის გავრცელებულია რწმენა, რომ წყლის დედა შემხვედრს აჯადოება, ხელებს უღუნებს და შემდეგ ინტიმურ კავშირს სთავაზობს. მეგრულ ტყაშმაფსა და მონადირის საუბრის მსგავსად, წყლის დედისა და მამაკაცის დიალოგი აფხაზური მასალებზე მიხედვითაც „სხეულის ენით“ წარმოებს. აქაც წყლის დედა ჭერ ამ თითს აჩვენებს და ამით ანიშნებს, ათი წლით იყავით ჩემი მეუღლე. კაცი, უარის ნიშნად, თავს გააქნევს, ქალი თანდათან უკლებს და ბოლოს უჩვენებს ნეკა თითს, რაც იმის ნიშანია, რომ ერთ წელზე მაინც დათანხმდეს. ამ დროს წყლის დედას ისეთი საშინელი გამომეტყველება აქვს, რომ მამაკაცი აუცილებლად თანხმდება. ნარკვევის ბოლოს ავტორი ასეთ კონტრასს უკრთავს: „მაგრამ ან როგორ უნდა ეთქვა უარი „წყლის დედასთან“ ცხოვრებაზედ, როდესაც, აფხაზების წარმოდგენით, იგი აძლევს კაცს საკვირველს ძალსა, მრავალს ფულს, ცხენებს, კამბეჩებს, თხებს, ცხვარსა და იცავს იმგვარად, რომ თავის დღეში ჭურღობაზედ ვერაინ მასწროს. უბედურება მხოლოდ ის არის, რომ შემდგომ ვადის გათავებისას, „წყლის დედასთან“ შეუღლებული კაცი ხესავებ ჰხდება და ყოველთაღმე სიძულელის გრძნობს“.

როგორც ე. ვირსალაძე მიუთითებს, „აქაც საკვებით დატულია წყლის ან ტყის დედის მიერ რჩეული მამაკაცის ილბლიანობის მოტივი, თუმცა იგი აღარ უკავშირდება უშუალოდ ნადირობაში ილბალს, როგორც ქართულ მასალებში... აქაც მონადირისა და ნადირთ პატრონის სიყვარულის ტრაგიკული ბოლოა დატული, თუმც შერბილებული სახით“¹⁰.

ამრიგად, წყლის დედაზე არსებული თქმულება-გადმოცემების საფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ იგი წარმართობის დროინდელი წყლის მფარველი ღვთაებაა. მისი კულტი დიდ მსგავსებას ავლენს ნადირთ პატრონი ქალის, მონადირეობის ღვთაების კულტთან. წყლის დედის სახე ქრისტიანიზაციის შედეგად თანდათანობით დაკნინდა: სამეგრელოს მითოლოგიაში „წყლის დედად“. „წყალთა მეფედ“ წოდებული, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში „წყლის ქალად“, შემდგომში კი „წყლის ალადა“, „ალადა“, „ალქაქად“ იქცა; წყლის დედა ზოგადად ქართული ღვთაებაა და მარტოოდენ მეგრული ზეპარსიტყვიერების კუთვნილებად ვერ ჩაითვლება.

თედო სახოკიასთული გადმოცემის მიხედვით, წყლის დედას ნაწილობრივ აქვს შენარჩუნებული ძველი ღვთაებრივი ფუნქციები. იგი განაჯებს წყლის მდინარეებს და მდინარეში თევზის გამრავლებას. საინტერესოა მისი კავშირი ამინდთანაც.

ბ) კუდიანი. ნარკვევში „მზაკვარი (მზაკვალი) იგივე კუდიანი, გრძნეული“ თედო სახოკია მოგვითხრობს სამეგრელოში ფართოდ გავრცელებულ რწმენაზე კუდიანების შესახებ და გვაცნობს მათზე არსებულ ხალხურ თქმულება-გადმოცემებს.

მეგრეთა წარმოდგენით, კუდიანი (მზაკვარი) ჩვეულებრივი ადამიანია,

უმთავრესად — ქალი, რომელიც აღჭურვილია „თვალცემულობის ძალით და ცდილობს მოსპოს, გააქროს ყველა და ყოველივე, ვისთანაც და რასთანაც შეერთებულია წარმოდგენა ყოველისავე სიკეთისა, ბედნიერებისა, სილამაზისა, კმაყოფილებისა...“¹¹ „აე თვალთან“ ერთად, მზაყვალს „კუდი ფეხი“ აქვს და მასთან შემხვედრს მარცხი და ზარალი მოელის. იგი ბუნებით ავი, შურიანი და, ამავე დროს, მოხერხებულია. თითოეულ სოფელში შეიძლება ორი-სამი მზაყვალი იყოს, მეტი არა.

პირველი წერილობითი ცნობა მზაყვალებზე გვხვდება XVII საუკუნის ცნობილი იტალიელი მისიონერის — არქანჯელო ლამბერტის შრომაში „სამეგრელოს აღწერა“. ავტორი „მზაყვალს“ უწოდებს გრძნელს, მისანს, რომელსაც ძალუძს გამოიცილოს მეთევზეთა წარუმატებლობის მიზეზი და აღმოაჩინოს მთვალავი. როგორც ჩანს, „მზაყვალის“ ლამბერტისეული გაგება მკითხაის, წინასწარმეტყველის ტოლფასია და სრულიად განსხვავდება ამ სიტყვის ნამდვილის შინაარსისაგან. აქვეა ცნობა ავი თვალის მქონე ადამიანთა არსებობაზე, რომელთაც საკადრისად სჯიან¹². რწმენა კუდიანებზე ზოგადქართულია და საქართველოს ყველა კუთხეშია გავრცელებული. ისინი უმთავრესად ქალები არიან; იშვიათია მამაკაცი კუდიანი. ი. ყიფშიძის ცნობით, მზაყვალები ორივე სქესისანი არიან¹³. ფშავლების რწმენით, „კუდიანები... ეშმაკების მოციქულები არიან... დედაკაცი ეშმაკს გაუჩენია და ამიტომ კუდიანობაც დედაკაცის ხელობაა“¹⁴.

სამეგრელოში სჯერათ, რომ მზაყვარს უყვარს მსხვერპლის გულის ჭამა, განსაკუთრებით — ჩვილის, ყრმის გულისა. გულის ჭამას ღამით ახერხებენ, როცა ოჯახში ყველას ძინავს¹⁵. ი. ყიფშიძისეული ცნობით, მათ იშვიათი მალა აქვთ და შეუძლიათ ჭერზე მთელი ბატკანი შეჭამონ; „В них сидит голодный дед“. აქვე მას მოაქვს ერთ-ერთ მზაყვალზე გამოთქმული გამოსაჯავრებელი ლექსი:

გიორგი პაპა მზაყვალი,
უჩონგურით მასხაპალი¹⁶.

(გიორგი მღვდელი კუდიანი,
უჩონგურით მოცეკვავე)

ამ ლექსის მიხედვით მზაყვალი მამაკაცია. საინტერესოა ლექსის სოციალური მხარეც: მასში ნათლად ჩანს სამღვდელოებისადმი მშრომელი ხალხის დამოკიდებულება.

კუდიანებს მაქციაობის უნარი აქვთ. „მზაყვარი იმის მზაყვარია, რომ შეუძლია ადამიანის მოსატყუებლად კატად გადაიქცეს და ამ სახით შეძერეს სხვის სახლში, სადაც მსხვერპლი ჰყავს შეთვალეობებული. კიდევ იმეტომაც, რომ მეგრულთ კატა მაინცდამაინც არ უყვართ“¹⁷.

კუდიანთა მაქციაობა საერთოა საქართველოს ყველა კუთხის რწმენა-წარმოდგენებში. ი. ჯავახიშვილი წერს: „კუდიანებს შეუძლიათ ცხოველად, მეტადრე კატად, იქცნენ და განსაკუთრებით ღამ-ღამე დანაჯარობენ და ადამიანთა სულს ჰღუპავენ“¹⁸. ერთ-ერთი ფშაური თქმულების მიხედვით, კუდიანს შეუძლია ბუზად იქცეს.

მეგრელებს სწამთ, რომ მზაყვალი კატის სახეს ღებულობს. ამიტომაც, როცა უცნობ კატას შენიშნავენ, იჭერენ და მუგუზლით უწვავენ სხეულის რომელიმე ნაწილს. მეორე დღეს, როცა მზაყვალი კვლავ ადამიანის სახეს იბრუნებს, დანაწევრის კვალი რჩება და ამით იგებენ, ეჭვიმტანილი მართლა ავი სულია თუ არა. ასეთივე წარმოდგენა აქვთ „მღალავეებზე“ გურიაში¹⁹.

მაზაკელები იშვიათი ექიმბაშებიც არიან. სხვადასხვა ბალახებისაგან ისინი საიდუმლო მალამოს ამზადებენ, ილიაში ამოისვამენ და იმდენად მსუბუქდებიან, ფრენას იწყებენ²⁰. ფშაეში ამ მალამოს „კეინტილას“ უწოდებენ.

კუდიანებს აქვთ საკუთარი „ტრანსპორტი“, რომლითაც ღამღამობით მიეშურებიან ავი საქმეების ჩასადენად. ფშაელებს კუდიანი ცოცხზე ამხედრებულად წარმოუდგენიათ. ხევესურებს—კატაზე ან ცოცხზე, სვანებს—ცოცხზე, მგელზე ან ქვევრზე, გურულებს — კატაზე, ცოცხზე ან მგელზე და სხვ. თ. სახოკასეული გადმოცემით, მაზაკეალთა ერთი ნაწილი ცოცხზე შემომჯდარი, ზოგი კი საწნახლებით მოგზავრობს; უმთავრეს შემთხვევაში კი კუდიანს „სრულ განკარგულებაშია“ მგელი. „როცა ღამით შორი მანძილი ექნება გასაელელი, მზაკვარი გამოვა გარეთ, შეულოცავს და თვალის დახამამებაში გაჩნდება მგელი... კიდევ ამიტომაც, რომ მზაკვარს მეორე სახელაცა ჰქვია — ნეკრის გიმხვევჩი, ე. ი. ვინც მგელზე ზის, ანუ მგელზე შემჯდომი“²¹. ს. მაკალათის ცნობით, კუდიანები მგზავრობდნენ საწნახლებით, რომლებშიაც თეთრი მგლები იყო შეხმული. ზოგიერთი კი პირდაპირ თეთრ მგელზე ამხედრობდა²².

ავ, ბოროტ სულებს თავიანთი უფროსი, მეუფე ჰყავთ. კუდიანებსაც ჰყავთ თავიანთი მბრძანებელი, რომელსაც სამეგრელოში „როკაპს“ უწოდებენ. იგი წარმოუდგენიათ ბებერ, დასახიჩრებულ დედაკაცად, რომელსაც გრძელი, შავი კბილები და დიდფრჩხილებიანი წერილი თითები აქვს. მისი რეზიდენციაა ტაბაკონას მთა, რომელიც აღმოსავლეთ სამეგრელოში მდებარეობს. როკაპი გაუნძრევლად ზის ერთ ადგილას და გარშემო მსახურები ახვევია²³. კუდიანთა მეუფის უძრავობის თაობაზე მეტად საინტერესოა ი. ყიფშიძის ცნობა, რომლის მიხედვითაც როკაპი წმ. გიორგის მიერ არის ტაბაკონას მთაზე მიჯაჭვული²⁴.

როკაპის მიჯაჭვამ მკვლევარებს საფუძველი მისცა გამოეთქვათ მოსაზრება ამირანთან მისი მსგავსებისა. ალ. ხახანაშვილი ეარაუდობდა, რომ როკაპი სახეცვლილი ამირანია²⁵. მიხ. ჩიქოვანის აზრით კი, მიუხედავად იმისა, რომ „როკაპ-რომპაპი“ ამირანის ორეულია, სიუჟეტური დამთხვევა მეორადია; როკაპი სულ სხვა წარმოსობისაა და არავითარი კავშირი არა აქვს ამირანის სახესთან²⁶.

კუდიანებს თავიანთი დღესასწაულიც აქვთ. ისინი წელიწადში ერთხელ იკრიბებიან და ანგარიშს აბარებენ როკაპს. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ამ დღესასწაულს „კუდიანობას“, „კუდიანობა ღამეს“, „ჭიაკოკონობას“, „ჭიაკოკონა ღამეს“, „შეცვა ღამეს“ უწოდებენ. სამეგრელოში ეს რიტუალი ცნობილია „ქეჭეთობის“ სახელწოდებით.

ქეჭეთობაზე, ანუ მაზაკეალთა დღესასწაულზე, ადრინდელი ცნობები დატულია „აკაიის კრებულში“ (1899, ტ. VII, განყ. II, გვ. 42). აქ მოთაულებულ ანტ. ქანდარის ეთნოგრაფიულ ნარკვევში „სოფ. ჯუმი, ზუგდიდის მაზრა“ ვეცნობით მეგრელთა უძველეს წარმოდგენებს კუდიანებისა და მათი დღესასწაულის შესახებ.

კუდიანთა დღესასწაული „ქეჭეთობა“ მჭიდროდ უკავშირდება სამეგრელოში საყოველთაოდ გავრცელებულ ჩვეულებას — ილიაობას („ელობა“). ილიაობაც, მასალათა უმრავლესობის მიხედვით, ავი სულების, კუდიანების დღესასწაულია. ანტ. ქანდარის მასალების თანახმად, ქეჭეთობა მოდის 14 აგვისტოს ღამით, ხოლო ილიაობა — ოც ივლისს, ი. ყიფშიძის ცნობით, ქე-

ქეთობა 15 აგვისტოს სრულდება, ელიობა კი — 20 ივლისს²⁷. თ. სახოკიას გადმოცემით კი ილიაობა 20 ივლისს არის, ხოლო ჰეპეთობა სამეგრელოს ზოგ რაიონში ილიაობის წინადამეს (ე. ი. 19 ივლისს) ემთხვევა, ზოგ რაიონში კი — 15 აგვისტოს²⁸. ბოლო ხანს მოპოვებულ მასალებში²⁹ ჰეპეთობის დღედ გამოცხადებულია როგორც 21 ივლისი, ასევე 14 (15) აგვისტო. როგორც ჩანს, ჰეპეთობისა და ილიაობის რიტუალთა და ფუნქციათა მსგავსების შედეგად მათი ქრონოლოგიური საზღვრები ერთმანეთში გადადის.

მზაყვალები თავიანთ მსხვერპლს გულს ამოაცლიან, რათა ძვირფას ძღვნად მიართვან როკას. გულთან ერთად მათ მიჰქვთ რაიმე ნაწილი მსხვერპლის სხეულისა (თმა, ტანსაცმლის ნაჭერი და სხვ.). ამას ეწოდება „ჩხობი“ ანუ სამოწმებელი იმისა, რომ მზაყვარი ამა თუ იმ სახლს ეწვია და იქიდან ხელცარიელი არ გამოსულა“. ჩხობის დანიშნულება, ვფიქრობთ, მსხვერპლის მოჭადლოება იყო.

თედო სახოკიას მოაქვს ვრცელი გადმოცემა, რომლითაც სრულად აგვიწერს ჰეპეთობა ღამეს³⁰.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მზაყვრები ადამიანები (უპირატესად ქალები) არიან. თ. სახოკიას ცნობით, თუკი ვინმეზე ეკვი მიიტანეს—მზაყვარაო, სასტიკად განუდგებთან, ახლოს აღარ გაიკარებენ. ხშირად ისინი უღმერთოდ უცემიათ და მათი სახლ-კარიც გადაუწვავთ³¹.

საინტერესოა კუდიანობაში ექვემდებარების გამოცდა წყალში ჩაგდებით. თუ მზაყვარი წყალში ჩაიძირა, უდანაშაულოდ ჩაითვლება, ხოლო თუ მოტივტივდა, „ეს პირდაპირი მაჩვენებელი იქნება იმის, რომ წყალში ჩაგდებულმა კუდიანია“ და მას ჩააქვავებენ³². კუდიანთა გამოცდის მსგავსი ჩვეულება ცნობილია გურიაში, აფხაზეთში და საქართველოს სხვა კუთხეებში. აფხაზები სასტიკად უსწორდებიან წყალზე მოტივტივებულთ. მათ „ან დახოცავენ, ან დაუხადებენ თეძოებს გახურებული რკინით, ბოროტი სულის გასაშორებლად, ან ჩამოჰკიდებენ და რუჯავენ ძლიერის ცეცხლის ალით“, — წერს კ. მაქავარიანი³³.

კუდიანთაგან თავდასაცავად ხალხი სხვადასხვა მანიპულაციას მიმართავს. „ეზონა და ყანებში, თვალსაჩინო ადგილას, მიწაში ჩარჭობილია სარი, რომელსაც თავზე გაკეთებული აქვს ჭვარი და ზედ ჩამოცმულია ეკლის გვირგვინი. როცა მზაყვრის ავი თვალები ამ სარს მოხვდება, ყოველივე მავნებლური ძალა ეკარგვის“³⁴. მზაყვართა მავნებლობის ასაცდენად გამოიყენება სხვადასხვა ავგაროზები, რომლებსაც ატარებენ როგორც ადამიანები, ისე — საქონელი. ხალხი თმებზე ცვილის პატარ-პატარა სანთლებს იწებებს, ხოლო კარების თავზე ნახშირის ჭვრებს ხატავენ. ამ ღამით ყველა ფხიზლობს. სოფლის შუაგულში მოყრიან თავს, დაანთებენ დიდ კოცონს და იმართება ეკვათამაში. ცეცხლს ყველა უნდა გადაახტეს, რათა გამოიწვან კუდიანები³⁵.

ცეცხლს, როგორც ავი, ბოროტი ძალებისაგან დამცველ საშუალებას, მსოფლიოს მრავალი ხალხის რწმენა-წარმოდგენა იცნობს. კუდიანთა ზიანის თავიდან ასაცილებლად ქართველებმაც მიმართეს ამ ყოვლისშემძლე ძალას. კახეთში „კუდიანობა ღამეს“ სოფლის ამალგებულ ადგილიდან, კუდიანთა დაფრთხობის მიზნით, ცეცხლმოკიდებულ საგნებს დააგორებენ.

1903 წელს გაზ. „კავკაზში“ (№ 87) დაბეჭდილ ნარკვევში „Чнакокона (костры страстной среды)“ გრ. ჩურსინი, აღწერს რა ჭიაკოკონობის წეს-ჩვეულებებს, მიუთითებს, რომ ჭიაკოკონა ცეცხლთაყვანისმცემლობიდან მომდ-

ნარეობს; ძველთაგანვე ცეცხლით თავს იცავდნენ ავი სულებისაგან, რომლებიც ქართველთა გადმოცემებში იალბუზზე ბინადრობენ და კატეზზე შემსხდარნი ავი საქმეების ჩასადენად ჩამოდიან ბარად. ავტორის აზრით, ქართული ჭიკოცონა და სომხური „ჩრაგალი“ ერთი და იგივეა.

ცეცხლის თავყვანისცემასა და გაღმერთებაზე მოუთითებს აგრეთვე კახეთში დარჩენილი გამოთქმა „ცეცხლი მოასვენეო“³⁶.

საინტერესოა რკინის მაგიური რწმენა და მისი გამოყენება კულდიანთა წინააღმდეგ. ჰეპეთობა ღამეს მეგრელებს ყველაფერი სახლში შეაქვთ და საგულდაგულოდ ინახავენ. მხოლოდ ნაჯახსა და ცულს სტოვებენ გარეთ, რადგანაც მათი ეშინათო კულდიანებს³⁷.

თავისებურია კულდიანობა ღამის ხევსურული რიტუალი, რომელსაც „კულდიანთ წუხრას“ უწოდებენ. ამ ღამით ღედაკაცები „ბუნაგს დაღბეკდიან“, ყველა ნივთს ნახშირით ჭვარს დაახატავენ და იტყვიან: „ქრისტემ დაღკრას ბეჰედი, ქრისტის ღედამ მარიამაო“; შემდეგ ასკილის ეკალს მოიტანენ, ერთ ცალს ნეხზე დაასობენ და იტყვიან: „კულდიანს ფეხშეკრულს“; ერთს კარის თავზე, ერთსაც ბუხრის თავზე შემოსდებენ და დაიწყებულბიან: „კულდიანს შახმას ფეხიო“. ამის შემდეგ სახლის წინ დაანთებენ კოცონს იმ რწმენით, რომ მავნე სულებს დააფრთხოებენ. ბავშვები ისარჩივთ დამზადებულ ფრთებს— „ოკას“ გაუქვებენ ეკალს, წაუკიდებენ ცეცხლს და შორს გადაადგებენ ამ სიტყვებით: „ჩვენს ნურას წაიღებთ, თავისი შასვით, შაჰამეთო“. ოჯახის უფროსი მუგუზლებს გადაისვრის სამ მხარეს და იტყვის:

„რითი, რითი, კულდიანო,
ნუმცა არა მოგაქვის
ჩემი სისხლისანი
ქვის მეთი, ხის მეთი, რკინის მეთი.

თავისი შასვი და შაჰამე,
თავისი შაითხშაბათეო.
დახკრას ლახვარი კოპალაშა გულჩიო,
შავაგდების გულჩიო“.

ბოლოს ცეცხლზე გადახტებიან. ცეცხლს ფეხით გასრევენ და იტყვიან: „ეხემც დაწვებით ცეცხლშიო“³⁸. აქაც ხაზგასმულია რკინის, ქვისა და ხის მაგიური ძალის რწმენა.

ფშავში კულდიანობა ღამეს, პროფილაქტიკის მიზნით, გამოიყენება თხილის, ასკილისა და მუხის ტოტები, რომლებსაც სახლისა და გომურის კარებზე მიაკრავენ, ბელელში და საკვამლე მილზე დააწყობენ და თან თითო ნახშირსაც ჩაატანენ; საჭონლოს ბაგაში კი რკინეულსა და ნახშირს ჩასდებენ³⁹.

როგორც ვხედავთ, რკინისა და ქვასთან ერთად კულდიანთა წინააღმდეგ გამოიყენება ნახშირიც. ნახშირისათვის პროფილაქტიკური მაგიური ფუნქციის მანიკების საფუძვლად უნდა მივიჩნიოთ ის გარემოება, რომ იგი ხის დაწვის შედეგა და, ამდენად, „სუფთაა“, განწმენდილია ბოროტი ძალებისაგან. საინტერესოა, რომ იგივე ფუნქცია ნაცარსაც ეკისრება. ჯავახეთში ჭიკოცონობა ღამეს, როცა ცეცხლი ჩანაცრდებოდა, ოჯახის უხუცესი წვერი რაიმე ჰურჭლით აიღებდა ცხელ ნაცარს, გარს შემოუელიდა ბანს და ნაცარს ყრიდა იმ რწმენით, რომ კულდიანები და ეშმაკები ოჯახს განერიდებოდნენ⁴⁰.

ჰეპეთობა ღამეს სამეგრელოში ისერიან თოფებსა და დამბაჩებს, რითაც კულდიანებს „აშინებენ“ და თან ხმამაღლა ამბობენ:

„შორს ჩემგან, მხაკვარო, შორს!
შენი სვი და შენი სჰამე,
ჩემსას ჭვარი დამიწერე!“⁴¹

ანტ. ქანდარიას მასალებში ვხვდებით ამ ტექსტის მცირედ განსხვავებულ ვარიანტს:

„ჯვარი აქა, ჯვარი იქა,
შენისვი და შენი სჯამე,
ჩემს კი ჯვარი დამიწერე“⁴³.

ამის თქმას წინ უძღოდა საცხოვრებელი სახლების წინ და ყანებში ეკლიანი და ქვიანი ჯვრების დასობა. როგორც ლ. ბერძენიშვილი შენიშნავს, „...ეს წესები და მასთან დაკავშირებული სიტყვიერი შემოქმედება პროფილ-აქტიური მაგის რწმენაზეა დაფუძნებული, რაც... აგარაული დანიშნულები-სა იყო“⁴³.

საინტერესოა ქვეტოთბასთან დაკავშირებული კიდევ ერთი რიტუალი, რომლის შესახებაც თ. სახოკიას ნარკვევებში არაფერია ნათქვამი. ი. ყიფშიძის ცნობით, მაზაკვალები წინასწარმეტყველნიც არიან. ქვეტოთბა ღამეს ისინი სოფლის მახლობელ სერზე ადიან და იქიდან უგდებენ ყურს, თუ რა ხდება მცხოვრებთა ბინებში. საიდანაც ცულის ხმა გამოვა, იმ სახლში ერთი წლის განმავლობაში რომელიმე მამაკაცი მოკვდება. თუ ცულის ხმა ძლიერია, ახალ-გაზრდას მოელის სიკვდილი, თუ ჩუმი — მოხუცს. ღომის ცეხვის ხმა ქალის სიკვდილს მოასწავებს⁴⁴. ზოგიერთი ახლად მოპოვებული მასალის მიხედვით, ამ მოქმედების შემსრულებლებად თვით კუდიანებიც გვევლინებიან: „კუდიანებმა სადაც შეშის დაპობა დაიწყეს, იქ კაცი მოკვდა და, სადაც ნაფოტის აკრეფა („ნახაფულუა“), — ქალი“⁴⁵. ხევისურთა რწმენითაც, კუდიანები წყვეტენ, წლის განმავლობაში ვინ უნდა მოკვდეს და ვისი ოჯახი გაუბედურდეს“⁴⁶.

კუდიანთა საიდუმლოს გაგება ჩვეულებრივ ადამიანებსაც შეუძლიათ. სამეგრელოში ელითბის წინა ღამეს რამდენიმე ქალი და კაცი ჩუმად გაიპარებოდნენ, მალეობ ადგილზე დასხდებოდნენ და განაბულნი სმენად გადაიქცეოდნენ. თუ რომელიმე ოჯახიდან შეშის ჭრას გაიფრებდნენ, იქ იმ წლის მანძილზე მამაკაცი უნდა მოკვდარიყო, თუ ღომის ცეხვის ხმა მოესმებოდათ, მაშინ ქალი მოკვდებოდა იმდენი წლის შემდეგ, რამდენჯერაც საცეხველს დაჰკრავდა. ამ რიტუალს „გინოჩქილაფა“-ს უწოდებენ⁴⁷.

ხევისურთში კუდიანობა ღამეს სამი კაცი, რომელთაც „მესმინაე“ ეწოდებოდათ, წვა, გზაჯვარედინზე ნახშირით წრეს შემოხაზავს და განაბული დაჯდება. „მესმინაე“ შეიძლება ერთი კაციც იყოს; მაშინ ის თითისტარს წაიღებს და ისე ჩაჯდება. მალე მავნე სულებიც გამოჩნდებიან და მოჰყვებიან, ვის რა უბედურება ელის“⁴⁸.

ავსულთა საიდუმლოს გაგებას ფშავლებიც ცდილობენ. ამ ოპერაციის შემსრულებლებს „მისნებს“ უწოდებენ. ისინიც გზაჯვარედინზე სხდებიან, მათ იარაღი ან რაიმე რკინეულობა არ უნდა ჰქონდეთ ტანზე. „მისნებში“ ერთი სიყრმის შვილიც უნდა ერიოს, თორემ ისე ვერაფერს გაიფრებენ. ისინი ქალამნებს უკულმა იცვამენ, ზურგშექცევით მიდიან და უკულმა, პირით დასავლეთისაკენ, სხდებიან. თუ იმ ღამეს ვარცლი ახმაურდა, ქალი მოკვდება, თუ იარაღი — კაცი“⁴⁹.

ავსულებზე, მზაკვრებსა და კუდიანებზე სამეგრელოში გავრცელებულ რწმენასა და მათ საწინააღმდეგო პროფილაქტიკურ რიტუალებსა და მანიპულაციებზე მოგვითხრობს თედო სახოკია აგრეთვე მემუარულ ნაშრომში „როგორ ვიზრდებოდი ძველად“ (1955, გვ. 6, 17, 22, 55, 146 და სხვ.). კუდიანების შესახებ გურიაში გავრცელებულ რწმენას აგვიწერს მკვლევარი ნარკვევებში „გურია“ („მოგზაურობანი“, 1950, გვ. 49—51). კუდიანობა ღამეს გურულები „შეცვა ღამეს“ უწოდებენ. მზის ჩასვლიდანვე მთელ სოფელში თოფებს ისე-

რიან და ხმაშალა ყვირიან: „პაუპო! შენი სვი და შენი ჭამე, ჩემასა ჭვარი დამიწერე...“ ავი თვალის წინააღმდეგ იყენებენ ეზოს შუაში დასობილ „პაპა-ჭვარს“ — ჭვრითა და ეკლის გვირგვინით შემკულ ჭოსხს; თაფლის სანთლის პატარ-პატარა ჭვრებს აწებებენ ადამიანებსა და ცხოველებს. ამ სახით „შებეჭდილთ“ ავი თვალი არ გაეკარებათ. აქვე მკვლევარი გვაცნობს მალაევთა მეუფეს — როკაპს და ქვეშევრდომებთან მის ურთიერთობას.

ეთნოგრაფიულ ყოფაში არსებული რწმენა-წარმოდგენების კულდიანები ერთგვარ ნათესაურ დამოკიდებულებაში არიან ქართული ჯაღოსნური ზღაპრის კულდიან დედაბრებთან. ამ პერსონაჟთა შედარება-შეპირისპირება მათი გენეზისის საკითხის გარკვევის საშუალებას იძლევა. ალ. ლლონტი ზღაპრული დედაბრის საფუძველს წეს-ჩვეულებათა კულდიანი დედაბრის კულტში ეძიებს⁵⁰. თ. ოქროშიძის აზრით კი კულდიანობის კულტი როგორც შუა საუკუნეების მოვლენა, ზღაპრული კულდიანის წინაპარდ ვერ ჩაითვლება. ჯაღოსნური ზღაპრის დედაბრის გენეზისის საკითხს იგი უკავშირებს მატრიარქატს და ასკვნის, რომ მას არავითარი კავშირი არა აქვს წეს-ჩვეულების კულდიან დედაბერთან⁵¹.

ჩვენი აზრით, კულდიანობის, როგორც ბუნების ავი, ბოროტი ძალების, რწმენა უფრო ადრინდელი მოვლენაა, რომელიც შუა საუკუნეებში საზოგადოების გარკვეული ფენის ხელში თავისებურ იარაღად იქცა და ფართო განვითარება პოვა. ამ მხრივ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია ე. ვირსალაძის მოსაზრება, რომ როკაპებსა და კულდიანების სახეში „ძველ წარმართულ წარმოდგენათა და ქრისტიანული დემონოლოგიის გადანაშთებთან გვაქვს საქმე“⁵². ვფიქრობთ, საზღაპრო ეპოსის კულდიანი დედაბრის თუნდაც პირველადობა არ გამორიცხავს მის კავშირს ეთნოგრაფიულ როკაპებთან და კულდიანებთან. მათ მრავალი მსგავსი თვისებები და ფუნქციები გააჩნიათ და მთელ რიგ მასალებში ხშირად ჭირს მათი გამოჩენა.

ამრიგად, ბუნების ავი, ბოროტი ძალების ერთ-ერთი სახეობაა კულდიანი, ინაკვარი, რომლის რწმენაც ფართოდ არის გავრცელებული საქართველოს ყველა კუთხეში.

შენიშვნები და დამოწმებანი

1. თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1956, გვ. 7-22.
2. იქვე, გვ. 15.
3. ს. შაკალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 337.
4. ი. ჭავჭავაძე, ქართული ერის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 96.
5. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. II, 1926, № 84.
6. ი. ჭავჭავაძე, დსახ. შრ., გვ. 96-97.
7. თსუფა № 21015.
8. ე. ვირსალაძე, ქართული სამონადირო ეპოსი, თბ., 1964, გვ. 112.
9. თსუფა, № 10439.
10. ე. ვირსალაძე, დსახ. შრ., გვ. 98.
11. თ. სახოკია, დსახ. შრ., გვ. 18.
12. ა. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 149-150.
13. И. К и и ш и л з е, Грамматика мингрельского (хверского) языка, Спб., 1914, გვ. 387.
14. ს. შაკალათია, უშაეი, თბ., 1934, გვ. 165-166.
15. თ. სახოკია, დსახ. შრ., გვ. 18.
16. ი. ყიფშიძე, დსახ. შრ., გვ. 235—236 (თარგმანი ჩვენის).
17. თ. სახოკია, დსახ. შრ., გვ. 18.
18. ი. ჭავჭავაძე, დსახ. შრ., გვ. 97.

19. თ. სახოკია, გურია, მოგზაურობანი, თბ., 1950, გვ. 50.
20. თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული ნაწარები, გვ. 18.
21. იქვე, გვ. 18-19.
22. ს. შაკვალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 318.
23. იქვე.
24. ი. ყიფშიძე, დასახ. შრ., გვ. 388.
25. ა. ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, თბ., 1919, გვ. 31.
26. მ. ჩიქოვანი, შიშვეული ამირანი, თბ., 1947, გვ. 120.
27. ი. ყიფშიძე, დასახ. შრ., გვ. 387, 231.
28. თ. სახოკია, დასახ. შრ., გვ. 19.
29. თსუფა № 11134.
30. თ. სახოკია, დასახ. შრ., გვ. 20-21.
31. თ. სახოკია, დასახ. შრ., გვ. 21.
32. იქვე.
33. კ. შაკვალიანი, ანუხაბეთ. გაზ. „დროება“, 1885, № 19.
34. თ. სახოკია, დასახ. შრ., გვ. 19.
35. იქვე, გვ. 21.
36. თ. სახოკია, ქართული ხელოვანი სიტყვა-თქმანი, ტ. III, თბ., 1955, გვ. 109.
37. თსუფა № 11134.
38. ს. შაკვალათია, ხეესურეთი, თბ., 1935, გვ. 226.
39. ს. შაკვალათია, ფშავი, გვ. 167.
40. მასალა მოგეაწოდა ს. შელიქიძემ, 1975 წ.
41. თ. სახოკია, ეთნოგრაფიული ნაწარები, გვ. 20.
42. ანტ. ქანდარია, სოფ. ქუმი, ზევდლის მუზა, „აკაკის კრებული“, 1899, ტ. VII, გვ. 42.
43. ლ. ბერძენიშვილი, ზეპირსიტყვიერების საკითხები „აკაკის კრებულში“, საკანდიდატო დისერტაცია, თბ., 1972, გვ. 51-52.
44. ი. ყიფშიძე, დასახ. შრ., გვ. 387.
45. თსუფა № 11134.
46. ს. შაკვალათია, ხეესურეთი, გვ. 226.
47. ს. შაკვალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, გვ. 318.
48. ს. შაკვალათია, ხეესურეთი, გვ. 226-227.
49. ს. შაკვალათია, ფშავი, გვ. 167.
50. ალ. დლონტი, ქართული ხალხური ნოველა, თბ., 1963, გვ. 151.
51. თ. ოქროშიძე, ქართული ფანტასტიკური ზოპარის მხატვრული სახეები (დედაბერი), ქართული ფოლკლორი, I-II, თბ., 1964, გვ. 86-89.
52. ე. ეირსალაძე, მითი, ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება, ტ. I, თბ., 1960-გვ. 352.

Т. ШИОШВИЛИ

ПЕРСОНАЖИ ГРУЗИНСКОЙ МИФОЛОГИИ — «ЦКЛИС ДЭДА»,
«КУДИАНИ»

(По материалам Т. Сахокиа)

Резюме

В очерке «Из мегрельской мифологии» Т. Сахокиа проанализировал мифологические предания о «Цклис Дэда» (матери-покровительнице воды) и «Кудиани» (хвостатой ведьме).

«Цклис Дэда» — общегрузинское языческое божество. Ее культ близок культу хозяйки зверей — богине охоты. Под влиянием христианских представлений образ «Цклис Дэда» постепенно трансформировался и превратился в злой дух.

«Кудиани» относится к злейшим духам природы. Ее культ распространен во всех уголках Грузии.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფოლკლორისტიკის კათედრა
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ჩიქიმამ

თეორიული კვლევა

ქართული კუმულატიური ზღაპარი

მსოფლიო საზღაპრო ეპოსი იცნობს ზღაპართა ერთ სახეს, რომლის ცალკე ერთეულად გამოყოფა განპირობებულია მისი კომპოზიციის განსაკუთრებულობით. ამ ტიპის ზღაპართა სახელი წარმომდგარია ლათინური სიტყვიდან *cumulare* (დახვევა, გაძლიერება).

საბჭოთა ფოლკლორისტიკაში კუმულატიური ზღაპრის არსის წარმოჩენისა და რუსული მასალის კლასიფიკაციის ინიციატივა ეკუთვნის ვლადიმერ პროპს. მანვე განმარტა, რომ «основной художественный прием этих сказок состоит в каком-либо многократном повторении одних и тех же действий или элементов, пока созданная таким способом цепь не поправается или же не расплетается в обратном порядке»¹.

ადრე კუმულატიური ზღაპარი ცალკე არ განიხილებოდა, არამედ პერსონაჟთა გამოცხველთა ეპოსში იყო გაერთიანებული. მ. ჩიქოვანი სწორედ მათ ანალიზს უძღვნის ზღაპარზე თავისი გამოკვლევების რამდენიმე გვერდს². კუმულატიური ზღაპრისათვის დამახასიათებელ ძირითად ნიშანზე (ერთმანეთთან გადაჯაჭვული ეპიზოდების აკინძვა) აქვს მითითებული ე. ვირსალაძეს³.

კომპოზიციის, სიტყვიერი მასალის, შესრულების ფორმისა და სტილის მიხედვით კუმულატიური ზღაპარი ორი სახესხვაობითაა ცნობილი. ერთი აგებულია მოკლე, ერთტიობრივ ფრაზებზე, რომლებიც ფორმულებს უახლოვდება. ზღაპრის ტექსტში მეორდება ერთმანეთის მსგავსად გაფორმებული სინტაქსური წყვილები. ზღაპართა ამ ჯგუფს უპირატესად ლექსის ფორმა აქვს და შეიძლება მათი სიმღერით შესრულება. ქართულ საზღაპრო ეპოსში ამგვარი კუმულაციის კლასიკური ნიმუშებია «რწყილი და ჭიანჭველა» და «თხა და ვენახი». კუმულატიური ზღაპრის მეორე სახესხვაობა თხრობის წესით თითქმის არ განსხვავდება ზღაპრის სხვა სახეებისაგან, თუმცა მისთვისაც წარმმართველია ეპიზოდების ჯაჭვისებური ასხმა. ამ ტიპის ზღაპრებში (მაგ.: «მელას ეშმაკობა», «მგლის ბერად შედგომა»), პირველის საპირისპიროდ, ერთმანეთთან ლოგიკურად თუ მექანიკურად დაკავშირებულ ეპიზოდებში შედარებით უფრო დაწვრილებითაა გადმოცემული ამბავი⁴.

კუმულატიური ზღაპრის კომპოზიციის ძირითად ბირთვს ქმნის მოტივირებულ ან არამოტივირებულ ამბავთა ერთმანეთთან ჯაჭვისებური აკინძვა—

¹ В. Я. Пропп, Кумулятивная сказка. в кн.: Фольклор и действительность, М., 1976, стр. 241-257.

² მ. ჩიქოვანი, ქართული ზღაპარი, წიგნში: ქართული ხალხური ზღაპრები, თბილისი, 1938, გვ. XLV-XLVII.

³ ე. ვირსალაძე, ზღაპარი, წიგნში: ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება, I, თბილისი, 1960, გვ. 384.

⁴ ვ. პროპი მათ ყოფს «ფორმულან» და «ეპიკურ» ჯგუფებად. იხ. დასახელებული შრომა, გვ. 242-244.

კუმულაცია. ძირითადი ამბის წინ, ექსპოზიციაში, მოთხრობილია რაიმე სიტუაციის შესახებ. ზღაპარი უშუალოდ ძირითადი ამბის შემდეგ მთავრდება.

ქართულ მასალაში კუმულატიური ზღაპრის ევროპულ და რუსულ ფოლკლორში ცნობილ ყველა ტიპს ვერ ვხვდებით. საქართველოში გავრცელებული ტიპოლოგიური კუმულატიური ზღაპრების ბადალი ზღაპრები მოკლებული არ არიან ეთნიკურ თავისებურებებს.

პერსონაჟთა მრავალრიცხოვნების მიუხედავად, მარტივია „რწყილი და ჭიანჭველას“ კომპოზიცია. ამ ზღაპარში მოქმედების განვითარებას საფუძვლად უდევს რწყილის მოგზაურობა სხვადასხვა პერსონაჟთან. პერსონაჟთა თანდათანობითი ზრდა გამოწვეულია რწყილის თხოვნის შეუსრულებლობით. დამბობილებულ რწყილსა და ჭიანჭველას გარდა, ზღაპარში მოქმედებენ ღორი, მუხა, ყვავი, კრუხი, ორმო, თავვი, კატა, ძროხა, მინდვრის ბალახი.

ზღაპარში წარმოდგენილ სიტუაციათა აკინძვას ერთ მთელად ხელს უწყობს რწყილის თანდათანობითი გადასვლა ერთი პერსონაჟიდან მეორესთან ახალ-ახალი თხოვნით. ტრადიციით შემუშავებული ნორმის თანახმად, ამ ზღაპარში ადგილი აქვს ნათქვამის თავიდან გამეორებას — რეტარდაციას. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ეპიზოდს, რომელშიც თავმოყრილია რწყილის ყველა თხოვნა:

„ — ძროხე, მომე რძე,
რძეს მიეუტან კატასა,
კატა დასთომოს თავესა,
თავი დასთომოს ორმოსა,
ორმო მომცემს ფეტვსა.
ფეტვს მიეუტან კრუხსა,
კრუხი მომცემს წიწილსა,
წიწილს მიეგვრი ყვავსა,

ყვავი დასთომოს მუხასა,
მუხა მომცემს რკოსა.
რკოს მიეუტან ღორსა,
ღორი მომცემს ჭავარსა,
დაეგრებ თოქსა—ბაწარსა,
ჩაეკვდებ, ამოვიყვან
ჩემს ჭინჭველსა ძმობილსა“⁵.

გამეორებისათვის გამოყენებულია რიტმულად ორგანიზებული ან ნაწილობრივ შერითმულ მიმართვები პერსონაჟთა დმი. ეს ადგილები თავისი ფორმის წყალობით სასიამოვნო მოსასმენია. მათი ხშირი გამეორებით მიიღწევა ნათქვამის მსმენელის მეხსიერებაში განმტკიცება.

ზღაპარში გარკვეული კანონზომიერებით მეორდება ერთი და იგივე ტიპობრივი ფრაზა-ფორმულები. პირველში — „რწყილი ახტა, დახტა, მვიდა... და სთხოვა“ — მხოლოდ ახალი პერსონაჟი ჩნდება, მეორეში — „შენ რომ ჩემთვის...“ — ერთმანეთს ენაცვლებიან ზმნები „მოგიტანია“ — „მოგიშორებია“ და ახალ პერსონაჟთან დაკავშირებული საგანი.

„რწყილსა და ჭიანჭველაში“ კუმულაცია მთავრდება კვანძის გახსნით — რწყილმა იშოვა ჭავარი ბაწარისათვის და გადაარჩინა ჭიანჭველა. ზღაპრის ფინალს მთქმელი საგანგებოდ აფორმებს, რაც ამ ტიპის ზღაპართათვის ყოველთვის არ არის ნიშანდობლივი.

ტიპობრივ ფრაზათა განმეორებაზეა აგებული ზღაპარი „თხა და ვენახი“. ზღაპრის ექსპოზიციაში დასმული კითხვა: „მოდი, ვნახო ვენახი, რამ შეჰქამა ვენახი?“ და პასუხი: „მიველ, ვნახე ვენახი, თხამ შეჰქამა ვენახი“ დასაბამს აძლევს კუმულაციას. პირველ რგოლს თანმიმდევრობით მოსდევს დანარჩენები. იმავე ტიპობრივ კითხვა-პასუხში უკვე ცნობილი წევრების (ვენახი,

⁵ ქართული ხალხური ზღაპრები, I, მ. ჩიქოვანის რედაქციით, გვ. 75-78.

თხა) გვერდით ჩნდება ახალი წევრი (მგელი). ახალი რგოლი იყვრება ფრაზით: „მგელმა — თხა. თხამ ვენახი შექაშა“. ეს ფრაზა უკვე რაოდენობრივად გამრავალფეროვნებული კანონზომიერად მეორდება ყოველი ახალი ამბის შემდეგ, ვიდრე არ ჩამოითვლება ზღაპარში წარმოდგენილი ყველა დანარჩენი პერსონაჟი — თოფი, ქანგი, მიწა, თაგვი, კატა.

აი, როგორ გამოიყურება ეს განმეორებები ზღაპრის ფინალში:

„...მოდი, ვნახო თაგვი, რამ შექაშა თაგვი?	მიწამ — ქანგი,
მიველ, ვნახე თაგვი, კატამ ქაშა თაგვი.	ქანგმა — თოფი,
კატამ — თაგვი,	თოფმა — მგელი,
თაგვმა — მიწა,	მგელმა — თხა,
	თხამ ვენახი შექაშა“.

განმეორებათა ფორმა ხელს უწყობს მის სწრაფდწარმოსათქმელივით გადმოცემას, რასაც მრავალფეროვნება შეაქვს ზღაპრის ტექსტში.

ეგვე კომპოზიციური პრინციპი უდევს საფუძვლად ზღაპარს „ლამურა და ბალახი“. ლამურამ გრძელი ბალახი იპოვა, დაჯდა ზედ იმ იმედით, რომ ბალახი აქანავებდა, მაგრამ ბალახი არც შეინძრა. გამწყარალმა ლამურამ იფიქრა: წავალ, ციკანს მოვიყვან, ციკანი შეაშინებს ბალახს და კარგად მაქანავებს. მოვიდა ციკანი, მაგრამ არ შექაშა ბალახი. ციკნის შესაშინებლად მგელი მოიყვანა ბალახმა. მაგრამ არც მგელმა დაუშავა რამე ციკანს. ლამურა დასახმარებლად აქლემთან მიდის. „აქლემო, ბალახმა არ მაქანავა, ციკანმა ჩემი მაქანულა ბალახი არა სჭამა, მგელმა ციკანს პირი არ დააკარა, მოდი, შენა სჭამე მგელიო“, — შესჩივლა ლამურამ აქლემს.

აქლემმა დაალო პირი, მაგრამ ვერ შექაშა მგელი. ახლა გლეხთან წავიდა ლამურა დახმარების სათხოვნელად, მაგრამ გლეხმაც უარით გამოისტუმრა. მაშინ ცეცხლს სთხოვა ლამურამ გლეხს სახლი დაუბუგეო, მაგრამ ცეცხლმა ვერაფერი დააკლო გლეხის სახლ-კარს. მხოლოდ წყალმა უშველა ლამურას⁷.

კუმულატიური ზღაპრის ტრადიციის თანახმად, აქ ვერ ვხვდებით სიტუაციითა მიზეზ-შედეგობრივ კავშირს ან ლოგიკურ მოტივირებებს. ზღაპარში ჯაჭვი ყოველგვარი შინაარსობრივი აუცილებლობის გარეშე ისხმება, გათვალისწინებულია პრინციპი ყოველ ახალ პერსონაჟთან მისვლისას წინა პერსონაჟებთან დაკავშირებული ამბის გამეორებისა. არც ზღაპრის ფინალში ლატობს მთქმელი ძველ გზას და დასასრულსაც ისევე წარმოადგენს, როგორც მთელი ზღაპარი გამართა. წყალი და ლამურა დაძმობილდნენ, მაგრამ შემდეგ ლამურას წინადადებით თავ-თავის გზას ეწვივნენ. „დაღამდა და გათაედა“ — გვაუწყებს მთქმელი.

ზღაპრის პერსონაჟთა თანდათანობითი გამოჩენით ჯაჭვის ასხმის მაგალითს იძლევა „ჩარექა“⁸, რომელშიც პერსონაჟთა შეკრებისათვის გამოყენებულია ერთი და იგივე ტიპობრივი სიტყვიერი მასალა. ზღაპრის მიხედვით, ჩარექას ღვინო მოუნდა და ერთი ბებრისკენ გასწია. გზაში მას შეხვდნენ მამალი, კვერცხები, ფილთაქვა, მახათი, ვირი. პერსონაჟთა გაცნობისა და შეთანხმებისათვის მთქმელი მარტივ დიალოგს ქმნის:

⁶ ხალხური სიბრძნე, IV, ქს. სიხარულიძის რედ., თბილისი, 1965, გვ. 268.

⁷ რჩეული ქართული ხალხური ზღაპრები, I, ვ. ვირსალაძის შედგენილი, თბილისი, 1949, გვ. 67-68.

⁸ ქართული ხალხური ზღაპრები, I, მ. ჩიქოვანის რედ., გვ. 79.

- გამარჯობა, ჩარეკე!
- გაგიმარჯოს, მამალო!
- სად მიდიხარ, ჩარეკე?
- ბებრისას, უნდა ლეინო დავლიოვო.
- მეც წამიყვანეო.
- ძალიან კარგიო! გამიძებს წინა და წავიღებო“.

ეს დიალოგი ყოველი ახალი პერსონაჟის გამოჩენის წინ ჩნდება. ზღაპარში მოქმედების შემდგომი განვითარება არ არის ან თითქმის არ არის მოტივირებული (ჩარეკას სურვილი — დალიოს ლეინო — არ ქმნის მოხუცის თავისი ოჯახიდან განდევნის საფუძველს), მაგრამ ეს ვითარება არ არღვევს კუმულატიური ზღაპრის ტრადიციას. „ჩარეკამ ფილთაქვა მალა ჩამოჰკიდა, მაშალი ქანდარაზედ შესვა, მახათი ლეინოში გაურტო, ვირი დერეფანში დაბა, თითონ ქვევრში ჩაჭდა, კვერცხები ცეცხლში შეფლა... მივიდა ბებერი ცეცხლთან, დაუწყო ნთება. გასკდა კვერცხი და თვალბში ეცა, თავში ფილთაქვა დაეცა. მალა აიხედა, — მამალმა თვალში ჩაასკინტლა; მახათი ბარძაყში შეერტო. გამოვარდა ბებერი გარეთ, ვირმა წიხლები უტყუპა. თავგადაგლეჯილი ბებერი სულ გადაიკარგა. დასხდნენ ძმობილები და ქული ჰერში ჰკრეს. სხედან ეხლაც იქა და ქეიფობენ“.

ზღაპარში „მგლის ბერად შედგომა“ გვხვდება კუმულაციის საინტერესო შემთხვევა. იერუსალიმის გზას დამდგარი მგელი რეგრიგობით შეხვდება მოზვერს, ორ ერკემალს, ვირს, მაგრამ სულის სიწმინდეზე ფიქრით შთაგონებული არ მიეკარება მათ. იერუსალიმში ჩასულ მგელს სანანებლად გაუხდება თავისი თავშეკავება. „ამ იერუსალიმში რომ მოველი, საყდარში ხომ არავინ შემიშვებს, იტყვიან მგელიაო, და რა ჰკუა დავირჩევი. რომ არც არაფერი მოზვერს ვუყავ და არც არაფერი ერკემლებსა და ვირსაო“⁹. ამ ფიქრით მგელი გამოემართა უკან მათ საძებნელად. ნახა ვირი და მიუხდა შესაქმელად. ვირმა ეშმაკობა იხმარა, ნალების აყრა სთხოვა მგელს და კბილები ჩაუმტვრია. ახლა ერკემლებთან მივიდა მგელი. იმათაც გააბრივევს, „დაეჩახნენ და კინაღამ გამოჰყლიტეს“. მოზვერმა „ამოჰკრა რქები და გადააგდო კლდეზე“.

დალეწილ-დამტვრეული მგელი მივიდა სოროში და დაიწყო თავისი თავის ლანძღვა: „რა მრჯიდა, რა ჩემი საქმე იყო სულზედ დადგომა; ან რა ნაღბანდი ვიყავ, რომ ნალების ყრა დავუწყე ვირს: ან რა მეღატორე ვიყავ; ან რა მომღერალი და მოსაკრავე მე ვიყავ, რომ მოზვერს დავუჭერე და გავეყვიო. ეხლა რო ერთი კაცი იყოს აქ და ერთი კარგა მიმბერტყოს, რა მადლი იქნებოდაო“. იმ დროს მგლის სოროში ჩაფრებისაგან გამოქცეული მამასახლისი ყოფილიყო დამალული. იმანაც მიუმატა მგელს და გააგდო სოროდან.

ეს ზღაპარი იმით არის საგულისხმო, რომ მასში ჭერ ჯავკისებურად აისხმება ეპიზოდები ერთმანეთზე (A+B+C+D), ხოლო შემდეგ ჯავკი უკვე საწინააღმდეგო რიგით იშლება (A+D+C+B). კუმულაციის ასეთი ხერხი იშვიათად გვხვდება საზოგადოდ საზღაპრო ეპოსში, კერძოდ — ქართულში.

არანაკლებ საინტერესოა ეს ზღაპარი სიტყვიერი მასალის გაფორმების თვალსაზრისით, რასაც არსებითი მნიშვნელობა აქვს კუმულატიური ზღაპრის.

⁹ ხალხური ზღაპრები ქართლში შეკრებილი თ. რაზიკაშვილის მიერ, 1911, № 25. საქართველოში ამ ზღაპრის მრავალი ვარიანტიც ცნობილი. იხ. „მგელი საქართველო“, II, გვ. 183; ქართული ხალხური ზღაპრები, I, № 17, № 30 და სხვ.

როგორც ბავშვთათვის განკუთვნილის, მხატვრობისათვის. მოვიყვანოთ ორი-ოღო მაგალითს:

მგელი „გზაზე ორ ერკემალს შეჰხვდა, ყანას სძოდნენ, დიდი ღუმეები ჰქონდათ, მგერამ მგელს მაინც დასძლია ეშმაკმა.

— გამარჯვებთ, ერკემლებო! — დაუძახა მგელმა.

— გაგიმარჯოს, მგელო! — უპასუხეს ერკემლებმა. — სად გამგზავრებულხარ, რა გზა მიგელისო? ¹⁰

— ერესალში მივდივარ, ერკემლებო, სული უნდა ვაცხოვნო, ამთენმა ცოდვებმა წელი მომწყვითაო.

— ღმერთმა ხელი მოგიმართოსო! — დაუძახეს ერკემლებმა ¹¹.

„დაღწეულ-ღამტვრეული მგელი წავიდა და მიეხირა თავის სოროში...“ „მგელი დააფრინდა კბილებით ფეხზე ვირს და დაუწყო ნალების ყრა. ვირმა უტყუბა, გაავარა ჩვენი ბერი კბილებჩამტვრეული და გაოთხდა“.

ეპიზოდთა ჯაჭვისებური ასხმისა და შემდეგ საპირისპირო რიგით (ნაწილობრივი ვარიაციით) დაშლის ნიმუშს იძლევა ზღაპარი „კაცი, ტურა, მელი, კატა, დათვი და მგელი“ ¹². ზღაპარს საფუძვლად უდევს ამბავი ცხოველთა მიერ ერთმანეთის დაქმნისა. მასში მხატვრულ ფორმავითა განხორციელებული ცხოველთა სამყაროში გამეფებული პრინციპი — ძლიერი ჭამს სუსტს.

ზღაპრის მიხედვით კაცი რიგრიგობით ხედება ტურას, მელიას, კატას, დათვს, მგელს და ქალიშვილის ქოწილში პატიეებს. ისხმება ჯაჭვი — $A+B+A+C+A+D+A+E+A+F$.

მეორე დღეს სტუმრები შემდეგი რიგით მოდიან: $B+D+C+F+E$. → მათ ცალ-ცალკე უშვებს მასპინძელი ოთახში. ყოველი ახალი სტუმრის მოსვლამდე გარკვეული დრო გადის. ოთახში ტურა ჭამს კატას, მელია — ტურას, მგელი — მელიას, დათვი — მგელს. სტუმრებიდან მხოლოდ დათვი გადაარჩება, რომელსაც მასპინძელი კლავს.

ზღაპარში ჯაჭვი ორჯერ ისხმება და ერთხელ იშლება. ჯაჭვის დაშლა თანხედება მისი მეორედ ასხმის თანმიმდევრობას. ცხოველების კაცთან შეხედრის რიგში დაშვებული მექანიკური შეცდომა უნდა მივიჩნიოთ განსხვავების წყაროდ.

კვლევატური კომპოზიციის ზღაპრებისათვის უცხო არ არის კონტრინაცია. ამ მხრივ საგულისხმო შემთხვევა გვხვდება ზღაპარში „მელიას თავის ედღზე ჯავრი მოსდიოდა“ ¹³.

სოფელში მოხვედრილი მშვიერი მელია ძაღლებს შიშით თავზე ხოჯის სარულს მოიხვევს და აუჩქარებლად მიუყვება გზას. შემოეყრება მამალი, რომელსაც დაარწმუნებს, რომ ქაბეში მიდის ცოდვების მოსანანიებლად. გაყვება მამალი. ახლა ბატებმაც მოინდომეს მათთან დამგზავრება. გზად ორი კრავი შემოხვდათ. მელიამ ვერ მოითმინა და კრავებთან მივიდა, მგერამ მეცხვარის ძაღლებს ძლივს დააღწია თავი.

¹⁰ ვარიანტი: „სად მიექანები, რა საქმე გამოგჩენია?“

¹¹ ვარიანტი: „ღმერთმა ხელი მოგიმართოს, მგელო, თუ იზამ ბერობასო!“ — დაუძახა მოხვერმა.

¹² ალ. ლ. ლ. ო. ნ. ტ. ი. გურული ფოლკლორი, თბილისი, 1937, გვ. 274. ვარიანტი: ნ. ბ. უ. შ. ი. კ. ა. ვ. ე. ი. ლ. ხალხური სიტყვიერება, III, თბილისი, 1964, გვ. 285.

¹³ ქ. ნ. ო. ლ. ა. ი. დ. ე. ლ. ი. აპარის ხალხური სიტყვიერება, ბათომი, 1936, გვ. 105—107.

აქ წყდება ჯაჭვი. ზღაპარი დასრულდა, რადგან ამ ტიპის მოთხრობათა კვალობაზე, მთავარი გმირი ხანაშხალი დარჩა, ვერ მიაღწია საწაფელს. ზღაპრის კომპოზიცია სრულია — ექსპოზიცია: მშვერი მელია სოფელში დადის; ძირითადი ამბავი: მელია შეხვდა მამალს, კრავებს, ბატებს; ფინალი: ძაღლები დაედევნებიან და მელია სოროში შეასწრებს.

მთქმელი პირველ სიუჟეტთან შემოქმედებითად აკავშირებს თავისუფალ მოტივს. რომელშიც აგრეთვე დასტურდება კუმულაციის ელემენტები. ეს თავისუფალი მოტივი „მელია და მისი კული“ (აარნე — ანდრეევის კატალოგში იგი ცალკე ტიპადაა გამოყოფილი — AA 154, II), რომლის მიხედვითაც ნადავლის დაკარგვით გულმოსული მელია თავისი სხეულის ნაწილებს დაუწყებს გასამართლებს: ჯერ ფეხებს ჰკითხავს, როგორ მომხმარებთო? შემდეგ თვალებს, ნერვ ყურებს. მათი პასუხის სიმართლეში დარწმუნებულმა მელამ ბოლოს კულს მიმართა კითხვით.

— შენ რომ გამოეკენე, ფეხებში გაჩეჩე, გაგეფრნე, რომ ფეხები შეგშლოდა და ძაღლს დაეჭირეო, — უპასუხა კულმა.

მელია კულს გაებზაზდა, სოროდან გამოყო და ძაღლებს მოუხმო. ძაღლებმა მელია გარეთ გაიბრუნეს.

როგორც დავინახეთ, კონტამინაციის განხორციელებისათვის მეზღაპრე ამავე ტიპის კომპოზიციურ მასალას არჩევს, რადგან სხვაგვარი მასალის გამოყენების შემთხვევაში დაირღვეოდა კონტამინირებული ზღაპრის კომპოზიციურ-სტილისტური მთლიანობა. საინალიზო ზღაპარში შემოქმედებით კონტამინაციასთან გვაქვს საქმე. მეზღაპრე ისე იაზრებს ამბავს, რომ ზღაპარი ერთ მოულად აღიქმება და ძნელდება კიდევ იმის წარმოდგენა, რომ ამ ზღაპარში ძირითად სიუჟეტთან შერწყმულია სხვა მასალა.

საქართველოში გავრცელებულია ისეთი ზღაპრებიც, რომლებშიც კუმულაცია განხორციელებულია საგანთა „გაცვლის“ გზით.

ზღაპარი „ერთ-ციდა ქმარი და ორ-ციდა ცოლი“¹⁴ მოგვითხრობს იმის შესახებ. თუ ცოლმა როგორ გაატანა ქმარს შალ-აბრეშუმში გასაყიდად. კაცმა შალ-აბრეშუმში გაცვალა ხარში, ხარი — მამალში, მამალი — სამ ნემსში. ბოლოს ეს ნემსებიც დაეკარგა. თითქოს აქ უნდა დამთავრებულიყო ზღაპრის თხრობა. მაგრამ რაკი მისი იღუპა მდგომარეობს კეთილი, მაგრამ მოსულელო კაცის გამდიდრებაში. ამიტომ ზღაპრის მეორე ნაწილში იმართება დავა ერთ-ციდა კაცსა და ვაჭარს შორის. ვაჭარი დარწმუნებულია, რომ კაცს მოკლავს ცოლ-ასეთი საქციელისათვის და დაენაძლევა (გამარჯვების შემთხვევაში თავის ჯორკიდებულს ჰპირდება).

ზღაპარში საინტერესოაა გაფორმებული ორ-ციდა ქალსა და ვაჭარს შორის გამართული დიალოგი. ვაჭარმა უთხრა ცოლს: „— ამისთანა იქნება, შენ ქმარს შალ-აბრეშუმში ხარში გაუცვლიაო. — იპ! ნეტა ხარს მოიყვანდეს, თუ არა... შიმშილი ჰკლავს, მოხნავს რამეს და პურს მოიყვანსო! — ხარი მამალში გადუცვლიაო... — იპ! ნეტაი მამალს მოიყვანდეს, თუ არა... ამდენ ღამეს ძილი ჰკლავს, ქე მინც გავკლავიძებსო. — მამალი ნემსში გადაუცვლია... — იპ! ნეტაი ნემსს მოიტანდეს, თუ არა... ტანისამოსი სუ კია-კია გვაქ, ხორცი გვიჩანს, ქე მინც დავიკერავთო. — გამომხტარა სამ ლელეს და სამივე დაუკარგიაო... — ნეტაი, თვითონ მოვიდეს და...“

¹⁴ ქს. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ე, საბავშვო ფოლკლორი, თბილისი, 1938, № 262.

დიალოგს გამომსახველობას ანიჭებს კონტრასტის ხერხის გამოყენება. ინფორმაციის მიწოდებისას ეკაპრი ცდილობს გამოიყენოს მდგომარეობიდან ქალი, მაგრამ ქალი ყოველი ფაქტის მოსმენის შემდეგ პოულობს ვაჭრისა და მკითხველისათვის სრულიად მოულოდნელ პასუხს.

„გაცელის“ პრინციპი უდევს საფუძვლად კუმულაციას ზღაპარში „მელია“¹⁵. ამ სიუჟეტურ ტიპში ეპიზოდთა ჯაჭვისებური ასხმა ხორციელდება მელიას ოინების წყალობით. ზღაპრის მიხედვით, მელია სტუმრად მივიდა ერთ ოჯახში და გუდით ხორბალი მიიტანა. როცა ყველამ დაიძინა, მელია შევიდა საქათმეში და ხორბალი ქათმებს დაუყარა. მეორე დილით მოიკითხა თავისი ხორბალი, მაგრამ რაკი შეკმული დაუხვდა, მასპინძელს ეჩხუბა და სამაგიეროდ მამალი მისცეს. ახალ ოჯახში მისულმა მელიამ დაკლა მამალი და ცხერის ქვეშ ამოღო. ამ ოჯახიდან ცხვიარო წამოიყვანა და სხვაგან ხარი მოიპოვა ამავე გზით. ერთ სოფელში ქორწილში მოხვდა მელია, ხარი დაკლა და სისხლიანი დანა პატარძალს ჩაუღო ჯიბეში. მეორე დილით იმდენი იჩხუბა, რომ პატარძალი წაართვა მექორწინებებს, ჩაისვა გუდაში და გაუდგა გზას სიმღერით.

„აური გაცელე მამაზე,
მამალი — ცხვიარზე,
ცხვიარი — ხარზე,
ხარი — პატარძალზე,
ბანი პატარძალი ი, ი, ი, ი!“

გზად მელია მეგუთნეებს შეხვდა, რომლებმაც ცხრილით წყლის მოტანა სთხოვეს. ვიდრე მელია ცხრილს წყლით ააყვებდა, მეგუთნეებმა პატარძალი სახლში გააპარეს, მელიას გუდაში ძალლი ჩაუსვეს და შიგ პურის ნამტვრევები ჩაუყარეს. წავიდა მელია თავის გზაზე იმავე სიმღერით, მაგრამ ძალღმა ბანის მაგივრად ღრენა დაიწყო. მელიამ მოხსნა გუდას და ძალღს ლუკმად იქცა...

ამავე სიუჟეტური ტიპის ინგილოურ ვარიანტში — „წარაბაკანა“¹⁶ — ჩიტი დედაბერს მიაბარებს ეკალს, რომლითაც მოხუცი თონეს გაახურებს. ჩიტი ეკალში დედაბერს ხუთ პურს გამოართმევს, რომელთაც მეცხვიარეს მიაბარებს და სანაცვლოდ ხუთ ყოჩს მოსთხოვს. ჩიტს ყოჩებს ქორწილში დაუკლავენ და სანაცვლოდ პატარძალს გაატანენ, რომელსაც ჩიტი ჩონგურში ცვლის. რაკი ჩონგური იშოვა ჩიტმა, ხეზე შემოჭდა და დაამღერა თავისი თავგადასავალი, მაგრამ ჩონგური ძირს ჩამოუვარდა და დაიმსხვრა. ჩიტი კი გადაიკარგა იმ ადგილიდან.

კუმულაციის ხერხი ზღაპრის გარდა დიალოგიური ფორმის პოეტურ ტექსტებშიც დასტურდება. მაგალითისათვის დავასახელებთ საყმაწვილო ლექსს „ჩიტო-გვრიტო“, რომლის პირველი ნაწილი ზღაპრის ტრადიციული პოეტური დასასრულის ვარიანტული ნიმუშია, მეორე ნაწილში წარმოდგენილი დიალოგი კი კუმულაციის პრინციპს ითვალისწინებს:

- ჩიტო-გვრიტო, მარგალიტო,
შენი დედა ჩენსა იყო,
ერთი ღებხა მასტხიყო,
მეორითაც კოკლა იყო;
ეურში შეადეე — დამბალიყო,
ჩამოვიღო — გამხმარიყო;

დიდსა ქვამი არ ჩავიდა,
კოტინაში მალიკოკდა;
ათმა კაცმა ვერ შექამა,
კინჰველამა ლუკმად იგდა.
— ის კინჰველა სა წავიდა?
— მთასა შეუქამაო.

¹⁵ იქვე, № 250.

¹⁶ ძველი საქართველო, II, გვ. 194—196.

— ისი მთაი სა წაიდა?	— ძალსა შეუქამაო.
— თაგესა დაუხერტაო.	— ისი ძალი სა წაიდა?
— ისი თაგეი სა წაიდა?	— მგელსა შეუქამაო.
— ციკას შეუქამაო.	— ისი მგელი სა წაიდა?
— ისი ციკა სა წაიდა?	— დათესა შეუქამაო.

ასეთ სურათს წარმოგიდგენს საქართველოში გავრცელებული კუმულატიური ზღაპრის ძირითადი ტიპები. როგორც ვნახეთ, ქართული ფოლკლორი იცნობს კუმულატიური ზღაპრის როგორც „ფორმულიან“, ისე „ეპიკურ“ სახეებს. გარდა კომპოზიციის განსაკუთრებულობისა, რითაც ეს ზღაპრები იქცევენ ყურადღებას, საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს მათი ენობრივ-სტილისტური თავისებურებებიც. უმნიშვნელო არ უნდა იყოს იმაზე მითითებაც, რომ კუმულაცია, როგორც კომპოზიციური ხერხი, საერთოდ გავრცელებულია საზღაპრო ეპოსში. ზემოთქმულის დასტურად გამოდგება ზღაპრები „ცერა“, „ცეროდენა“, „გლეხი და ქილა ერბო“, „გერისა და დედინაცვლისა“. რომლებშიც ცალკეული ეპიზოდებია გამართული კუმულაციის გზით, მთელი ზღაპარი კი ტრადიციულ კომპოზიციურ კანონებს ექვემდებარება.

როგორც მაგალითებმა დაგვანახვა, კუმულატიური ზღაპრისათვის არ არის აუცილებელი მოქმედებათა მოტივაცია და ფაბულის ჩამოყალიბების დროს ამბავთა შორის მიზეზ-შედეგობრივი კავშირის დაცვა. ეს ფაქტი კუმულატიური ზღაპრის სიძველის აშკარა დასტურად უნდა ჩავთვალოთ.

Т. Д. КУРДОВАНИДЗЕ
ГРУЗИНСКАЯ КУМУЛЯТИВНАЯ СКАЗКА
Резюме

Изучение грузинской кумулятивной сказки показало, что в ее репертуаре встречаются не все типы, известные в международном фольклоре. В грузинском сказочном эпосе, подобно европейскому и русскому, встречаются кумулятивные сказки двух типов — формульные и эпические.

Для формульных кумулятивных сказок характерно закономерное повторение типических фраз с появлением новых и старых персонажей. Иногда эта цепь неожиданно разрывается, порой же звенья цепи расплетаются в обратном порядке, после чего сразу наступает развязка. В эпических сказках кумуляция достигается посредством обмена одного предмета на другой, чем создается возможность продлить рассказ до бесконечности, но кумулятивная сказка любит лаконичность.

Основное ядро композиции кумулятивных сказок создается нанизыванием цепи, составленной мотивированными или немотивированными событиями. Экспозиция сказки основывается на какой-либо ситуации. Сказка кончается непосредственно после основного события. Композиционная простота и краткость, предельная образность, языково-стилистическая отточенность и ритмичность придают им особую выразительность. Формульные кумулятивные сказки из-за своей стихотворной формы могут петься, эпические же сказываются наподобие других видов сказки.

¹⁷ ხალხური სიბრძნე, IV, გვ. 265—266

ლილი ათანაიიშვილი

რამდენიმე კრიპტოგრაფიული წერილის შესახებ

ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ისტორიული დოკუმენტების ფონდში დაცულია რამდენიმე საბუთი, რომელთა ამოკითხვა სპეციალური ანბანის ცოდნის გარეშე არ ზერხდება. საბუთები შესრულებულია ქართული საიდუმლო დამწერლობით. ეს დოკუმენტებია: Hd — 11940. Sd — 1533. Nk — 1534. II:1 — 7007.

ძველი ქართული საიდუმლო დამწერლობის ანუ კრიპტოგრაფიის მრავალი ნიმუში შექოგენსაზეს ქართულმა ხელნაწერებმა. მაგრამ კრიპტოგრაფიული ანბანებით ნაწერ უძველეს ისტორიულ დოკუმენტებს ჩვენამდე არ მოუღწევია. შესაძლოა. ასეთი საბუთების განადგურების ერთ-ერთი მიზეზი იყო მათი პოლიტიკური ზანათიც. ჩვენს ხელთ არსებული კრიპტოგრაფულად ნაწერი დოკუმენტები ამ თვალსაზრისითაც საინტერესო ჩანს.

აღნიშნული დოკუმენტების გაშიფრვის შედეგად გაირკვა, რომ ისინი საიდუმლო წერილებია. არც ერთ კრიპტოგრაფიულ წერილს არ უზის თარიღი. მათი დათარიღება მხოლოდ ხელის მიხედვითაა შესაძლებელი. ყველა წერილი XIX ს-ში ჩანს დაწერილი. ასეთ დათარიღებას მხარს უჭერს აგრეთვე ამ წერილების შინაარსი.

კრიპტოგრაფიული წერილები ხელით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ისინი სხვადასხვა პირის მიერაა დაწერილი. არც ერთ წერილში არ არის აღნიშნული არც წერილის გამგზავნი და არც ადრესატი. ხელის შესწავლის შედეგად შესაძლებელი გახდა მათი ვინაობის დადგენა. გაირკვა, რომ კრიპტოგრაფიული წერილები დაუწერიათ ზურაბ და გრიგოლ წერეთლებს, ერთი კი დავით დადიანს.

წერილების ავტორები რომ ნამდვილად დასახელებული პირები უნდა იყვნენ, ეს შემდეგიდანაც ჩანს. სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია ორი კრიპტოგრაფიული წერილი, რომლებიც ზურაბ წერეთელსა და მის ვაჟშვილს გრიგოლს ეკუთვნის¹. ზურაბ და გრიგოლ წერეთლებისა და დავით დადიანის ავტორობას ადასტურებს შემდეგი ფაქტიც: ყველა წერილი, როგორც ამოხსნამ გამოავლინა, დაწერილია ერთი კრიპტოგრაფიული სისტემის — ანჯანურის ანბანით. ქართულ ხელნაწერებში ამ სისტემის მხოლოდ რამდენიმე ნიმუში შემორჩენილია, რომლის მცოდნენი, ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, იყვნენ სახლთუხუცეს ზურაბ წერეთლის შვილები: გრიგოლ, სვიმონ, მართა; ზურაბ წერეთლის შვილიშვილი დავით დადიანი, ძე მართა წერეთლისა და ლეონ დადიანისა, აგრეთვე XIX ს. მოღვაწე იაკობ ზუბალოვი. ქართულ ხელნაწერებში დაცული ანჯანური სისტემის ნიმუშებიც ადასტურებს იმ ფაქტს. რომ საიდუმლო დამწერლობის ეს სისტემა სცოდნიათ და ამ ანბანით უსარგებლიათ ზურაბ წერეთლის ოჯახის წევრებს.

1 გ. მ. ი. ქ. ა. ძ. ზურაბ და გრიგოლ წერეთლების კრიპტოგრაფიული წერილები (ახალი ცნობები იმერეთის 1810 წლის აშლილობაზე), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების შოამზე, 1960.

რაკი წერილები კრიპტოგრაფიულია, ცხადია, სასურველი იქნებოდა, მათი შინაარსი დაწვერასა და აღრესატის მეტს არავის არ სცოდნოდა. საინტერესოა, ამ თვალსაზრისით რა ხასიათისაა აღნიშნული წერილები და რა ამბავია საიდუმლოდ გადმოცემული? როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია ორი კრიპტოგრაფიული წერილი, რომელთა ავტორები იყვნენ ზურაბ და გრიგოლ წერეთლები. როგორც გარკვეულია, ამ წერილებში კრიპტოგრაფიულად გადმოცემულია იმერეთის პოლიტიკური ვითარება XIX ს. 10-იან წლებში. განვიხილოთ ჩვენ მიერ გაშიფრული წერილები.

ზურაბ წერეთლის წერილი Hd — 11940 (სურ. 1) მცირე მოცულობისაა, შეიცავს სამ სტრიქონს. მისი აღრესატი გრიგოლ წერეთელი უნდა იყოს. ასევე სამსტრიქონიანია გრიგოლ წერეთლის წერილი Sd — 1533 (სურ. 2). საეარაუდოა, რომ გრიგოლი ამ წერილს მამას უგზავნის. ორევე წერილს ეკრძო ხასიათისაა. რაც შეეხება გრიგოლ წერეთლის წერილს Sd — 1534 (სურ. 3), მისი აღრესატიც ისევე ზურაბ წერეთელი უნდა იყოს. ყურადღებას იქცევს წერილის შინაარსი. ამ წერილშიც, გ. მაქაძის მიერ გამოქვეყნებულ გრიგოლ წერეთლის საიდუმლო წერილის (Sd — 1532) მსგავსად, ავტორის პოლიტიკური აზრებია გადმოცემული, კერძოდ, მეფის რუსეთის წინააღმდეგ იმერეთის აჯანყების გამო შექმნილი ვითარება აღწერილი. გრიგოლ წერეთელი ურჩევს ზურაბ წერეთელს, უფრო მეტად ჩაუკვირდეს შექმნილ ვითარებას და ფრთხილად იმოქმედოს, რაც კარგად ჩანს წერილის შემდეგი ადგილიდან: „როდესაც ქუთაისს ჩაბძანდეთ, ეცადე, რომ სეიმონოვს კარგი მადლობა უთხრა შენთვის, და თუ ნახო ვისიმე იმგვარი წყალობა და [თ]უ შენ არ გაამოს, არ შეიმცნიო და არც არავის გა[ა]გონო უგემ[უ]რად. ვინც მტერნი არიან, იმათ უმფრო მხიარულად ეჩვენე, ამისთვის რომ ვინც შენთან კავალერაას ნახანს, დიდათ შეწუხდება და იქნება ავშააც გაეროს“.

წერილის ავტორის საიდუმლო წერილი
 გრიგოლ წერეთლის წერილი
 წერილის ავტორის საიდუმლო წერილი

სურ. 1

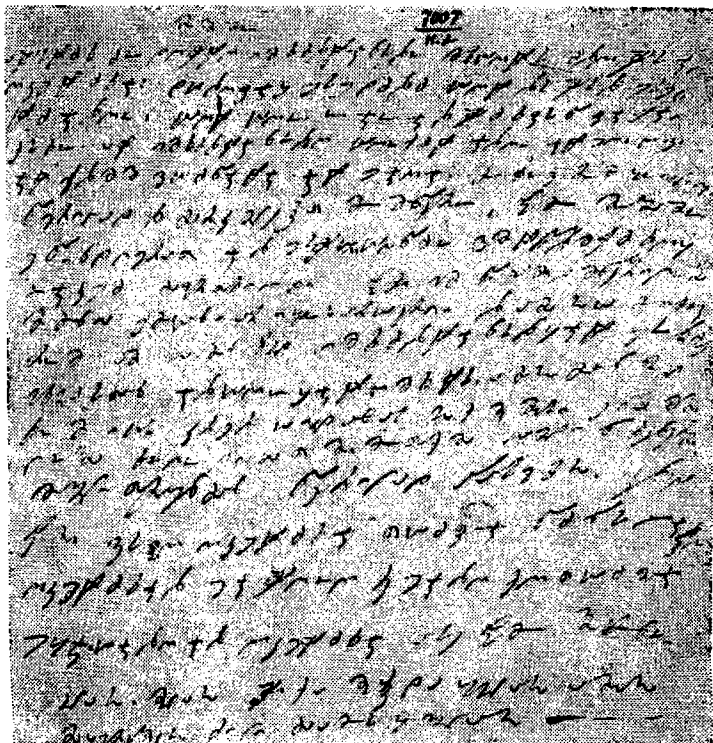
ამრიგად, გრიგოლ წერეთლის საიდუმლო წერილი (Sd — 1534) იმავე პერიოდშია დაწერილი და იმავე აზრებს ეხება, რაც აღწერილი იყო დღემდე ცნობილ გრიგოლ წერეთლის ერთ კრიპტოგრაფიულ წერილში (Sd — 1532).

განვიხილოთ კიდევ ერთი წერილი Hd — 7007 (სურ. 4). ეს სამსტრიქონიანი ანჯანურა სისტემის კრიპტოგრაფიული ანბანითაა ნაწერი. უთხოვრია, ცნობია მისი ავტორიც. აღრესატიც ვინმე მიწაშო. ხელის მიხედვით შეასაღებელი გახდა მისი ავტორის ვინაობის დადგენა. იგი დავით დადიანის ვაჟი იყოს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ხელნაწერებშიც შემორჩენილია დავით დადიანის კრიპტოგრაფიული მინაწერები. დავით დადიანი სწავლავდა თავის ვაჟებს

ცნობების მიწოდებას: „წერილათ მომწერე... ვინ ვის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, ან ლუბერნატორი ვისკენ არისო“, — წერს დავით დადიანი.

ამრიგად, ქართული ისტორიული დოკუმენტების ფონდში დაცული ოთხი კრიპტოგრაფიული საბუთი კერძო ხასიათის საიდუმლო წერილებია, რომელთა ავტორები ყოფილან ზურაბ და გრიგოლ წერეთლები და დავით დადიანი.

კრიპტოგრაფიულ წერილებს ვაქვეყნებთ ფოტოტ-პურად, მათ ერთვის თითოეული მათგანის ამოხსნილი ტექსტი.

სტ. 4

ამოხსნა

№დ—11040 (სურ. 1)^ა თუქ[ი]ს ჩამაგირის სრულათ ასოც თ[ქ]მანი. ვა[ქ]ბის გა[ა]ქალო სალ(!) კაცუ თუქ[მ]ანი აბ[ა]ხათ.

№დ—1508 (სურ. 2)^ა ასი ოქრო მარტო სუღასთვის უთქემს სხეას გარდა. თითონ შიხრა^ა და ძალთან მიორდება.

№დ—1504 (სურ. 3)^ა წერილის დასაწყისი სტრიქონი არაკრიპტოგრაფიულია: „თუ ჩვენს ამაეს აეთხამ, მშვილობით ვახლავართ“. ამის შემდეგ ტექსტი კრიპტოგრაფიულადაა ნაწერი: „როდესაც ქეთისს ჩაბანდეთ, ეცადე, რომ სვიმონოეს^ა კარგი მადლობა უთხრა შენთვის, და თუ ნახო ვისიმე იმგვარი წყალობა და [თ]ქ^ა შენ არ გიამოს, არ შეიძენო და არც არავის რა გა(ა)-გონო უგებ(უ)რად. ვინც მტერნი არიან, იმათ უმფრო მზიარულად^ა ეჩვენე. ამისთვის რომ ვინც^ა შენსას კავალერის ნახამ^ა!“. ღვლათ შეწუხდება და იწვება ავიაცი გაეროს. ეს ჩემი მოხსენება

სულ¹¹ ანონი (?) ერისთავისათვის¹² არის. მავათ იგონათ, ერთობით რაქა მიეცემოდათ და კავალერია. და რადგან ესენი დააკლდათ, უთუთო შუორგულდებან, თუ ნახეს რამე.

თქვენს დასთან გაგზავნა ამ¹³ წიგნისა ტყუილათ მოგწერე¹⁴.

Hd—7007 (სურ. 4)¹⁵. მიშაშვილი გვონებ, ეს წიგნი ლუბერნატორს უჩვენო, ურიგო არ იქმნება. წერილათ მომწერე, ვინ როგორ მომ(...)¹⁶ არის. ვინ ვის სასარგებლოდ ლაპა(რა)კობს, ან¹⁷ ლუბერნატორი ვისკენ არის, ან მისი ც(...),¹⁸ ან კრუხ ცევედანა, ან მარა. გთხოვ. რომ უოველიავე წვრილად და გარკვევით მომწერო, ჩემო მიშაშო, უწინდლურათ¹⁹ არ მოგვეიდეს ცუნდრუკებით საქმე. გაფრთხილდი. ჩემი იმ წიგნიდ ნოწერიდოზა მჯონია უმწვიანი არ უყოს არც ერთი, და ამასაც გთხოვ, რომ ამ საგანზე²⁰ ლუბერნატორთან მორკმ (?) სხვასთან²¹ არ ვისთან იუბნო ამ საგანზე. ხომ იცი კრუხ ცევედანას საქმე, მისი ენან(უ)ლოზა, ხოლო დაიყო მიმოთქმა ცუდლ და ხენეში. მოველი თქვენგან წვრილად პასუხსა. ვინ ჩემი²² ცოლი იქმნება ყველა დედოფალი იქმნება და²³ მაგისი ქმარი კი ყველა მთავარი არ იქმნება. ასე ჩემო ბატონო, ელასა, მელასა, ჰეჰა შევიდა ყელასა. ამისა მაჟურებელსა ძილი გაამოს ყველასა²⁴;

- წერილი დაწერილია ზურაბ წერეთლის მიერ. შდრ. Sd-1342.

³ წერილი დაწერილია გრიგოლ წერეთლის მიერ. შდრ. Sd—1532.

⁴ კრიპტოგრაფიაში ავტორს შეცდომით ჩაუწერია „მათხრა“.

⁵ წერილი დაწერილია გრ. წერეთლის მიერ. შდრ. Sd—1533.

⁶ წერილში მოხსენებული სემონოვი უთუოდ ფ. ფ. სიმონოვიჩია, გენერალ-მაიორი, რომელიც ხელმძღვანელობდა მეფის რუსეთის ჯარებს იმერეთში XIX ს. დასაწყისში. იხ. ე. გ. ვეიდენ-ბაუმის კარტოთეკა (ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში).

⁷ კრიპტოგრაფიაში „დსუ“- აქ არაკრიპტოგრაფულად მიეჩნეოდ და უ ასოები. ვინაიდან ტექსტში სხვაგანაც არის დატოვებული ასოები და არ არის შეცვლილი სადღელო ანბანით. ამავდროს ს შეცდომითაა ჩაწერილი.

⁸ კრიპტოგრაფიაში არაკრიპტოგრაფულია ლ.

⁹ კრიპტოგრაფიაში არაკრიპტოგრაფულია ც.

¹⁰ კრიპტოგრაფიაში შეცდომით ჩაწერილია „გახამს“.

¹¹ ხაზგასმული სიტყვები არაკრიპტოგრაფულია.

¹² კრიპტოგრაფულ სიტყვაში პირველი ხ არაკრიპტოგრაფულია.

¹³ არაკრიპტოგრაფულია მ.

¹⁴ არაკრიპტოგრაფულია მ.

¹⁵ წერილი დაწერილია დავით დადიანის მიერ.

¹⁶ წერილის კიდე მოხეულია.

¹⁷ ა არაკრიპტოგრაფულია.

¹⁸ წერილის კიდე მოხეულია.

¹⁹ ხაზგასმული სიტყვები არაკრიპტოგრაფულია.

Л. А. АТАНЕЛИШВИЛИ

О НЕКОТОРЫХ КРИПТОГРАФИЧЕСКИХ ПИСЬМАХ

Резюме

В статье рассмотрены криптограммы, хранящиеся в коллекциях исторических документов Института рукописей (Hd—11940, Sd—1533, Sd—1534. Hd—7007). Выяснилось, что эти криптограммы по содержанию являются письмами, а их авторами — Зураб и Григорий Церетели, а также Давид Далиани. В криптографических письмах отражается политическое положение Грузии первой половины XIX века.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ე. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის არქივოგრაფიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ე. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

აკაკი შანიძე

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი

ლიქსიკოლოგიური შენიშვნები

მსხორად, მესხვარად

„ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბის“ VII ტომში (გვ. 98—159) 1927 წელს გამოვაქვეყნე გამოკვლევა „ხანმეტი მრავალთავი“, სადაც დავებეჭდე ხანმეტი ტექსტები, ამოკითხული პალიმფსესტის ფურცლებიდან ყოფილი „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მუზეუმის ერთი (№ 3902) ხელნაწერის მიხედვით. პალიმფსესტის პირველ ნაწერში მოიპოვება ხანმეტი მრავალთავის ნაწყვეტები, რომლებიც ეკუთვნის III—V საუკუნეთა ავტორებს. ერთი მათგანია იოანე ოქროპირის სანათლისღებო სიტყვა (გვ. 130—132), სადაც შემდეგი იკითხება: „აწ ესრე შუენის აღსრულებად ყოველი სიმართლმ, რამეთუ მსხორად ნათესავისა მის კაცთამსა მოსრულ ვარ, რამთა თანა-ნადები იგი მათი გარდავიჯადო და ვითარცა კრავი ნათესავისათუს კაცთამსა მოვედ დაკვად“.

ამ ნაწყვეტში რომ მსხორად გვხვდება, ამის შესახებ მე ვწერდი (გვ. 123): „მსხორად. ასე უნდა იყოს მრავალთავში. რა დიცი, თითქო არ შეიძლება სხვანაირად წაკითხვა. მერმინდელ მრავალთავებში ამის ადგილას სულ სხვადასხვა ვარიანტი გვაქვს: C მაცხოვრად, D მსტოვრად, E მსახურებად. სწორი არც ერთი უნდა იყოს, რადგანაც თავდაპირველად, ალბათ. „მსახურად“ იყო, რომელსაც ყველაზე უფრო A და E უახლოვდება“.

აქ ნაჩვენები ლიტერები ამას ნიშნავს: A — ხანმეტ მრავალთავს, C — სვანურ მრავალთავს, D — პარხლის მრავალთავს, E — ნე-11 საუკუნის მეტაფრასს.

ამიტომ, როცა იოანე ოქროპირის „ნათლისღებისათუს“ ჩემს „ძველი ქართულის ქრესტომათიაში“ გადავებეჭდე (1935 წ.), იქ „მსხორად“ სიტყვის ნაცვლად „მსახურად“ დავებეჭდე (გვ. 20). მაშინ არ ვიცოდი, რომ იოანე ოქროპირის სანათლისღებო სიტყვა სინურ მრავალთავშიც მოიპოვება. როცა ვანინგტონიდან კონგრესის ბიბლიოთეკისაგან მივიღეთ მიკროფირები ქართული ხელნაწერებისა, რომლებიც ამ ბიბლიოთეკამ გადააღებინა 1950 წ. იერუსალიმსა და სინას მთაზე (სხვა ენებზე არსებულ ხელნაწერებთან ერთად), ძველი ქართული ენის კათედრამ გამოსცა მთლიანად სინური მრავალთავი. აღმოჩნდა, რომ სინური ხელნაწერის 74—77 ფურცლებზე მოიპოვება იოანე ოქროპირის „ნათლისღებისათუს უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა“ (გამოცემა გვ. 79—82). ზემორე მოყვანილი ნაწყვეტი აქ ოდნავი ცვლილებით იკითხება ხანმეტი მრავალთავის ტექსტთან შედარებით:

„აწ ესრე შუენის აღსრულებად ყოველი სიმართლმ. რამეთუ მსხორად ნათესავისათუს კაცთამსა მოსრულ ვარ, რამთა თანა-ნადები იგი მათი

¹ სინური მრავალთავი 864 წლისა, სასტამბოდ მოამზადეს კათედრის წევრებმა ა. შანიძის რედაქციით, წინასიტყვაობით და გამოკვლევით (ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 5), თბილისი, 1959.

მე გარდავივადო, ვითარცა კრავი ნათესაისათჳს კაცთაჲსა მოვედი დაკვლად“.

მაშასადამე, თუ ხანშეტ მრავალთაჲში „მსხორად ნათესაისა მის კაცთაჲსა“ არის, სინურ მრავალთაჲში იკითხება: „მსხოვრად ნათესაისა კაცთაჲსა“, ე. ი. იქ მსხორად, აქ კი მსხოვრად (მეხუთე ვარიანტი). ამ ვარიანტთან განმოსარიცხავია მსხოვრად, რადგანაც იგი უთუოდ გაჩნდა დედნის მსხოვრად ფორმის ნაცვლად. პარხლის ოთხთავი, რომელშიც მსხოვრად იკითხება, ნუსხურად დაწერილი ძეგლია, ნუსხურივე იყო, უთუოდ, დედანიც, საიდანაც ის გადმოიწერეს და, ტ და ზ (ღ და ყ) ასოების მსგავსების გამო ნუსხურში, მსხოვრად სიტყვა რომ ვერ გაუგიათ, იგი უფრო გასაგები სიტყვით შეუცვლიათ. მაშასადამე, პარხლის მრავალთაჲის ვარიანტი არსებითად იგივეა, რაც სინური მრავალთაჲისა (მსხოვრად).

სამი წლით ადრე, ვიდრე სინურ მრავალთაჲს დაბეჭდავდით, 1956 წელს, ცნობილმა ქართველოლოგმა პროფ. იოზეფ მოლითორმა² გამოსცა წიგნი, რომელშიც გადაბეჭდა ყველა ხანშეტი და ჰაემეტი ტექსტი, რაც კი მანამდე ცნობილი იყო, დაურთო ლათინური თარგმანი, შენიშვნები და ლექსიკონი: Monumenta Iberica antiquiora. Textus chanmeti et haemeti ex Inscriptionibus, S. Bibliis et Patribus collegit et in linguam latinam convertit addito Glossario Joseph Molitor (C S C O, Vol. 166. Subsidia. Tomus 10), Louvain, 1956. შიგ მოხვდა ჩემ მიერ გამოცემული ხანშეტი მრავალთაჲის ტექსტებიც, მათ შორის ზემოთ ხსენებული იოანე ოქროპირის „ნათლისღებისათჳს“. სადაც მოლითორმა მსხორად დაბეჭდა, sic მიუწერა ფრჩხილებში, ხოლო შენიშვნაში, ჩემს ქრესტომათიაში დაბეჭდილ ტექსტზე მითითებით, აღნიშნა: ne legas მს[ა]ხურად (cf. Chrestomathia pag. 20), sed probabiliter ცხო[ვ]რად („არ წაიკითხო მს[ა]ხურად, არამედ უფრო სავარაუდებელია ცხო[ვ]რად“), ხოლო რთული წინადადება „რამეთუ მსხორად ნათესაისა მის კაცთაჲსა მოსრულ ვარ. რათათა თანა-ნაღები იგი მათი გარდაეივადო“ ასე თარგმნა: quia ut ovis generis illius hominum veni, ut debitum illud eorum reddam. შენიშვნაში კი დააზუსტა: ut ovis (ცხოვრად) generationis illius hominum ventus sum.

არ შეიძლება არ დავეთანხმობთ ი. მოლითორის თარგმანს, მაგრამ რაც შეეხება ქართულ სიტყვას (მსხორად), მას შესწორება (ცხოვრად) არ სჭირდება. უნდა დარჩეს მსხორად, რომელიც ხანშეტ მრავალთაჲშია და რომელსაც მხარს უჭერს სინური მრავალთაჲისა და პარხლის მრავალთაჲის მსხოვრად³.

მსხორად და მსხოვრად ფორმები ისე მიემართება ერთიმეორეს, როგორც ძველი ქართულის ცხოვრება და ცხოვრება, ან შორის და შოვრის (წარმოდგე შოვრის, მარკ. 3,3 ჰაემ.). ამათგან უფრო სრულია ცხოვრება და შოვრის, ხოლო ცხოვრება და შორის ფორმები ფონეტიკური ცვლილების შედეგია: ვ ჩავარდნილია ო-ს შემდეგ. მსგავსი მოვლენა გვაქვს გაქსოს ფორმაში, რომელიც წარმოდგარია გაქსოვს ფორმისაგან: „არა გაქსოა. რაჟამს-იგი ვსხდით ერთობით და ვიკითხვიდით წამებასა წმიდათაჲსა და გვეკრნ მოთმინება იგი მათი?“ („მოსრება სინა-რაითის მამა-

² პროფ. ი. მოლითორი (1903—1978) 1960 წლიდან იყო Oriens Christianus ჟურნალის გამომცემელი და CSCO-ს ქართული სექციის გამგე, აგრეთვე Revue de Kartvelologie-ს სამეცნიერო საბჭოს წევრი და სხვა. მას დამბლა მოუვიდა გულის ავადმყოფობისაგან და გარდაიცვალა 1978 წლის 24 ივლისს.

³ პარხლის მრავალთაჲში მსხოვრად სურია, მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იგი შეედომა გრაფიკულ ნიადაგზე წარმოდგარი ნაცვლად მსხოვრად ფორმისა.

თამ“; სინური მრავალთავი, 274,7—8); გაქსოსმცა, რომელსა ნიქსა ღირს გყო შენ მოწყალემან ღმერთმან! (ხანმეტი მრავალთავი. ი. ოქროპირის „შობისათეს“).

საინტერესოა აგრეთვე, რომ ამბოჯრ-ის პარალელურად გვხვდება ამბოჯრ-იც პარხლის ოთხთავში (E) და პალესტინურში (G): ამბოჯრის-ყოფაჲ (ლ. 7, 45 EG), ამბოჯრის-ყოფითა (ლ. 7, 45; 22, 48 EG), ამბოჯრის-ყოფად (ლ. 22, 47 EG), მე ამბოჯრ-უყო (ლ. 22, 47 E), მე ამბოჯრს-უყო (ლ. 22, 47 G).

მსხოვარ-ი თავისი მნიშვნელობით იგივე იყო, რაც ცხოვარ-ი, რომელიც ჩვეულებრივია ძველ ქართულში. ამას ისიც ამტკიცებს, რომ მსხოვარ-ის კოლხური (ჭანურ-მეგრული) შესატყვისია მშხურ-ი, რომელიც მჩხურ-ის სახით შემონახულია ჭანურში, ხოლო მეგრულში დღეს გვაქვს შხური, რომელსაც ჩამოშორებული აქვს თავიკიდური მ. ამ შესატყვისობაზე სწორად ნიუთითა ბაქარ გიგინეიშვილმა, რომელმაც მსხორად||მსხოვარად ფორმათაგან საწყის ფორმად აღადგინა მსხორი||მსხოვარი⁴. თავიკიდური მ ბგერისა (და, საზოგადოდ, ბაგისმიერი თანხმოვნების) დაკარგვის შესახებ ჩქამიერთა წინ მეგრულში ტ. გუდავას საყურადღებო წერილი დაიბეჭდა გ. მაჭავარიანის ხსოვნისადმი მიძღვნილ კრებულში⁵, სადაც ნაჩვენებია, რომ თავიკიდური მ (დაკარგული მეგრულში და შემორჩენილი ჭანურში) „იწვევს ო ხმოვნის გადასვლას უ-ში“, ო-სი. „რომელიც კანონზომიერი შესატყვისია ქართულსა ა ხმოვნისა“ ისეთ სიტყვებში, როგორიცაა შვარი (დღეს შხარი), მხალი, მხალი-ი და სხვ. ამათი ამოსავალი ფორმა მეგრულისთვის არის *შვოჯ-ი > *შხოჯ-ი, *მხხოლ-ი, *მხოლ-ი. რომელთაც დაკარგული თავიკიდური მანის გავლენით მოგვეცეს: ხუჯ-ი, ხხოლ-ი, სხულ-ი, სხულ-ი.

მსხოვარ-ი და ცხოვარ-ი ერთისა და იმავე ლექსიკური მნიშვნელობის გამო ისე წარმოუდგებოდათ ჩვენს ძველებს, როგორც პარალელურად ხმარებული დიალექტური ფორმები. რომელთაგანაც ცხოვარ-ი სალიტერატურო ფორმად იქცა, საყოველთაოდ გავრცელდა და დამკვიდრდა, მსხოვარ-ი კი კოცხალ კილოებში უნდა შემორჩენილიყო.

ცხოვარ-ისაგან შემდგომი ფონეტიკური ცვლილების შედეგად მივიღეთ ცხუარ-ი, როგორც მთოვარე-საგან — მთუარე. მსგავსად ამისა, მსხოვარ-ისაგან უნდა მოველოო მსხუარ-ი.

ხელობის სახელები ქართულში ნაწარმოებია მე — ე პრეფიქს-სუფიქსის საშუალებით: მე-ქათმ-ე, მე-ღორ-ე, მე-ტიფ-ე, მე-ნაფ-ე, მე-ბალ-ე, მე-ხრ-ე (ძველად მე-ჭრ-ე), მე-ისრ-ე, მე-ნახშირ-ე, მე-ფუტყრ-ე, მე-დუქნ-ე, მე-ურმ-ე და შსთ. არსად ასეთ ფორმებში მე პრეფიქსის შემდეგ ძირეული სახელის წინ მ არა გვაქვს, მაგრამ ჩვეულებრივია მე-მ-ცხვარ-ე (მე-მ-ცხოვრ-ე), მართლაც, თუ მივხედავთ ქართულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებს, ვნახავთ, რომ ასეთი ფორმა საკმაოდ გავრცელებულია კოცხალ კილოებში. მსგავსა-თებში:

თ. უთურგაიძეს (თუშური კილო, 1960) ახსნილი აქვს: „მემცხვარეა — მეცხვარე“. დამოწმებულ ადგილას (137, 3) იკითხება ლექსი:

⁴ ბ. გიგინეიშვილი, ცხერის აღმნიშვნელი უძველესი ქართული სიტყვა: საენათმეცნიერო კრებული, ეძღვნება გივი მაჭავარიანის ხსოვნას დაბადების 50 წლისთავზე, თბილისი, 1977, გვ. 52—61.

⁵ ტ. გუდავა, პავსიური თანხმოვნები ჩქამიერთა წინ მეგრულში, საენათმეცნიერო კრებული, გვ. 81—88.

მაშინ კარგი ხარ, ფარსმარ, მთას, თოლო, გადაზღოდე
კალას ჩაზლოდ, ყირენებო, გორს, მწვანოლო, ამოზლიოდეთ.
ლაროან, ცხვაროდ⁶ მემცხვარე, ჟივლით ამოზლიოდეთ.

მაგრამ იმავე თ. უთურგაიძის ჩანაწერ ტექსტებში სხვაგან მემცხვარე გვხვდება: ხანში შესულო მემცხვარე (№ 170, 1), მემცხვარეებს, მემცხვარეებისად (№ 8, სტრ. 5, 7), მემცხვარეობა (№ 68, 2), მემცხვარის ჩივილი (ლექსების სათაური, №№ 107, 123).

პაეღე ხუბუტუას თავის „თუშურ ლექსიკონში“ (1969) შეტანილი აქვს: „მემცხვარე — მემცხვარე“. თანაც მოჰყავს დასამოწაებლად ხალხური ლექსი:

გორს უჭენ გადავიხედე.
ცხვარი ეხვევა ფერდასა.
მემცხვარე ხუდღე გრძელ აოხხედ.
ძალეზ ცხვარს უღას გვერდასა.

მას იქვე მოჰყავს:

„მემცხვარის ჰამაა -- მემცხვარის საჰმელი: ჰემელი. ყველი, კალტი. ზორცი“.

მაგრამ იმავე ლექსიკონში შეტანილია უმანო ფორმაც:

„მემცხვარე ძალი — ცხვრის ძალი“.

„მემცხვარული ანგარიში“ (მოსდევს ახსნა 12 სტრიქონად).

წოვათუშურში ქართული თუშურიდან (ან კახურიდან) შესულია მემცხორ, რაც ნიშნავს მემცხვარეს. მაგალითად, მემცხორი ზავბარ — მემცხვარეების დახოცვა. ჟა ჯგუფის შემცველი ქართული სიტყვები წოვათუშურში ოს-სახით არის წარმოდგენილი: მოძღორ („მძღველი“), ტკორ („მტკვარი“), ლორ („ლვარი“) და სხვ. ამიტომ გასაგებია, რომ ქართ. მემცხვარე წოვათუშურში მემცხორ-ად იქცა.

ნათელა როსტიაშვილის „ინგილოური ლექსიკონის“ მიხედვით (1978), საინგილოში ცხვარს ცხორ ჰქვია, ხოლო მემცხვარეს — მემცხორჰა, რომელიც ასეა ახსნილი: მემცხორჰა — მემცხვარე, მწყემსი: „მარიამ ღელა მემცხორჰა-მა დამალეს ცხრჰ ფავაში“. მაშასადამე, ავტორისთვისაც „მემცხვარე“ ჩვეულებრივ სახმარი სიტყვა ყოფილა.

იმავე ინგილოურში, როგონდა დამბაშიძის ლექსიკონის მიხედვით (ეს ლექსიკონში ჯერ არ არის დაბეჭდილი), იხმარება როგორც მემცხორეა, ისე მემცხორჰა და მემცხორჰა.

სტეფანე მენტეშაშვილს თავის „ქიზიყურ ლექსიკონში“ (1943) მემცხვარე არ შეუტანია, მაგრამ მას ჩაუწერია ერთი ზღაპარი („ჰურდი დასვი, სამართალი თქვიო“), რომელიც დაბეჭდილია ი. გიგინეიშვილისა, ვ. თოფურიას და ი. ქავთარაძის „ქართულ დიალექტოლოგიაში“ (1961) 190 ნომრად, გვ. 222 – 224. და იქ მემცხვარე ცხრაჯერ გვხვდება სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით: გადმობხა მემცხვარე (223, 3 ჰვ.); მემცხვარემ გაიარა (222, 8 ჰვ.); მემცხვარეც ტყული ვათქმევინე (223, 2); უჩვენა ბინა იმ მემცხვარისა (223, 6), აქ მო, მემცხვარეო (222, 7 ჰვ.) და სხვა⁶.

ჯანეთში, ს. მატანში, იქაურა ივანე ტურაშვილს სიტყვით. მემცხვარე-ს ამბობენ: „ბიძაჩემისაგან გამიგონია: შენ რა მემცხვარე ხარო? ამას გარდა. მემცხვარი-ც გამიგონია, მაგალითად, ამბობენ: მემცხვრის ტყავი“.

⁶ ამ ადგილზე ი. ტურაშვილმა მიმატევიანა ყურადღება.

ფშავეში გ. შეთქაურს ასეთი ფორმები ჩაუწერია: „მემცხვარე იყო სხვა-თა შვილად გაზრდილი“: „მემცხვარემ ცხვარი გაშალა, შემოეფინა ჩრდილსაო“ (გ. ცოცანიძე. ფშაური დიალექტი, 1978, გვ. 90). იმავე გ. შეთქაურს ფშავეში **მემძროხე-ც** ჩაუწერია: „ბარამი მემძროხე იყო“. ამ ფორმების შესახებ გ. ცოცანიძე ასე მსჯელობს: „მე—ე-თი ნაწარმოებ **მემცხვარე, მემძროხე** ფორმებში მ ჩანართია განვითარებული, მას რაიმე მორფოლოგიური ფუნქცია არ უჩანს“ (გვ. 90). შეიძლება გ. ცოცანიძეს „მემძროხის“ ახსნაში დავეთანხმოთ. „მემცხვარე“-ისაში კი — არა.

გუდამაყრულში **მემცხორე** იხმარება („ქართული დიალექტოლოგია“, 1961, გვ. 573), მთიულურშიც აგრეთვე **მემცხორე** (ლ. კაიშაური. მთიულურის დარგობლივი ლექსიკა, 1967). რადგანაც გუდამაყრულსა და მთიულურში უა ჩვეუი საზოგადოდ ო-ს გვაძლევს (ცხორი, თოლი, ჯორი. ე. ი. ჭვარი, და სხვ.). ამიტომ მთიულურ-გუდამაყრული **მემცხორე** უთუოდ **მემცხვარე** ფორმისაგან მოდრს.

ქართლშიც არს დადასტურებული **მემცხვარე** ფორმა: შ. ძიიგურისა. ნ. კეცხოველისა და პ. ხუბუტიას „ქართლური ლექსიკონის“ რამდენიმე თაბახი დაიბეჭდა, მაგრამ წიგნი არ გამოსულა. შიგ შეტანილი ყოფილა **მემცხვარე**.

ქეთევან ძონენიძის „ზემოიმერულ ლექსიკონში“ (1974) იკითხება: „**მემცხვარე** — შეცხვარე. ბევრი იარა თუ ცოტა, მიადგა ერთ მემცხვარეს (ღარისხევი); გამოუდენა მემცხვარიდან 100 სული თხა-მცხვარი“ (ხიდარი)?

აქ რომ **მცხვარი** იკითხება, ამნაირი ფორმა ზემოთ ენახეთ, კახურში. ამგვარივე ფორმა გაუგონია ს. მაკალათიას თუშურშიც: „შემოტრიალდნენ ვაცები, სულ შეაგუბენ მცხვარია“ (ს. მაკალათია, თუშური ლექსები. 1937, გვ. 11. იმონუმბს თ. უთურგაიძე, თუშური კილო, 1960, გვ. 70). არ ჩანს, რომ აქ მოყვანილი ზმნის ფორმები თუშური იყოს, მაგრამ შეიძლება კი, რომ „მცხვარი“ მართლაც გაეგონოს ს. მაკალათიას.

ამ მოკლე მიმოხილვიდან ჩანს, რომ ძველ ქართულში ცხვრის სახელად დადასტურებულია როგორც **ცხოვარი**, ისე **მსხოვარი**, რომელთაგან **ცხოვარი** ჩვეულებრივი სალიტერატურო სიტყვაა. ოთხთავის ენაში **ცხოვარი** 40-ზე შეტად გვხვდება ორივე რიცხვისა და სხვადასხვა ბრუნვის ფორმით, **მსხოვარი** კი — არც ერთხელ. **მსხოვარი** დადასტურებულია მხოლოდ ერთხელ იონანე ოქროპირის სანათლისღებო სიტყვაში, რომელიც მრავალთავებისაგან არის ცნობილი. იგია, როგორც იტყვიან, ჰაპაქს ლეგომენონ. მიუხედავად ამისა, უეჭველია, რომ ძველად **მსხოვარი** ჩვეულებრივი სიტყვა უნდა ყოფილიყო ზოგიერთ კილოში, ეს იქედან ჩანს. რომ მისი შესატყვისია კოლხური **შშხური**, რომელსაც თავკიდური მანი ჩამოკვეცილი აქვს მეგრულში (**შხური**), ხოლო შინი ჩინად არის ქვეული ჭანურში (**მჩხური**). ესენი კი (მ. **შხური**, პ. **მჩხური**) დღესაც ჩვეულებრივი სიტყვებია. ეს ერთი. მეორე: რომ **მსხოვარი** უთუოდ გავრცელებული სიტყვა იყო სხვადასხვა კილოში, ეს იქედან ჩანს, რომ მისგან მოდის **მემცხვარე** (ან **მემცხორე**), რომელიც საკმაოდ გავრცელებულია დღეს კილოებში, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქარ-

⁷ ღარისხევი და ხიდარი სოფლებია ზემო იმერეთში, სადაც ავტორს ეს ფრაზები ჩაუწერია.

თველოში. მისი მეორე მ ჩანართი კი არ არის, არამედ ფუძის კუთვნილებაა მსხოვარ სიტყვისა. ჩანართია უთუოდ შინაგანი მ ფშაურ მემშროხე-ში, რომელშიც მ განვითარებულია უთუოდ მემცხვარე სიტყვის გავლენით.

მოსალოდნელი იყო, რომ მსხოვარ||მსხუარ ფუძისაგან ნაწარმოები იქნებოდა მემსხუარე, მაგრამ ცხუარ-ის გავლენით იგი მემცხვარე-დ (მემცხვარე-დ) ქცეულა.

რაც შეეხება მცხვარ ფორმას, რომელიც ზემოთ დავიმოწმეთ ზემო იმერულიდან, კახურიდან და თუშურიდან, ამჟამად ჭირს იმის მტკიცება. მსხოვარ ფორმისაგან მოდის იგი, თუ ნელად განვითარებულია მემცხვარ-ის გავლენით.

ჯერ ცოტა გამოცემული ძველისა და საშუალი ქართული ენის ძეგლები. აგრეთვე ცოცხალი დიალექტები ჯერ კიდევ არ არის სათანადოდ შესწავლილი. მომავალში, როცა მეტი სანდო მასალა მოგროვდება ამ უბნებზე, მსხოვარ სიტყვის ისტორია უფრო ნათლად დაჩნდება.

А. Г. ШАНИДЗЕ

ЛЕКСИКОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

msxovar-i («овца»), *metxvare* («овцевод»)

Словом, обозначающим «овцу», в древнегрузинском языке служит вообще *sxovar-i*, встречающееся в тексте Четвероголава в разных падежных формах обоих чисел (единственного и множественного) более, чем сорок раз. Между тем, в грузинской версии Слова Иоанна Златоуста на Крещение, известного из многоглавов, с тем же значением употреблено другое слово, данное в форме модального падежа ед. числа *msxogad* (в фрагменте ханметного многоглава), или *msxovgad* (в синайском многоглаве 864 года). И. Молитор, собравший и издавший в 1956 г. все ханметные тексты, известные до того времени (в том числе и изданное мною в 1927 г. Слово Иоанна Златоуста на Крещение), в форме *msxogad* правильно усмотрел значение «овцы», предположив (впрочем, неверно), что вместо него следовало бы читать *sxovgad*.

Из наличных форм *msxogad* и *msxovgad* я восстанавливаю начальную форму слова в именительном падеже в виде *msxovar-i*, имеющую точное соответствие в колхском, как это отметил Б. Гигинейшвили: *megr. žxug-i* (из *mžxug-i*) «овца» и лазское *mžxug-i* (из *lžxug-i*) с тем же значением.

С другой стороны, в живых диалектах современного грузинского языка (главным образом, в восточных) обычной формой слова, обозначающего «овцевода», является *metxvare*. Поскольку для образования слов, обозначающих профессию, в грузинском служит префикс *me-* вкпе с суффиксом *-e* (*me—e*), например, *me-pav-e* «лодочник» (*pav-i* «лодка»), *me-ḡar-e* «привратник», «вратарь» (*ḡar-i* «дверь»), *me-puḡar-e* «пчеловод» (*puḡar-i* «пчела») и т. п., то встает вопрос: откуда взялся согласный после префикса *me-*, раз слово образовано как будто от *sxvarg-i*, восходящего к древнегрузинскому *sxovar-i* «овца»? Исследователь пшавского диалекта Г. Цоцанидзе полагал, что этот *m* является простым наращением, тогда как на самом деле *me-mxvare* («овцевод») образовано правильно от *msxvarg-i*, восходящего к древнегрузинскому слову *ḡarax legotepon msxovar-i* («овца»), испытанному на себе влияние обычного *sxvarg-i*, созвучного с ним и имеющего одинаковое с ним лексическое значение.

მენიჩა ჯანშიაძე

პართული ლექსიკა თურქული ენის დიალექტებში

ანკარასა და სტამბოლში გამოცემულ თურქულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში¹ ფიქსირებულია დიდი რაოდენობა ქართული ლექსიკური ელემენტებისა, რომლებიც განიხილებიან როგორც თურქული დიალექტური ლექსიკა ეს ბუნებრივითაა, რადგან ისინი ამოყრებილია თურქი დიალექტოლოგების მიერ მოპოვებული თურქული მეტყველების ნიმუშებიდან.

ჩვენ მიერ თურქულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში დაქვნილი ქართული ლექსიკური მასალა, რომლის რაოდენობაც აღემატება 400 ერთეულს, განიყოფება ორ ჯგუფად: 1. სუბსტრატული ლექსიკა და 2. ნასესხობანი.

სუბსტრატულად მიგვაჩნია გათურქებულ ქართველთა მეტყველებაში შერჩენილი ქართული ლექსიკა; ნასესხობებს წარმოადგენენ წარმოშობითაც თურქი მოსახლეობის მეტყველებაში დამკვიდრებული ქართული სიტყვები — შედეგი მათი უშუალო ენობრივი კონტაქტისა ქართულ მოსახლეობასა და გათურქებულ ქართველებთან.

ქართული ლექსიკის ამგვარი გამიჯვნისას ვემყარებით ისტორიულ სტატუსსა და სიტყვათა ფონეტიკურ გარსს. ისტორიულ სტატუსში შემდგომს ვგულისხმობთ: ქართული ლექსეგები, რომლებიც ფუნქციონირებენ საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული პროვინციების (შავშეთი, კლარჯეთი, ტაო) და ყარსის ვილაიეთის ძველ ქართულ მიწა-წყალზე მცხოვრებ ამაჰმინდელი თურქი მოსახლეობის (გათურქებული ქართველების) მეტყველებაში, მიგვაჩნია ქართულ სუბსტრატულ ფენად. ჩვენს ვარაუდს ზოგ შემთხვევაში ამაგრებს ამ ლექსეგებში შემონახული ქართული ფონეტიკური გარსიც.

ეს ტერიტორია იმდენად ძველი ქართული მიწა-წყალია, რომ ტრადიციულად უკავშირდება ლეგენდარულ ქართლოსსა და მის შთამომავლობას. სახელოვანი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ბატონიშვილი ვახუშტი მოგვითხრობს: ქართლოსის შვილმა მცხეთოსმა „განუყო სამთა ძეთა თუსთა წილი თუსი და... ოძრახოს მისცა ტაშისკარს ზეითი და მტყურის დასავლეთი ვიდრე ზღუამდე, საზღვრამდე ქართლოსისა. რომელ არიან აწ სამცხე. გურია, ლიგანი, შავშეთი, არტანუჯი, ფანასკეტი, ოლთისი და ტაო“² და შემდგომ ამ რეგიონის მკვიდრთა შესახებ აღნიშნავს, რომ ისინი 1622 წლამდე სარწმუნოებრივ იყვნენ „სრულიად ქრისტიანენი ქართველთათანა და სამწყსონი ქართლის კათალიკოზისანი, ხოლო აწ მთავარნი და წარჩინებულნი არიან მოჰმადიანნი, და გლეხნი ქრისტიანენი, არამედ კლარჯეთს გლეხნიცა უმეტესნი მოჰმადიანნი: გარნა ვინანიცა არიან ქრისტიანენი, იგინიცა უმწყესელნი არიან... ენა საკუთრად აქუსთ იგივე ქართული. გარნა წარჩინებულნი ნადიმთა და კრებულთა შინა უბნობენ აწ თათრულსა და თუსთა სახლებთა ანუ ურთიერთის მეგობრობათა შინა იტყვან ქართულსავე. სამოსლით მოსილნი არიან წარჩინებულნი და მოჰმადიანნი ვითარცა ოსმალნი, და ქრისტიანენი ვითარცა ბერძენნი“³.

ამგვარი ენობრივი ვითარება სუფევდა ჩვენს საეკლევ რეგიონში ჯერ კიდევ XVIII ს-ის პირველ ნახევარში (ვახუშტი ბაგრატიონმა თავისი შრომა ხომ 1745 წელს დაასრულა). და საესებით მოსალოდნელია, რომ დღეისათვის ნაწილი უძველესი ქართული მიწა-წყლის ქართული მოსახლეობისა გათურქებულია და თურქულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებშიც ქართული ლექსიკურა სუბსტრატი მათი ნეტყველებიდან არის შესული.

სუბსტრატული ლექსიკის დიდი ნაწილი შავშეთ-ართვინ-არტანუჯსა და არტანუჯ მოდის.

ართვინი, რომელიც ბათუმიდან 50 კმ-ითაა დაშორებული. ფეოდალური საქართველოს ისტორიული პროვინციის კლარჯეთის ქალაქი იყო. იგი იველთაგანვე წარმოადგენდა კოლხეთის ბრინჯაოს მეტალურგიის მნიშვნელოვან კერას. ართვინი თავდაპირველად ქართველთა საკურაპალატოს ეკუთვნოდა, შემდეგ გაერთიანებული საქართველოს შემადგენლობაში შევიდა. ერთიანი ქართული სახელმწიფოს დაშლის შემდგომ ართვინი ითვლებოდა სამცხე-საათაბაგოს მნიშვნელოვან ქალაქად. XVI ს-ში მას თურქეთი დაეპატრონა, 1878 წლიდან ართვინი რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაშია. ხოლო 1918 წლიდან ისევ თურქეთის საზღვრებში მოექცა. იგი ამჟამად ართვინის ოლქის ადმინისტრაციული ცენტრია.

არტანუჯი — ციხე-ქალაქი ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. აქ ციხე ვახტანგ გორგასალს აუგია და დაუსვამს პირველი ერისთავი. VIII ს. პირველ ნახევარში ციხე არაბებს დაუხგრევიათ. IX ს-ში აშოტ I კურაპალატს ეს ციხე-სიმაგრე განუახლებია და თავის რეზიდენციად უქცევია. მასვე დაუარსებია ქალაქი და აუგია ეკლესია. არტანუჯი უკვე X ს-ში კლარჯეთის დედაქალაქი იყო. XIII ს-დან არტანუჯი სამცხის სამთავროსთან ერთად ათაბაგების გამგებლობაში შედის. 1553 წელს იგი თურქებმა დაიპყრეს და ამჟამად ართვინის ოლქის ქალაქსა და რაიონს წარმოადგენს.

შავშეთსაც, ამ ძველ ქართულ ისტორიულ მხარესაც, ისეთივე ბედი ეწია, როგორც წინახსენებულ ისტორიულ ქართულ მიწა-წყალს. ამჟამად შავშეთიც ქალაქი და რაიონია ართვინის ოლქში.

გრიგოლ ხანძთელის ცნობით შავშეთში მის დროს, ე. ი. VIII—IX სს., ყოფილა ტბეთის მონასტერი, რომელიც აშოტ კუხს (გ. 918 წ.) საეპისკოპოსო კათედრად უქცევია და, როგორც ბატონიშვილი ვახუშტი აღნიშნავს, „...ჯდა აქ ეპისკოპოზი მწყემსი ანაკერტს ზეითისა, სრულად შავშეთისა და არტანუჯისა“⁶. ტბეთის პირდაპირ მდინარის გაღმა ყოფილა თუხარისის ციხე, რომლის აშენებასაც ტრადიციით მცხეთოსის ძეს ოძრახოსს მიაწერენ. შავშეთში მოღვაწეობდნენ ჩვენი სახელოვანი მწიგნობარი წინაპრები. აშოტ კუხის შეკვეთით აქ სტეფანე მტბევარს დაუწერია მნიშვნელოვანი ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლი „მიქელგობრონის წამება“⁷.

არტაანი. XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსის ლეონტი მროველის თანახმად არტაანის ციხე-ქალაქი აუშენებია ლეგენდარული მცხეთოსის ძეს ჯავახოსს. ფარნაოზ I-ს (ძვ. წ. III ს.) იგი წუნდის საერისთავოში გაუერთიანებია, ხოლო ვახტანგ გორგასალს არტაანში საეპისკოპოსო დაუარსებია. თამარ მეფის დროს არტაანი სანაპირო საერისთავო ყოფილა. შემდგომში იგი სამცხის ათაბაგთა სამთავროში შედიოდა. მე-16 ს-ში დაიპყრეს თურქებმა და გაყვეს ორ ადმინისტრაციულ ნაწილად: 1. დიდი არტაანი (შედიოდა გურჯისტანის ვილაიეთში) და 2. პატარა არტაანი (შედიოდა ყარსის ვილაიეთში).

1878 წ. არტანის რუსეთს შეუერთდა. უცხოეთის სამხედრო ინტერვენციისა და სამოქალაქო ომის დროს ორჯერ (1918 და 1921) მიიტაცა თურქეთმა⁸. ამ დროიდან თურქეთის მფლობელობაშია. ქალაქი და რაიონია ყარსის ოლქში.

რაც შეეხება ყარს, იგი ხან საქართველოს საზღვრებში შედის და ხან კი საქართველოს ფარგლებს გარეთაა. საქართველოს სსრ ატლასის თანახმად ძველი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულს II ნახევარში კარის ტერიტორია იბერიაში შედის (ატლასი, 245).

კარი საქართველოს საზღვრებშია XIII (ატლასი 251—252) — XVI (ატლასი 253—54) საუკუნეებში, ხოლო XVIII ს-ში ყარსი თურქეთშია (ატლასი 257—258), XIX ს-ში ყარსის ოკრუგი რუსეთის იმპერიაშია (1878 წლიდან) და შედის თბილისის გუბერნიაში (ატლასი 261—262).

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით კარი VIII ს-ში ქართლის ერისმთავრის არჩილ სტეფანოზის ძის განმგებლობაშია (ვახ. გვ. 126), ხოლო XI ს-ში იყო ქართველი პოლიტიკური მოღვაწის გრიგოლ ბაკურიანის ძის განმგებლობაში. მან 1072—73 წ. კარი და მისი მიმდებარე მიდამო შეფე გიორგი II-ს გადასცა. „მაშინ მეფემან დაუტევნა კარს აზნაური შავშელნი და თვით წამოვიდა“ (ვახ. 154).

XVII ს-ის ცნობილი თურქი გეოგრაფი და ისტორიკოსი ქათიბ ჩელები „ყარსის ვილაფეთზე, სხვათა შორის, შენიშნაეს, რომ ის ქართული ვილაფეთია და მოპყავს რამდენიმე ცნობა ამ ვილაფეთის თურქთა მიერ დაპყრობის ისტორიიდან“⁹.

არტანის რაიონის, კოლას, კარის და სხვ. შესახებ ზაქარია ჭიჭინაძე წერს, რომ მთელი ამ კუთხის დაბა, სოფლები და ქალაქები ქართველი ხალხით იყო დასახლებული, რომ ამ მხარეს თურქები XVI ს-ში იპყრობენ და რომ „არტანელ ქართველთა გაათარება იწყება 1940 წლიდან და 1670 წლიდან სასტიკად ძლიერდება. 1680 წლიდან იწყება არტანის ქართველთა აშლილობა, ასევე ოლთისის, კარის და სხვათა“¹⁰.

როგორც აღვნიშნავდით, თურქული დიალექტების ქართულ ლექსიკაში ჩვენ განვასხვავებთ სუბსტრატულ ფენასა და ნასესხობებს. ამჟერად ვეხებით მხოლოდ ერთ ნაწილს სუბსტრატული ლექსიკისა და მას განვიხილავთ იმ თანამიმდევრობით, როგორითაც წარმოდგენილია თურქულ დიალექტოლოგიურ ლექსიკონებში.

a ç r i l აკრილი რძე (არტანუჯ-ართვინი) (DS, I). ქართული ლექსემის „აკრილი“ ერთ-ერთი მნიშვნელობაა „ამყავების გამო წამხდარი, — აკვეთილი (რძე, საკმელი)“ (ქეგლ, I). სწორედ „აკრილი რძის“ მნიშვნელობით შერჩენილა a ç r i l არტანუჯ-ართვინის თურქულ მეტყველებაში. ქართ. ჭ აბრუპტოვი ინლაუტში აქ ჰომორვანულ და ჰომოგენურ ჭ ყრუ-ხშულშია გადასული. მოკვეცილია ნომინატივის აფიქსი.

გ. კლიმოვი ჭ რ-ფუძეს განიხილავს საერთო ქართველურ დონეზე და აღნიშნავს, რომ ალ. ცაგარელი და ნ. მარი აიგივებენ ამ ფუძის ქართულ და ზანურ მასალას (КЛИМ., 256).

a ხ ი ტყეში, ბუჩქნარში გატეხილი ყანა (არტანუჯი, შავშეთი, ართვინი) (DS, I). თითქმის იდენტური მნიშვნელობით არის წარმოდგენილი „ახო“ ქართული ენის ლექსიკონებში, რომლებშიც იგი მიჩნეულია ქართულ ლექ-

სემად: 'საყანური გაკაფული' (საბა), 'სახნაყად გაკაფული ჭალაა' (ნ. ჩუბ., 146); დ. ჩუბინაშვილიც „ახო“-ს ქართულად მიიჩნევს და რუსულად თარგმნის როგორც *шор* (დ. ჩუბ.).

„ახო“ ქართულში მოხსენებული ყოფილა ეფრემ მცირეს წერაღში ბერძენ კვირიკესადმი (XI ს.)¹¹.

„ახოს“ სუბსტრატულობას შავშეთ-ართვინ-არტანუჯის თურქულ მეტყველებებაში გვიდასტურებს მისი ფონეტიკური გარსიც: თურქულ ენებში ღია ბაგისმიერი ხმოვანი ი პირველი მარცვლის შემდეგ უჩვეულოა და, როგორც წესი, ნასესხობებში ვიწრო ბაგისმიერ ა ხმოვანში გადადის, ახო-ს შემთხვევაში კი II მარცვალში შემორჩენილია ქართული ა ხმოვანია.

სიტყვა „ახო“ ახ ა ფორმით, ასევე, როგორც ლექსიკური სუბსტრატა, დასტურდება საინგილოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ აზერბაიჯანულ მეტყველებაში¹².

მეტად საყურადღებოა აგრეთვე აკაკი შანიძის ცნობა, რომელიც მას ს. ჭიქიასათვის მიუწოდებია, რომ ნუხის რაიონში არსებობს ტოპონიმი ახიები¹³.

arnat ართვინის სამი სოფლის თურქულ მეტყველებაში: კალოზე ხორბლის ერთ ადგილას მოსაგროვებელი იარალი, ბზის მოსახვეტი ხელსაწყო, ხოლო შავშეთის, არტანის, არტანუჯისა და ასევე ქ. ართვინის თურქ. მეტყველებაში აღნიშნავს ორთელიან, ფართოფიციანი ერთგვარ ურემს, რომელიც გამოიყენება ზვინის დადგმის დროს (DS, I).

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის თანახმად არნადი/არნაბი 'ბზისა და ხორბლის შესახვეტი ხის იარალი კალოზე', ხოლო „ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ — არნადი 'კალოს იარალი, ერთიმეორეზე აბიდებით მიმაგრებული ორი ფიცარი, შუაში ტარი უკეთდებოდა. იყენებდნენ ბზისა და ხეავის ერთ ადგილზე მოსახვეტად. დიდი ზომის არნადს ზოგჯერ ბორბლებს უკეთებდნენ'.

არნადი /არნაბი საქართველოში მეტად გავრცელებული იარალი და ტერმინია. იგი გვხვდება როგორც აღმოსავლეთ, ისე დასავლეთ საქართველოში: კახეთში, მთიულეთში, ხევსურეთში, ქსნის ხეობაში, ზემო იმერეთში, ლეჩხუმში, აჭარაში (ამ უკანასკნელში „არნაბი“ ფორმითაა).

საბა არნაბსა და არნადს განმარტავს, როგორც „ბზის გასახვეტელი“.

ნ. ჩუბინაშვილის თანახმად არნადი, არნაბი 'ტარიანი ფიცარი ბზისა და ხეავის სახვეტი კალოზედ'. დ. ჩუბინაშვილიც არნად/არნად სიტყვებს, ისევე როგორც ყველა სხვა ლექსიკოგრაფი, ქართულად მიიჩნევს და უწერს განმარტებას *градли, орудие деревяннсе для сгребления сена* (დ. ჩუბ.).

ქართული „არნადი“ arnat ან სხვა შესაბამისი ალოფორმით თურქულ სალიტერატურო ენებსა და დიალექტებში არ იხსენიება. ვფიქრობთ, ეს სიტყვა ზემოაღნიშნულ არეალში, რომელიც ისტორიულად ქართულ ტერიტორიას წარმოადგენდა, ქართულ სუბსტრატულ ფენას უნდა განეკუთვნებოდეს.

arona ქ. არტანისა და ქ. ფოცხოვში: 'ოქაქა, აჩაჩა'. aruna ფორმით ქ. არტანუჯსა და შავშეთში—გუთანი (DS, I).

ქველ-ში „არონასთვის“ მოყვანილია საბასეული განმარტება „ყვეარი ხარის სახენელი“. ნ. ჩუბინაშვილის განმარტებით „არონა“ — პატარა გუთანი. დ. ჩუბინაშვილი „არონას“ ლათინურ- aratrum-დან მიღებულად მიიჩნევს.

ივანე ჭავჭავაძემ ღამა ჩვეული გულმოდგინებით გამოიკვლია „არონა“ — როგორც იარაღი და ტერმინი. იგი „არონას“ ოქაქასა და აჩაჩას მომდევნო საფეხურად თვლის (ჭავჭავ. I, 183), მიაკუთვნებს ადრინდელ ხანას V ს-მდე და დაბადების ქართულ თარგმანში მის მოუხსენებლობას ხსნის იმით, რომ „იმ დროისათვის, როდესაც დაბადება ქართულად უთარგმნიათ, საქართველოში დიდი ხანია უკვე გაუმჭობრებული, რთული აგებულების სახენელი „ერქუანი“ იხმარებოდა. ამ გარემოებას ქართველ მთარგმნელოვან ამ ტერმინის ზოგადი მნიშვნელობით ხმარებაც ამტკიცებს... ცახდია, რომ საღმრთო წერილის ქართველ მთარგმნელებს უცხო ენითგან გადმოთარგმნის დროს ისეთი ტერმინების ხმარება, რომელთაც უკვე ზოგადი მნიშვნელობა დაკარგული ჰქონდათ და მხოლოდ განსაკუთრებულ პირობებში გამოსაყენებელ იარაღებად იყვნენ ქცეულნი, არ შეეძლოთ“ (ჭავჭავ. I, 201).

დიდი მეცნიერი ნათელყოფს, რომ ტერმინი „არონა“ ანუ „არუნა“ „ნასესხები უნდა იყოს ბერძნულითგან“ (ჭავჭავ. I, 217) და, რომ ჭავჭაველ სომხებს ქართულიდან აქვთ შეთვისებული (ჭავჭავ. I, 246). თურქ. arona/aruna-ს გავრცელების არე გვაფიქრებს, რომ ეს არაქართული, წარმოშობით ბერძნული, სიტყვა არტანის, არტანუჩისა და შავეშეთის თურქულ მეტყველებაში ქართულიდან არის შესული. ამ მხრივ ყურადსაღებია მეორე მარცვლის o ხმოვნიაინი ქართული ფორმის არსებობა ქ. არტანის თურქულ მეტყველებაში.

asdam/astam ‘აქანდაზი ცეცხლისათვის’ (ateş küreği), გავრცელებულია შავეშეთ-ართვინის თურქულ მეტყველებაში (DS, I).

სალიტერატურო ქართულში: ასტამი—რკინის პატარა ნიჩაბი ცომის ასაფხევი ან თონიდან პურის ამოსაღები (ქეგლ, I).

„ასტამი“ საბას განმარტებით—ცომის მოსაფხევი; ნიკო ჩუბინაშვილი: ასტამი—ტარიანი ფართო რკინა ცომის ასაფხევი, скотка (ნ. ჩუბ.); დ. ჩუბინაშვილი ასტამ-ს რუსულად თარგმნის როგორც скобель, скребок, скребной, подчищальная лопатка და ლათინურ ascia-ს უკავშირებს (დ. ჩუბ.).

„ასტამი/ პასტამი“ მნიშვნელობით: 1. ცომის ასაფხევი ან თონიდან პურის ამოსაღები პატარა ნიჩაბი და 2. ნაკვერჩხლის ასაღები აქანდაზი და დასტურებულია სვანურ ენაში¹⁴.

სიტყვა „ასტამი“ ფართოდაა გავრცელებული ქართული ენის დიალექტებში და უმრავლეს შემთხვევაში იხმარება ქეგლ-ში მოცემული განმარტებით. ასევეა ინგილოურ დიალექტშიც.

„ასტამი“ თონიდან პურის ამოსაღები რკინის ხელსაწყო, როგორც სუბსტრატული ლექსემა დასტურდება საინგილოს, კერძოდ კახბაშის აზერბაიჯანულშიც¹⁵.

„ასტამის“ შავშეთ-ართვინისეულ სემანტემას ესადაგება ამ სიტყვის მნიშვნელობა რამდენიმე ქართულ დიალექტში, მათ შორის პითულურში — კეცზე ცეცხლ-ნაცრის დასაყრელ რკინის ხოწი¹⁶, ფშაურში — დიდი ნიჩაფი რკინისა (კეცში) პურზე ნაცრის დასაყრელად¹⁷, რაჭულში — ბრტყელი, კუთხედი პირის მქონე რკინის იარაღი, რითაც ცხელ ნაცარს აყრიან კეცში გამოსაცხობად ჩასმულ მკადს ან პურს¹⁸, აჭარულში — მცირე ზომის ნიჩაბი ლითონისა, კიდევამოწვეული — ნაკვერჩხლის ასაღებად — აქანდაზი¹⁹. ასევე ნაკვერჩხლის ასაღები აქანდაზის მნიშვნელობა აქვს „ასტამი/პასტამს“ სვანურში.

შევშეთ--ართინის თურქულ მეტყველებაში დამკვიდრებულ „ასტამთან“ თავისი სემანტიკით აგრეთვე ახლოს დგას ძველი ქართული, „შუშანიკის წამებაში“ ფიქსირებული „ასტამი“, რომელსაც ილია აბულაძე შემდეგნაირად განმარტავს: ცეცხლის ასაღებ-დასაღები აქანდაზი²⁰. ეს კი კიდევ ერთი არგუმენტი „ასტამის“ სუბსტრატულობისა შევშეთ-ართინის თურქულ მეტყველებაში.

askil ასკილის ნაყოფი (ართინი, DS, I) ქართ. ასკილი 'ტყის ვარდი' (საბა).

„ასკილი“ იხსენიება ზაზა ფანასკერტელის კარაბადინში²¹ (XV ს). ეს ფაქტი ყურადსაღებია, რადგან ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი სამხრეთ საქართველოს, ტაოს მკვიდრი იყო.

„ასკილი“ (მცენარე) გვხვდება ბატონიშვილ ვახუშტისთან (ვახ. 635). ნ. ჩუბინაშვილი ასკილს ევლურ ვარდად განმარტავს, დ. ჩუბინაშვილი щиповник-ად თარგმნის.

არნ. ჩიქობავს თანახმად ფუძე ასკილ- საერთოა ქანურისა და ქართულსათვის (ჩიქობ., 132).

ქართულში აქვს ფორმა — ასკილი (ქდ., 634), ხოლო ფშაურს, ხევსურულს, მონღურს, მთწულურსა და თუშურში — ესკალაი (მაყ. 13).

ქართული „ასკილი“ აღნიშნავს როგორც ნაყოფს, ასევე თვით მცენარესაც (ქეგლ, 1), ხოლო ართინის თურქულ მეტყველებაში askil ფორმით მხოლოდ ნაყოფის სახელად დავიწყებულა.

„ასკილის“ ალოფორმა äzgil სპარსულში „ზღმარტლ“-ს ნიშნავს²², „ზღმარტლ“-ადვე განმარტავს äzgil-ს ვ. ვ. რადლოვი და მისი გავრცელების არეალს აღწერსა და აზერბაიჯანულს მიუთითებს²³. ლ. ბუდაგოვის მიხედვით კი äzgil 'название дерева, похожего на сливу', თურქულშიაო გავრცელებული²⁴.

თანამედროვე სალიტერატურო აზერბაიჯანულში ეწოდება ზღმარტლის ხესაც და ნაყოფსაც²⁵, ხოლო თანამედროვე სალიტერატურო თურქულში ezgil წეროდნენ ნაყოფიან ზღმარტლის სახეობას აღნიშნავს²⁶.

ქართული „ასკილი“ შეიძლება ეტიმოლოგიურად ლათინურ Scillia-ს ან სემიტურ ფორმას²⁷ უკავშირდებოდეს, მაგრამ ართინში ფიქსირებული askil-ის ფონეტიკური გარსი მის ქართულობაზე მიგვანიშნებს, რადგან ამ სიტყვის ქართული ალოფორმა საკუთრივ ქართულია, გამორჩეული ლათინური, სემიტური და თურქული ფორმებისაგან.

bitne გავრცელებული ყოფილა ართინში, განმარტებულია, როგორც ერთგვარი ბალახი (DS, II).

ეფიქრობთ, ეს არის ქართული „პიტნა“ (იხ. ქეგლ, 1, გვ. 234). საბა, ნიკო ჩუბინაშვილი და ყველა ქართველი ლექსიკოგრაფი მას ქართულად მიიჩნევს. იე. ჭავჭავიშვილის აზრით, „პიტნა“ ქართულია, იგი „უფრო ძველი ჩანს“, ვიდრე სპარსული کدو (ჭავჭ. II, 250). ილია აბულაძის თანახმად, „პიტნაკი“ დასტურდება ისეთ ძველ ბელნაწერებში, როგორცაა: შატბერდული „სახარება ლუკასი“ და „ექუსთა დღეთა“ (აბულ., 342). ასევე ქართულად მიიჩნევენ „პიტნას“ თ. გამყრელიძე და გ. მაჭავარიანი, როცა აღნიშნავენ, რომ ქართულმა პიტნამ მეგრულში პიტინა მიგვცა (სსაქე, 123).

თურქული bitne ფორმა ქართ. „პიტნას“ კანონზომიერი ფარდია, რადგან „პ“ აბრუპტივი, თურქულში, როგორც წესი, პომორგანულ და პომოგენურ

ხ-ში გადადის, ხოლო უკანაენისმიერი ხმოვანი ა პროგრესული ნაწილობრივი ასიმილაციის შედეგად (მაასიმილირებელია i) e ხმოვანშია გადასული.

ვ. აბავეი ოსურ bitna-ს ქართულიდან შესულად განიხილავს პ>ბ-ს ხსნის დისიმილაციური გამჟღავნებით და დასძენს, რომ Груз. p'it'na (из *pinta) примыкает, в свою очередь, к средиземноморским и европейским названиям мяты: гр. мяθη, лат. mentha, русск. мята (из *menta) (Аб. I, 263).

borbal/barbal წისქვილის ქვის ფრთები, რომელსაც წყალი ეცემა, წყლის ტურბინა (შავშეთ-ართვინი) (DS, II).

ქველ-ში „ბორბალ“-ს პირველ მნიშვნელობად უწერია — რკალისებურა საგანი, რომელიც ბრუნავს ლერძის გარშემო და ამოძრავებს გადასაზიდ სა-შუალებებს... მეოთხე მნიშვნელობა კი იგივეა, რაც — ბორბალ ქარი.

საბასთან მხოლოდ ორ მნიშვნელობას ვხვდებით: „წისქვილისა და მის-თანას საბრუნებელი, გინა სუამნის ბორბალი; ქარი ძლიერი და მბრუნავი ბორბლად ითქმის“. ამავე მნიშვნელობის შემცველია „ბორბალი“ ნიკო და და-ვით ჩუბინაშვილების ლექსიკონებში.

იველ ქართულში რეგისტრირებულია ამ სიტყვის მხოლოდ მეორე მნი-შვნელობა (იხ. აბულ., გვ. 33), თუმცა ძირითადი ჩანს მისი პირველი მნი-შვნელობა.

თ. გამყრელიძე და გ. მაჭავარიანი ბორბალ ფუძეს ქართულ რედუპლიცი-რებულ ძირად განიხილავენ (საქ. 314).

bunbul ართვინში ეწოდება პატარა ყურთბალიშს, ხოლო ჩანაკალესა და ბალიქესირში — ფუნჩულა, მსუქან ქალს ან ქალიშვილს (DS, II). პირველ შემ-თხვევაში სუბსტრატს წარმოადგენს, მეორე შემთხვევაში კი — ნასესხობას.

პირველი მნიშვნელობა მიღებულია ქართ. „ბუმბულისაგან“, რომლითაც წზადდება ყურთბალიში, ხოლო მნიშვნელობა 'ფუნჩულა', ვფიქრობთ, მოდის ყურთბალიშიდან, რომელიც რბილი და ფუნჩულაა.

„ბუმბული“ ყველა ქართულ ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც — ნაკრტენი ან გემა.

არნ. ჩიქობავას თანახმად ფუძე ბუმბულ- საერთოა ქანურ-მეგრულ-ქართული ენებისთვის: „ძირეულია ბუმბ- ; -ულ — დეტერმინანტი სუფიქსია. მნიშვნელობა არსებითად ერთია“ (ჩიქობ. 102).

გ. კლიმოვი აღნიშნავს, რომ **bunbul** შეიძლება მოდის ქართულ-ზანურ ენობრივ ეპოქიდან (Клим. 55).

čala მეტად გავრცელებული სიტყვა-ფორმაა თურქულ ენებში. ასე მაგ., უილურულში čala დაუმთავრებელი, დაუსრულებელი, არასრულად; სალიტერა-ტურო აზერბაიჯანულში შესულია სპარს. چال 'ორმო', ხოლო ნუხის დიალექტში čala 'ბრინჯის კვალი'. სალიტ. თურქულში čala I. ძველი, გაცვეთილი; 2. მო-მენტი, დროის მონაკვეთი.

დიდად არის გავრცელებული ასევე თურქულის დიალექტებში: ოზბიის, სტამბოლის, მაღათიის, მარაშის, კონიის, ანკარას, სპარტას და სხვ. მაკრამ არ-სად არ გააჩნია ქართულში არსებული მნიშვნელობა.

ჩადლოვის თანახმად čala უილურულში, ტელეუტურში, ალთაურში, ყუმანურში, ყირგიზულში, ყაზანურში, თობალურში, ჩალათაურში გავრცელე-ბულია მნიშვნელობით — 'არასრულად, არამთლიანად, დაუმთავრებელი, და-უსრულებელი', ხოლო შორულში — 'მამლის ბიბილო'; ბუდაგოვის მიხედვით

სჯ. 1. ჩალათურში 'ობობას ქსელში გაბმული ბუზის ფრთა'; 2. უზბეკურში 'შუგუზალი'.

ზემომოტანილ ლექსებთან სემანტიკა ძალიან შორს არის ქართულ „ჩალასგან“, რომელაც სალიტერატურო ქართულში: 1. სიმინდის, ღომის ბრინჯისა და მისთ. ღერო და ფოთლები, მეტწილად ხმელი. 2. ქაობარ ან წყლის ნაპირის მაღალი ბალახია მეტწილად ერთლებნიანთა კლასისა (ქეგლ).

თურქ. მეტყველებაში მნიშვნელობით 'თავთავის ღეროები, სიმინდის ღერო და ფოთლები, რომელსაც საქონელს აკმევენ გვხვდება ქ. არტანუჯში, ართვინის რ-ის რამდენიმე სოფელში, ქორომში, თოკათში, ყარსის, ერზინჯანის, რიზეს და ტრაპიზონის რაიონების თ.თო-თითო სოფელში. ვფიქრობთ, აღნიშნულ არეალში 'ჩალა' ქართული სუბსტრატული ფენიდან უნდა იყოს შესული. ქ. არტანუჯში, ართვინის ოლქის რამდენიმე სოფელში, არტანუჯში და ყარსში სუბსტრატს უნდა წარმოადგენდეს, ხოლო დანარჩენ რამდენიმე სოფელში ნასესხობაა.

რაც შეეხება ადრე ჩამოთვლილ თურქულ ენებსა და დიალექტებს, იქ მხოლოდ ბგერით დამთხვევასთან უნდა გექონდეს საქმე, ამას ადასტურებს ისიც, რომ საერთოდ Çala სიტყვა-ფორმა ძველ თურქულში XIII ს-ის ჩათვლით არ ჩანს.

რაც შეეხება ქართულ „ჩალას“, იგი 5-ჯერ იხსენიება „ვეფხისტყაოსანში“, ხოლო სულხან-საბას ლექსაკონში შედის კომპოზიტებშიც: ჩალამგელა, 'საქმელი კილი', ჩალამბარა (მცენ.), ჩალახეში 'ჩვილის საგებელი'. ეს უკანასკნელი იმავე მნიშვნელობით გავრცელებული ყოფილა ქიზიყურსა და მესხურში. კახურსა და მთიულურში „ჩალა“ იგივეა, რაც „ქაპარაში“ (ქეგლ). ინგილოურში „ჩალა“ 'ლეღ-კალამი, ისლი', იყენებენ სახლის სახურავად, აჭარულში გვხვდება კომპოზიტებში ჩალა-ვაშლი და ჩალის ღერი 'გაღანაქერი სიმინდის, მცენარის ღერო, რომელიც მიწაში რჩება' (ნეჟ.).

არნ. ჩიქობავას თანახმად ჩალა საერთოა ჯანურის, მეგრულისა და ქართლისათვის. ჯანურში ჩალ- ზმნის ფუძეცაა მნიშვნელობით — 'ჩალის მოჭრა'; ხოლო მეგრულში დარჩენილია ნა-ჩალი 'სიმინდის ყანა ჩალის მოჭრის შემდეგ'.

ქართულივე უნდა იყოს Çala მნიშვნელობით 'უგემური, უმარილო საქმელი', რომელიც მხოლოდ შავშეთსა და ართვინში დასტურდება (DS, III) შდრ. ქართული ფრაზეოლოგიური გამოთქმა „ჩალის გემო“.

შ ე მ ო კ ლ ე ბ ა ნ ი

აი.უ.ლ. — ი ლ ი ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1971.

ატლასი — საქართველოს სსრ ატლასი. თბილისი—მოსკოვი, 1964.

დ. ჩუბ. — დავით ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართულ-რუსულ-ფრანგული ლექსიკონი, ტფილისი, 1840.

ვახ. — ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გამოცემული ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, 1973.

მაყ. — ა. მაყაშვილი, ბოტანიკური ლექსიკონი, თბ., 1961.

ნეჟ. — შ. ნეჟარაძე, ქართული ენის აჭარული დიალექტი. ლექსიკონი, ბათუმი, 1971.

ნ. ჩუბ. — ნიკო ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961.

საბა — სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, თბ., 1949.

სსაქე — თ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, გ. მ ა ქ ა ვ ა რ ი ა ნ ი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965.

- ქღ. — ი. გიგინეიშვილი, ე. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, 1, თბ., 1961.
 ქეგლ—ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, პროფ. არნ. ჩიქობავას საერთო რედაქციით, I—VIII, თბ., 1959—1964.
 ჩიქობ. — არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, ტფილისი, 1938.
 ჯავხ I, ჯავხ. II — ივანე ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, 1930, წიგნი II, 1934.
 Қлим.— Г. А. Климов. Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964.
 DS—Türkiyede Halk ağzından Derleme Sözlüğü, I—VIII, Ankara, 1963—1975.

შ ე ნ ი შ ვ ე ნ ბ ა

1. Türkiye'de Halk ağzından Derleme Sözlüğü, I—VIII Ankara, 1963—1975; Türkiye-de Halk ağzından Söz derleme dergisi, I—III, İstanbul, 1939—1943; Hamit Z ü b e y r, Ishak R e g e t, Anadilden derlemeler, Ankara, 1932; A. C a f e r o ğ l u, Doğu illerimiz agızlarıdan toplanmalar—(Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları ağızları), İstanbul, 1942.
2. ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ე ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, IV. ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს შერ, თბილისი, 1973, გვ. 656—657.
3. იქვე, გვ. 660—661.
4. გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, ართვინი, ქსე, I, თბილისი, 1975, გვ. 563.
5. დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, არტანუჯი, ქსე, I, თბილისი, 1975, გვ. 587.
6. ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ე ა ხ უ შ ტ ი, დასახ. შრ., გვ. 679.
7. შ. ბ ა დ რ ი ძ ე, აშოტ კუხი, ქსე, I, თბილისი, 1975, გვ. 69.
8. დ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, არტანუჯი, ქსე, I, თბილისი, 1975, გვ. 586—587.
9. ს. ჭ ი ქ ი ა, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი, წიგნი III, გამოკვლევა, თბილისი, 1958, გვ. 499.
10. მუსულმან ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში აღწერილი ზაქ. ჭიჭინაძესა-ვან, ტფილისი, 1913, გვ. 227—228.
11. ივ. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, ტფილისი, 1930.
12. ე. ჭ ა ნ გ ი ძ ე, ქართული ლექსიკა აზერბაიჯანული ენის ჩრდილო-დასავლეთ კილო-კავებში, „მადნე“, ენისა და ლიტ. სერია, 1978, № 4, გვ. 126.
13. С. С. Д ж и к и я. О грузинско-азербейджанских языковых взаимоотношениях внастопяченостях инстратива შრომები, აღმოსავლურ ენათა სერია, II, თბილისი, 1957, გვ. 213.
14. სვანური პროზაული ტექსტები, ტ. III, ლენტეხური კილო, ტექსტები შეკრიბეს და რედაქცია გაუკეთეს ე. თოფურია და შ. ქალაღმა, თბილისი, 1967, გვ. 61.
15. ე. ჭ ა ნ გ ი ძ ე, დასახ. შრ., გვ. 130.
16. ლ. კ ა ი შ ა უ რ ი, მთიულეთის დარგობრივი ლექსიკონი, თბილისი, 1967, გვ. 183.
17. ექვ-ვშაველას მცირე ლექსიკონი, შეადგინა ალექსი ჭინჭარაულმა, თბილისი, 1969, გვ. 44.
18. ი. გ ი გ ი ნ ე ი შ ვ ი ლ ი, ე. თოფურია, ი. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბილისი, 1951, გვ. 581.
19. შ. ნ ი ე ა რ ა ძ ე, ქართული ენის აქარული დიალექტი, ლექსიკა, ბათუმი, 1971, გვ. 92.
20. ილია აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბილისი, 1973, გვ. 11.
21. ზაზა ფანასკერტელი-ოციშვილი, სამკურნალო წიგნი—კარაბადინი, თბილისი, 1959, გვ. 344.
22. Персидско-русский словарь, составил проф. Б. В. Миллер, М., 1953.
23. В. В. Радлов, Опыт словаря тюркских наречий, том I, часть I, СПб., 1893, გვ. 899.

24. Лазарь Б у д а г о в, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, том 1, Спб., 1869, გვ. 36.

25. Азербайджанско-русский словарь, составитель Х. А. Азизбеков, Баку, 1965.

26. *Nayat Būyūk Türk Sözlüğü*, İstanbul.

27. Th. Nöld e k e, *Lehnwörter in und aus dem Äthiopischen*, «Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft», Strassburg, 1934, გვ. 84.

В. Т. ДЖАНГИДЗЕ

ГРУЗИНСКАЯ ЛЕКСИКА В ДИАЛЕКТАХ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Грузинские лексические элементы, фиксированные в турецких диалектах, бытующих в регионе исторически грузинской территории (Шавшети, Артвини, Артануджи, Артаани, Карси), т. е. грузинская лексика, бытующая в речи отуреченных грузин, считается нами субстратной (так, например: *açıl* 'скисшее молоко', *arpat* деревянное орудие для сгребания сена', *asdam* 'скребло', *biñe* 'мята', *borbal* колесо, *bunbul* 'пух', *çala* солома).

Это мнение в некоторых случаях подтверждается и грузинской фонетической оболочкой, сохраненной в турецких наречиях исследуемого ареала (так, например., *axo* 'пахотная земля из-под леса или кустарника', *aropa* 'рало', *askil* 'шиповник').

Грузинские же заимствования в речи анатолийских турок являются результатом междиалектного контакта исследуемого ареала.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელო-
ბის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუ-
ტის თურქული ფილოლოგიის გან-
ყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ
მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა
ს. ჭიჭიამ

ნათელა კოთალია

ლაზური ვოკალიზმი

ლაზური ვოკალური სისტემა რთულია შედარებით ქართულთან და მეგრულთან¹. ლაზურ ვოკალიზმს შეადგენენ:

მარტივი ხმოვნები — ა, ე, ი, ო, უ;

პალატალიზებული ხმოვნები — აა, აე, აო, აუ;

ფარინგალიზებული ხმოვნები — 'ა, 'ე, 'ი, 'ო, 'უ;

ნახევარხმოვნები — ა, ჯ.

რაც შეეხება ასპირირებულ ხმოვნებს — პა-პე-პი-პო-პუ, რომელთაც პროფ. ს. ელენტი გამოყოფს და უწოდებს ფშვინვიერშემართვიან ხმოვნებს, ისინი მართლაც არსებობენ ლაზურის ცოცხალ მეტყველებაში, ოღონდაც ფონოლოგიური ღირებულება არ გააჩნიათ და დისტრიბუციულადაც ძალიან არიან შეზღუდულები. ასპირირებული ხმოვნები ახასიათებს არქაბულსა და ათინურ კილოკაებს (ნაწილობრივ ვიწურსაც) და ისიც ძირითადად ანლაუტის პოზიციაში.

ლაზურის მარტივი ხმოვნები არტიკულაციური თვალსაზრისით არ განსხვავდება ქართულისა და მეგრულის მარტივი ხმოვნებისაგან: ა დაბალი აწეულობის შუა რიგის ხმოვნია, ე, ი წინა რიგის ხმოვნებია: ე — საშუალო აწეულობის, ი — მაღალი აწეულობის; ო, უ უკანა რიგის ხმოვნებია: ო — საშუალო აწეულობის, უ — მაღალი აწეულობის.

ლაზურის მარტივ სრულ ხმოვანთა რეალიზაცია ხდება სიტყვის სამივე პოზიციაში. რაიმე განსაკუთრებულ დისტრიბუციულ შეზღუდვებს ისინი არ განიცდიან.

ა: არ <ართი (ხოფ. ვიწ. არქ.), ა (ათინ) „ერთი“; ნანა „დედა“, შდრ. მეგრ. ნანა, ნანაია, ქართ. ნენა, ნენე (დიალექტ).

ე: ექ (ხოფ), ჰექ (ვიწ. არქ.), ჰექო (ათინ) „იქ“, შდრ. ქართ. იქ, მეგრ. ექო || ექგ, თექი || თექგ, თექინე, ეთექი || ეთექგ; მეხვერი (ვიწ. არქ. ხოფ.) „ბევრი“; დაღე || მღაღე „მღაღე“.

ო: ორდო „ადრე“; თოლი „თელი“

ი: ირი „ყველა“, შდრ. მეგრ. ირიხოლო || ირიხოლო; თეიი || მთეიი < თეირი || მთეირი „თოვლი, შდრ. ქართ. თოვლი, მეგრ. თირი || თგრი. ი-თავკიდურ პოზიციაში უმეტესად დამახასიათებელია თურქული წარმოშობის სიტყვებისათვის; საკუთრივ ლაზურ ლექსიკაში ი-ს რეალიზაცია ანლაუტში შეზღუდულია.

უ: უშპა „ქიპი“

¹ ლაზური ვოკალიზმის შესახებ. იხ. Н. М а р р, Грамматика чанского (лазского)языка, С.-Петербург, 1910, გვ.1; არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ვ ა. ქანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 13-შმდ. ს. ე ლ ე ნ ტ ი, ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 16 შმდ.

ნახევარხმოვანი **ა**. ნახევარხმოვანი **ა** ლაზურში დამოუკიდებელი ფონე-
მა². ათინურ კილოკაეში მაგალითად აორისტის ფორმა შეიცავს მხოლოდ ერთ
ფონემას: **ა** (<პაი<პყვი) „გავა,კეთე“, შდრ. ხოფ. პი (<პყვი<პყვი). **ა**-ს გაიგი-
ვება არ შეიძლება იმ ბგერასთან, რომელიც **ე**. **წ**. აღმავალი დიფთონგის პირ-
ველ კომპონენტად არის მიჩნეული ლაზურში. აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ ლა-
ზურს არ გააჩნია აღმავალი დიფთონგები, ის რაც აღმავალ დიფთონგებად
(**აა**—**აე**—**აო**—**აუ**) იქნა ჩათვლილი, რთული პალატალიზებული ხმოვნებია.

პალატალიზებულ ხმოვნებში **ა** აღარა გვაქვს. მაგ., **აა** სიტყვაში გვარი
„საქმელი“ არის პალატალიზებული **ა** და არა **ა+ა**-ს მექანიკური ნაერთი. მარ-
თალია, პალატალიზებული **ა** უმეტეს შემთხვევაში მიღებულია **ა+ა** (<ია),
მაგრამ დღეს ეს არის თვისებრივად სრულიად ახალი ბგერა. ის დამოუკიდებე-
ლი ფონემაა და ისევე არ დაიშლება, როგორც არ დაიშლებიან აფრიკატები
ძ-ც-წ-ჭ-ჩ-ჭ, რომელთა შემადგენლობაში ისტორიულად ივარაუდება
ღ (>**ძ**), **თ** (>**ც**), **ტ** (>**წ**), **ღ** (>**ჭ**), **თშ** (>**ჩ**), **ტშ** (>**ჭ**). ნახევარხმოვანი **ა**
ლაზურში ძალიან არის გავრცელებული. ამას ისიც უწყობს ხელს, რომ **ა** დიფ-
თონგების (**აა**—**აე**—**აო**—**აუ**) მეორე კომპონენტია. **ა**-ს გაჩენის მიზეზები
ლაზურში ბევრია. **ა** წარმოადგენს მთელ რიგ ბგერათა და ბგერათკომპლექსთა
გარდაქმნების შედეგს:

- ა** < **ი**
- ა** < **ე**
- ა** < **რ**
- ა** < **ყ**
- ა** < **შ, ზ**
- ა** < **ჟ** (სპორადულად)
- ა** < აუსლაუტის პალატალიზაციისაგან, რასაც უშუალოდ მოსდევს აუსლაუტის დიფთონგობაცია.
- ა** < პარაზონიულ და სონანტურ კომპლექსთაგან (სპორადულად).

ისტორიულად **ა** მიღებულია **ე**-საგან³. მაგ., **ააა** (ათინ. ხოფ.), **პააა** (არქ.
ეიწ.) < აია „ეს“; **კაა** < **კაი** „კარგი“, **ხააარი** < **ხაიარი** (ათინ.) „ლოყა“. **ა** რო-
გორც დიფთონგის მეორე კომპონენტი მიღებულია უმეტესად **ე**-საგან. მაგ.,
გოიქთუ > **გუაქთუ** „გაბრუნდა“, **ქომოიწყუ** > **ქამუაწყუ** „გაიხადა“, **მოიზლუ** >
> **მუაზლუ** „მოსწია“, **გოიტუ** > **გუიტუ** „დადიოდა“ და სხვ.

სავარაუდოა, რომ ისტორიულად **ა** მიღებულია არა მარტო **ე**-ისაგან. არა-
მედ **ე**-საგანაც. ამის არა ერთი და ორი მაგალითი გვაქვს, მაგრამ ძირითადად ეს
გვხვდება ზმნის პრევერბიან ფორმებში, სადაც დღეს **ა** კი აღარ ფიქსირდება,
არამედ მის მიერ პალატალიზებული ხმოვანი.

ზმნის პრევერბიან ფორმებში **ი** ხშირად არის მიღებული **ე**-საგან და შემ-
დეგი გარდაქმნა მისი გვაძლევს **ა**-ს, რომელიც თავის მხრივ ახდენს მომდევნო
ხმოვნის პალატალიზაციას და ვლდებულობთ პალატალიზებულ რთულ ხმოვნებს.
მაგ.: **გეძიციनु** „დაცინვა“: **გეაძიციनु** > **გეაძიციनु** > **გეაძიციनु** „დასცინა“ (მან);
გეკნუ „ხელის მოკიდება, ჩავლება“: **გეაკნუ** > **გეაკნუ** > **გეაკნუ** „ხელი მოკიდა“
(მან); **გეხუნუ** „დაჭლომა“: **გეოხუნუ** > **გეოხუნუ** > **გეოხუნუ** „დასვა“ (მან ის).

ამ მაგალითებში **ა** უშუალოდ **ე**-საგან არა გვაქვს მიღებული, არამედ **ი**

² არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი გვ. 13—14. **ა**-ს სონანტურ ბუ-
ნებაზე მიუთითებს ს. ულენტი, ქანურ. მეგრულის ფონეტიკა, გვ. 65.
³ არნ. ჩიქობავა, იქვე, გვ. 13.

(<ე>-საგან, საგულისხმოა, რომ წარმოთქმაში დღესაც ფიქსირდება **ია-იო-იუ** ფორმები. თუმცა, აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ არ არის საველდებულო, რომ ყველა შემთხვევაში **ე > ი > ა**; ე-ს თავისთავად შეეძლო მოეცა **ა** და მოეხდინა მომდევნო ხმოვნის პალატალიზაცია. მაგალითად, ისეთ სიტყვებში, როგორცაა: გოლოუ (<გეოლუ) „ჩამოვარდა“, გოთუ (გეოთუ) „ახურავს, ფარავს“, აულუნ (<ელუნ) „ამოდის“ **ა** უშუალოდ მომდინარეობს ე-საგან. **ე > ი-ს** ფიქსირება მთქმელებში არ მოხერხდა.

ზემოთ მოყვანილი მაგალითები და ჩემ მიერ ერთი მორფემის ფარგლებში ორწევრა ვოკალური ჯგუფების სტრუქტურის შესწავლის შედეგები საშუალებას მაძლევს გამოვთქვა ვარაუდი, რომ ვოკალური ჯგუფები **ეა—ეო—ეუ** არაკანონიკურია ლაზურისათვის და ისინი სუპერინდებიან პალატალური ელემენტის შენარჩუნების გზით. ზემოთ მოყვანილ პრევერბიან ფორმებში **ა** აღარა გვაქვს: გვაქვს პალატალიზებული რთული ხმოვნები.

თუ **ა-ს**, რომელიც მიღებულია **ი, ე-საგან**, მოსდევს ხმოვანი ის ამ ხმოვანს გადააქცევს რთულ პალატალიზებულ ხმოვნად. თუ **ა** მოსდევს ხმოვანს ან აღმოჩნდება ორ ხმოვანს შორის, ის ინარჩუნებს დამოუკიდებლობას.

ა < რ: **ა ე < რ**ენ „არის“, იაი || ია || იი < ირი „ყველა, ყველაფერი“; ფეაი < ფერი „იერი-ნიირი“. შღრ. ქართ. აფერ, იფერი, რაფერი (დიალექტ.) და სხვ. მისთ; სეაი < სერი „ლაში“. ჭეაი || ნეაი < ჭერი || ნერი „ჭერი“, ჩიეაი < ჩირეაი „ძირი“. რ > ა გარდაქმნის კანონი ლაზურში თურქულიდან ნასესხებ ლექსიკაზე ვრცელდება, მაგ., დუვაი < დუვარი (თურქ. duvar „კედელი“).

ა < ე: ე-ს გარდაქმნა **ა-ღ** ძირითადად ათინური კოლოკაციისთვისაა დამახასიათებელი, თუმცა არც ვიწურ-არქაბულისთვისაა ე—**ა-ს** მონაცვლეობა უცხო მაგალითები: ოაზუ (ათინ.) < ოყაზუ „თლა“ შღრ. ოყაზუ (ხოფ.) ოხ'აზუ (ვიწ. არქ.); ოაორუ (ათინ.) < ოყოორუ „კეახი, გოგრა“, შღრ. ყოყორუ (ხოფ.), ორუ (არქ.); აონა (ათინ.) < ყონა „ყანა“, შღრ. ყონა (ხოფ.).

'ონა (არქ.), ქონა (ვიწ.); ოაონუ (ათინ.) < ოყონუ „წყაყანა“, შღრ. ოყონუ (ხოფ.), 'ონუ (არქ.); დიაო (ათინ.) < დყო „ოდაყვი“, შღრ. დყო (ხოფ.); დიჭო (ვიწ.) დი'ო (არქ.); ოაინდრუ (ათინ.) < ოყინდრუ (ხოფ.), „ყიდვა“; მეაფერი (ათინ. ვიწ.) || მეაფერი, მეუაფერი (ხოფ.) „მეწონი“.

ა < ე: ლაზურში ხშირია, ე-ს გარდაქმნა **ა-ღ** ზმნის მეყა, მეშა პრევერბიან ფორმებში. მაგ., მეამოჩუ < მე-ყოჩუ „დამწყველა“; მეაღაფა (არქ.) < მეეღაფა (ხოფ.). მეადეარ-დნა, მეატკომილუ (არქ.) < მეეატკომილუ (ხოფ.), „გადავლება“. მეახუნუ (არქ.) < მეეახუნუ, (ხოფ.). „ჩამოვლომა“. მეაყიდუ (არქ.), < მეეაყიდუ (ხოფ.) „გადავივლება“. მეაყილმუ (არქ.), < მეეაყილმუ (ხოფ.), „მოვივლება“ (ცეხლის.).

ა < ე უფრო არქაბული კოლოკაციისთვის არის დამახასიათებელი. ლაზურში დასტურდება ეურ||აურ „ორი“ პარალელური ფორმებიც⁴, ეაახუნუ < ეშა-ხუნუ „შემოვლომა“, ქეაოლუ < ქეშოლუ „ჩადო, ჩარგო“ (თავი) და სხვ.

ლაზურის ძლიერი მიდრეკილება იოტიზაციისაკენ თუმცა არაკანონზომიერად, მაგრამ სპორადულად მაინც იწვევს სხვა ბგერათა გარდაქმნასაც **ა-ღ**, მაგ., ჭ > ა: ჭოხო > აოხო „სახელი“.

ლაზურის მიდრეკილება პალატალიზაციისაკენ განსაკუთრებით იჩენს თავს აუსლაუტის პოზიციაში. აქ არა მარტო ცალკეული ბგერები, არამედ ორი და სამი წევრისგან შემდგარი ბგერათკომპლექსებიც იოტიზირდებიან, რის შედეგადაც აუსლაუტში წარმოიქმნება დიფთონგები. აუსლაუტის იოტიზაციის ეს ტენდენცია განსაკუთრებით იჩენს თავს ათინურ კოლოკაეში, მაგ.: ჰთუღ < მთუ-

⁴ იხ. არნ. ჩ ი ქ ბ ა ე ა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 28.

გი „თავი“, უკამ (ათინ.) <უკაჩხე „მერე“: ჩხუ >გ; ჰუმ (ათინ.) <ჰაწი „ახლა“, შდრ. ქართ. აწი (დიალექტი); ართემ (არქ.) <ართელი „ერთი ცალი“.

ათინურში ზშირია ხ-ს იოტიზაცია აუსლაუტის პოზიციამი. ზოგჯერ იოტიზირდება არა მარტო ხ, არამედ მის უშუალო მეზობლობაში მყოფი ბგერებიც, მაგ., დოწოფხეა||დოწიფხუჲ <დოწოფხეს „ააშენეს, ააგეს“; იბგამ <იბგარს „ტირის“; იქუჲ <იქომს „აკეთებს“; იტუჲ <იტურს „ამბობს“; უკაჲ <უკაჲს „ჩახტა“; დინჯირჲ <დინჯირეს „დაიძინეს“; გური მოგალაჲ <გური მოგალას „გული მოგივიდეს“; ჰოფუჲ <ჰოფუმს „იქერს, იღებს, ყიდულობს“.

ნახევარხმოვანი ჭ ლაბიო-ველარული ბგერაა. მისი სტატუსის დადგენა გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. ისტორიულად ჭ მიღებულია ვ-საგან. ჭ ზშირად მონაცვლეობს უ-სთან სახელისა და ზმნის ფორმათა ცვლის დროს.

მაგალითები:

თუმს (ვიწ. არქ. ათინ.), მთუფს (ხოფ.) „თოვს“; მომაგ. თჷასერე, მთჷასუნონ: ოსქუ „კვერცხის დადება“; ჰოგესქჷამ <ჰოგესქჷამს (ვიწ. არქ.) „კვერცხს დადება“; მომაგ. ჰოგესქჷარე, ჰოგესქჷასუნონ||გესქჷასუნონ, ჰოგესქჷასენ||გესქჷასენ; ოთქულოტუ „ლაპარაკი, თქმა“, ბთქუფ „ვამბობ“, აორ. ბთქი; მომაგ. ბთქჷამინონ; ყუა (ხოფ.) კუა||კუა (ვიწ. არქ. ათინ.) „შუბლი“; ლუა „ლოყა“, აქედან მრ. რ. ლჷაღუფე (ვიწ. არქ.); ლჷაფე (ხოფ.); ლჷანერი <გვანერი „მსუქანი“; გჷერდი <გვერდი „ნახევარი“; მტჷერი <მტვერი (ხოფ.) „ნაცარი“; მსქჷერი <მსქვეერი“ „ირემი“; ქჷა <ქუა „ქვა“. ჩვენ მიერ არაერთგზის შემოწმებული ეს სიტყვა ლაზურ წარმოთქმაში ადასტურებს „ქჷა“ ფორმას და არა ქუა-ს. ეს უკანასკნელი მხოლოდ მეგრულისათვის არის დამახასიათებელი. შქჷითი „შვიდი“, ჩქჷა <ჩქვა „სხვ.“, თქჷანი <თქვანი „თქვენი“.

ჭ-ს რეალიზაციას ლაზურში დისტრიბუციული შეზღუდვები ახლავს, მაგრამ აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ ფონემის დისტრიბუციული შეზღუდვები არ არის მისი არსის განმსაზღვრელი. ნებისმიერი ფონემა ავლენს სხვა ფონემებთან შეთავსება-შეუთავსებლობის ტენდენციებს. არც ერთ ფონემას არ გააჩნია მაქსიმალური შეთავსების უნარი; ამდენად ყველა ფონემა მეტ-ნაკლებად შეზღუდულია დისტრიბუციულად.

ძნელია ჭ-ს ჩათვლა ვ-ს ვარიანტად, ვინაიდან ისინი ერთნაირ პოზიციამი გვხვდებიან, მაგ. შქჷითი (ათინ. ვიწ.) „შვიდი“ და „ვიითი“ „ათი“, გჷერდი „ნახევარი“, და გვერდანი (ვიწ.).

ზშირად ისმის ხოლმე ბგერის მიმართ ასეთი კითხვა — ფონემა ის თუ არა? გააჩნია მას ენისათვის ფონოლოგიური ღირებულება თუ არა? და ამის დასამტკიცებლად ან უარსაყოფად რატომღაც აუცილებლობად ითვლება, მოინახოს მინიმალური წყვილები, სადაც მოცემულ ბგერას დაუპირისპირდება სხვა ბგერა და მივიღებთ განსხვავებულ სემანტიკურ ერთეულებს ან გრამატიკულ ფორმებს.

რამდენად არის სწორი საკითხისადმი ასეთი მიდგომა?! განა ენის არსს, მის სტრუქტურას, იმ ნიშანდობლივს, რითაც ერთი ენა განსხვავდება სხვა ენებისაგან (ან ერთი დიალექტი სხვა დიალექტებისაგან) მხოლოდ ასეთი კორელატების არსებობა განსაზღვრავს?! ენის საწარმოთქმო ჩვევებს, არტიკულაციურ

თავისებურებებს, ინტონაციას, ენის მელოდიკურ სტრუქტურას, რომელსაც ძირითადად ამ ენის ბგერათა ფიზიკურ-აკუსტიკური თვისებები და მახვილი განაპირობებს, არა აქვს ამ ენისათვის ფონოლოგიური ღირებულება?! ლაზურში უბგერის არსებობის, მისი ენობრივი ღირებულების დასადგენად აუცილებელია ის დაუპირისპირდეს ვ, უ-ს და განსხვავებული მნიშვნელობანი მოგვეცეს?! ცოტა შემთხვევები, როდესაც ფონემები (ბ-ფ-პ-მ-დ-თ-ტ-ძ-ც-წ-ჩ-ჩ-ჭ-გ-ქ-კ და სხვ.). ერთმანეთს უპირისპირდება და სიტყვები კი იგივე რჩება როგორც სემანტიკური, ასევე გრამატიკული კატეგორიის თვალსაზრისით?! შეიძლება ყველგან, სადაც ვ-უ გვაქვს, შევეცვალოთ უ-თი?! ან არადა სწორი იქნება თუ ლაზურში ქუა-ს ნაცვლად ვიტყვით ქუა, ქუა — მეგრულია, ლაზურში კი ქუა უნდა ვთქვათ. შეიძლება იმერული დიალექტისათვის დამახასიათებელი „ჭარესი“, „ჭარი“ შევეცვალოთ ფორმებით „უარესი“, „უარი“. არ დაირღვევა იმერული დიალექტისათვის ნიშანდობლივი, მისთვის არსებითი ფონეტიკური სახე, რითაც ის განსხვავდება ქართული ენის სხვა დიალექტებისაგან? შეიძლება იმერული დიალექტს მოვაცილოთ უ, ე-ურობა, ი-ურობა წარმოთქმაში? ჭარესში უ-ს ნაცვლად უ რომ წარმოვთქვათ და „წვევიდა“-ს ნაცვლად „წვივიდა“, იმერელი გაიგებს, მაგრამ იმერული კილო აღარ გვექნება.

ამიტომ არ შეიძლება ირელევანტურად, არაფუნქციონალურად, ენისათვის არაღირებულად გამოვაცხადოთ ყველაფერი ის, რაც ერთი შეხედვით დაპირისპირების ნიშნად არ გამოდგება. მინიმალური წყვილების არსებობა-აარსებობა არ წყვეტს ბგერის ენობრივი ღირებულების საკითხს.

ყოველთვის რელევანტურია მახვილი რუსულში იმ გაგებით, რასაც ახლა ხშირად სდებენ ხოლმე ამ სიტყვაში? რასაკვირველია, არა. მაგრამ შეიძლება რუსულში იქ არ დავსვათ მახვილი, სადაც საჭიროა. ეს საჭიროება ენის შინაგანი სტრუქტურით, მისი ბუნებით არის ნაკარანახევი და მისი რელევანტურობის ნიშანი უკვე ის არის, რომ რუსული ენა უამისოდ არ არის რუსული, ვინაიდან მასში დარღვეულია ამ ენისათვის დამახასიათებელი რითმიკულ-მელოდიკური სტრუქტურა. რუსულად უნდა წარმოვთქვათ дѣвочка, мальчик, комната და არა—дѣвочка, мальчик, комнѣта, თუმცა მოცემულ შემთხვევებში მახვილის გადასმა არაფერს ცვლის სიტყვაში.

ბგერის ფუნქცია აბსტრაქტია როდია. ბგერის ფორმა (ფიზიკურ-აკუსტიკური ნიშნები) და ფუნქცია მთლიანობაა. განა შეიძლება გარკვეული ფუნქციის მქონე ბგერა ნებისმიერ ფიზიკურ-აკუსტიკურ ფორმაში მოვთავსოთ? ენის ჩამოყალიბების პროცესში გარკვეული ფიზიკურ-აკუსტიკური ნიშან-თვისების მქონე ბგერა იძენს ფუნქციას და ყალიბდება, როგორც ერთეული-ფონემა, რომელიც წარმოადგენს სწორედ ამ ფიზიკურ-აკუსტიკურ და ფუნქციონალურ ნიშანთა ერთობლიობას. სწორედ გარკვეული ფიზიკურ-აკუსტიკური თვისებების მქონე ბგერა ამყარებს მიმართებებს სხვა ბგერებთან და იქმნება ენის ბგერობრივ ელემენტთა, ფონემათა სისტემა, სადაც ყოველი ელემენტი ემორჩილება მათ მიერვე გამომუშავებული ფონემათა დისტრიბუციის გარკვეულ წესებს. ეს ელემენტები ამჟღავნებენ სწორედ შეთავსება-შეთავსებლობის ტენდენციებს სისტემის სხვა ელემენტებთან. ამ შეთავსება-შეთავსებლობის ნიადაგზე ხდება ენაში ბგერითი გარდაქმნები — ბგერათცვლილებები. ყველაფერი ეს ერთად ქმნის მოცემული ენის სტრუქტურას და ამ სტრუქტურის შემქმნელ ელემენტთა ურთიერთმიმართებებისა და ურთიერთდაკავშირების გარკვეულ მოდელს, დამახასიათებელს მხოლოდ ამ ენისათვის.

მოცემული ენის ბგერათა წარმოთქმისათვის არსებითი ფიზიკურ-აკუსტიკური თვისებების, ამ თვისებათა ნიუანსების უგულვებელყოფა და მათი ირელევანტურად გამოცხადება შეარყევდა თვით ამ ენის, როგორც გარკვეული სტრუქტურული მთლიანობის შემცველი მოდელის, როგორც გარეგან სახეს, ასე მის ელემენტთა შორის არსებულ მიმართებათა ხასიათს.

ყველა ენას აქვს გარკვეულ ფონეტიკურ თვისებებთან, რომლებიც მხოლოდ მოცემული ენისათვის არიან დამახასიათებელი, რომელთა ერთობლიობა, სხვა ნიშნებთან ერთად, ქმნის ამ ენის მოდელს და განაპირობებს მის თავისთავადობას და რომელიმე ნიშნის ამოგდება ნიშნავს ენის როგორც მთლიანობის დარღვევას.

პალატალიზებული ხმოვნები ლაზურში. პალატალიზებული ხმოვნები ლაზურში მეორეული წარმოშობისანი არიან. ესენია **აა, აე, აო, აუ.**

ზოგჯერ პალატალიზებული ბგერის ფიზიკურ-აკუსტიკური თვისებები დავას იწვევენ სპეციალისტთა შორის. ზოგს პალატალიზებული ბგერა წარმოუდგენია, როგორც მექანიკური ნაერთი ბგერის თავდაპირველი არტიკულაციისა და ენის შუატანის მოქმედებისა პალატუმის ცენტრის მიმართ.

პალატალიზებული ბგერა თვისობრივად სრულიად ახალი ბგერაა, რომლის არტიკულაცია არ დაიყვანება მოცემული ბგერის თავდაპირველი არტიკულაციისა და პალატალური არტიკულაციის მექანიკურ ჯამზე. პალატალიზაცია, როგორც მეორეული არტიკულაცია, ცვლის მოცემული ბგერის პირველად ფიზიკურ-აკუსტიკურ ნიშნებსაც. ყველა პალატალიზებული ბგერის არტიკულაცია მეტ-ნაკლებად მიისწრაფვის პალატუმის ცენტრისაკენ. შესაბამისად იცვლება მოცემული ბგერის თავდაპირველი საწარმოთქმო ადგილიც. ავიღოთ, მაგალითად რუსული ენის პალატალიზებული თანხმოვნები. თუ ჩვეულებრივი არა-პალატალიზებული ლ-ს წარმოთქმის დროს წინა ენა ხშვას ახდენს, კბილებთან პალატალიზებული ლ'-ს წარმოთქმის დროს წინა ენის ხშვა მოიცავს მთელ ნუნას. მოცემულ შემთხვევაში ბგერის წარმოთქმის ადგილი საკმაოდ არის დაცილებული მის თავდაპირველ არტიკულაციურ ცენტრს. **ლ—ლ'** ერთმანეთისაგან განსხვავდება როგორც ფიზიკურ-აკუსტიკურად, ასევე ფუნქციონალურად. ეგვე შეიძლება ითქვას ლაზური პალატალიზებული ხმოვნების შესახებ. არავითარ შემთხვევაში არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ლაზურის პალატალიზებული ხმოვნები წარმოადგენენ **ა+მარტივი ხმოვნის მექანიკურ ნაერთს**, ისტორიულად ეს ხმოვნები მიღებულია **ა-ს** უშუალო მეზობლობით **ა—ე—ო—უ** ხმოვნებთან. დროთა განმავლობაში პოზიციური პალატალიზაცია იქცა ფონოლოგიური ღირებულების ფაქტად. დღეს ლაზური პალატალიზებული ხმოვნების დაშლა **ე. წ.** შემადგენელ ნაწილებად ისევე არ შეიძლება, როგორც არ დაიშლება აფრიკატები, რუსული რთული ხმოვნები (**ჟ—ე—წ—იო**), გერმანულში არსებული უმლაუტიანი ხმოვნები და ნაზალური ხმოვნები ფრანგულში. პალატალიზებული ხმოვანი ლაზურში ერთი ბგერაა, რასაკვირველია რთული, მაგრამ ერთი, როგორც ფიზიკურ-აკუსტიკურად, ასევე ფუნქციონალურად.

პალატალიზებული **აა—აე—აო—აუ** რთული ხმოვნებია, რომელთა არტიკულაციური ცენტრი თავს იყრის მაგარი სასის შუა ნაწილში — პალატუმის ცენტრში. ყველა პალატალიზებული ხმოვანი მალალი აწეულობისაა*.

* პალატალიზებულ ხმოვნებს ლაზურში პირველად აკად. ნ. მარმა მიაქცია ყურადღება ნ. მარს მოჰყავს სიტყვა ჰერკვან (ჰეროგვა) „ოხრაზუში“, Грамм. зап. яз. გვ. 10. ვიშურისათვის

აა: აანო (ხოფ. ვიწ. არქ.). „გვიან“, აა „ან“, „დუნაა“ „ქვეყანა“, მკაფუ „ტურა“. აა მაღალი აწეულობის რბილი პალატალიზებული ხმოვანია. მისი წარმოთქმის დროს ენის შუა ნაწილი უახლოვდება პალატუმის ცენტრს. აკუსტიკურად ის ძალზე რბილია და ჰგავს რუსულ ა-ს. აა ფიზიკურ-აკუსტიკურად სრულიად განსხვავდება ჩვეულებრივი ა-საგან, რომელიც ლახურში ისეთივე დაბალი აწეულობის შუა რიგის ღია, ნეიტრალური ხმოვანია, როგორც ქართული ა.

აე: აენჟუ (ხოფ.) „აწევა“, აენ „არის“, აესელუ (ხოფ.) „ადგომა“. აეტალუ (ხოფ.) „ახტომა“. აეფინუ (ხოფ.) „ადუღება“. აელუ (ხოფ.) „ასვლა“. აე მაღალი აწეულობის იოტიზებული ხმოვანია; ჩვეულებრივი ე-საგან იმით განსხვავდება, რომ ჭერ ერთი უფრო მაღალი აწეულობისაა, ლახური ე კი ისევე როგორც ქართული ე წინა რიგის საშუალო აწეულობის ხმოვანია, მეორეც — აე შუა რიგის ხმოვანია, პალატუმის ცენტრისმიერი. მის წარმოთქმაში აქტიურ მონაწილეობას იღებს შუა ენა, რაც გამოირიცხულია ჩვეულებრივი ე-ს წარმოთქმის დროს. ლახური პალატალიზებული აე აკუსტიკურად რუსულ ა-ს მოგვაგონებს.

აო: აოზა „საესე“, შდრ. მეგრ. ებზა; გოჭგინამ „გაჯობებ“, შდრ. მეგრ. გოჭგინამ და სხვ. ლახური აო პრეველარული პალატალიზებული ხმოვანია, მაღალი აწეულობის, ლაბიალური. ჩვეულებრივი ო-საგან იმით განსხვავდება, რომ მის წარმოთქმაში აქტიურ მონაწილეობას იღებს ენის შუა ნაწილი, რომელიც მოქმედებს პალატუმის ცენტრის მიმართ.

აუ: აულვა „სლეა“, ქჟურდიქჟურთი „ქურთი“. აუ მაღალი აწეულობის პრეველარული პალატალიზებული ხმოვანია. აო-სთან შედარებით აუ-ს ლაბიალიზაციისა და ველარიზაციის ხარისხი აქვს მეტი.

პალატალიზებული ხმოვნები ლახურში სიტყვის ყველა პოზიციაში რეალიზდება და ამ მხრივ მათ მხოლოდ მცირე დისტრიბუციული შეზღუდვები თუ ახასიათებთ.

აა ანლაუტის პოზიციაში საკუთრივ ლახურ ლექსიკაშიც გვხვდება. მაგ. აანო (ხოფ. ვიწ. არქ.) „გვიან“, აამო „მოდახილი სიმღერის დროს, ააზ<ყაზ „თლა, ააშალაშინება“, ააგრამ ძირითადად მაინც თურქული წარმოშობის სიტყვებში გვაქვს, მაგ.: ააეაშ-ააეაშ „ნელი-ნელა“ (შდრ. ლახ. თამო-თამოქნთამონთამო), ააზი „ზაფხული“, ააზმა „მოჩითული თავსაფარი“, ააილა „იალანი, ზაფხულის საძოვრები“, აალი „კარაქი, ერბო“.

ანლაუტის პოზიციაში პალატალიზებული ხმოვნების რეალიზაციის სიხშირით ლახურის კილოკავებს შორის საგანგებოდ უნდა გამოვყოთ ხოფური. ხოფურისათვის კანონზომიერია ხმოვნით დაწყებული ანლაუტის პალატალიზაცია, მაგ., აოზა (ხოფ.) „საესე“; შდრ. ოზა (ვიწ. არქ.); აებზა (ხოფ.) „ასანთი“; შდრ. ებზა (ვიწ. არქ.); აულვა (ხოფ.) „ასვლა“; შდრ. ულვა (ვიწ. არქ.) და სხვა მისთ.

ხოფურში რეალიზაციის სიხშირით ანლაუტის პოზიციაში გამოირჩევა პალატალიზებული აე. ზმნის მავდარიანი ფორმები დაწყებული ე ხმოვანზე ხოფურში, როგორც წესი, განიცდიან პალატალიზაციას. მაგ.: აენჟუ (ხოფ.), ენჟუ (ვიწ. არქ.) „აწევა“; აებთუ (ხოფ.), ეებთუ (ვიწ. არქ.) „ავიდა“, აედგანუ (ხოფ.),

დამახასიათებელ ამ ფორმას შარი ასხვავებს ფორმისაგან 'მეროგა' (ათინ.). ათინური 'მეროგა' ნ. შარს შიანჩია ა, ა-ს ნაერთად, ხოლო ზ-ს ნ. შარი შიანჩევს პალატალიზებულ ა-დ.

ედგინუ (ვიწ. არქ.) „ადგომა“; აგზდომუ (ხოფ.), ეზდომუ (ვიწ. არქ.) „აღება“; აგბლუ (ხოფ.), ებლუ (ვიწ. არქ.) „დაყრა, მოყრა“. ხოფურში პალატალიზებულ ხმოვნინან ანლაუტის პარალელურად მარტივ ხმოვნინან ანლაუტიც დასტურდება. მაგ.: აეკიდლუ||ეკიდლუ „ჩამოკიდება“; აესელუ||ესელუ „ადგომა“; აეტკოჩუ||ეტკოჩუ „აგდება“; აეტალუ||ეტალუ „ახტომა“; აეფუ||ეფუ „აღუღება“; აეტთინუ||ეტთინუ „ტრიალი“; აედლუ||ედლუ „ამოღება“, აეყონუ||ეყონუ „აყოლა, აყვანა“; აეშქურდინუ||ეშქურდინუ „დაფრთხობა“, აეჩქინუ||ეჩქინუ „გაჩენა“; აეწკიმუ||ეწკიმუ „ამოძრობა“; აეჭოფინუ||ეჭოფინუ „აღება ყიდვა“; აეჭკირუ||ეჭკირუ „აჭრა“; აეხუნუ||ეხუნუ „შემოჭრომა“; აეხთიმუ||ეხთიმუ „ამოსვლა“.

აე ხმოვნის რეალიზაციას ანლაუტის პოზიციაში გარკვეული დისტრიბუციული შეზღუდვებიც ახლავს, სახელდობრ: თუ ე-ს მოსდევს პალატალიზებული ხმოვანი, მისი პალატალიზაცია ანლაუტში გამორიცხულია. ასე მაგ., ეაოსვარუ „ერთმანეთზე დაწყობა“ და არა ეაოსვარუ, ეაობლუ „მოყრა, მოპნევა“ და არა ეაობლუ. ეათუ (ათინ.) „დაფარება“ და არა ეაათუ, ეაახთუ „შემოჭრომა“ და არა ეაახთუ; ეააბუ „მოსხმა“ და არა ეააბუ.

პალატალიზებული ხმოვნები აა—აო—აჟ ლაზურის კილოკავებში ხშირად რეალიზდება ინლაუტის პოზიციაში. მაგ.: მქაფუ „ტურა“, გაათხოზუ „დაედევნა“, თომოლმარი||თომალმარი „თმინი“, პალატალიზებული ხმოვანი ეე ინლაუტში ისევე, როგორც ანლაუტში ძირითადად ხოფური კილოკავისთვის არის დამახასიათებელი:

ხოფური	ვიწურარქაბული	ათინური
გაებუ „დასხმა“.	გებუ	ჭებუ ^ა
გაებლუ „დაყრა“	გებლუ	ჭებლუ
გაედგინუ „ადგომა“	გედგინუ	ჭედგინუ ჭედინუ
გაედგუმუ „აღება“	გედგუმუ	ჭედგუმუ
გაეკოჩუ „დაყვრება“	გეკოჩუ	ჭეკოჩუ
გაეთხოზანუ „დადევენება“	გეთხოზინუ	ჭეთხოზინუ
გაეკოდუ „ჩამოკიდება“	გაკოდუ	ჭეკოდუ
გაეკანუ „ხელის მოკიდება“ წაგება	გეკანუ	ჭეკანუ

პალატალიზებულ ხმოვანთა შორის რეალიზაციის სიზშირით აუსლაუტის პოზიციაში გამოირჩევა აა. მაგ., დუნა „ქვეყანა“, პორგა||პოგა „მუხლი“, პროსკა||პოსკა (ათინ.), პრასაკა (ხოფ. არქ.), პრასა (ვიწ.) „პრასა“; ნალა (ათინ. ვიწ. არქ.) „ნალია“; მერგა (ვიწ.) „ოხრა:ხუში“; ლობა „ლობი“; დულა „საქმე“. აუსლაუტის პოზიციაში აა-ს რეალიზაციის სიზშირე განპირობებულია აგრეთვე იმ გარემოებით, რომ ლაზურში ის სხვათა სიტყვის ნაწილია. მაგ., აენა<რენა: პელ სოფენა „აბა სად არისო“. პალატალიზებული ხმოვნები აა—აო—აჟ ძირითად ხმოვნებთან დაპირისპირებით მინიმალურ წყვილებს ქმნიან ლაზურში.

ა ~ აა

გაძიცინუ	გააძიცინუ
↓	↓
გაეცინა (მას)	დასცინა (მან მას)
გაკანუ	გააკანუ
↓	↓
მოგკილა (ხელი შენ)	მოკილა (ხელი, მან მას)

ა ათინური ქ—ჩ—გ—ქ—ც ძლიერ მოქმედი პალატალიზაციის შედეგია.

ა ~ ბა

გატახუ	გატახუ
↓	↓
შემოეტება (მას)	დაატუდა (ის მას)
გალუ	გაალუ
↓	↓
გავლა	ჩასულა
↓	↓
განთხუ	გაანთხუ
↓	↓
გაქიმა (მან შეძლო გაეჭიმა)	დაუცა, გაიშხლართ

კ ~ ძო

გონთხუ	გაონთხუ
↓	↓
გაქიმა	დაახეთქა, ჩაართუა
↓	↓
გოთუ	გაოთუ
↓	↓
შემოახვია	დაახურა
↓	↓
გოქთამს	გაოქთამს
↓	↓
ატრილეზი	აქევეს, წააქევეს,
↓	↓
მოქარუ	გაოქარუ
↓	↓
დაწერა, მამოწერა	დააწერა
↓	↓
გოქამს	გაოქამს
↓	↓
კერაჟს	ზედ აკერებს.
↓	↓
გონწი!	გაონწი
↓	↓
გაწივ: გაკიძე ერთმანეთს მოაცილე!	ჩააწი!
↓	↓
გოწკელი!	გაოწკელი!
↓	↓
ნახე!	ჩახედე!
↓	↓
გობუ	გაობუ
↓	↓
დაასხა, გადაასხა	ჩამოსახი (ზემოდან)
↓	↓
გოკითხუ	გაოკითხუ
↓	↓
შეეკითხა, გამოკითხა	გალანძლა
↓	↓
გოლუმჭუ	გაოლუმჭუ
↓	↓
შემოლამდა, მოსალამოვდა	შემოლამდა (მას)

უ ~ ჟუ

გულუნ	გაულუნ
↓	↓
დადის	ჩამოდის
↓	↓
გუზლი!	გაუზლი!
↓	↓
მოუკირე!	ჩამოსწიე!
↓	↓
უქოფან	აუქოფან
↓	↓
დაუკირონ	გამოართმევენ, წაართმევენ
↓	↓
გოწოფხუმს	გაუწოფხუმს
↓	↓
ასწორებს (გარშემო)	ასწორებს (ზემოდან ქვემოთ)
↓	↓
გურეეს	გაურეეს
↓	↓
გააქეუს, არბენინეს	ჩამორეეეს

ხმოვანთა ფარინგალიზაციისათვის ლაზურში. ფარინგალიზაცია კონარტიკულაციის ისეთსავე სახეობას წარმოადგენს, როგორც პალატალიზაცია, ველარიზაცია, ნაზალიზაცია და ლაბიალიზაცია⁷.

ლაზურში ადგილი აქვს ხმოვანთა ფარინგალიზაციას: ხმოვნის ძირითად არტიკულაციას ერთვის ფარინგალური არტიკულაცია, ოღონდ არა მექანიკურად რასაკვირველია. ფარინგალიზებულ ხმოვნის არტიკულაციას, გარდა ძირითადი არტიკულაციისა, თან ახლავს ენის ძირის მოქმედება ფარინგის კედლის მიმართ, რაც თავისთავად იწვევს ხმოვნის საარტიკულაციო ცენტრის (საწარმოთქმო ადგილის) გადაწევას უკან.

ფარინგალიზებული ხმოვნები 'ა—'ე—'ო—'უ ლაზურში მეორეული წარმოშობისანი არიან.

ლაზური არის ერთადერთი ქართველური ენა, სადაც მოხდა სრული დეფარინგალიზაცია თანხმოვანთა სისტემისა. ლაზურს დღეს ფარინგალური კონსონანტი აღარ გააჩნია, ყ შემორჩენილი აქვს მხოლოდ ხოფურს და ის ისეთივე ველარული ბგერაა, როგორც ქართული ყ⁸.

ქართულის ზოგიერთ კილოს (ხევსურული, ქიზიყური, ფშავური...) ფარინგალური წარმოების ორი ბგერა გააჩნია — ჭ—ყ. საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ იმ კილოებში, სადაც ჭ—ყ შემოგვრჩა მათი არტიკულაცია ფარინგალურია. რაც შეეხება სალიტერატურო ქართულსა და ქართულის ზოგიერთ კილოს (ქართლური, იმერული, რაჭული, გურული...), სადაც ფარინგალური სამეულიდან მხოლოდ ყ არის გადარჩენილი, ფარინგალური არტიკულაცია არ არის შენარჩუნებული. დღეს ყ სალიტერატურო ქართულსა და მთელ რიგ დიალექტებში ველარული (resp. პოსტველარული) ბგერაა⁹.

ლაზურში კონსონანტური სისტემის დეფარინგალიზაციის პროცესი ძირითადად დამთავრდა. მაგრამ ამ პროცესს უკვალოდ არ ჩაუვლია, ფარინგალური კონსონანტი ლაზურში უკვალოდ არ გამქრალა. კონსონანტური სისტემის დეფარინგალიზაციას მოჰყვა ერთგვარი ლინგვისტური კომპენსაცია — ვოკალური სისტემის გართულება ფარინგალიზებული ხმოვნების გაჩენის ხარჯზე.

ფარინგალიზებული ხმოვანი ლაზურში ხუთია 'ა—'ე—'ო—'უ და ასახსიათებთ ვიწურ-არქაბულსა და ათინურ კილოკავებს, ე. ი. იმ კილოკავებს, სადაც ფონემა ყ პრაქტიკულიც აღარ არსებობს. არქაბულსა და ვიწურში ხმოვანთა ფარინგალიზაცია მოხდა ყ-ს უშუალო მეზობლობაში. არქაბულში ყ-ს ევოლუცია ორი მხრივ წარიმართა: ყ>კ პარამონიულ კომპლექსებში, ყ<ც> ფარინგალიზებული ხმოვანი (უშუალო მეზობლობაში ხმოვანთან). ვიწურშიც დაახლოებით იგივე სურათია ყ>კ პარამონიულ კომპლექსებში, ყ>ჟ> ფარინგალიზებული ხმოვანი.

ხ ო ფ უ რ ი

ყონა „ყანა“

ყალი „ყელი“

ყოროფელი „შეყვარებული“

ყურძენი „ყურძენი“

ყუჭი „ყური“

ყუჭა „ყრუ“

ა რ ქ ა ბ უ ლ ი

'ონა

'ალი

'ოროფელი

'ურძენი

'უჭი

'უჭა

ე ი წ უ რ ი

ქონა || 'ონა

ქალი || 'ალი

ქოროფელი || 'ოროფელი

ქურძენი || 'ურძენი

ქუჭი || 'უჭი

ქუჭა || 'უჭა

⁷ იხ. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 111. და შშლ.

⁸ Н. С. Кутелия. Две системы гармонических согласных в грузинском (автореферат), Тб., 1956, გვ. 7 შშლ.

⁹ Hans Vogt, Structure phonemique du Georgien, Oslo, 1958.

ოყინუ „გაიყვება“	‘ოინუ	ოყინუ ო’ინუ
ოყაზუ „თლა“	‘ოაზუ	ოყაზუ ო’აზუ
ოყონუ „წაყვანა“	‘ოონუ	ოყონუ ო’ონუ
პყორამ „შიყვარს“	პ’ორამ	პყორამ პ’ორამ

ზემოთ ჩამოთვლილ მაგალითებში ყ- ფონემის ნაცვლად არქაბულ-ვიწუ-რი მასალა ფარინგალიზებულ ხმოვანს ადასტურებს. ვიწურში პარალელურად ყ-ც არის წარმოდგენილი, ეს უკანასკნელი ყ-ს რეფლექსია.

ათინურში ფარინგალიზებული ხმოვნები ძირითადად ანლაუტის პოზიციაში რეალიზდებიან. ვიწურ-არქაბულში ფარინგალიზებული ხმოვნები იქ გაჩნდნენ, სადაც მათ ისტორიულად უძღოდა ყ. (ათინურშიც გვაქვს ასეთი წარმომავლობის ფარინგალიზებული ხმოვნები, ძირითადად ზმნურ ფორმებში).

ათინურისათვის დამახასიათებელია ვოკალური ანლაუტის ფარინგალიზაცია. ათინურს აქვს ხუთი ფარინგალიზებული ხმოვანი ‘ა—გ—ო—ო—უ, რომლებიც წარმოდგენილი არიან, როგორც წესი, სიტყვის თავკიდურ პოზიციაში, თუმცა არც ისე იშვიათად დასტურდება ინლაუტის პოზიციაშიც. ვოკალური ანლაუტის ფარინგალიზაცია ლაზურის ათინური კილოკავისათვის სისტემატურ ხასიათს ატარებს, განუჩრეველად იმისა, სიტყვა საკუთრივ ლაზური წარმოშობისაა, თუ სხვა ენიდან არის ნასესხები.

მაგალითები: ‘ირი „ყველა, ყველაფერი“, ‘ორა „დრო“, ‘ეფუთხინუ „აფრენა“, ‘ორთა „შუა“ (თურქ. arta), ‘ოფშა „სასესე“, ‘ი „ის“, ‘არ||ა „ერთი“, ‘ევედ „ჩქარა, სწრაფად“ (თურქ.), ‘ეში „ასი“, ‘იდი „წალი“, ‘უჯი „ყურა“, ‘ოშკური „ვამლი“, ‘ოჭოფუ „დაქერა“, ‘ოშქინუ||ოშქინუ „ცოდნა“, ‘ესელუ „ადგომა“, ‘უუ „უპ“ (შორის.), სა‘ეთი „საათი“, ჟ‘ურნეჩი „ორმოცი“, ‘აოროფუ „შეუყვარდა“ და სხვა მისთ.

ასპირირებულ ხმოვანთა საკითხისათვის ლაზურში. საკითხი იმის შესახებ, არსებობს თუ არა ლაზურში ასპირირებული ხმოვნები, საკამათოა. სპეციალურ გამოკვლევებში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ლაზურის ვიწურ-არქაბული და ათინური კილოკავებისათვის დამახასიათებელია ასპირირებული ხმოვნები ანლაუტში, სპორადულად გვხვდება ინლაუტშიც¹⁰. ხოფურს ასპირირებული ხმოვნები არ ახასიათებს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ თითო-ოროლა მაგალითს.

ასპირირებული ხმოვნები ფონეტიკურად არსებობენ, თუმცა ძალზე შეზღუდული დისტრიბუციით — თავკიდურ პოზიციაში ძირითადად. ვფიქრობ, რომ ტერმინი „ასპირირებული ხმოვნები“ უმართებულოა, ვინაიდან ფაქტიურად ჩვენ საქმე გვაქვს ხმოვნურ ანლაუტის ასპირაციასთან და არა ასპირირებულ ხმოვანთა სისტემასთან ლაზურში.

აქვე მინდა აღვნიშნო, რომ ანლაუტის სტრუქტურის საკითხი ლაზურში სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს. ლაზურს მიდრეკილება აქვს ანლაუტის გართულებისაკენ, თუ შეიძლება ასე ითქვას. მარტივხმოვნიან ანლაუტს ლაზური ერთგვარად გაუბრძის. ლაზურში ჩვეულებრივია ვოკალური ანლაუტის პალატალიზაცია (ხოფური), ფარინგალიზაცია (ათინური) და ასპირაცია (ვიწურ-არქაბული, ათინური, ნაწილობრივ ხოფური), ისევე როგორც ლაზურის ცოცხალ მეტყველებაში იშვიათად თუ დასტურდება ერთკონსონანტიანი ანლაუტი; მას აუცილებლად უნდა განუვითარდეს ნაზალური სონანტი მ, ნ. ამ საკითხს

¹⁰ ს. ე დ ე ნ ტ ი, ჰანურ-შეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 58.

ჩვენ სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნით და ამიტომ უფრო ვრცლად აქ აღარ შევჩერდებით.

ლაზურში ასპირირებული ხმოვნები ანლაუტში გვაქვს:

1. საკუთრივ ლაზური წარმოშობის სიტყვებში (ძირითადად ჩვენებით ნაცვალსახელებში და ზმნიზებებში)¹¹. 2. ჰოლქა (<ჰოლქა) პრევერბიან ზმნურ ფორმებში ხოფურ კილოკავში და 3. თურქულიდან ნასესხებ სიტყვებში.

მაგალითები: ჰაა (ვიწ. არქ. ათინ.) „ეს“; შღრ. ხოფ. აა; ჰეშო (ვიწ. არქ. ათინ.) „ამდენი. ასე“; შღრ. ხოფ. ეშო, ჰამთეფუჰჰანთეფე (ვიწ. არქ. ათინ.) „ესენი“; შღრ. ხოფ. ანთეფე; ჰაქ (ვიწ. არქ. ათინ.) ჰაქაქ (ხოფ.) „აქ“; ჰაწი (ვიწ. არქ. ათინ.) ჰაწილაწი (ხოფ. „ახლა“; შღრ. ჰართ. აწი (დიალექტ.); ჰომეჩუ, ჰომეჩუ (ხოფ.) „მისცა“, ჰომოხთეს, ჰომოხთეს „მოვიდნენ“; ჰოგელადგეს. ჰოგელადგეს „დადგეს“: ჰოდიჩეუ (ქუდიჩესუ) „დაიჯერა“; ჰოდუჯოხუ (ქოდუჯოხუ) „დაუძახა“.

ათინურში ასპირირებული ანლაუტის საინტერესო ფორმები აქვს ფიქსირებული არნ. ჩიქობაგას ისკანდერ ციტაშისთან საუბრის დროს თბილისში 1926 წელს. მაგ., ჰეითი „ათი“, ჰეითოში „ათასი“, ჰუთოშენერი „მეათასე“. ზოგიერთ მაგალითში ასპირირებული ხმოვანი ინლაუტის პოზიციამაა წარმოდგენილი, მაგ., ოთხონეჩლოჰეითი „ოთხმოცდაათი“. ყველა მოცემულ შემთხვევაში საეარაულოა, რომ გვაქვს ნახევარ ხმოვანი ჰუ (ჰე).

ვოკალური ჯგუფები ლაზურში. ქართველურ ენათა სიტყვის სტრუქტურის ძირითად მახასიათებლებს შეადგენენ კონსონანტური ჯგუფები. ამ მხრივ ლაზურში სხვა ვითარება გვაქვს — აქ წარმოდგენილია ორწევრა, სამწევრა, ოთხწევრა და ხუთწევრა ვოკალური ჯგუფები; გვაქვს უკონსონანტო ჯგუფებიც. სიტყვები, სადაც არც ერთი თანხმოვანი არ მონაწილეობს. ხმოვანთა ასეთი თავშეყრა უცხოა ქართულისა და მეგრულისათვის.

ვოკალური ჯგუფების წარმოქმნას ლაზურში ძირითადად განაპირობებს პალატალიზაციის ძლიერი ტენდენცია. ამ პროცესს დაექვემდებარა ენის როგორც კონსონანტური, ასევე ვოკალური სისტემები. შედეგმა, რომელიც მოჰყვა პალატალიზაციის ძლიერ მოქმედებას, ლაზურში მთლიანად გარდაქმნა ამ ენის ფონეტიკური სტრუქტურა, სახელდობრ:

1. პალატალიზებული ხმოვნების წარმოქმნა, რომელთაც ფონოლოგიური ღირებულება აქვთ ლაზურისათვის;

2. რ, ყ > ა; ცალკეულ ბგერათა (ტ, შ, ს, ლ, ჯ...) და ბგერათკომპლექსების იოტიზაცია;

3. ვოკალური ანლაუტის პალატალიზაცია;

4. აუსლაუტის პალატალიზაცია, რომელსაც მოჰყვა აუსლაუტის რედუქცია¹² და დიფთონგიზაცია;

5. ჰარმონიულ კომპლექსთა B სისტემის დაშლა ათინურ კილოკავში;

6. უკანაწარმოების თანხმოვანთგადაწვევა ათინურში (შ—ქ—კ > ჯ—ჩ—ჭ);

7. რთული ვოკალური ჯგუფების შექმნა.

პალატალიზაციას ლაზურში ჩვენ მიუძღვნით სპეციალური გამოკვლევა და უფრო ვრცლად აქ აღარ შევჩერდებით. ჩვენი შესწავლის ობიექტს ამჟამად წარმოადგენენ ვოკალური ჯგუფები.

ორწევრა ვოკალური ჯგუფები. ორწევრა ვოკალური ჯგუფები ერთი მორ-

¹¹ იქვე. გვ. 38.

¹² იხ. არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ე ა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 28—29.

ფემის ფარგლებში რეალიზდება სხვადასხვა წესით: 1. ინარიტუნებს სრულსმოვ-
ნობას, 2. გარდაიქმნება დიფთონგებად, 3. გვაძლევს გრძელ ხმოვნებს.

შ. ძიძიგურის მიერ ქართულ დიალექტთა მასალაზე დადგენილია ორწევ-
რა ვოკალური ჩჯუფების შეერთების სამი რიგი A, B, C, რომელიც გარკვეულ
ფონეტიკურ კანონზომიერებას ამჟღავნებს¹³. შ. ძიძიგურის მიერ დადგენილი
ორწევრა ვოკალურ ჩჯუფთა მოდელი საესეებით ესადაგება ლაზურში ორწევრა
ვოკალური ჩჯუფის სტრუქტურას.

ორი სრული ხმოვნის შეერთება. ორი სრული ხმოვნის შეერთების დროს
ერთი მორფემის ფარგლებში ძირითადად დაცულია ლა+ლაზურულ (ვიწრო)
ხმოვანთა თანამიმდევრობის პრინციპი, ე. ი. ორი სრული ხმოვნის ისეთი შეერ-
თება, სადაც პირველი უფრო ღიაა, ვიდრე მომდევნო:

აი: ყვაილი <ყვაილი (ხოფ.) „ყვაილი“ (ავადმყ.); შდრ. ყვაილ (ვწ. არქ.) ვავილი ვაილი
(ათინ.), კაივი <არქ. კაივი (ვწ. ხოფ.) „პატარა ვარცლი“; კიში (ხოფ.) „უფრო ეახ“.

აე: ვაელი || ვარელი „დიდი ქვაბი“.

აო: კაობა „სიკეთე“ (მორფემათა გასაყარზე)

აუ: ვაულა || ვაილა „წიწმანი“

ეი: სეი <სერი „ღამე“. სრულ ვოკალთა ასეთი თანამიმდევრობა ჩნდება პოზიციებში წესარჩე-
ნებულნი და ისიც არა ყოველთვის. ჩვეულებრივ ასეთი ჩჯუფი დიფთონგებისაა ვაიცი-
ლის ეი > ეი.

ეუ: ბედურა „ყავარი“. ბერწეული (ხოფ.) „ბროწეული“

ოე: ყოყო < ყოყორ „გოგრა“, „ყვახი“.

ამ წესიდან გადახვევებიც გვაქვს არასაკვირველია. მაგრამ გარკვეული კან-
ონზომიერება ამ გამოწვევებშიც შეინიშნება. გვაქვს თანამიმდევრობა ვიწ-
რო+ღია, მაგრამ ერთი მორფემის ფარგლებში ორი სრული ხმოვნის ასეთ შეერ-
თებაში პირველი წევრი შეიძლება იყოს მხოლოდ ი. მაგ., ია: ანჭკარია||ანჭარია
(ვიწ. არქ. ათინ.) „წვრილი თევზი“. ბი:თი||პიათი, (ათინ. ვიწ.). პატრ (ბიფ. არქ.)
„ცუდი, ბოროტი“, ნალია (ათინ. ვიწ. არქ.) „ნალია“, მარიაშინა „მარიაშობის
თვე, აგვისტო“ (შდრ. მეგრ. მარაშინა).

მორფემათა გასაყარზე გვაქვს შეერთებანი --- ია: (ოალუ <ოვალუ „გაელ-
ვება“), იუ: (ოთოუ <ოთორუ „თრევა, ტარება“) და იუ: (ოშიუ <ოშირუ) ძი-
რითადად კონსონანტთა ამოვარდნის ხარჯზე.

დიფთონგები. ლაზურს ახასიათებს დიფთონგიზაციის ძლიერი ტენდენცია,
რომელიც თავის მხრივ ლაზურში მოქმედი პალატალიზაციის შედეგია. პალა-
ტალიზაციამ გამოიწვია მთელა რიგი ბგერებისა და ბგერათკომპლექსების
იოტიზაცია. ამას, ბუნებრივია, მოჰყვა დიფთონგების წარმოქმნა. დიფთონგები
ლაზურში შეიძლება შეიქმნას როგორც ერთი მორფემის ფარგლებში, ასევე
მორფემათა გასაყარზე. ლაზურში დიფთონგებს პოზიციურად წარმოქმნის
სხვადასხვა წყარო აქვთ: 1. ნებისმიერი ხმოვანი + ი; 2. ხმოვანი + რ (>ე);
3. ხმოვანი -- ყ (>ა); 4. ხმოვანი + ფ, შ (>ა) ხმის პრევერტიან ფორმებში;
5. ხმოვანი + აუსლაუტის თანხმოვანი და თანხმოვანთკომპლექსები (ა, ჩ, ხ,
ჩხ...მხ...). ამთგან ზოგი სპორადულ ხასიათს ატარებს.

ლაზურის დიფთონგებია აა—ეა—იე—ოა—უა—ეუ—აუ.

¹³ ჩხ. შ. ძიძიგური, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა სავსებით ადეკვა-
თური ქართულ კოლონებსა და ზანერში, „ბერძულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. 1, 1946,
გვ. 1 შმდ.

აა: კაა<კაი „კარგი“, მეაა<მეი „მეავე“, წკაა<წკარი „წყალი“, იბგაა<იბგარს „ტირის“,
ოკაა < უკაა<ოკახხე || უკაჩხე „ჭერე, შემდეგ“, კოლააჭერუ<კოლაიჭერუ „ლაიჭერა“,
მლორაა (ათინ) < მლორაამს „ლრაილებს“ კატუ კრიაა < კრიამს „კატა კნავის“.

ეა: გეაღუ „ჩაიტანა“, კეაღნუ „ჩამოვიდა“, გეაღჩირუ „ღაღუვა“. ხცაფეა<ხცაფერი „ღამპალი“
მგეაღუ „მსუქანი“, პიპეა<პიპერი „წიწკა“, შღრ. ქართ. პიპილი (ღალექტ.), ღო-
წოფხეა (ათინ) < ღოწოფხეს. შუშტეა(ათინ.) < შუშტეს „სეაღღენ“, ოშეა (ათინ), <
ოშეეს „ღალიეს“ და სხვ.

იე: ღაჩხია (ხოფ.) < „ღაჩხირი „ეცხლი“, თხია (ხოფ.) < თხირი „თხილი“, ღიციხია (ხოფ.) < ღიცი-
ხირი „სისხლი“, ინჭია < ინჭირი ანჭილი, მქია < მქვიმს „წეიმს“, იე<ირი „ყველაფერი“.

ოა: ღოაგურუ < ღოაგურუ „ღაღაწავლა“ ღოაღრღ ღოაღრღ „ღაიზარდა“; გოათირთინუ < გოთირ-
თირთინუ „ათრთოლდა“ ღაღოა ღაღოამს „ყეფეს“, იმხოა < იმხორს „ქამს“.

უა: მტკუა<მტკური „გარეული“ წკუა < წკური „წყარო“ ეუა < ეურ „ორი“. ჰუა < ჰაწი „ახლა,
აწი (ღალექტ). იქუა (ათინ.) < იქუმს „აკეთებს“; ცილუა < ცილუმს „კლავს“; მთუა ჰოფუ
(ათინ) < მთუგი ჰოფუმს „თავი იჭერს“ კეთუა (ათინ). < კეთუმს „ჭრის“ და სხვა მისთ.

დიფთონგებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე ეუ — აუ.

ეუ: ბეღეჭრა (ათინ) „ყვარი“, გეუსქუ „კვერცხის ღაღება“, „გეუღუ“.

აუ: კაუღი „სანაძლეო“.

ლაზურში გამოიყოფა აგრეთვე ისეთი ორწევრა ვოკალური ჯგუფები, სა-
დაც პირველი წევრი ნახევარ ხმოვანია, ე. წ. აღმავალი დიფთონგები უა—უი—
უე-ს სახით.

გრძელი ხმოვნები. ლაზურში გრძელი ხმოვანი შეიძლება გაჩნდეს სიტყვის
სამივე პოზიციაში, მაგრამ მეტი სიხშირით ინლაუტსა და აუსლაუტში¹⁴. გრძე-
ლი ხმოვნის გაჩენის მიზეზები ლაზურში შემდეგია:

1. ორ ერთნაირ ხმოვანს შორის მოქცეული რ, როგორც წესი, ამოვარღე-
ბა, ხმოვნები შეერთდებიან საზიარო არტიკულაციის¹⁵ წესით და მივიღებთ
გრძელ ხმოვანს. ლაზურს საერთოდ აქვს მიღრევილება ორ ერთნაირ ხმოვანს
შორის მოქცეული თანხმოვნის ამოგდებისა. ასე რომ, ამ წესს რ-ს გარდა სხვა
თანხმოვნებიც (მაგ., ლ, ვ, პ, ყ) ემორჩილებიან.

აა: ფაა<ფარა „ფული“ პააითი < პარაითი „ლაპარაკი“, დაა<დაა „უფრო“ (თურქ).

ეე: ბეე<ბერე „ბავშვი“. ეე < ეეე „გერე“.

იი: იი<იიი „ყველა“, ყყველაფერი“, შთეიი<მთეირი თთელი“; ფუქეიი<ფუქეირი „ყვავი-
ლი“; მქეიი<მქეირი „ფქვილი“ მქეიი<მქეირი „წილი“, ბძეიი || ბძეიი<ბძეირი „ენახე“ .|

ოო: ტოოჟი < ტოოოჟი „მტრელი“, ოკოოზუ < ოკეროზუ „შეგროვება“, ოომინუ < ოცომინუ
„მოწყურება“; ოოროფუ < ოოოროფუ „შეყვარება“.

უუ: ოგუუ < ოგურუ „სწავლა“, ცუუ (ციწ.) წ'უუ (არქ.) < ყურუ „ღაიყვრა“, ბეე 'უუ
(<ბერე უურუ) „ბავშვმა ღაიყვრა“, ომფუუ < ომფულუ „ღამპლა“.

ზოგჯერ გრძელ ხმოვანს ვიღებთ ხმოვანთა სრული ასიმილაციის შედეგად
ზმნის პრევერბიან ფორმებში. მაგ., ღიიმქვენ > ღოიიმქვენ „ღაიფქვება“.

ლაზურში სამწევრა, ოთხწევრა და ხუთწევრა ვოკალურ ჯგუფებს ქმნიან
სრული ხმოვნები ა, ე, ი, ო, უ და ნახევარხმოვანი ა. ნახევარხმოვანი უ იშვია-
თად მონაწილეობს სამწევრა ვოკალურ ჯგუფებში და ისიც მორფემათა გასა-
ყარზე, სრულიად არ გვხვდება ოთხწევრა და ხუთწევრა ვოკალურ ჯგუფებში,
აღნიშნოთ სამწევრა ვოკალთა თანამიმდევრობა abc სიმბოლოებით: a არის
პირველი პოზიცია, b — მეორე, c — მესამე.

¹⁴ როდესაც ს. ელენტი ხმოვანთა პოზიტიურ სივრცეს მიმოიხილავს, ის ძირითადად ეხება
მეგრულს (ქანურ-მეგრულს ფონეტიკა, გვ. 59 შღრ.).

¹⁵ გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, გვ. 100.

სამწევრა ვოკალურ ჯგუფში ერთი მორფემის ფარგლებში **ა** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს ხმოვნები **ა, ე, ი, ო, უ. ხ** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ ნახევარხმოვანი **ა, ე** პოზიციაში — **ა, ე, ი**. მორფემათა გასაყარზე **ე** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს **ო, უ**. ერთი მორფემის ფარგლებში ლაბიო-ველარულ ხმოვნებს შეუძლიათ დაიკავონ მხოლოდ **ა** პოზიცია. სამწევრა ვოკალური ჯგუფის ასეთი თანამიმდევრობა კანონიკურია ლაზურისათვის.

გამონაკლისის სახით ლაზურში გვაქვს სამწევრა ვოკალთა ისეთი ჯგუფებიც. სადაც **ა** პოზიციაში წარმოდგენილია ნახევარხმოვანი **ჟ**, მაშინ **ხ** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს **ა, ე; ე** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ **ი** (resp. **ა**), **უ** (resp. **ო**).

თუ მოხდა ხმოვანთა ასეთი დაჯგუფება **ჟაი, ჟეი, ჟაუ||ჟაო, ისინი** შესაბამისად გარდაიქმნებიან **ჟაი, ჟეი||ჟეა, ჟაუ||ჟაო** ჯგუფებად.

ლაზურში გვაქვს ოთხწევრა და ხუთწევრა ვოკალური ჯგუფები როგორც ერთი მორფემის ფარგლებში, ასე მორფემათა გასაყარზე. ოთხწევრა ვოკალური ჯგუფი სამწევრა ჯგუფის მოდელზეა აგებული, მეოთხე **ძ** პოზიცია შეიძლება დაიკავოს **ა, ხ** ხმოვნებმა.

ხუთწევრა ვოკალური ჯგუფის წევრები მკაცრად იცავენ ხმოვანთა განლაგების შემდეგ წესს. **ა** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ **ა, ი; ხ** პოზიციაში წარმოდგენილია ყოველთვის მხოლოდ **ა; ე** პოზიციაში — **ა, ე, ი; ძ** პოზიციაში — **ა||ი** მეხუთე **ა** პოზიციაში შეიძლება წარმოდგენილი იყოს მხოლოდ **ი**.

მაგალითები:

- ააა:** ააა (ხოფ.) ჰააა(ვიწ.არქ.) „ეს“; მააარე (ათინ.), მარი (ეწ.) მაი || მაიი (არქ.) 'ბაყაყი'.
- ააი:** წააი (ხოფ.) < წაარი „წყალი“.
- ააე:** უააე < უაარე „შერე“.
- ეაა:** შეააფერი (ათინ. ვიწ.) < შეყვაფერი (ხოფ.) „მაწონი“.
- ეაი:** ნეეი „ჭერი“.
- ოაა:** იაა, ია (ხოფ.) „ის“, ია<ირი (არქ.) | „ყველა“.
- ეაი:** იაი<ირი „ყველა, ყველაფერი“.
- იაე:** ჩიაეი<ჩირეი „ძირი, ფესვი“, შდრ. ქართ. ქირკი.
- ოაა:** ლოაა (ათინ.) < ლოაა „ტბილი“.
- ოაი:** ოხოაი<ოხორი „სახლი“.
- უაა:** მუააფერი, მუაა „როგორი“.
- უაი:** ლაჩხუაი<ლაჩხური „ცეცხლი“.

ზემოთ ჩამოთვლილი ჯგუფები გვხვდება ერთი მორფემის ფარგლებში.

- ააო:** ააა მონუ (ათინ.) „შეყვანა“, შდრ. აა'ონუ (არქ.) ააყონუ (ხოფ).
- ააუ:** დომაუ: მა ბერე | დომაუ „ბავშვი მეყოლა“.
- ეაო:** მენდემეონი: პეჟო არ მა მენდემეონი
- ეაუ:** ოძი აუ<ოძირუ „ნახაა“; ოკიუ „ყვირილი“.
- ოაო:** ოაონდინუ<ოაონდინუ „დაყოვნება“, ოაონუ<ოაონუ „წაყვანა“.
- ოაუ:** ოაურუ<ოაურუ „ყვირილი“, შდრ. ი'ურუ (არქ.) ოუხე
- ეაო:** შედეაონუ<მედეაონუ (?) „წაყვანა“. ეშეაონუ<ეშეაონუ „ამოყვანა“.
- ააეა:** ხაააეა<ხაარელი „ამოხხეილი“, ხაეი<ხაეა „დახეული“.
- ეაუ:** უთომოლიეი (ხოფ.) „უთმო, მელოტი“.
- ეააა:** იააა<ირაა „ყოველთვის“. ეს უკანასკნელი ასეთ გარდაქმნებს განიცდის: იააა > იაა || იაი || ია, ყოველთვის ვიღებთ ლაზურისათვის კანონიკურ ვოკალურ ჯგუფს.
- ოაეი || ოაეა:** ოკოჰოაეი || ოკოჰოაეა (არქ.) „გაერევილი“. „შემოჭრილი“.
- აააი:** მაააი<მაყაყი „ბაყაყი“.

აღუგო: ნკიჲგი „მძინარე“.

აღააი: ღერღიაჲი „ღარღიანი“.

ლაზურში არცთუ ისე იშვიათია უკონსონანტო ლექსიკური ერთეულები, სიტყვები, სადაც ვოკალებია მხოლოდ წარმოდგენილი.

Н. С. КУТЕЛИЯ

ЛАЗСКИЙ ВОКАЛИЗМ

В отличие от мегрельского и грузинского языков в современном лазском заметно осложнилась вокалическая система. Ныне лазский вокализм представляют гласные: первичные—*აა, ეე, იი, ოო, უუ*; палатализованные—*აჟა, ეჟე, იჟი, ოჟუ*; фарингализованные—*‘ა‘ა, ‘ე‘ე, ‘ო‘ო, ‘ი‘ი, ‘უ‘უ*; полугласные—*აჟ, ეჟ*.

В результате дефарингализации консонантной системы в лазском возникла как бы ее лингвистическая компенсация в виде образования фарингализованных гласных с учетом соответствующей позиции.

Благодаря процессу палатализации фонологическая система лазского подверглась серьезным изменениям, как то: 1. возникновение палатализованных гласных фонем—*აჟა, ეჟე, იჟი, ოჟუ*; 2. закономерное превращение фонем *hz, yq* в *აჟ*; 3. иотизация отдельных фонем (*ჟჟ, შშ, სს, ლლ, ჳჳ*) и группы фонем; 4. редукция ауслauta путем [ისტისაციი, что и повело к образованию дифтонгов; 5. палатализация вокального ауслauta; 6. распад гармонических комплексов системы В в атинском говоре; 7. передвижение согласных заднего ряда (*გგ—ჟჟ—ქქ > ჟჟ—ღღ—ქქ*).

В результате превращения ряда фонем в *ეე* в лазском образовались сложные группы гласных комплексов от двух до пяти.

Мы определили позиции гласных фонем символическими знаками *a, b, c, d, e*.

В трехэлементном соединении позицию *a* могут занять фонемы *აა, ეე, იი, ოო, უუ*; позицию *b* может занять только фонема *ეე*; позицию *c* в пределах одной морфемы занимают фонемы *აა, ეე, იი*: на стыке же морфем могут оказаться и *ოო, უუ*.

Четырехэлементные соединения гласных в пределах одной морфемы построены по типу трехэлементных, позицию *d* могут занять только фонемы *აა, იი*.

Соединения гласных из пяти элементов соблюдают строгий порядок: позицию *a* занимают фонемы *აა, იი*; позицию *b* может занять только фонема *ეე*; позицию *c* занимают фонемы *აა, ეე, იი*; позицию *d*—*ეე* || *იი*; позицию *e* может занять только фонема *იი*.

В двухэлементных комплексах гласные сочетаются в определенном порядке, учитывая степень раствора (открытости): открытый+закрытый, закрытый+открытый (преимущественно на стыке морфем) и комплексы гласных одинакового раствора. Двухэлементные соединения гласных часто образуют дифтонгии.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზოგადი ენათმეცნიერების კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა თ. გამყრელიძემ

ნანა კიჭინია

უკანაენისმიერ ხშულთა აფრიკატიზაცია ჯანურის
ათინურ კილოკავში

ყოველ ენაში მუდმივად მოქმედებენ პროცესები. რომლებიც მის ცვალებადობას იწვევენ. იცვლება ენის ლექსიკა, მორფოლოგია, სინტაქსი, ფონეტიკა.

შევეწებით ჯანურის ფონეტიკურ სფეროში მოქმედ ერთ-ერთ ცვლებას, კერძოდ აფრიკატიზაციას. აფრიკატიზაცია გულისხმობს ერთი რომელიმე ბგერის შეცვლას აფრიკატივით. აფრიკატიზაციის ერთ-ერთი მოვლენაა უკანაენისმიერ გ, ქ, კ ხშულთა შეცვლა პოსტალვეოლარულა ჭ, ჩ, ჯ ბგერებით.

უკანაენისმიერი ხშულთა შეცვლა პოსტალვეოლარულ აფრიკატივ ბუნებრივია ბევრი ენისათვის, მაგ., გავრცელებულია ინდოევროპულ ენებში. სემიტურ ენებში, თურქულ ენებში.

საინტერესოა, რა ვითარებაა ამ თვალსაზრისით ქართველურ ენებში სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ აფრიკატიზაციის პროცესი ქართველურ ენებში აშვიათ მოვლენას წარმოადგენს. ო. ქობალაძე, რომელმაც სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის საკითხებს იბერიულ-კავკასიურ ენებში, აღნიშნავს: „ქართველურ ენებში ამ პროცესს ფართო გავრცელება არ მოუპოვებია და შესაძლებელია, ეს თავიდანვე მხოლოდ დიალექტური მოვლენა ყოფილიყო“¹. იქვე ავტორი შენიშნავს, რომ უკანაენისმიერ ხშულთა აფრიკატიზაცია აღინიშნება სვანურში (ამჟამად ნაწილობრივ ცოცხალია ლახალუმურ კილოკავში) და ჯანურის ათინურ კილოკავში. როგორც ავტორს მიაჩნია, „შედარებით ახელი ჩანს უკანაენისმიერთა აფრიკატიზაცია სვანურში. ყველაზე ახალია ეს პროცესი ჯანურში, სადაც იგი თითქმის ჩვენს თვალწინ მიმდინარეობს“². უკანაენისმიერთა აფრიკატიზაციის მოქმედების კვალს პოულობს ი. ქობალაძე ქართულშიც. მაგ., სერგი—სერჯი, ქერქეტი—ჩერჩეტი, ფხაკუნი—ფხაკუნი. საინტერესოა კიდევ—ქილ შესატყვისობაც—მოეკილა, კილია, წაეკილენ, მაგრამ წაეკილენ, ჭილილი, სამკედური³.

ქართველურ ენებში უკანაენისმიერ ხშულთა აფრიკატიზაციის ეხება ს. ულენტიც და აღნიშნავს, რომ აფრიკატიზაცია სვანურში და ჯანურის ათინურ კილოკავში შეიძლება ერთი რიგის მოვლენებად ჩაითვალოს⁴.

ჯანურის ათინურ კილოკავში არსებულ აფრიკატიზაციას ეხება ა. ჩიქო-

¹ ი. ქობალაძე, აფრიკატიზაციისა და დეზაფრიკატიზაციის პროცესები იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ივე, IX—X, თბილისი, 1958, გვ. 70.

² იქვე, გვ. 70.

³ იქვე, გვ. 69.

⁴ ს. ულენტიც, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949, გვ. 174; ს. ულენტიც, ჯანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბილისი, 1953, გვ. 111—112.

ბავა და აღნიშნავს, რომ ათინურში შეიმჩნევა უკანაენისმიერთა პალატალიზაცია მომდევნო ე, მ-ს გავლენით⁵.

გ ბგერის ჭ ბგერად ქცევის შემთხვევებს ქართველურ ენებში ეხება ა. შანიძე, რომელიც მიიჩნევს, რომ „ქართულში არა გვაქვს შემთხვევები, რომ გ ბგერა ჭ-დ ქცეულიყოს“⁶. ავტორის ცნობით, ძველ ქართულში არსებული საკუთარი სახელები, რომელთაც გ-ს ნაცვლად ჭ აქვთ (სერგი—სერჯი, გერასიმე—ჭერასიმე). არაბულიდან ნასესხები ფორმებია⁷.

ქართველი მკვლევრები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ აფრიკატიზაციის საფუძველი ქართველურ ენებში ხშულთა მომდევნო პალატალურ ხმოვანთა გავლენაა.

როგორც ზემოთ იყო ნათქვამი, უკანაენისმიერ ხშულთა აფრიკატიზაციის შემთხვევები აღინიშნება კანურის ათინურ კილოკავში. აფრიკატიზაცია მოსდის გ, ქ, კ თანხმოვნებს წინა რიგის ი, ე ხმოვნების და ჰ-ის წინ. აფრიკატიზაციის პროცესი აღინიშნება როგორც კანურ, ასევე ნასესხებ სიტყვებშიც. განვიხილავთ ცალ-ცალკე აფრიკატიზაციის შემთხვევებს ჯერ კანურ, ხოლო შემდეგ ნასესხებ მასალაში⁸.

1. კ ა ნ უ რ ი ს ი ტ ყ ვ ე ბ ი. გ ბგერის აფრიკატიზაციის შემთხვევები:

1. ჯ ე ნ ი — ხ ბ ო. ეს სიტყვა კანურის ხოფურსა და ვიწურ—არქაბულ კილოკავებში გვხვდება მხოლოდ გ ე ნ ი ფორმით, ათინურში კი არის ორივე ფორმა — გ ე ნ ი და ჯ ე ნ ი. გ ბგერის აფრიკატიზაციას იწვევს მომდევნო ე ხმოვანი, რომელიც წინა რიგისაა და ამიტომ წინ გადასწევს გ ბგერის არტუკულაციას.

2. ბ ა ჯ ე ნ ი — ს ა ს ი მ ი ნ დ ე. ამ სიტყვაშიც მომდევნო ე ხმოვნის გავლენით გ ბგერის აფრიკატიზაციასთან გვაქვს საქმე. ათინურში დასტურდება ბ ა გ ე ნ ი ფორმაც.

3. გ ე ნ დ ლ ა ნ ი — ზ ე გ. ათინურში ეს სიტყვაც ორი ფორმით გვხვდება გ ე ნ დ ლ ა ნ ი და ჯ ე ნ დ ლ ა ნ ი. აფრიკატიზაციას იწვევს გ ბგერის მომდევნო ე ხმოვანი.

4. ბ ე რ ჯ ი — თ ო ხ ი. ამ სიტყვაში აფრიკატიზაციას იწვევს ი ხმოვანი. ათინურში დასტურდება ბ ე რ გ ი ფორმაც.

5. ჯ ა რ ი — ს ა კ მ ე ლ ი. ათინურში არის ამ სიტყვის პარალელური ფორმაც — გ ა რ ი. აფრიკატიზაცია ხდება ჰ-ის გავლენით.

6. მ ჯ ვ ე რ ი — მ გ ე ლ ი. ამის პარალელური ფორმაა მ გ ე ი. ა. ჩიქობავა ფიქრობს, რომ ე ხმოვნის გავლენით გ გადავიდა ჭ-ში, ხოლო ვ ბგერა შემდეგ განვითარდა⁹.

7. ქ ო ჯ ე ხ თ უ — ჩ ა ვ ი დ ა, დ ა ვ ი დ ა. გვხვდება ქ ო გ ე ხ თ უ ფორმა-

⁵ ა. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი, თბილისი, 1936, გვ. 26—28.

⁶ ა. შანიძე, ჭ ბგერის წარმოშობის წყაროები ქართველურ ენებში, აკადემიის შრომები, 1960, № 2, გვ. 226.

⁷ იქვე, გვ. 226.

⁸ მასალა ძირითადად შეგროვებულია ა. ჩიქობავას მიერ გამოკემული ათინური ტექსტებიდან, რომელიც ახლავს გამოკვლევას „კანურის გრამატიკული ანალიზი“. გამოყენებულია აგრეთვე ი. ყთშიძის „კანური ტექსტები“ და ნ. შარის «Чанско-русский словарь» (Грамматика чанского (лазского) языка).

⁹ ა. ჩიქობავა, კანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1938, გვ. 88.

თაც. ამ სიტყვაში აფრიკატიზაცია განიცადა პრევერბისეულმა გ ბგერამ მომდევნო ე ხმოვნის გავლენით.

8. ჭ ე ხ ე ლ უ — შე ჯ ლ ა, და ჯ ლ ა. დასტურდება პარალელური ფორმაც — გ ე ხ ე ლ უ. ამ სიტყვაში, ისევე როგორც ზემოთ, აფრიკატიზაცია მოუვიდა პრევერბისეულ გ ბგერას.

9. ჭ ე კ უ ტ ხ უ — გა ი ღ ვ ი ძ ა. შეგვხვდა მეორე ფორმაც — გ ე კ უ ტ ხ უ. ამ სიტყვაშიც პრევერბისეული გ გადავიდა ჭ ბგერაში.

10. ჭ ე ვ ო ჭ ა რ ე — და ვ ი წ ყ ე ბ. პარალელური ფორმაა გ ე ვ ო ჭ ა რ ე. ე ხმოვანმა გ ბგერა ჯ-დ გადააქცია.

11. ქ ო ჭ ე ბ ღ გ ი — შე ე ღ გ ი. გვხვდება ქ ო გ ე ე ბ ღ გ ი ფორმითაც. აქ აშკარაა, რომ ე ხმოვნის გავლენით პალატალიზაცია განიცადა პრევერბისეულმა გ თანხმოვანმა, რისი მაჩვენებელიცაა ა. ჭ ბგერად ქცევა მომდევნო საფეხურია. ე. ი. მოხდა ასეთი პროცესი — ქ ო გ ე ბ ღ გ ი — ქ ო გ ე ბ ღ გ ი — ქ ო ჭ ე ბ ღ გ ი.

12. ქ ო ჭ ე ვ ო ბ ღ ი თ — შე ე ვ ა გ რ ო ვ ე თ. ამ სიტყვის პარალელური ფორმაა ქ ო გ ე ვ ო ბ ღ ი თ. აქაც, ისევე როგორც ზემოთ, გ ბგერა პალატალიზდება ე ხმოვნის გავლენით.

13. ქ ო ჭ ა ო ჭ ი ნ ე ს — და ა წ ვ ი ნ ე ს. დასტურდება ქ ო გ ა ო ჭ ი ნ ე ს ფორმითაც. აქაც აფრიკატიზაცია პრევერბისეულ გ ბგერას მოსდის, პირვანდელი ფორმა უნდა იყოს ქ ო გ ე ო ჭ ი ნ ე ს. ეთ მიმდევრობამ მოგვცა იო, ამის შემდეგ ე კიდევ უფრო დავიწროვდა და იქცა ა-ად, რამაც მოახდინა გ ბგერის აფრიკატიზაცია. ჯ-ს მომდევნო ა მიუთითებს ჭ ბგერის უკიდურესად დარბილებაზე.

14. ჯ ა ო ბ უ ნ — კ ი ღ ი ა. შეგვხვდა გ ა ო ბ უ ნ ფორმითაც. პირვანდელი ფორმაა გ ე ო ბ უ ნ, სადაც გე პრევერბია. ეთ მიმდევრობაში, ისევე როგორც წინა მაგალითში, ეთ-მ მოგვცა იო, შემდეგ ო.

15. ჯ ო ლ უ — ჩ ა მ ო ვ ა რ დ ა. პარალელური ფორმაა გ ა ო ლ უ. აფრიკატიზაციის პროცესი ასეთი უნდა ყოფილიყო: გ ე ო ლ უ — გ ი ო ლ უ — გ ა ო ლ უ — ჯ ო ლ უ.

16. ჯ უ ლ უ ნ — გა დ ი ს. პარალელური ფორმაა გ ა უ ლ უ ნ. ამ სიტყვის პირვანდელი სახეა გ ე უ ლ უ ნ. ეთ მიმდევრობა გადავიდა იუ-ში, შემდეგ კი ო-სგან მივიღეთ ა, ე. ი. ასეთი ცვალებადობაა: გ ე უ ლ უ ნ — გ ი უ ლ უ ნ — გ ა უ ლ უ ნ — ჯ უ ლ უ ნ.

17. ი ჭ ი ბ ე ნ — ი ხ ა რ შე ბ ა. გვხვდება ი გ ი ბ ე ნ სიტყვაც. აფრიკატიზაცია გამოიწვია გ ბგერის მომდევნო ი ხმოვანმა.

ქ ბგერის აფრიკატიზაციის შემთხვევები:

1. თ ო ჭ ი — თ ო კ ი. პარალელურად გვხვდება ორივე ფორმა — თ ო ჭ ი და თ ო კ ი. აფრიკატიზაცია გამოიწვია ქ ბგერის მომდევნო ი ხმოვანმა.

2. ლ ა ჭ ი — ლ ე კ ე ი. დადასტურდა ლ ა კ ი ფორმაც.

3. ჭ ი ბ რ ი — კ ბ ლ ი. ათინურში ეს სიტყვა შეგვხვდა კ ი ბ რ ი ფორმითაც.

4. ბ უ ლ ე ქ ი — ბ ო ლ ო კ ი. ნ. მარს დადასტურებული აქვს ბ უ ლ ე კ ი ფორმაც¹⁰.

¹⁰ Н. Я. М а р р, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматиею и словарем, С.-Петербург, 1910, გვ. 132.

5. **კ ა ფ უ-ტ უ რ ა.** ხოფურსა და ვიწურ-არქაბულში არის მხოლოდ მკაფუფ ფორმა, რომელიც ათინურშიც გვხვდება. აფრიკატიზაცია გამოწვეულია კ ბგერის მომდევნო ა-ით.

6. **ბ ი კ ი თ ხ ი** — **ე ი კ ი თ ხ ა ე.** შეგვხვდა ბ ი კ ი თ ხ ი ფორმაც. კ გააფრიკატდა მომდევნო ი ხმოვნის გავლენით.

ჩვენს მასალაში ჰანურ სიტყვებში არსად დადასტურდა ქ→ჩ, მაგრამ ეს მასალის სიმცირით უნდა აიხსნებოდეს, რადგანაც ეს გადასვლა ნაესხებ სიტყვებში სრულიად ბუნებრივი ჩანს. ამაზე ქვემოთ იქნება საუბარი.

II. ნ ა ს ე ს ხ ე ბ ი ს ი ტყ ე ვ ე ბ ი. გ ბგერის აფრიკატიზაციის შემთხვევები:

1. **ქ ე მ ი ჭ ი** — **მ ე ზ დ ვ ა უ რ ი.** ნასესხებია თურქული ენიდან. სალიტერატურო თურქულში არის **gemici**. ი. ყიფშიძეს დადასტურებული აქვს **გ ე მ ი ჭ ი** ფორმაც¹¹.

2. **ქ ე ნ ჭ ი** — **ა ხ ა ლ ვ ა ზ რ დ ა.** ნასესხებია თურქულიდან. სალიტერატურო თურქულში ეს სიტყვა წარმოდგენილია **genç** ფორმით.

3. **ჭ ე რ ი** — **უ კ ა ნ.** შეგვხვდა **გ ე რ ი** ფორმაც. სალიტერატურო თურქულში **geri** იმავე მნიშვნელობის მატარებელია.

4. **ჭ უ ლ ი** — **ვ ა რ დ ი.** თურქულის გზით შემოსული სპარსული სიტყვაა. სალიტერატურო თურქულში არის **gül** ფორმა.

5. **ჭ უ რ ჭ ე ფ ე** — **ქ ა რ თ ე ე ლ ე ბ ი.** ი. ყიფშიძეს დადასტურებული აქვს **გ უ რ ჭ ე ფ ე** ფორმაც¹². სალიტერატურო თურქულში გვაქვს **gürün** — ქართული.

6. **ჭ ა ე ნ ა ხ** — **ც ო დ ვ ა.** თურქულის გზით შემოსული სპარსული სიტყვაა. სალიტერატურო თურქულში ვხვდებით **günah** ფორმა.

7. **ჭ ა ა უ რ ი** — **უ რ წ მ უ ნ ო.** ი. ყიფშიძეს დასახელებული აქვს **გ ა ა უ რ ი** ფორმაც¹³. სალიტერატურო თურქულში არის **gâvur**. ამ სიტყვაში გ ბგერა რბილია, რადგანაც მას მოსდევს გ ბგერა. რომელიც თურქულში იწვევს **g, k, l** ბგერების დაბნელებას¹⁴. ამიტომ გ ბგერის გააფრიკატება ამ სიტყვაში ბუნებრივია.

ქ ბგერის აფრიკატიზაციის შემთხვევები:

1. **თ ი ლ ჩ ი** — **მ ე ლ ა.** სალიტერატურო თურქულში გვაქვს **ilki**.

2. **ჩ ი რ თ ი თ ი** — **წ ა მ წ ა მ ი.** სალიტერატურო თურქულში არის **kir-pik** ფორმა.

3. **ჩ ი თ ა ბ ი** — **წ ი ვ ნ ი.** ეს არის თურქულის გზით შემოსული არაბული სიტყვა. სალიტერატურო თურქულში იგი წარმოითქმის რბილი **k**-თი — **kitap**.

4. **ჩ ი ნ ა რ ი** — **ნ ა ვ ი რ ი, ბ ო ლ ო.** ეს არის სპარსული სიტყვა, რომელიც თურქულიდან ისესხა ათინურმა. სალიტერატურო თურქულში იგი გვხვდება **kenar** ფორმით.

5. ... **ჩ ი** — ... **რ ო მ.** თურქულიდან შემოსული სპარსული სიტყვაა. ათინურში **ჩ ი** ფორმითაც დადასტურდა. სალიტერატურო თურქულში არის **ki** ფორმით.

¹¹ ი. ყიფშიძე. ჰანური ტექსტები, ტფლისი, 1938, გვ. 60.

¹² იქვე. გვ. 73.

¹³ იქვე. გვ. 90.

¹⁴ თურქულში ამავე ბგერებს არბილებს ი ბგერაც, რომელიც გრავიუელად იმავე ნიშნით (A) არის წარმოდგენილი. А. Н. К о н о н о в, Грамматика современного турецкого литературного языка, М.—Л., 1956, გვ. 23, 34.

6. ბ ე ჩ ი — მ გ ო ნ ი . სალიტერატურო თურქულში ეს სიტყვა შევიდა სპარსულიდან და მიიღო *belki* ფორმა.

7. ლ ა ჩ ი ნ — მ ა გ რ ა მ . არაბული სიტყვაა. სალიტერატურო თურქულში შევიდა *lâkin* ფორმით.

8. ჩ ე ფ ი — მ ხ ი ა რ უ ლ ე ბ ა , წ ვ ე უ ლ ე ბ ა , ქ ე ი ფ ი . არაბულიდან შესული სიტყვაა თურქულში. სალიტერატურო თურქულში გამოითქმის *keyif*.

9. ჩ ე ნ დ ი — თ ვ ი თ ო ნ , თ ა ვ ი ს ი . სალიტერატურო თურქულში გვაქვს *kendi* ფორმით.

10. თ ე ნ ე ჩ ე — თ ე ნ ე უ ქ ი . სალიტერატურო თურქულში გვხვდება *teneke* ფორმით.

11. ჩ ე ლ ი — ქ ე ც ი . სალიტერატურო თურქულში გვხვდება *kel* ფორმით. ათინურში პარალელურად დასტურდება ქ ე ლ ი ფორმაც.

12. ჩ ა ო მ უ რ ი — ნ ა ხ შ ი რ ი . სალიტერატურო თურქულში გვაქვს *kömür*.

13. ჩ ო ჯ , ჩ ო ო ი — ს ო ფ ე ლ ი . სალიტერატურო თურქულში არის *köy*.

14. ჩ ო კ ი — ძ ი რ ი . ფ ე ს ვ ი . სალიტერატურო თურქულში დასტურდება *kök* ფორმით.

15. ჩ ო რ ი — ბ რ მ ა . სალიტერატურო თურქულში გვაქვს ამ სიტყვის *kör* ფორმა.

16. ა ლ ე ა ჩ უ მ ს ე ლ ა მ — მ ი ს ა ლ მ ე ბ ა . არაბულიდან თურქულის გზით შემოსული სიტყვაა. სალიტერატურო თურქულში გამოითქმის *aleyküm selâm*. ამ ფორმითაც დასტურდება ათინურში ეს სიტყვა.

17. ჩ უ ფ ი — ს უ რ ა . სალიტერატურო თურქულში გვაქვს ამ სიტყვის *küp* ფორმა.

18. ჩ ა ლ ე თ ი — ქ ა ლ ა ლ დ ი . ეს არის სპარსული სიტყვა, რომელიც თურქულში შევიდა *kâhîl* ფორმით. *ა-ს* წინ თურქულში *კ* რბილად წარმოითქმის.

19. თ უ ჩ ა ა ნ ი — დ უ ქ ა ნ ი . ეს სიტყვა არაბულიდან შევიდა თურქულში და სალიტერატურო თურქულში მიიღო *dükkân* ფორმა.

20. ჰ ე ჩ ა ე — მ ბ ა ე ი . ეს სიტყვაც არაბულიდან აქვს ნასესხები თურქულს. სალიტერატურო თურქულში იგი არის *hikâye* ფორმით.

21. ჰ უ ჩ უ მ ე თ ი — ხ ე ლ ი ს უ ფ ლ ე ბ ა . ათინურში ეს სიტყვა ისე-სხა თურქულიდან. თურქულში იგი შესულია არაბულიდან და მისი სალიტერატურო ფორმაა *hükmet*.

კ ბგერის აფრიკატიზაციის შემთხვევა: ჩვენს მასალაში დადასტურდა ერთადერთი შემთხვევა კ ბგერის აფრიკატიზაციისა ნასესხებ სიტყვებში. ეს არის მ უ ს ტ ა კ ი — უ ლ ე ა შ ე ბ ი (პარალელურად არის მ უ ს ტ ა კ ი ფორმაც), რომელიც ბერძნულიდან არის ნასესხები. ასეთი ფორმების თურქულიდან სესხება მოსალოდნელი არ არის, რადგანაც კ ბგერა აბრუპტივია და მას თურქულში შეიძლება შეესატყვისოს მავარი *კ*, რომელიც მხოლოდ უკანა რიგის ხმოვნების წინ გვხვდება. ამ პოზიციაში კი არც ათინურში და არც თურქულში პალატალიზაცია არ ხდება. მაგ., თურქულიდან არის შემოსული სიტყვები კ ი ს მ ე თ ი — ბ ე დ ი (არაბულიდანაა ნასესხები თურქულში) და ჯ ა კ ი ნ — ა ხ -

ლ ო ს . სალიტერატურო თურქულში ეს სიტყვები გამოითქმის შემდეგნაირად: *kisinet* და *yakin*. ორივე სიტყვაში *k* მაგარია, რადგანაც მოსდევს უკანა რიგის *i*. ამიტომაც არ ხდება ამ და ამგვარ სიტყვებში აფრიკატიზაცია.

როგორც მოცემული მასალის ანალიზი გვიჩვენებს, აფრიკატიზაცია ხდება მხოლოდ წინა რიგის ხმოვანთა და *a*-ის წინ. აფრიკატიზაცია ხდება ჰანურ სიტყვებშიც და ნასესხებშიც. უნდა აღინიშნოს, რომ ათინურში აფრიკატიზაციის პროცესი არ არის დამთავრებული. ამის მაჩვენებელია ის ფაქტი, რომ ერთმანეთის გვერდით პარალელურად ერთსა და იმავე მთქმელთან გვხვდება როგორც ძირითადი, ასევე აფრიკატიზებული ფორმებიც. ნასესხებ სიტყვებში პარალელური ფორმები ნაკლებია, უფრო მეტად აფრიკატიზებული ქარბობს.

როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, უკანაენისმიერ ხშულთა აფრიკატიზაცია ქართველური ენებისათვის ძირითადად არ არის დამახასიათებელი. უცხოა იგი ჰანურის ორი კილოკავისათვისაც. ახლა ყალიბდება აფრიკატიზაცია ჰანურის ათინურ კილოკავში. ყველაფერი ეს გვაფიქრებინებს, ხომ არ არის აქ უცხო ენის გავლენა, კერძოდ, თურქულ ენას ვგულისხმობთ. საერთოდ თურქული ენებისათვის და თურქული ენის ზოგი დიალექტისათვის ეს პროცესი ბუნებრივია. ნათქვამი რომ უფრო გასაგები გახდეს, შევეხებით თურქული ენის ფონეტიკის ზოგიერთ საკითხს. როგორც ცნობილია, თურქულ ენაში უკანაენისმიერი ხშულებია მაგარი *g* და *k* (მაგ., სიტყვებში *gaga*— ნ ი ს კ ა რ ტ ი, *gubat*— უ ხ ე შ ი , *kadin*—ქ ა ლ ი, *kız*—ქ ა ლ ი შ ე ი ლ ი) და რბილი *g* და *k* (მაგ. სიტყვებში *gün*—დ ლ ე, *zengin*—მ დ ი დ ა რ ი, *şükür*—ხ ა რ ი, *küpek*—ძ ა ლ ლ ი). მაგარი *g* და *k* გვხვდება უკანა რიგის ხმოვნების (*a, i, o, u*) წინ, ხოლო რბილი *g* და *k*— წინა რიგის ხმოვნების (*e, i, ö, ü,*) წინ. წინა რიგის ხმოვნების წინ რბილი ხშულები თურქულში იმდენად პალატალიზდებიან, რომ პოსტალვეოლარულ აფრიკატებად იქცევიან ხოლმე. ზემოთ დასახელებული თურქული მაგალითები ასეთ სახეს მიიღებენ: *cün, zencin, şüz, çöpek*. უკანაენისმიერ ხშულთა აფრიკატიზაცია ფართოდ არის გავრცელებული თურქული ენის რიზესა და არზრუმის დიალექტებში¹⁵. ტერიტორიულად ეს დიალექტები ახლოსაა ათინურ კილოკავთან. ამიტომ, რასაკვირველია, ამ დიალექტების გავლენა ათინურზე მოსალოდნელია. საერთოდ, ცნობილია, რომ ჰანურის ყველა კილოკავი განიცდის თურქული ენის დიდ გავლენას. განსაკუთრებით ეს ჩანს ჰანურის ლექსიკაში, სადაც თურქიზმები მრავლად გვხვდება. ს. ჯიქიამ შეამჩნია საინტერესო მოვლენები სინტაქსში, სადაც წინადადებების თურქული წარმოება აღინიშნა¹⁶. უკანაენისმიერ ხშულთა ვააფრიკატება კი იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ჰანურის ათინურმა კილოკავმა თურქულიდან შეითვისა და გამოიყენა ფონეტიკური პროცესი, რომელიც სრულიად უცხოა ჰანურის სხვა კილოკავებისათვის.

ამგვარად, ჰანურის ათინურ კილოკავში არსებული აფრიკატიზაცია და სეანურსა და ქართულში დადასტურებული აფრიკატიზაციის შემთხვევები ერთი წარმოშობის მოვლენებად არ შეიძლება ჩაითვალოს.

¹⁵ ეს ცნობა მოგვაწოდა ფილოლოგიურ მეცნიერებათა კანდიდატმა თურქოლოგმა ელისაბედ გულაშვილმა.

¹⁶ ს. ჯიქია, თურქულ-ლაზური ენობრივი ურთიერთობიდან, კრებული „ორიონი, აკაკი შანიძის“, თბილისი, 1967.

Н. А. КИЗИРИА

АФФРИКАТИЗАЦИЯ ЗАДНЕЯЗЫЧНЫХ СМЫЧНЫХ СОГЛАСНЫХ В АТИНСКОМ ГОВОРЕ ЧАНСКОГО ДИАЛЕКТА ЗАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В атинском говоре чанского диалекта занского языка наблюдается переход заднеязычных смычных согласных (ǰg, ǰk, ǰkʰ) в постальвеолярные аффрикаты (ǰʒ, hǰ, ǰʒʰ) перед *a* и гласными переднего ряда *i*, *e*. Видимо, этот процесс в атинском говоре ещё не закончен. На это указывает тот факт, что в этом говоре встречаются как исходные, так и аффрикатизированные формы.

Аффрикатизация заднеязычных смычных согласных не наблюдается ни в остальных говорах чанского диалекта (хопском, вице-аркабском), ни в других диалектах картвельских языков. Данный процесс весьма распространён в диалектах турецкого языка, в частности, в диалектах Ризе и Ерзерума, примыкающих территориально к атинскому говору. Возможно, аффрикатизация заднеязычных смычных согласных в атинском говоре является результатом влияния турецкого языка.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის
ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლა-
ბორატორია

წარმოადგინა საქართველოს სსრ
მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების
ინსტიტუტმა

წინა რეზიუმე

ტერმინი 'იბდლ-ი ზამახშარისაჲული ინტერპრეტაციით

'იბდლ-ი ძველი არაბი გრამატიკოსების მიხედვით არის ერთი თანხმოვნის შენაცვლება მეორეთი ერთსა და იმავე სიტყვაში¹.

ეს მოვლენა ძველთაგანვე შეიმჩნევა არაბულ ენაში და იგი ჯერ კიდევ ისლამამდელ არაბულში იყო შენიშნული. როგორც 'აბუ ტაჰაბი ამბობს, 'იბდლ-ი დამახასიათებელია არაბებისათვის. იგი წარმოადგენს ენის განვითარების ერთ-ერთ ფაქტორს და არის ასახვა სოციალური, რელიგიური და ეკონომიური წინაპირობებისა². ამ მოვლენამ ფართო გამოხმაურება პოვა ყურანში, რის გამოც ბგერათმონაცვლეობის მრავალი ფორმა ნორმად იქცა არაბული ენისათვის.

მე-12 საუკუნის ცნობილი არაბი გრამატიკოსი ზამახშარი გვერდს ვერ უვლის ამ მოვლენას და თავისი ნაშრომის «al-Mufaṣṣal» მე-4 თავში საკმაოდ დეტალურად ჩამოთვლის ბგერათმონაცვლეობის მაგალითებს³. ზამახშარი მონაცვლე ბგერათა რიცხვს განაკუთვნებს 15 თანხმოვანს, მაშინ როდესაც სხვები ასეთად მხოლოდ 11 ითვლიან. ესენია როგორც ე. წ. დანამატი, ანუ არაძირეული თანხმოვნები (ḥurūfu-z-ziyādati). ისე ძირეული თანხმოვნები: ტა, დალ, ჯამ, სად, ზა. ყველა ამ თანხმოვანს იგი თავს უყრის ერთ წინადადებაში: 'istanḡadahu yawma ṣāla zuṭṭun (მან სთხოვა დახმარება იმ დღეს, როდესაც თავს დაესხნენ ბოშები). მონაცვლე ბგერათა ესოდენი სიმრავლე ზამახშარისთან განაპირობა იმან, რომ მას აქვს მოყვანილი მონაცვლეობის ისეთი შემთხვევები, რომლებიც გვხვდება მხოლოდ ცალკეულ სიტყვებში, მაგ. 'usa-ylānun <'usaylānun, tamīmīyun> tamīḡun⁴, რაც თავისთავად კიდევ ერთხელ მოწმობს არაბი გრამატიკოსის მიერ მოწოდებული და გაანალიზებული მასალის სრულყოფილებას.

ზამახშარის მიხედვით, 'იბდლ-ი სამი ტიპისაა: 1. wuḡūhun > 'uḡūhun, 2. 'arāqa > harāqa, 3. hal lā fa' alta ან, 'alā fa 'alta.

პირველ ტიპში: wuḡūhun > 'uḡūhun ადგილი აქვს უნაჭის შეცვლას ჰამზით დისიმილაციის შედეგად. ამდენად ავტორი აქ გულისხმობს მონაცვლეობას, რომელიც წარმოქმნილია ფონეტიკურ ნიადაგზე.

მეორე ტიპში: arāqa > harāqa ჰამზას ენაცვლება ჰა, რომელიც თავისთავად ძირეულს კი არ წარმოადგენს, არამედ ძველი სემიტურის კალხატივის გაქვეავებული პრეფიქსია. ამდენად ადგილი აქვს ისტორიულ-სპონტანურ ბგერათმონაცვლეობას და ავტორი ამ ტიპში სპონტანურ ცვლილებებს ვარაუდობს.

¹ Ibn J a' i ṣ, Commentar zu Zamachšari's Mufaṣṣal, hrsg. von G. Jahn, Leipzig, 1886, B. II, გვ. 1206.

² Kitābu-l-'ibdāl-l- 'imāmi-l-'allāmati ḥuḡḡati-l-'arabi Abī-t-ṭayyibi 'Abdi-l-Wḡ-ḥidi bni 'Alī-l-Lugawī, Dimaṣq, 1960, გვ. 4.

³ Z a m a ḡ s a r i Maḥmūd b. 'Omar al-Mufaṣṣal, Qahira 1905, გვ. 360-374.

⁴ Г и р а с В. Ф., Очерк грамматической системы арабов, СПб., 1873, გვ. 49.

მესამეტი პის hal lā fa'alta: 'alā fa'alta შემთხვევაში სულერთია ვიტყვით hal la თუ 'alā — ორივე ნაწილას ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს, ორივე გამოხატავს შეკითხვას, ორივე იხმარება ენაში და ვერ ვიტყვით, რომელია აღრინდელი. ეს წყვილები ერთმანეთისაგან განსხვავდება ბგერითი შედგენილობით, უფრო ზუსტად, განსხვავება ერთ თანხმოვანშია. ამრიგად, მესამე ტიპში ზამახშარი გულისხმობს წყვილებს, რომელთაც ერთი და იგივე სემანტიკური მნიშვნელობა, მაგრამ განსხვავებული ბგერითი შედგენილობა აქვთ.

'იბღალთან დაკავშირებით ზამახშარის მოჰყავს მრავალი მაგალითი. მაგრამ ამ მაგალითებში იგი არ ხსნის, თუ ვერ ხსნის ცვლილებათა მიზეზებს და არ იძლევა მათ შესაბამის კვალიფიკაციასა და კლასიფიკაციას. ავტორის მიერ შერჩეული მაგალითები იძლევიან იმის საფუძველს, რომ მის მიერ ხმარებული ტერმინი 'იბღალ-ალ-ჰტრუჰ ჩავთვალოთ ფონეტიკური მოვლენების გამოსახატავ ტექნიკურ ტერმინად. ხოლო რაც შეეხება ზამახშარის მიერ მოძიებულ და ტრაქტატში მოტანილ მასალას, სათანადო ანალიზის შედეგად ჩვენ შესაძლებლად მივიჩნევთ მის დაჯგუფებას შემდეგნაირად:

I. ბგერათმონაცველობა, რომელიც განაირობებულია მონაცვლე ბგერათა ფონეტიკური პოზიციით. აქ აღინიშნება შემდეგი ფონეტიკური მოვლენები:

1. ასიმილაცია:

ა) პროგრესული, ნაწილობრივი (მე-8 თემში): t>ʃ: 'iṣṭabara>'iṣṭabara, t>d: 'izṭağara>'izdağara, 'iğtama'a>'iğdama'a.

ბ) რეგრესული, ნაწილობრივი: ʃ<z: fuṣḍa<fuḍza, s>ʃ: yuṣḍaḡina>yuṣḍaḡina saḥḥara>saḥḥara, s>z: yasḍulu>yazḍulu, n>m: 'anbarun>'ambarun.

გ) სუსტ თანხმოვანთა ასიმილაცია: wa>ā: qaḡala>qāla, ya>a: baya'a>bā'a. w>y: miwqāṭun >miqāṭun; ḡāziwātun >ḡāziyatun; 'inqiḡādun>'inqiyādun; y>w: bayṭara>būṭira.

დ) სრული კონტაქტური (მე-8 თემში): w>t: 'iḡtaṣala>'ittāṣala; 'iḡta'ada>'ittā'ada Y>t: 'iṭasara>'ittasara, ḍ>t: 'iḍḍağ'a'a<'iḍṭağ'a'a

2. დისიმილაცია: ā>'ā: 'a'adāmu>'ādāmu, w>' : 'adwurun>'ad'urun; wawāṣilu>awāṣilu; wuwayṣilun>'uwayṣilun; qāwilun>qā'ilun, y>' : 'sāyirun>sā'irun, l>n: la'allā>la'anna, w>y: 'aṣan ('SW) > uṣīyun.

3. სუბსტიტუცია: w>' : wisādātun>'isādātun.

4. სინკოპე და ევეცა: 'arānibu>'arāni; ta'ālību>ta'ālī.

5. ჰაპლოლოგია: 'annāsu<al'unāsu

II. სპონტანური ბგერათმონაცველობა: ' >h: -'araqa>haraqā; 'anara hanara; 'araha<haraha, b>t: ḍa'ālību>ḍa'ālītu, '>' : 'uḡbābun>'uḡbābun, yy>ğ: fuḡaymiyyun>fuḡaymiğun.

კომპინატორულ-შეპირობებულს, თუ სპონტანურ ბგერათმონაცველობას შესაძლებელია უკავშირდებოდეს გრამატიკული განმასხვავებლობის ფუნქცია:

1. მონაცვლეობა ხდება ორთანხმოვანი სახელურ ძირში, მაგ: მხ. ibnun მზ. banāna, მხ. bintun — მრ. banātun.

2. miḡ'āl და fi'āl ტიპით ნაწარმოები სახელების მრავლობითში, მაგ.: მხ. diwānu> — მრ. dawāwīnu; მხ. miḡṭāḥun — მრ.>maḡāṭiḥu

3. ნისბის ფორმებში: 'abdu ḡamsin >'abṣamiyyun; ṭayyūn >ṭā'ilyun.

4. ორობით რიცხვში: 'ahun>'abawāni.
 5. კნინობითში: wādīmun>'uwaydīmun: dāribun>duwayribun.
 6. პირველი ტნტნიანი ზმნების იმპერფექტში: waṣala>yẓīlu: waḡila >yawḡalu.
 7. სქესში: მავ., მამრ. kilā — მდ. killā, მამრ. 'iṭnāni — მდ. ṭintāni. მამრ. 'ahun — ṣḥtun.
 ფერისა და ფიზიკური ნაკლის აღმნიშვნელ სახელებში: მამრ. 'aḥmaru: — მდ. ḥamrā'u.

III. არაკანონზომიერი ბგერათმონაცვლეობა, რომელსაც ადვილი აქვს ცალკეულ პირთა მეტყველებაში და პოეზიაში. ასე მაგალითად, აღ'აჯღჳი ალიფის მაგვირად ჰამზით წარმოთქვამს: 'al'a'limu: 'alḥa'timu, აღ-მან.ნი ნორმად თელის ორტის შენაცვლებას ჰამზით შემდეგ სიტყვებში: yalalun >'alalun, yadayhi >'adayhi (დისიმილაცია). არაკანონზომიერი ბგერათმონაცვლეობა გვაქვს პოეზიაშიც: მავ., დისიმილაციის შედეგად: banānun >banāmun; baḥrun >maḥrun: nuḡabun >nuḡamun ანდა სპონტანური—luṣūṣun >luṣūṣun; nāsun >nāṭun: 'akyāsun >'akyātun: dafādī'u >dafādīy.

Н. И. РОБАКИДЗЕ

ТЕРМИН 'ИБДĀЛ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЗАМАХШАРИ

Резюме

Согласно старым арабским грамматистам 'ибдĀл подразумевает замену в одном и том же слове одного согласного другим. Это явление издревле отмечалось в арабском языке и было засвидетельствовано еще в донсламской эпохе. Известный арабский грамматик XII в. Замахшари также касается данного вопроса и в четвертой главе своего трактата «ал-муфаддал» приводит немало случаев чередования звуков. Однако в этих примерах он не объясняет причин этих изменений и не дает их соответствующей квалификации и классификации.

В результате специального анализа всех случаев чередования, приведенных Замахшари, мы попытались дать характеристику этого материала и классифицировать его следующим образом.

I. Чередование звуков, которое определяется фонетической позицией чередующихся звуков. Здесь отмечаются следующие фонетические явления: 1. ассимиляция, 2. диссимиляция, 3. субституция, 4. снокоп, 5. гаплогогия.

II. Чередование спонтанное.

III. Чередование незакономерное.

Подобренные Замахшари примеры дают нам основание употребленный им термин 'ибдĀл ал-хурӯф считать техническим термином для выражения фонетических явлений.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიტოლოგიის განყოფილება
 წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

Ю. В. ЗЫЦАРЬ

О НАЗВАНИЯХ РАБА, СЛУГИ И Т. П. В КАРТВЕЛЬСКИХ И БАСКСКОМ ЯЗЫКАХ

В настоящем издании молодой абхазский лингвист В. А. Чирикба публикует свою статью «Общекавказское *lag, lah* «раб», «мужчина», к которой я считаю целесообразным сделать несколько дополнений¹. Предварительно отмечу, что эта статья является первой печатной работой В. А. Чирикба, который, будучи еще школьником, обращался ко мне с различными вопросами по баскскому языку², и уже тогда и на протяжении последующих лет с завидной настойчивостью работал над сравнением кавказских, баскского и др. языков.

Результаты этих своих сравнений в большей их части В. А. Чирикба все еще подвергает, так сказать, «контролю временем», а между тем они, на мой взгляд, тоже заслуживают опубликования. И они достаточно серьезны, чтобы на их автора могла, в частности, возлагать свои надежды все более определяющаяся баскско-кавказская сравнительно-сопоставительная лингвистика, которую в ее сопоставительной части сейчас успешно представляет у нас также И. Г. Мачавариани³.

Мои дополнения будут относиться, в основном, к постановке соответствующих этимологических проблем.

1. Коснувшись основы *lag, lah* «раб», «мужчина» в дагестанских, нахских, осетинском, показав ее наличие в абхазо-адыгских языках, В. А. Чирикба затем предлагает для нес хурри-урартский этимон *+alliche* «хозяйство» > «принадлежащий к хозяйству человек», откуда уже «раб». Значение «мужчина», «человек» для ряда кавказских вариантов данной основы при этом определяется как возникшее отсюда же вторично наряду с «раб»: «принадлежащий к хозяйству человек» дало «раб» по этой мысли не прямо, а как бы через промежуточное значение «мужчина, принадлежащий к хозяйству» (т. к. в качестве рабочего обычно использовался мужской труд), но это промежуточное звено «мужчина, принадлежащий к хозяйству» было способно породить и порождало наряду с «раб» также и просто «мужчина». Таково предлагаемое этимологическое построение, и оно представляется мне достаточно вероятным.

Среди возникающих в данной связи проблем сам В. А. Чирикба отмечает, однако, странное отсутствие изучаемой основы в картвельских языках, а с другой стороны, наличие ее в древнекитайском и ин-

¹ См. также некоторые попутные замечания в работе: Ю. В. Зыцарь, Кавказско-древневосточные связи некоторых баскских слов: *alaba* «дочь», *ola* «хижина» etc.—в сб. Ин-та истории АН ГССР (отдел древней истории) 1979 года (в печати).

² В связи с публикацией моего материала «Диалог находок и утрат» — «Техника молодежи», 1976, № 6.

³ См., в частности, его работу «О субъектно-объектных отношениях в урартском языке» в указанном выше сборнике Ин-та истории АН ГССР.

донецких языках: ср. др. кит. *lək* «раб» первоначально «человек племени ди» др. яван. *lek* «человек», «мужчина».

Этот последний факт, конечно, крайне осложняет все дело и является для предлагаемой этимологии пробным камнем. Ведь если в юго-восточной Азии данная основа первична и в сторону Кавказа распространялась, она именно отсюда, то кавказские слова соответствующего облика и значения уже нельзя выводить из хурри-урарт. + alle-*le* «хорошество». Наоборот, вторичность данной основы в юго-восточной Азии очень укрепила бы мысль о ее хурри-урартском происхождении (подкрепляемую и историей Митанни и Урарту — первых рабовладельческих государств Закавказья и Кавказа), как она укрепила бы мысль о хурри-урартском очаге, источнике ее распространения в высоту, где она есть. Однако вторична ли данная основа в юго-восточной Азии? В этом, мне кажется, заключается весь вопрос.

Любопытно, между прочим, что некоторые культурные же термины, связанные с распространением в Евразии земледелия, «эшелонируются» не только от Китая до Кавказа, но и от Китая до Пиренеев: ср. баск. *laia* «лаия, инструмент с двумя зубьями для вскапывания земли, особенно в горах» и др. кит. *lei* «лей, землекопалка с раздвоенной рабочей частью»⁴. Баск. *lau* «4», хотя фонетически оно способно дать вариант *lai* (с артиклем *laia*), ко всему этому никакого отношения, разумеется, не имеет, но с другой стороны интересно, что и в Индии для древнейшей палкакопалки используются названия (как будто, кхмерского, австралонезского происхождения) типа *lag* (<+lak)⁵, которые через звено +*lagi* фонетически тоже сопоставимы с баск. *laia*. Вопрос об отношении инд. *lak* «палкакопалка» к кит. *lək* «раб», яван. *lek* «мужчина» не возникает по причинам семантического порядка.

Если допустить ту мысль, что баск. *laia* не случайно совпадает с инд. *lag*, др. кит. *lei*, то возникает вопрос, как могло попасть это слово вместе с соответствующим инструментом на баскский запад? При наличии промежуточных звеньев, т. е. той же основы, допустим, в хамито-семитских и других средиземноморских языках, мы могли бы говорить о миграции данного слова к баскам с востока вдоль коридора морей. Но таких промежуточных звеньев, как будто, нет, и остается предполагать, что как и ряд других терминов, это слово, несмотря на его культурный характер, попало на Пиренеи вместе с самими басками, т. е. было ими сюда принесено, очевидно, откуда-то со стороны Кавказа, с которым их связывают и многие другие данные.

Как возможная культурно-языковая кавказо-индо-китайская изоглосса баск. *laia*, естественно, вступает в пару с кавк. *lag*, *lah* «раб». Однако

⁴ См. Б. В. Андрианов, Земледелие наших предков, М., 1978, с. 75—76. Не останавливаясь на сходстве терминов, этот автор говорит о сходстве (типологическом) самих соответствующих инструментов, включая, между прочим, и «усложненную землекопалку с подставкой для ноги», известную в Океании и Перу. Некоторые виды испано-баскской *laia* тоже имеют горизонтальную часть, используемую для пажатия ногой (см. J. Саго Вагоја, Los pueblos del Norte de la Peninsula Ibérica, Madrid, 1946; е го ж с, Los vascos, Madrid, 1958 и т. д.), но о сходстве их названия с обозначениями перуанской землекопалки нет речи.

⁵ С. К. Чаттерджи, Введение в индо-арийское языкознание, М., 1977, с. 67.

стратиграфически это, видимо, разные изоглоссы. Тем не менее, дальнейшее выявление подобных изоглосс могло бы создать возможность для их взаимосвязанного рассмотрения.

2. История французского слова *garçon*—первоначально «мальчик», затем «мальчик на побегушках», «официант», «слуга» (ср. также англ. *boy* в аналогичных значениях)—показывает, что обозначения прислуги могут восходить к словам, обозначавшим детей, молодых людей, и притом восходить к ним просто, обычным порядком, а не на основе каких-либо особых благоприятствующих этому семейных и социальных отношений.

На иных основаниях, вероятно, приобрело свое значение «прислуга» русское слово «челядь», связанное по происхождению с обозначениями рода, семьи, детей и т. д.⁶ (ср. также композит «домочадцы», где часть «чадо», если она сама и не имеет здесь, так сказать, «вседомашнего» значения, то все же связана явно с более широким по своему объему компонентом «дом»). За изменением значения «дети» или «семья» > «слуги» в случае «челядь», по всей вероятности, стоят уже именно особые определившие его семейно-социальные отношения, при которых дети занимали социально-зависимое положение по отношению к родителям или главе большой семьи, а слуги или рабы (если они были), наоборот, приближались по своему положению к детям⁷.

В семье, где существовали подобные отношения, ребенок, подросток, молодой человек уже не эпизодически и не «сезонно», не «профессионально» оказывался в положении слуги, а самое слово «мальчик» или «девочка», «парень» и т. п. было постоянной характеристикой этого его положения, включая такую характеристику в свое значение. В условиях существования подобных отношений в языке-инструменте общества, основанного на семье с подобными отношениями, понятно, не только слово со значением «парень» или «девушка» могли получать значение «слуга» и т. д., но и наоборот, слова с исходным значением «раб» легко могли приобретать значение «слуга», «парень». И, между прочим, именно это и произошло с груз. *topa* (из др. персидского *tapija* «домашний раб»,⁸ которое, как указывает И. В. Абуладзе⁹, означало в древнегрузинском уже не только «раб», но и «слуга», и «парень», «юноша» (*šavuk'i*).

Наоборот, слова со значением «ребенок» могли в тех же условиях пойти в своих семантических сдвигах не только до значения «слуга», но и «раб», а в то же время при определенной крайней вариантности тех же условий значение «раб» в них вообще могло не оформиться в нечто сколько-нибудь самостоятельное, четкое, достаточно определенное и определенное.

⁶ См. М. Ф а с м е р, *Этимологический словарь русского языка*, III, под «челядь».

⁷ Раньше думали, что на таких же путях возникли и такие русские и вообще славянские слова, как «раб», «раба», «роба», «робить», ср. «робята», «ребята», «па-руб-ок» и т. п.

⁸ Г. А. М е л и к ш в и л и, *К вопросу о социально-экономическом строе древней Иберии (Картли)*—ВДИ, 1977, № 4, с. 194; В. А. Ч и р и к б а, *цит. раб.*

⁹ И. В. А б у л а д з е, *Словарь древнегрузинского языка (материалы)* (на груз. яз.), Тб., 1973, под *topa*.

Примеры этого мы находим в баскском языке, где, с одной стороны, *pegabe*, скажем, значит не только «мальчик», «парень», «холостяк», «слуга», но и «раб», а в то же время лексемы со значением «раб» или хотя бы достаточно четкой отдельной соответствующей семы просто нет: баск. *yori* или *jori*, *joro*, например, означает скорее «слуга»: «*siervo, criado, serviteur, domestique*»¹⁰. Ср. с этими связь абхазо-абазинских обозначений «раба», «крепостного» и «хозяйства» с «батраками» у В. А. Чирикба (там же).

Наконец, следует учитывать, что в тех же условиях, т. е. при наличии тех же упомянутых семейных и социальных отношений производные от этимона со значением «дом», «хозяйство» тоже могли не получать значение «рабы», «раб», но лишь «слуги», «челядь» — в отличие от аналогичных производных тех языков (ср. известный уже нам др. перс. *malija* «домашний раб» от *ma* «дом»), которые были инструментами рабовладельческих обществ.

В баскском языке, где даже такие термины социального расселения, как *jaun* «господин» и *pagusi id.* «завистельцы» (первый из индоевропейских, второй — из семитских языков) мы, как и следовало ожидать, в словах типа *eixe* «дом», *eixeko* «домашний», или в любых других этого рода словах ничего похожего на «раб», «рабство» и т. п. не находим, а обозначением семьи в этом языке, кроме *eixe* «дом», является *sendi* букв. просто «дети».

Очень интересно, на мой взгляд, подвергнуть специальному анализу в этой связи грузинское слово *saxli* (точнее, ряд образованных от него композитов). Не обнаруживая отношения к значениям «раб», «рабство» и т. п., это слово, точнее, др. груз. *saxli* «усадебный», «участок с домом», «*vapli*» (по И. В. Абуладзе) в таких композитах, как *tata-saxlisi* «отец семейства», *deda-saxlisi* «мать семейства» отразилось, безусловно, в значении «семья», «семейство».

Но спрашивается, в каком значении отразилось то же *saxli* в таком композите, как *saxlis-culi* «сын слуги», «незаконнорожденный» (*šin šobili, tsaxuris švili, buši*), др. груз. синонимы — *švili da monai*, букв. «сын и раб, слуга»¹¹. Как мне представляется, компонент *saxli* «дом», «семья» здесь выступает в явно расширенном значении: «семья с включением челяди, прислуги», и независимо от того, что значение «незаконнорожденный» («*buši*»), как будто относит данный композит к относительно позднему времени, здесь мы имеем, вероятно, отражение очень старого *saxli* уже с включением челяди, прислуги. Наборст, такие образования, как *tsaxuri* «слуга», если они и значат по происхождению «домашний», и даже «семейный», еще ничего не говорят нам о старом включении прислуги в грузинский дом, семью.

На тех же путях можно, видимо, этимологизировать и др. груз. *kal-saklisi* «девушка» (*kališvili, kalçuli* по И. В. Абуладзе), которое по своей структуре полностью аналогично упомянутым уже *deda-saxlisi* «мать семейства», *tata-saxlisi* «отец семейства», но в отличие от этих последних содержит

¹⁰ R. M. de Azkue, *Diccionario vasco-español-francés*, Bilbao, 1905, t. I, c. 419.

¹¹ И. В. Абуладзе, цит. словарь, с. 385, 500.

компонент *saxlisi*, конечно, никак не в значении «семейство» (т. к. *kal-saxlisi* «женщина» или «девочка семьи, семейства» не имело бы никакого смысла), а в значении либо просто «дом», либо вновь «челядь», «прислуга». При таком понимании *kal-saxlisi* в целом этимологически означало бы либо «девочка для дома», т. е. «служанка», либо «домочадка», «девочка прислуги, от прислуги», так сказать, *šil kala*, что через последующее улучшение и расширение смысла тоже могло привести к просто «девочка», в каком-то значении это слово нам, собственно, в древнегрузинском и известно.

3. Как уже ясно из предыдущего, связи слов, означающих «парень» и «слуга», или «девушка» и «служанка» могут иметь различные объяснения. Они могут объясняться появлением значения «служанка» на основе «девочка» вне отношения к семейно-социальной структуре общества(1), или, наоборот, на фоне такой структуры, в тесной зависимости от нее(2). Наконец, возможен ведь и обратный переход «служанка» > «девушка», «слуга» > «парень»(3), ср. славянские слова типа «хлопец» из уменьшительного от «холоп» по некоторым предположениям (см. М. Фасмер, цит. словарь).

По понятным уже причинам (они очевидны из всего предыдущего) в разысканиях по баскскому и картвельским языкам мы должны считаться прежде всего со второй из этих возможностей, и притом считаться с ней в тем большей степени, чем более древней является изучаемая нами группа соответствующей баскской или картвельской лексики. Практически это значит, что, рассматривая отношения между собой, например, баск. *peska* «девушка», отраженного уже 2 тыс. лет назад в аквитанских надписях, и *peskame* «служанка», мы должны допускать прежде всего, что значением общей исходной для них формы было «девушка», и соответственно мы должны анализировать, например, семантический комплекс «мальчик», «парень», «холостяк», «слуга», «раб» в уже приводившемся выше баскском слове *pegabe*.

Это дает нам какой-то хотя бы самый ориентировочный подход к данным словам (*pegabe*, *peskame* и т. д.), остающимся до сих пор в основном неразъясненными, и в одной из следующих работ на основе этого подхода мной будет сделана попытка их этимологизации.

Аналогичным образом мы должны, видимо, подходить и к таким грузинским словам, как *qma* «слуга»—*qma* «юноша»—*qmašvili* «парень», с характерной «перекличкой» значений «юноша», «парень», «слуга», а также, возможно, и к баск. *tutil* «парень».

В числе предварительных данных, необходимых для исследования этих слов, здесь укажу также следующие.

В части, касающейся баскского *tutil* «парень», стало уже обычным так или иначе связывать его с исп. *motil*, *motril* «посыльный», «подручный», «мальчик на побегушках» в особенности на поле и т. п., возводимым в свою очередь к лат. *mutilus* «стриженный», на которое иногда и прямо указывают как на возможный прототип для баск. *tutil* «парень».

Само исп. *mot(r)il* непосредственно возникло, как полагают, из *mutilus* «мальчик», «дитя», которое получило это значение от *mutilus* «стриже-

ный» потому, что детей, дескать, стригли¹²: поскольку, однако, в римское время стригли также и рабов, то по другой версии как исп. *motil*, *motril*, так и баск. *mutil* «парень» возводятся уже к лат. *mutilus* «раб» <«стриженный»¹³.

Наиболее веский довод в пользу указанного латинского прототипа для баск. *mutil* «парень» принадлежит, на мой взгляд, Г. Бэру, и состоит этот довод в том, что не только в испанском, но и в самом баскском языке основа *mutil* имеется в значении «стриженный», прямо совпадающим с лат. *mutilus*¹⁴.

Из того, что баскский язык заимствовал из латинского слова *mutil* «стриженный», *mutildu* «стричь», вовсе, однако, не следует, что он должен был заимствовать из латинского также и **mutilus* «раб» или *mutilus* «мальчик», т. е. ту же основу или слово уже во втором, либо в трансформированном значении: таких как бы двойных заимствований из латыни в баскском языке мало. Кроме того, мне лично постоянная стрижка сельских детей, да и рабов в первых веках нашей эры в таких трудно романизовавшихся медвежьих углах Испании, как Кастилия (Старая) или Баскония, кажется в чем-то несколько сомнительным.

Есть и много других возражений против этой этимологии, в частности, то, что происхождение слов *mutil*, *motril* и т. п. вряд ли можно рассматривать, как это обычно и считают, в отрыве от происхождения, например, исп. *mozo* «парень», баск. *motz* «короткий», «обрезанный», далее исп. *mocho*, *muchacho* и т. п., а между тем, по признанию Ж. Короминаса, относительно этих последних слов все не ясно, как, впрочем, по его же признанию, не ясно многое и в части слов *motil*, *mutil*. **Mutilus* «мальчик» или «раб» известно этимологам только под звездочкой, т. е. прямых свидетельств об употреблении данного слова в этих значениях как будто нет.

Наконец, что очень важно, баск. *mutil* обнаруживается как будто уже в аквитанских надписях начала нашей эры, на чем, к сожалению, не могу здесь остановиться, а это исключает его заимствование из испанского и делает маловероятным его заимствование из латинского. В итоге, несмотря на сходство с лат. *mutilus* «стриженный» и баск. *mutil* «стриженный» же (<лат.). баск. *mutil* «парень» начинает, думаю, все более представлять перед нами как исконно баскское слово, а исп. *motil*, *motril* — как заимствование из баскского. Это, в свою очередь, делает возможным поиск для баск. *mutil* «парень» кавказских этимологий.

Далее, в части грузинских слов *qma*, *qma*, *qmaçvili* отмечу, что, как я думаю, кроме приведенных выше соображений семантического порядка, для их этимологизации должно быть в первую очередь привлечено также сванское слово *da—çvir* «сестра мужчины, брата», где второй компонент *çvir* сопоставим как со вторым компонентом *qma—çvil* —, так

¹² J. Corominas, Breve diccionario etimológico de la lengua castellana, Madrid, 1967 (*mozo*, *mocho*, *mochila*, *muchacho*).

¹³ G. Bähr, Los nombres de parentesco en vasconce, Bermeo, 1935, с. 15.

¹⁴ Ibid.

и с груз. *çuli* «дитя», «юноша» и т. п., ср. для исходного значения этого последнего слова такие композиты, как *deda-çuli* (у Абуладзе) «ссы́мья», букв. «мать», или «жена»+«дети», *kal-çuli* «девочка», «девушка», букв. «женского пола *çuli*», т. е. «женского пола дитя», исторический термин *serē-çuli* «сепецулы», «царские дети», анализированные уже выше *saxlis-çuli* «дитя слуги», «незаконный», *zmiş-çuli* «племянник», «племянница», букв. «брата ребенок» и т. д.

Несмотря на соблазн понимать *çvil*, *çvir* в *da-çvir* «сестра мужчины» и в *qta-çvil-i* «парень» как «мужчина» (хотя бы и безотносительно к и—е. +*vir* «мужчина»¹⁵ с учетом *çvir*, *çvil*, *çul* «дитя», мы должны будем интерпретировать этот компонент (и в *da-çvir*, и в *qta-çvil-i*), видимо, просто как «дитя», «ребенок», без указания на пол. Но тогда *qta-çvil-i* в силу его лексического значения «парень», «юноша» с четким указанием на пол должно по происхождению оказаться, скорее всего, композитом с этимологическим значением «мужское дитя», «дитя мужского пола», а в таком композите значение (этимологическое) «мужчина» оказывается уже присущим не элементу *çvir*, а элементу *qta*.

В случае подтверждения этого компонента+*qta* в значении «мужчина» (груз. *kmari* «муж» имеет иной анлаут) одно из приведенных выше загадочных соотношений предстало бы перед нами уже в несколько иной форме: *qta* «слуга»—*qgta* «юноша»—+*qta* «мужчина», что, правда, не упрощает а, наоборот, осложняет дело, но зато, очевидно, и приближает нас к действительному и интересному решению вопроса.

4. Наконец, возвращаясь к сснссисму вопросу, поднятому В. А. Чиркба, можно отметить, что если хурри-урарт. +*alae* «принадлежащая к хозяйству» (>арм. «служанка») может быть образовано от+*allehe* «хозяйство», то хурр. *allae*, *alle* «хозяйка» могут быть чисто метонимически связаны с тем же+*allehe* «хозяйство» (ср. баск. *bide* «путь», «дорога», <+*gwide* и баск. *kide*, *ide* (<+*hide*) «спутник»), а это, в свою очередь, указывает и на возможность того, что не только слова «хозяин», «хозяйка», но и «принадлежащий к хозяйству», откуда «раб», так же чисто метонимически производилось от+*allehe* «хозяйство», что и постулирует В. А. Чиркба.

В пользу вторичности основы *lek* в юго-восточной Азии (ст чего зависит основная этимология того же автора, см. выше пункт I) говорит как будто и связь этой основы в древнекитайском языке с прицлым племенем севера (племенем ди). С другой стороны, относительно кетского и селькупского языков, где *l'aka* значит «товарищ», (а не «раб» и не «мужчина»), я не вижу иной возможности для сравнения, как баск. *lag-up* «товарищ».

¹⁵ С. К. Ч а т т е р д ж и, цит. раб., с. 37.

В. А. ЧИРИКБА

ОБЩЕКЛВКЛЗСКЕ lag/lah («РАБ», «МУЖЧИНА»)

В результате сравнительного изучения лексики кавказских языков к настоящему времени выявлен целый ряд межкавказских лексических соответствий. Выявленный межкавказский материал необходимо строго разграничить на две группы—факты древнейшего родства и явления вторичного порядка. К последним, в частности, относится слой так называемых «культурных слов», которые обычно легко заимствуются и передаются от народа к народу. Так, абхазское aketa «селение», «деревня», абаз. kat —то же (груз. kuča «улица») примыкают к обширнейшему ареалу распространения корня kata с различными вариациями в огромном большинстве языков Европы и Азии: ср. хотя бы алб. kat «этаж», katund «село», «деревня», хата в славянских языках, kate, col в германских, финно-угорских-дравидских (köttai, kötta «фэрт», «замок», «дворец»), иранских (kata, kada), индийских, тюркских и других языках.

В «Абхазско-адыгских этимологиях»¹ Г. А. Ктимов возводит абх. ak al(a), абаз. k ala, а также сван. k'el, kel «излаш» к адыг. kab. k äI, ääl (ä < k) «шалаш», которое он выводит из ад. k ä, ää «хворост»; оставляя необъясненным наличие конечного l. В других языках, однако, имеются такие явные созвучия кавказскому слову, как коми-зыр. kola «шалаш», «лесная избушка», манс. kol «дом», удм. kwa, kwala «летний шалаш», эвенк. gule «дом»², карпат. koliba «жилище пастуха на горном пастбище», «шаталаш», okol «загон (помещение) для скота»³ и т. д.

Абх. avoga, avouga > мегр. avouga, ambuga, абаз. voga «хлев», каб. vou «закрытый хлев» примыкают к балканскому ареалу этого корня (в славянских obog, oboga «хлев», «загон», «ограда», «изгородь», откуда румынские, молдавские, албанские формы этого корня⁴).

К разряду тех же кочующих «культурных слов» относится и абх.-ад.⁵ kata «курица» (ср. картв. *kalam—этимология и сравнение И. Джавахишвили), рут. kät, цах. kätä. гуиз. kätä, бежт. gudä «курица», греч. κόττα «курица» и т. д. абх. ačobga «чабэр», «Satureia hortensis», ср. русск., укр. чабер, бел. чабэр, чен. čabг, čibг, польск. cząbr, сербо-хорв. čubar «чабрец», рум. cimbru, греч. σάβροζ, σάβραζ «Satureia thimbra», лат. combrētum⁶, абх. ak'пә «конопля», ср. осет. гхп (gәпә, сван. кап «конопля», староадыг. gan(ä) «рубашка», греч. κωνάβις, лат. cannabis, старослав. конопля, др.-в.-нем. hana, перс. kāпа, мар. кәпә «конопля»⁶ аккад. қапару, арм. капар' «конопля» и многие другие.

К словам «культурного» порядка относится и интересующий нас корень lag—lah «раб», «мужчина», обнаруживающий корреспонденции во многих кавказских языках (за исключением, пожалуй, картвельских).

Прежде, чем приступить к рассмотрению форм бытования этого

корня в различных кавказских языках, хочется сказать несколько слов о самом характере данного слова как социального понятия.

Общекавказское языковое единство могло относиться только к очень отдаленной эпохе (о чем недвусмысленно свидетельствует большая материальная гетерогенность групп кавказских языков), когда невозможно было существование таких сравнительно поздних (в масштабах истории) понятий, как «раб», «господин», «государство», «войско», и т. д., возникших не ранее эпохи рабства. Поэтому попытки привлечения общекавказского термина «раб» в качестве иллюстрации генетического родства кавказских языков, отнесение социального термина «раб» к отдаленнейшей эпохе общекавказского языкового единства (такая попытка делается, в частности, в работе группы дагестанских авторов — книге «Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков»⁷), представляются несостоятельными.

Семантика и форма этой общекавказской основы незначительно варьирует в различных языках. Это удобно проследить по отдельным языковым группам.

В большинстве дагестанских языков отмечается сохранность общедагестанской основы *lah* «раб» (авар. *lah*, баб. *lag*, табас. *luk*, лезг. *luk*, рутул. *lək*, лак. *lah*, дарг. *lah* «раб» и т. д.). В арчинском языке от данной основы при помощи суффиксов *tu* и *tug* образовались слова *lahtu* «женщина» и *lahlug* «мужчина». Не ясно, связаны ли с этим корнем хиналуг. *vəg-əld* «мужчина», рутул. *vəg-əld* «мужчина», цахур. *vəg-əl* «самец»⁸.

В пахских языках основа представлена в виде *laj* «раб» (закономерно из **lag*, ср. осет. *sag*→чеч. *saj* «олень» и т. д.⁹).

В адыгских языках к ней примыкает адыг.-каб. *lə* «мужчина»: «муж» (отсюда *ləž* «старик», где *ž*—«старый»). В кабардинском имеем также *leg* «крестьянин», «крепостной».

В абхазском *aləg* «мужчина», «муж» устарело, откуда *aləgəž*¹⁰ «старик» часто не очень почтительно, пренебрежительно, в отличие от почтительного *atahnaða* «старик», «старец» <ад. *thamada* в абаз. *ləg* «мужчина», «муж» (устарело), откуда *ləgəž* «старик», *ləg* «раб», «крепостной», *ləgra* «рабство», «крепостничество», *ləgarta* «хозяинство, в котором панимают батраков».

Наличие предполагаемой некоторыми авторами связи абх.-абаз. корня *ləg* с абх. *ailaga*, абаз. *alaga* «сумасшедший», «полосумный» представляется нам сомнительной, т. к., во-первых, они не совсем идентичны по форме (*aləg-a(i)laga*) и совсем различны по своей семантике, во-вторых, во всех остальных кавказских языках рассматриваемая основа этих значений не имеет. В то же время последний элемент абхазо-абазинского *aila-ga* можно связать с *aga* «глупый», «дурной», «тупой», ср. абх.-абаз. *aga-ga* «сумасшедший», «дурной» (букв. «дурная голова») *awawa*¹¹—да «ненормальный» (букв. «человек дурной»).

Расчленение *ailaga* на *ai-la-ga* ставит вопрос о значении элемента *ia*, который присутствует также в абх. *ai-la-s-ga* «тронуться», «сойти с ума». В. Е. Кварчия связывает его с *-la-*«низ», а второй компонент слова—*s-ga*—«взять», в целом расшифровывая слово как «опущенный», «недоразвитый», что представляется нам неубедительным. Вопреки Г. В. Цудлая¹², В. Е. Кварчия расшифровывает слово *aləgəž*¹³ не как «человек старый»,

что естественно было бы ожидать, а как «глупый старик» (несоснованно связывая *ałag* с абз. *ałaga* «глупый», «сумасшедший»), очевидно, мотивируя это пренебрежительным, ироническим оттенком, присущим слову *ałagaz*⁹. Но иронический, уничижительный оттенок этому слову придает элемент *až*⁹, а вовсе не *ałag*, как считает автор, ср. *ačada* «осёл» — *čadaž*⁹ «неуклюжий», «грубый», «скверный», «плохой» (о человеке), букв. «старый осёл», *ala* «собака» — *alaž*⁹ «паршивый», «плохой», «неуклюжий», «скверный» (о человеке), букв. «старая собака». За то, что в слове *ałagaz*⁹ элемент *ałag* означает именно «человек», «мужчина», говорит и параллельная гдыгская форма *l'əž* «старик», где *l'ə* также означает «мужчина», *əž* — «старый».

Интересно предложенное Г. В. Цулая сравнение абх.-абз. *a(i)laga* «душевнобольной», «сумасшедший», «дурак» со сван. *leg* «плотской», «дурной», «больной», мегр. *lag* в *lagwegi* «тупой», *l'əwege* «тупость»¹¹ (к мегрельскому материалу, очевидно, примыкает груз. в *blagwi* «тупой», «закруглённый» (об острие, конце).

Из других кавказских языков наша основа присутствует в осет. *læg* «мужчина», «муж», «человек», которая, по мнению В. И. Абаева¹², проникла в ссетинский из кавказского субстрата*.

Отмечая присутствие корня *lag/ləh* во всех западнокавказских (мы не располагаем данными в отношении убыхского языка) и в подавляющем большинстве восточнокавказских языков (вызывает удивление отсутствие его в картвельских языках), мы в то же время склонны считать его неисконным в этих языках. По нашему мнению, данная основа идет скорее всего из хурри-урартского источника, ср. хурри-урарт* *a(l)le ha* «хозяйство» (> арм. *աղյ*), * *a(l)laehina* «принадлежащая к хозяйству» (> арм. *աղարհն* «служанка»), хуррит. *allae*, *alle* «хозяйка», урарт. *alze* «хозяйин»¹³.

Переход значений «хозяйство», «принадлежащий к хозяйству», → «человек, принадлежащий к хозяйству», «раб» обоснован: ср. выше переход значения «принадлежащая к хозяйству» в хурри-урартском в «служанка» в армянском, ср. также абх. *ačə* «раб», букв. «принадлежность», «собственность», груз. *თლა* «раб» из др.-перс. *tonija* «домашний раб» от *ptā-pa* «дом»¹⁴. В то же время присущее слову *lag/ləh* «раб» значение «мужчина», «человек» также вполне мотивировано, поскольку тяжелый рабский труд был прежде всего делом мужчин.

* Вызывает большой интерес наличие исследуемой основы в древнекитайском (др. кит. *lek* «раб»); слово первоначально обозначало воинственное северное племя ди, разбитое в 593 г. до н.э. армией царства Цзинь; верхушка ди была казнена, остальные были превращены в рабов; как считают, ди являлось пришлым с запада племенем, в составе которого были скифы, см. М. В. Крюков и другие. Древние китайцы. Проблемы этногенеза. М., 1978, с. 183, 184.) и в индонезийских языках; др. яван. *lek* «человек», «мужчина», то же в современных индонезийских языках. (Мы благодарны хеттологу В. Ардзинба и синологу С. Старостину, указавшим нам на этот факт. Крайне интересным является также наличие этой основы в кетском и селькупском языках, кет. *lāk* 'ak «селькуп» при селькуп. *l'aka* «товарищ», которые К. Боуда сопоставлял с кавказским *Lak*, *Ləges* и др. см. К. В о u d a, *Baskisch und Kaukasisch*, — «Zeitschrift für Phonetik, Berlin, Bd 2, 1948.

Думается, что это не единственный факт взаимоотношения кавказской и урартской лексики, и поиски в этом направлении могут дать весьма интересные материалы. Так, С. Ашхацава, а за ним и другие исследователи сопоставили корень *pag-t*—название мифических богатырей с хуррит. *Nañi*—название государства хурритов и урартов¹⁵. Думается, не менее интересным было бы сравнение слова *pag-t* с хурри-урартским *pağa* «племя», «люди», а имя могучей матери нартов *Sata-pa* с хуррит. *añti* «жена».

1. Г. А. Климов, Абхазско-адыгские этимологии. II (заимствованный фонд). «Этимология. 1966», М., 1968, с. 294.
2. Б. А. Серебряников, Об уральской лексике восточного ареала. «Этимология. 1966», М., 1968, с. 300.
3. Г. П. Клепикова, Славянская пастушеская терминология, М., 1974, с. 230.
4. Г. П. Клепикова, указ. соч., с. 230.
5. М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. 4. М., 1973, с. 309.
6. В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.—Л., 1958, с. 512—513.
7. Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков, М., 1971, с. 278.
8. Сравнительно-историческая лексика..., с. 277—278.
9. В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь... т. 3, Л., 1979, с. 252.
10. Г. В. Цулая, Историко-этимологические заметки. Труды Сухумского гос. пед. института им. А. М. Горького, т. XVIII—XIX, Сухуми, 1966, с. 115.
11. Г. В. Цулая, указ. соч., с. 115.
12. В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь..., т. I, с. 19—20.
13. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 77.
14. Г. А. Меликишивили, К вопросу о социально-экономическом строе древней Иберии (Картли), «Вестник древней истории», 1977, № 4, с. 194.
15. С. М. Ашхацава, Пути развития абхазской истории, Сухуми, 1925, с. 15.

абаз. — абазинский язык

абх. — абхазский язык

авар. — аварский язык

ад. — адыгские языки

адыг. — адыгейский язык

алб. — албанский язык

арм. — армянский язык

бацб. — бацбийский язык

бежт. — бежтинский язык

белор. — белорусский язык

греч. — греческий язык

груз. — грузинский язык

дарг. — даргинский язык

др.-п.-нем. — древневерхненемецкий язык

каб. — кабардинский язык

карпат. — карпатские языки

картв. — каргвелские языки

коми-зыр. — коми-зырянский язык

лак. — лакский язык

лат. — латинский язык

лезг. — лезгинский язык

манс. — мансийский язык

мар. — марийский язык

мегр. — мегрельский язык

осет. — осетинский язык

перс. — персидский язык

польск. — польский язык

рум. — румынский язык

русск. — русский язык

рут. — рутульский язык

свап. — сванский язык

сербохорв. — сербохорватский язык

староад. — староадыгский язык

старослав. — старославянский язык

табас. — табасаранский язык

удм. — удмуртский язык

укр. — украинский язык

хурр. — хурритский язык

цах. — цахурский язык

чеш. — чешский язык

эвенк. — эвенкийский язык

ცნობები და შენიშვნები

ვალერი სილოგავა

სომხეთის ძარბთული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ

თანამედროვე და ისტორიული სომხეთის ტერიტორიაზე, ძირითადად ხუროთმოძღვრული ძეგლების კედლებზე, შემონახულია ძველი ქართული წარწერების მნიშვნელოვანი რაოდენობა. ისინი წარმოადგენენ ძვირფას საისტორიო წყაროს ქართველი და სომეხი ხალხების პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ისტორიისა და ურთიერთობების შესასწავლად შუა საუკუნეებში.

ამ წარწერების შესწავლა და გამოცემა, რომელიც ას წელზე მეტი ხნის წინათ დაიწყო მ. ბროსემ და ნ. სარგისიანმა¹, წარმატებით გაგრძელდა მომდევნო მკვლევრების — ნ. მარის², ე. თაყაიშვილის³, ხოლო შემდეგ ხანებში — ლ. მელიქსეთ-ბეგის⁴, ა. შანიძის⁵ და სხვათა მიერ. მათ მიერ შესრულებული სამუშაოს შედეგად გამოვლინდა და გამოიცა სომხეთის ტერიტორიაზე შემონახული XI—XVIII სს. რამდენიმე ათეული ქართული წარწერა. ეს გამოცემები მოთავსებულია სხვადასხვა, ხშირად სპეციალისტებისთვისაც ძნელად ხელმისაწვდომ ორგანოებში; ისინი შესრულებულია მკვლევართა სხვადასხვა თაობების მიერ, სხვადასხვა საგამომცემლო წესების დაცვით და ამდენად, მათი სამეცნიერო ღირებულებაც არაერთგვაროვანია. ხოლო ამ წარწერების ერთიანი კრებულის სახით გამოცემის აუცილებლობა მწვავედ იგრძნობა.

უკანასკნელ ხანს სომხეთის ქართული წარწერების, ან წარწერათა ჯგუფების პუბლიკაციები განახორციელა სომეხმა მკვლევარმა პ. მურადიანმა⁶. მის მიერ შესრულებული მნიშვნელოვანი და შრომატევადი სამუშაოს შედეგს წარმოადგენს მისი წიგნი „სომხეთის ქართული წარწერები. წყაროთ-

¹ M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, livr. 3, SPb., 1851, VI rapp., Appendice. Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le père Nersès Sargisian, MAIS, t. VIII, N 10, SPb., 1864.

² Н. Я. Марр, Надпись Епифания католикоса Грузии, ИИАН, 1910, № 17; Froze, Ash, M.—Jl., 1934.

³ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938.

⁴ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ქობერი და მისი სომხური და ქართული წარწერები, „თბილისის უნივერსიტეტის შობაზე“, 1927, ტ. VII, გვ. 60—73; მისივე, ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა, თსუ შრომები, ტ. 108, 1964, გვ. 309—327.

⁵ А. Г. Шанидзе, Грузинская надпись XIII века в сел. Кош. „ხელნაწერთა ინსტიტუტის შობაზე“, I, 1959, გვ. 7—19; Froze, Грузинская надпись XI—XII вв. из Армении, „თსუ მედი ქართული ენის კათედრის შრომები“, ტ. 11, 1968, გვ. 143—144; ა. შანიძე და ვ. ცისკარიშვილი, ბარანის ციხის წარწერა, იქვე, გვ. 17—26.

⁶ Ф. У. Сиришян, «Рассказы о армянских рукописях в Лувре», ИИАН, (Париж), «სტრუქტურული ნათარქსისა და ეპიგრაფიკის», I, 1974, გვ. 45—55. მისივე შანიძის. „Հայագիտական հետազոտություններ“, II, ერცკან, 1974, გვ. 61—82.

მცოდნეობითი გამოკვლევა“ (სომხურ ენაზე), რომელიც გამოსცა ერევნის უნივერსიტეტის გამომცემლობამ „Armeno-Georgica“-ს სერიის პირველი ტომის სახით⁷.

ამ ვრცელ ნაშრომში, რომელიც 362 გვერდს შეიცავს, თავმოყრილია სომხეთის ტერიტორიაზე არსებული ქართული წარწერების უმრავლესობა --- XI ს. — XIX ს. I ნახ. 112 წარწერა. წიგნისათვის დართულ 40 ტაბულაზე წარმოდგენილია 74 წარწერის ფოტოსურათი, 9 წარწერის გრაფიკული მონახაზი და სომხეთში ქართული წარწერების გავრცელების რუკა. შრომას ერთვის მრავალფეროვანი სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი — ქართული სიტყვების ქართულ-სომხური სიმფონია-ლექსიკონი (პირთა და გეოგრაფიულ სახელთა ცალკე გამოყოფით); რეზიუმე რუსულ ენაზე (15 გვერდზე შესავალი წერილით და 17 ქართული წარწერის თარგმანით); ცხრილი სომხეთის ქართული წარწერების ქრონოლოგიური, გეოგრაფიული და დამწერლობითი სახეებისა: პირთა და გეოგრაფიულ სახელთა საქმეებელი მთელი წიგნისათვის.

წიგნის შესავალში (გვ. 5—34) წარმოდგენილია სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკის შესწავლის მიმოხილვა და საერთო შეფასება ქართული წარწერების მნიშვნელობისა საქართველო-სომხეთის ურთიერთობათა შესასწავლად. წიგნის ძირითადი ნაწილი (გვ. 35—256) შეიცავს წარწერების პუბლიკაციას თითოეული მათგანის შესწავლის ისტორიით, კრიტიკული ტექსტის დადგენით და ისტორიულ-ფილოლოგიური კომენტარებით. ყოველ ქართულ წარწერასთან მოცემულია ტექსტის თარგმანი სომხურ ენაზე. სამწუხაროდ, ასომთავრული დამწერლობით შესრულებული წარწერების ტექსტები გამოქვეყნებულია მხოლოდ მხედრული ტრანსკრიპციით, მაგრამ, ამავე დროს, თანამედროვე საგამომცემლო წესების დაცვით — ქარაგმების (მრგვალ), აღდგენილი აღილებების (კუთხოვან) და გამომცემლის შესწორება-დამატებათა (ტეხილ) კავებში წარმოდგენით; სტრიქონთა დანომრვით და საერთოდ კრიტიკული ტექსტის დასადგენად სხვადასხვა ტექნიკური ნიშნების მოხმობით.

წიგნში წარწერები დალაგებულია გეოგრაფიული პრინციპით, ხოლო ცალკეული გეოგრაფიული პუნქტების შიგნით — ქრონოლოგიურად. ასეთი წესით მასში თავმოყრილია ანისის, ჩანგლის, ვალარშაპატის, კოშის, თეჯარუქის, ლერნანცქის, ჰნევანქის, შაჰნაზარის, ქობერის, ახპატ-სანაინის, ახტალის (პლძაჰანქის), ბარანას და ერევანში დაცული სამუზეუმო ნივთების წარწერები; შესაბამისად ამისა წიგნი დაყოფილია ცალკეულ თავებად.

წარწერების ერთი ნაწილი (მათ შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მხარგრძელთა ეპიტაფიები XIII—XIV სს. ქობერის მონასტრიდან) პირველად პ. მურადიანის მიერაა გამოცემული ამ წიგნში. ასევე, პირველად აქ ქვეყნდება შაჰნაზარის, ახპატის, თეჯარუქის და ზოგიერთი სხვა წარწერის ფოტოები და მონახაზები.

ერთი სიტყვით, შესრულებულია და გამოცემული სოლიდური ნაშრომი, რომლის უმთავრესი ღირსებაა სომხეთის ქართული წარწერების ერთად თავმოყრა და სათანადო სამეცნიერო აპარატის თანხლებით მკითხველისათვის

⁷ ზ. ი. ილიჩიანი, ლაქაიოანის კიანხის სიმონაფიციუსის წიგნი, სკრიპტორი-ფილოსოფოსი რინიკონი, სტეპან, 1977: ქვემოთ, ამ წიგნიდან გვერდებს ტექსტშივე მიუთითებთ.

ქართული მკითხველი უკვე გაეცნო ამ წიგნს კ. დანელიას საგაზეთო წერილით („კომუნისტები“, 5.VIII.1979), რომელშიც ნაჩვენებია მხოლოდ მისი პოზიტიური მხარე.

მიწოდება. უკვე ამ სახითაც ეს წიგნი ქართული და სომხური საისტორიო წყაროთმცოდნეობის მნიშვნელოვანი შენახენია.

დასახელებულ უდავო ღირსებებთან ერთად, ნაშრომს ახასიათებს მთელი რიგი ხარვეზები და უზუსტობები, რომელთა აღნიშვნა აუცილებელი გვეჩვენება სამეცნიერო ინტერესებიდან გამომდინარე — წიგნში თავმოყრილია დიდი სამეცნიერო ღირებულების მასალა, რომლითაც ისარგებლებენ სხვადასხვა სპეციალობის წარმომადგენლები — ისტორიკოსები, ფილოლოგები, ხელოვნებათმცოდნეები, როგორც ქართველოლოგები ისე არმენისტები.

შეცდომები და ხარვეზები, რომლებიც პ. მურადიანის ნაშრომს ახასიათებს, შეიძლება, ძირითადად, ორ რიგად დავაჯავფოთ: სომხეთის ქართული წარწერების კომენტარებისას წარმოდგენილი მცდარი მოსაზრებები და დასკვნები, და საკუთრივ წარწერთა ტექსტების გამოცემისას დაშვებული შეცდომები. ქვემოთ ჩვენ შევჩერდებით, უმთავრესად, მეორე რიგის შეცდომებზე, რადგან ტექსტების დაზუსტება თავისთავად შექმნის საფუძველს ავტორის ნიერ წარმოდგენილი ზოგიერთი მცდარი ინტერპრეტაციის გადასინჯვა-სათვის, მაგრამ პირველი რიგის ზოგიერთი შეცდომის შესახებ აქ მინიმუმ უნდა აღინიშნოს.

1. პ. მურადიანისავე განცხადებით, სომხეთის ქართული წარწერების უმთავრესი ნაწილი XI—XIV სს. თარიღდება. ამ დროს სომხეთის ტერიტორიაზე ქართული წარწერების მომრავლებას ავტორი უპირატესად კონფესიური მოსაზრებებით ხსნის და აქ აღნიშნულ დროს ქალკედონური მრწამსის ფართოდ გავრცელებას მიაწერს. ავტორს ავიწყდება სომხეთის ტერიტორიაზე ქართული წარწერების გავრცელების უმთავრესი — პოლიტიკური ბოტივი, როდესაც ეს ტერიტორიები საქართველოს სსრ-ს, ერთიანი და ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შემადგენლობაში შემოდიოდა და ამ მომენტს ვადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან ქალკედონური მრწამსის ფართოდ გავრცელება საქართველოს ბოლომდე ტერიტორიაზე (როგორც ხრდილო კავკასიაში, რასაც პ. მურადიანიც აღიარებს, ისე სომხეთში), სწორედ მისი პოლიტიკური ძლიერებით იყო განპირობებული. ამიტომ, ბუნებრივია, რომ ქართული წარწერების უმეტესი ნაწილი სომხეთში ვრცელდება სწორედ საქართველოს პოლიტიკური, კულტურული და ეკონომიკური ძლიერების უმაღლესი გამოვლენის დროს — XI—XIII სს-ში.

2. პ. მურადიანი იმდენად ვატაკა სომხეთში ქართული წარწერების კონფესიურ საფუძველზე გავრცელებით ახსნის იდეამ, რომ წინასწარგანსრახული და ანდენად მიუღებელი მოსაზრებების მტკიცებას მოჰყო ხელი. ერთი მათგანია წიგნის შესავალში წარმოდგენილი და მის რუსულ რეზიუმეში გაწერებული მოსაზრება, თითქოს, ანტიოქიაში „სომეხ-ქართველთა ერთობლივი სავანის“ არსებობის შესახებ, რაც ავტორს მოჰყავს იმის საილუსტრაციოდ, თუ რამდენად მჭიდრო იყო „კონფესიურად ერთნაირად განწყობილი სომხებისა და ქართველების თანამშრომლობა“ (გვ. 22—24, 286).

ანტიოქიაში, ქართული კულტურის ამ ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საზღვარგარეთულ კერაში, როგორადაც ეს სასურველი არ უნდა იყოს, სამწუხაროდ, არაერთი „სომეხ-ქართველთა ერთობლივი სავანე“ არ არსებობდა. მთელი ეს გაუგებრობა დამყარებულია შავ მთაზე (ანტიოქია), მუსა-ლალის სამხრეთ-აღმოსავლეთში, ანტიოქიის ორონტოსიდან 25 კმ-ზე მიკვლეული ქართული ეკლესიის ერთ-ერთი წარწერის არასწორ წაკითხვასა და ინტერპრე-

ტაციანზე. წარწერა, რომელიც 1950 წელს პირველად გამოაქვეყნა პ. პეეტერსმა, თითქოს იკითხებოდა ასე: „ეკლესიე არს ს^რომხურთ^ა“. შემდეგ ეს ტექსტი სრულიად ნებისმიერად გამართა ე. მესერიანმა (რ. ბლეიკის დამოწმებით) და იგი წარმოადგინა ასეთი სახით: „ეკლესია არს სომეხთა“⁸, ხოლო აქედან უცვლელი სახით, პ. პეეტერსის — წარწერის de visu შემსწავლელის მიერ გამოცემული ტექსტის მიუთითებლად იგი გაიმეორა პ. მურადიანმა წიგნის ორ ადგილას სამ ენაზე (გვ. 24, 286).

პ. მურადიანისათვის, როგორც ჩანს, უცნობია ე. ჯობაძის — ამ წარწერის ასევე უშუალოდ ადგილზე შემსწავლელის, ნაშრომი რომელშიც წარმოდგენილია წარწერის გრაფიკული მონახაზი, მისი დეტალური აღწერილობა და დაწვრილებითი ანგარიში წარწერის აღმოჩენის ადგილისა და გარემოებათა შესახებ⁹.

ე. ჯობაძის გამოკვლევით, XI ს-ის წარწერა (უფრო ზუსტად — გრაფიტი) ამოკანრულია არქიტექტურული დეტალის — ეკლესიის ერთ-ერთი, როგორც ჩანს, სამხრეთი კარიბჭის გვირგვინის უკანა მხარეს; იგი მიუთითებს ამ დეტალის ადგილს ნაგებობაზე, წარმოადგენს ხელოსნის, ან ხუროთმოძღვრის ნინიშნებას და იკითხება ასე: „ეკლესიაში ს(ა)მხრითი“¹⁰. რატომღაც ამ წარწერის ეს ერთადერთი სწორი წაკითხვა, რომელიც აგერ 15 წელია რაც ცნობილია სამეცნიერო წრეებისათვის, ვერ აისახა პ. მურადიანის წიგნში, რომელიც სპეციალურად მიძღვნილია ქართულ ეპიგრაფიკულ ძეგლებზე დაყრდნობით სომეხ-ქართველთა ურთიერთობის შესწავლისადმი.

მ. ასევე მიუღებელია პ. მურადიანის მიერ ქართულ წარწერებში დადასტურებული საკუთარი სახელების წიგნისადმი დართულ ქართულ-სომხურ სინფონია-ლექსიკონში არმენიზებული ფორმით წარმოდგენა — თამარე (თამარის ნაცვლად), დიმიტრე (დემეტრეს ნაცვლად) (გვ. 276). მაშინ, როდესაც ეს სახელები გარკვევით და უშეკველად იკითხება წარწერებში ისე, როგორც ეს არის მოსალოდნელი და როგორც ეს იყო: თამარი, დიმიტრი, ან დემეტრე. ასეთი სახის შეცდომები და შეუსაბამობანი წიგნში სხვაე შეიძლება დაიძებნოს: ზოგჯერ ისინი აშკარად ჩანან, მაგრამ ყველა მათგანის შესახებ აქ ყურადღებას ვერ გავამახვილებთ.

მიუხედავად ავტორის არაერთგზისი განცხადებისა (წიგნის ანოტაციაში, წინასიტყვაობაში, რეზიუმეში), კრებული სრულია და მასში თავი მოკუყარეთ სომხეთის ყველა ქართულ წარწერასო, სამწუხაროდ, იგი ასეთს არ წარმოადგენს: სომხეთის 40-ზე მეტი ქართული წარწერა, მათ შორის ათამდე ლაპიდარული წარწერა, უმთავრესად ანისიდან, კიზილქელისიდან და სხვ. წიგნში არ არის შესული¹².

⁸ P. Peeters. Le tréonds Orientale de l'Haïlographie Byzantine, Subsidia Hagiographica, 25, 1950, გვ. 162.

⁹ J. Mécérian, Les inscriptions du Mont Admirable, Beyrouth, 1962, p. 32—35; მისივე. Expédition archéologique dans l'Antiochène occidentale, Beyrouth, 1965, გვ. 111, ტბ. XXXIV. ს. 24, 245.

¹⁰ W. Djobadze. Medieval Inscriptions in the Vicinity of Antioch on-the-Orontes, OrChr. 49. 1965, გვ. 125—126 — იქ: წარწერის ფაქტო, რომელზედაც გარკვევით იკითხება „ეკლესიაში ს^რომხურთ“; წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნებით XI ს-სა.

¹¹ W. Djobadze, Medieval Inscriptions, გვ. 125.

¹² სხვათა შორის, პ. მურადიანს გამორჩენია ერთი გამოცემული და ცნობილი წარწერაც ანისის ე. წ. ტიგრან ბონენცის ეკლესიის ერთ-ერთი ფრესკისა, რომელზედაც გამოსახულია ტიგრან მეფის მიერ წმ. გრიგოლ განმანათლებლის დაკითხვა. იხ. ქვემოთ.

ამის ძირითადი მიზეზია ის, რომ ავტორი სრულებით არ იცნობს (ყოველ შემთხვევაში, წიგნიდან ეს არ ჩანს) იმ საარქივო მასალებს (მოგზაურობათა დღიურები და ჩანაწერები, ძველი ფოტოსურათები და ფოტონეგატივები, ჩანახატები და მონახაზები...) სომხეთის ქართული წარწერების შესახებ, როგორც საქართველოს სიძველეთსაცავებშია დაცული. მათი მოხმობა აუცილებელი იყო — რაც არ უხდა იყო, ავტორი ქართული წარწერების შესახებ აქვეყნებს ნაშრომს; მით უმეტეს, რომ პ. მურადიანი სათანადოდ იყენებს მოსკოვის, ლენინგრადის და ერევნის არქივებში დაცულ ასეთ მასალას. სომხეთის, როგორც ცნობილი, ისე უცნობი ქართული წარწერების შესახებ მასალები უხვად არის დაცული პირველ რიგში სწორედ საქართველოში — კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში, გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტში, ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში და საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში.

ამ მხრივ საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს სამადინის წარწერა 1288 წლისა, ამოკვეთილი ანისის ერთ-ერთი ქართული ეკლესიის კედელზე.

პირველი ცნობა ამ წარწერის შესახებ გამოაქვეყნა ნ. მარმა 1910 წელს¹³. წარწერა გამოსაცემად უნდა მოემზადებინა ივ. ჯავახიშვილს¹⁴, მაგრამ მას იგი არ გამოუცია¹⁵. მოგვიანებით ნ. მარმა დაბეჭდა ამ წარწერის ძლიერ რეტუშირებული და ამდენად, სახეშეცვლილი ფოტო¹⁶, რომელზედაც რაიმეს წაკითხვა თითქმის შეუძლებელია. პ. მურადიანი ახალ პუბლიკაციაში იწეობს წარწერის ამ ფოტოს, მოჰყავს მისი ტექსტის ორი სიტყვა — „სამადინმ(ა)ნ“ და „ქ(ო)რ(ო)ნი(ო)კ(ო)ნსა ფო“, და ამ ოცდასმსტრიქონიანი წარწერის უმნიშვნელო ნაწივეტი ნ. მარის არქივში (დაცულია ლენინგრადში) მიკვლეული ჩანაწერიდან: „ტ...|წ...|დ...|დ...“ (ტაბ. 11, 1; გვ. 48). ეს მაშინ, როდესაც ამ წარწერის შესახებ (რომელიც ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაზე მდებარეობს და რომლის ბედი ჩვენთვის უცნობია) მნიშვნელოვანი მასალებია დაცული თბილისის სიძველეთსაცავებში: 1973 წელს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფოტოთეკაში აღმოჩნდა წარწერის ფოტონეგატივი (№ 11653/1804), შესრულებული მინაზე. ამ ნეგატივიდან მიღებული ფოტოანაბეჭდის მიხედვით შესაძლებელი შეიქნა წარწერის მე-15—23 სტრიქონებში გაბმული ტექსტის ამოკითხვა (წარწერის წინა სტრიქონები ძლიერ დაზიანებულია). ამ ნაწილიდან გაირკვა, რომ წარწერა ეპიგრაფიკული საბუთია და გადაწყდა მისი გამოსაცემად მომზადება „ქართული ისტორიული საბუთების

¹³ Н. Я. Марр, Надпись Епифания, гв. 1433.

¹⁴ იქვე; ვ. ბარტოლოს წიგნი „Персидская надпись на стене анийской мечети Машуче“ (Анийская серия, № 5, Спб., 1911) უდის მეოთხე გვერდზე გამოსაცემად განზრახულ ნაშრომებს შორის დასახელებულია: И. А. Джавахов, Грузинская надпись 1288-го года с грузинской церкви в Ани.

¹⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტში, ექ. თაყაიშვილის პირად საარქივო ფონდში (№ 532) დაცულია ამ წარწერის სამი ფოტო (მსგავსი ნ. მარის მიერ გამოცემულისა — ძლიერ რეტუშირებული და სახეშეცვლილი) და ეკლესიის ერთი ხედის ასევე სამი ფოტო. ქაღალდს, რომელზეც ეს ფოტოებია შეხვეული, ექ. თაყაიშვილის ხელით აწერია: „მეორე ანისის ეკლესია ქართული წარწერებით, რომლის გამოცემა მიზნობილი ჰქონდა მარის მიერ ივ. ჯავახიშვილს, მაგრამ არ გამოუცია“.

¹⁶ Н. Марр, Ани, ტაბ. XLII, სურ. 181.

კორპუსის“ I ტომში. ყოველივე ამის შესახებ დროულად იყო აღნიშნული ლიტერატურაში¹⁷, მაგრამ, როგორც ჩანს, პ. მურადიანს ესეც გამოორჩა.

სურ. 1.

¹⁷ გაზ. „Вечерний Тбилиси“, 28.VIII.1973 — აქ გამოქვეყნებულია სამადინის წარწერის ჩვენ მიერ შეკვლეული ფოტო; ვ. სილოგაეა, ქართული ეპიგრაფიკა და პალეოგრაფია ივ. ჭავჭავაძის მეცნიერულ მემკვიდრეობაში, „მნათობი“, 3, 1977, გვ. 149 — გამოქვეყნებულია წარწერის ტექსტის ნაწყვეტი — დასკვნითი ფორმულა თარიღით და წარწერაში დასტურებული ტერმინები.

უფრო ბაჟ-ტამლისაგან მიეცემოდეს; და ჩ(უე)|[ნგ(ა)ნ] პატრონთა, არცა ტამდაჩ-თა ქ(ა)ლ(ა)ქ(ი)სა სესხ|ად თეთრი არ ითხოონ და ტამლა ამოგვეგდონ; | [წ]-ლიწ(ა)დის თავსა [პა]ტრონის ნახონ, ვითა წ(ე)სი(ა) მ|[(ი)ეც]ეს.

ვი(ნ)ცა ეს შეცქეპალოს კრ(უ)ლია სახ[(ელი)თა ღ(მრთისაჲ)თა და მ(ი)ს-თა|[(წ(მიდა)თა] მადლითა.

ქ(ო)ნ(ი)კ(ო)ნსა¹⁾ ფშ.

¹ ან: „სამადი|[მ(ა)ნ]“. ² შეიძლება: „კრებ[ული]“, ან „კრებ[ულმ(ა)ნ]“. ³ კან წრწ. ⁴ უკლოთა წრწ. ⁵ [---] ნაცელად „არ ღსკარ“ — ნ. მარი, „ერ“ — ივ. ჯავახიშვილი. ⁶ ან: „შოკრებ[ვლნი]“. ⁷ შეიძლება „მე“—⁸ ან: „ნ|[უნთა]“. ⁹ ანვ წრწ. ¹⁰ ან: „გაჟნ(უ)რი“. ¹¹ ქორონიკონსა — პ. მურადიანი.

როგორც ვხედავთ, ტექსტი გაბმით იკითხება წარწერის მხოლოდ მე-15—23 სტრიქონებში. ამ ტექსტის მიხედვით, პატრონი სამადინი იურიდიულ აქტს ასრულებს, ე. ი. საბუთს გასცემს. რომელიც ქალაქის მოსახლეობის, თუ მოსახლეობის ნაწილის, მიერ სესხის, ან გადასახადის გადახდას შეეხება. პატრონი სამადინი (*ყაიონ შარაშაყჩენ*) სომეხური ეპიგრაფიკითაც კარგად ცნობილი პირია²¹. სამადინის დაწერილში აღნიშნული ტერმინების ნაწილი — თ აღ არ ი, ნ ა მ არ ი, ბ ა ე-ტ ა მ ღ ა, ტ ა მ ღ ა, ტ ა მ ღ ა ჩ ი ქართული საბუთებიდან და საერთოდ წერილობითი ძეგლებიდან მხოლოდ აქ გვხვდება²². ესენი საქართველოსა და ამიერკავკასიაში მონღოლთა ბატონობის დროს (ხოლო ზოგიერთი მათი ბატონობის შემდგომ დროსაც) არსებული გადასახადებია. თითოეული მათგანის ქართულ წარწერაში მოხსენიება სპეციალურ შესწავლას საჭიროებს, რისი ადგილიც, ცხადია, აქ არ არის; მაგრამ ერთი მაინც უნდა აღინიშნოს: ტ ა მ ღ ა, რომელიც მონღოლთა სახელმწიფოს ძირითად გადასახადს და ხაზინის შემოსავლის უმთავრეს წყაროს წარმოადგენდა, დაწესდა XIII ს-ის 70-იანი წლებიდან და გაუქმდა მხოლოდ 1565 წელს შამ-თამაზის ბრძანებით; მონღოლთა, კერძოდ, ილხანთა სახელმწიფოში არაერთხელ იყო ცდა მისი გაუქმებისა („ტამლის ამოგდებისა“)²³. მაგრამ უშედეგოდ. გადაწყვეტილება ერთ-ერთი ასეთი ცდის შესახებ დაუცავს სამადინის 1288 წლის ზემოწარმოდგენილ წარწერასაც, რომელიც საბუთის შინაარსს გადმოგვცემს და მისი შემოკლებული ასლი უნდა იყოს.

ანისის ერთ-ერთი ქართული ეკლესიის (ტიგრან ჰონენცის ეკლესია?) ლაპიდარული და ფრესკული წარწერების შესახებ დ. ბაქრაძემ ჯერ კიდევ 1885 წ. გამოაქვეყნა ცნობა²⁴, ხოლო თვით წარწერების გადმონაწერები დაცულია მის დღიურში²⁵. სამწუხაროდ, ეს მასალა პ. მურადიანისათვის, როგორც ჩანს,

²¹ შეინახულია მისი ეპიგრაფიკული საბუთები ანისში (Н. О. Эмиш, Армянские надписи в Кирсе. Ани и в окрестностях последнего, М., 1881, № 37; Դիվան հայ վիճագրության, I, Անի քաղաք, կազմեց Է. Խ. Օրբելի, Երևան, 1966, № 75) და მრენში, (Н. О. Эмиш, დასახ. შრომა, № 165; Н. Марр, Ани, М.-Л., 1934, გვ. 42; И. А. Орбелли, Надписи Мрета, յր. „Այսպիսիასկան հնագիտություններ“, Ա. Երևան, 1974, გვ. 41—42, № 28.

²² ტ ა მ ღ ა დასტურდება ეპითაღმწერლის თხზულებაშიც: ქცა, II, 238₂₄; ხოლო ყ ა ფ-ჩ ე რ ი და ს ა ი ა მ ე შიომღვიმის კრებულის დაწერილში გრიგოლ სურამელისადმი (1247—1250 წწ.; იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გამოსცა ი. დოლიძე, თბ., 1965, გვ. 44).

²³ დაწერილობით იხ.: რ. კიკნაძე, თამლა ილხანთა სახელმწიფოში, „გდმოსავლური კრებულება“, I, თბ., 1960, გვ. 92—100.

²⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, გამოც. დ. ზ. ბაქრაძის მიერ, ტფ., 1885, გვ. 146 (შენ. სქოლიოში).

²⁵ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დ. ბაქრაძის პირადი საარქივო ფონდი, № 32, 79v—80r.

ასევე უცნობი დარჩა. დ. ბაქრაძის ცნობით, ამ ეკლესიაზე მოიპოვება შემდეგი ქართული წარწერები:

1. «Под аркой, в своде, сверху:

Уსუ:ჯას:ყსუ:ღუ:ჯნძძძძძძ:ჲსუ:ყუსუჲნცნ:ჯძსსყნც (80r);

ესე არს ბჳე უ(ფლისა)ა და მართალნი შევლენან ამას შინა²⁶“ (ფს. 17,20).

2. «На западном фасаде, под углом фронтона на камне крест, выветрившийся. Сохранилась одна лишь форма его:

ძლევის ძალის მომც(ე)მ(ე)ლი.

მეფე ბ(ა)გრ(ა)ტ, ლ(ი)პ(არი)ტ | მწედ ტ(ი)გრან მ(ე)ფისა.

ქრ(ონიკო)ნი სი (990 წ.)“.

3. «Юж[ный] фас[ад]. Фальшивые ниши в арках. Поля последних трех ниш с армянскими надписями, и скраю:

† ԻԾՄԵՏԿՐԻՐ

† ნ(ა)თელს შ(ეუნდე)ენ ღ(მერთმა)ნი“

4. «Внутри; на могиле:

Уსუფუსუჲც

ესე საფლავი შა|ნშეს ამირ(ა)ხ(ო)რ|ის, ათ(ა)-

ჩყუსჯჲსუჲჲ

ბ(აგი)სი; შ(ეუნდე)ენ ღ(მერთმა)ნი“.

უსჯძყსუ:ყნინ

აქვეა მოყვანილი ფრესკულ გამოსახულებათა ქართული წარწერებიც: „წ(მილა)ა ი(ოვან)ე“, „ლიო|კლ|ეტიანე“, „ს(ა)ფლ(ა)ვს დაღებ(ა)ა“, „გ(ა)რ-ღ(ამ)|ოქსნ[ამ]“.

ასევე გამოტოვებული აქვს პ. მურადიანს, როგორც აღინიშნა, ე. წ. ტიგრან ჰონენცის ეკლესიის XIII ს-ის ერთ-ერთი ქართული წარწერა. წარწერა წარმოადგენს განმარტებას ფრესკისა, რომელზედაც გამოსახულია ტიგრან მეფის მიერ გრიგოლ განმანათლებლის დაკითხვა. ამ ფრესკისა და მისი თანხლები წარწერის ფოტო გამოცემული აქვს ნ. მარს²⁷. წარწერის ტექსტი ასეთია:

[...] უსუჲცსუჲჯჲსუჲნ: ჯნჩყნც
ԻԾԾ

[...] [წ(მილა)ა] გ(რი)გ(ო)ლ წა-
რიღვინა გ(ა)ნკითხ|ვად.

120 წელზე მეტია, რაც ჩანგლის ეკლესიის ქართული წარწერები ცნობილია სპეციალურ ლიტერატურაში. სხვადასხვა დროს ისინი გამოსცეს ნ. სარგისიანმა, მ. ბროსემ, ე. თაყაიშვილმა²⁸; ხოლო მათი უკანასკნელი პუბლიკაცია განხორციელებულია პ. მურადიანის მიერ ამ წიგნში (გვ. 65—83, ტაბ. III, სურ. 1—2).

რადგან ჩანგლის ეკლესია და, მასადაამე, მისი წარწერებიც ამჟამად თურქეთში, ყარსის ვილაიეთშია მოქცეული და შეუძლებელი ჩანს სპეციალისტების მიერ მისი უშუალოდ შესწავლა, მათი შეძლებისდაგვარად სრული

²⁶ ეს წარწერა, სხვა მასალების მიხედვით, გამოცემული აქვს პ. მურადიანსაც (გვ. 61).

²⁷ Н. Марр, Аш, таб. XLIII, сур. 188.

²⁸ ეკლესიის შესასვლელის ტიპანზე ამოკვეთილი ვრცელი წარწერის მის მიერ გადაღებული ფოტო ბოლო დროს გამოსცა, აგრეთვე, ე. მ. თიერიმ (J. M. Thierry, A propos de quelques monuments chrétiens du vilayet de Kars (Turquie), „Revue des études Arméniennes“, Paris, t. III, 1966, таб. XLII, სურ. 17).

შესწავლისათვის აუცილებელია ყველა იმ საარქივო მასალის გათვალისწინება, რომელიც ჩვენთან არის მათ შესახებ დაცული. ასეთი მასალისათვის პ. მურადიანსაც მიუმართავს და ჩანგლის წარწერები მის მიერ გამოსაცემად მომზადებულია ნ. შარის არქივში (ГО Арх. АН СССР) მიკვლეული ექ. თაყაიშვილის სტატიის (საწერ მანქანაზე გადაბეჭდილი, რუსულ ენაზე) მიხედვით²⁹. აქედანვეა აღებული წიგნში დაბეჭდილი ვრცელი წარწერის ფოტოსურათი. ამ სტატიის ქართული ვარიანტი ექ. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა 1938 წელს კოლა-ოლთისსა და ჩანგლში მოგზაურობის ანგარიშში, რაც პ. მურადიანისათვისაც ცნობილია. მაგრამ მისთვის, როგორც ჩანს, უცნობი დარჩა ე. თაყაიშვილის მიერ მოწყობილი ექსპედიციის დროს, 1907 წელს კ. ლიოზენის მიერ დამზადებული ჩანგლის წარწერების ფოტონეგატივები, რომლებიც ამჟამად ინახება გ. ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოთეკაში (№№ 1844, 2845, 2833). მათგან მიღებული ფოტონაბეჭდები კი საშუალებას გვაძლევს სწორად წაიკითხოთ და დაკთარილოთ ჩანგლის წარწერები; მეორე წარწერის ფოტო აქამდე არც გამოქვეყნებულა, ამიტომ მას და წარწერის გრაფიკულ მონახაზს აქვე ვათავსებთ (სურ. 3, 4).

ჩანგლის ეკლესიის ვრცელი წარწერის პირველი (ნ. სარგისიანისეული) პუბლიკაციისას დაშვებული გაუგებრობის გამო, რომელიც მეორდება ამ წარწერის ყველა შემდგომ (და მათ შორის უკანასკნელ, პ. მურადიანისეულ) გამოცემაში, ეს წარწერები დღემდე არ არის სწორად დათარიღებული. ეს გამოწვეულია წარწერის ტექსტის პირველი სიტყვის არასწორი წაკითხვით. აქ, როგორც ეს გარკვევით ჩანს ამ წარწერის ფოტოზე და პ. მურადიანის მიერ გამოცემულ გრაფიკულ მონახაზზე (ტაბ. III, სურ. 1; ტაბ. [XXIII]), იკითხება „ქ კ სნ“ ე. ი. „ქ (კრიელი) ს(ო) ნ“ გამომცემლები კი წარწერის დასაწყისში დასმულ ჯვარს მიიჩნევენ ქ-ან გრაფემად, მას მექანიკურად აკავშირებენ მომდევნო „კ სნ“ კომპლექსთან და აქ კითხულობენ: ა. „ქ ქორონიკონს სნ“ (ნ. სარგისიანი, რომელიც, როგორც ვხედავთ, დასაწყისში შეცდომით ჯვარსაც სვამს და ქანსაც კითხულობს; მისი მიხედვით — მ. ბროსე), ბ. „ქორონიკონს ნ“ (ე. თაყაიშვილი) და გ. „ქ(რონი)კ(ონ)ს ნ“ (პ. მურადიანი). აქედან გამომდინარე, მკვლევართა ნაწილი (ნ. სარგისიანი, მ. ბროსე) წარწერას ათარიღებს 1030 წლით, ხოლო ე. თაყაიშვილი და მის მიხედვით პ. მურადიანი — 1362 წლით (მათ სხვებისაგან განსხვავებით ქრონიკონი XIV მოქცევაში გადაყავთ).

წარწერის დასაწყისში რომ „ქ კ სნ“ უნდა წაიკითხოთ, ეს კარგად ჩანს მათი შესრულების მიხედვითაც: ჯვარი ამოკვეთილია ოდნავ ქვემოთ და მომდევნო ასოებისაგან განცალკევებით, ხოლო „კ სნ“ ცალკეა, ერთად და მიგრით, ერთი ქარაგმის ნიშნის ქვეშ.

„კრიელი სონ“-ით („უფალო, შეგვიწყალო!“) ტექსტის დაწყება არ წარ-

²⁹ ეს ის სტატიაა, რომლის შესახებ ექ. თაყაიშვილი წერდა: „დაწერილებითი აღწერილობა ჩანგლის ეკლესიისა სხვა სტატიებთან ერთად... ნ. შარს გავუგზავნე ლენინგრადში მისივე თხოვნით, პარიზში ყოფნის დროს 1922 წელს; ...სტატიების ბელი მე ველარ გვიყვებოდა. ბოლის მოსთხოვე განსვენებულს (ნ. შარს) მისი უკან დაბრუნება. მან მომწერა, შენი სტატიები თბილისის საარქეოლოგიო ინსტიტუტში უნდა იყოს გავზავნილი, მივაითხაე და თუ დაბეჭდილი არაა, დაგიბრუნებო...“ (ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, გვ. 78—79).

მოადგენს უჩვეულოს ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებისათვის. დავასახელებთ რამდენიმე ადრინდელ (მათ შორის ჩანგლის წარწერის თანადროულ) ნიმუშს სხვადასხვა ხასიათის წერილობითი ძეგლებიდან: „კვრიელენ-სონ“-ით იწყება იოვანე-ზოსიმეს ორი ანდერძ-მინაწერი X ს-ის შუა ხანები³⁰, შატბერდის კრებულში (X ს.) შესული ერთი თხზულება³¹, გაბრიელ კათალიკოსის ხელთვა გიორგი II-ის 1072 წლის სიგლისა შიომღვიმისადმი³², ერთ-ერთი დამტკიცება (XI ს-ის I ნახევრისა) მელქისედეკ კათალიკოსის დაწერილისა სვეტიცხოვლისადმი³³ და სხვა.

ჩანგლის ეკლესიის ეს წარწერა, ისევე, როგორც მისი მეორე წარწერა, რომელსაც ქვემოთ შევხვებით, პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XI—XII ს-ისა და მისი გადატანა XIV ს-ში გაუპართლებელია, მით უმეტეს, რომ ნასში თარიღი, როგორც ვთქვით, არც არის აღნიშნული³⁴. ანგარიშგასაწევია წარწერის ტექსტის მონაცემებიც: დრაჰკანი XIV ს-ის საქართველოში უკვე არ წარმოადგენდა ფულის ძირითად ერთეულს, ხოლო XI—XII საუკუნეებისათვის იგი აქ ფართოდ იყო გავრცელებული³⁵.

ჩანგლის ეკლესიის ამ წარწერის პ. მურადიანისეულ გამოცემას სხვა ხარვეზებიც ახასიათებს, ამიტომ მოვიყვანთ წარწერის ტექსტს მთლიანად, ამ გამოცემასთან კითხვასხვაობების მითითებით:

† კ(ვრიელეი)ს(ო)ნ¹! ს(ა)ხ(ე)ლითა ღ(მრთისა)მთა მე, | გლ(ა)ხ(ა)კმ(ა)ნ
ეგნ(ა)ტმ² ავიღე თ(ეველ)რ(ე)სგ(ა)ნ³ | ღ(რაჰ)კანი უნ და გაუკუეთ⁴ მისდა | სა-
ლოცავად⁵ ტრაპეზისაგ(ა)ნ⁶ ორ|თა კ(ა)ტა პური⁷ უკ(უ)ღავად⁸, უცხო|თათეს⁹.

ვი(ნ)ცა ლენამორისა || პატრონი იყოს და წინ(ა)მძღუარი¹⁰, რ(ა)ს(ა)ცა¹¹
სხუ(ა)ნი¹² ძმ(ა)ნი | გაიღებდნ¹³, დეკანოზისა და შემწისა¹⁴ კ(ე)ლითა მიეცე-
მოდს.

³⁰ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინთრი კოლექცია, ნაყ. 1, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: ელ. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა, ლ. ხევსურიაძემ, ლ. ჭლამაიამ, თბ., 1978, გვ. 124, 132, 137.

³¹ შატბერდის კრებული X ს-ის, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 202.

³² ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, გამოსცა ი. დოლიძემ, თბ., 1965, გვ. 12.

³³ იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, გამოსცა ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 26.

³⁴ ნიშანდობლივია, რომ ჩანგლის ეკლესია მისთვის დამახასიათებელი ბუროთმოძღვრული და მხატვრული ნიშნებით ექ. თაყაიშვილს თავდაპირველად X—XII სს. დაუთარილებია (ქ. შ. შიოკაიასი, დასახ. შრომა, გვ. 74, შენ. 30); მაგრამ, ძეგლის უფრო ახლო გაცნობის შემდეგ, ყველა ეს ნიშნები გვიანდელი მინაბაძი მგონია XI—XII სს. კლასიკური ნიმუშებისა, — დასძენს ის. უკანასკნელ დროს ჩანგლის ეკლესია ადგილზე შეისწავლა ე. მ. თორიძემ. მან ეკლესიის დეკორი, მისი მხატვრული და ბუროთმოძღვრული ფორმებზე სხვა ქართული ეკლესიების მონაცემებთან მიმართებაში განიხილა და იგი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ჩანგლის ეკლესია თავისი დეკორით XI—XII სს. ქართული ეკლესიების რიგში დგას (F. M. Thierry, დასახ. შრომა, გვ. 83—86).

³⁵ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, თბ., 1969, გვ. 173. XI—XII სს-ისათვის 400 დრაჰკანი, როგორც საეკლესიო შესაწირი, უჩვეულოდ დიდ თანხად არ უნდა მოგვეჩვენოს, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ექვთიმე მთაწმიდელმა ათონის „მთასა გარე“ თავისი მონასტრის — „ეფთუმე-წმილის“ აშენების ნებართვისათვის ათონის მთის პრატატს („საშუალს“) ორასი დრაჰკანი გადაუხადა (გიორგი მთაწმიდელი, ცხორება იოვანესი და ეფთუმესი, „ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, წიგნი II, თბ., 1967, გვ. 54-7; კ. კეკელიძე, ერთი ადგილის შესახებ ათონელების ბიოგრაფიაში, ეტიუდები, III, გვ. 166—167, შენ. 2).

ვ(ი)ნ ესე ნაქმარი შეცე(ა)ლ(ო)ს, კრ(უ)ლ(ი)ა¹⁵ პ(ი)რითა | დ(მრთისა)ათა, ექუსთა კრ(ე)ბ(ა)თა მ(ა)დლ(ი)თა, და ხ(უ)თთა პ(ა)ტრ(ი)აქ|თა¹⁶ ჯ(უარ)ითა, და თორმ(ე)ტთა მ(ო)ც(ი)ქ(უ)ლთა მ(ა)დლ(ი)თა; || ვინ და|ამტყი|ცოს — ჯ(უარ)ი¹⁷ |ექუს და კ(ურთ)ხ(ე)ვ(ა)ა!

1 ქ(რონი)კ(ონ)ს ნ მ. 2 ეგნ(ა)ტ(ო)ა მ. 3 თ(ეოდორ)ეს(ა)გ(ა)ნ მ. 4 გაოკვეთე წრწ, გა-
უკვეთე მ. 5 სალოცვად წრწ. 6 ტრაპეზუსაგ(ა)ნ წრწ. მ. 7 პორი წრწ. 8 ოდავად წრწ, უდავად
მ. 9 ოცხო|თათს წრწ. 10 წინ(ა)მდღარი წრწ. მ. 11 რ(ა)ა)სა მ. 12 სხუნი წრწ. 13 გაილ(ე)ბლენ
მ. 14 შეწერიველისა მ. 15 კრ(უ)ლა მ. 16 პ(ა)ტრ(ა)ა[რ]ქ|თა მ. 17 |ჯ(უა)[რი] მ.

თვედორესათვის აღაპის „გამკუეთის“ სახელს, რომელიც წარწერის მე-2 სტრიქონში გადმოცემულია დაქარაგმებით „ეგნ¹ტ²ა“, პ. მურადიანი ხსნის, როგორც „ეგნ(ა)ტ(ო)ა. მაგრამ ასეთი სახელი ძველ საქართველოში და საერ-
თოდაც, როგორც ჩანს, არ არსებობდა; იგი ამ წარწერის პირველი გამომცემ-
ლებისაგან აქვს აღებული ავტორს. სახელის ფორმა იყო „ეგნატი“³⁶. რაც შე-
ეხება სიტყვის ბოლოს დასმულ ა-ოტს ი-ნის ნაცვლად, რაც ამ გრაფემათა ხმა-
რების წესის დარღვევაა, ჩვეულებრივი მოვლენაა და საკმაოდ ხშირია IX—
XIII სს. წერილობით ძეგლებში³⁷. ამის მაგალითები სხვაც გვაქვს ამ წარწე-
რაში — „გაიღებღან“ (სტრ. 8), „მეცემოღანს“ (სტრ. 9). მსგავს შემთხვევებს
XIII—XIV სს. დამახასიათებელ მოვლენად მიიჩნევს პ. მურადიანი (გვ. 69),
ასახელებს, როგორც ერთ-ერთ არგუმენტს წარწერის გვიანდელი დათარიღე-
ბისათვის და ნიმუშად მოჰყავს ქვეთარ ქაჯიფაშაძის წარწერა ფიტარეთის ტა-
ძრიდან³⁸. ამ წარწერის ტექსტში, იქ, სადაც ი-ნია მოსალოდნელი, ა-ოტის
დასმას და პირიქით—მართლაც აქვს ადგილი, მაგრამ ეს არ არის დამახასიათე-
ბელი მხოლოდ გვიანდელი (XIII—XIV სს.) წერილობითი ძეგლებისათვის
და ეს არგუმენტი არ გამოდგება ჩანგლის წარწერის დასათარიღებლად³⁹.

წარწერის ტექსტის სწორად გაგებისათვის მნიშვნელოვანია მე-8 სტრი-
ქონის სიტყვის „შემწისა“ სწორი გახსნა და წაკითხვა. აქ ნაცვლად „შემწისა“
ე. თაყაიშვილი და პ. მურადიანი კითხულობენ „შემწ(ირველ)ისა“⁴⁰. ეს სიტ-
ყვები სხვადასხვა რამეს აღნიშნავენ — „შემწე“ აღნიშნავს „დამხმარეს“, „მე-
შველს“⁴¹ (წარწერაში ლაპარაკია დეკანოზის შემწეზე, დამხმარეზე), ხოლო

³⁶ დაესახელებთ მხოლოდ ეპიგრაფიკულ ნიმუშებს ჩანგლის წარწერის თანადროული,
ან ახლო დროის ძეგლებიდან: XI ს-ის გარდამავალი მხედრულით შესრულებული გრაფიტი
შეგ მთაზე (ანტიოქია) აღმოჩენილი ქართული ეკლესიის ნანგრევებიდან (OrChr, 49, გვ. 121);
ეგნატი იშხნელი მთავარეპისკოპოსის წარწერა 1155 წლისა იშხნის ტაძრიდან (ე. თაყაი-
შვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, ვე-
26); XII ს-ის წარწერა იკორთის ტაძარზე (პ. ზაქარაია, XI—XVIII სს. ქართული ცენ-
ტრალურ-გუმბათოვანი არქიტექტურა, [I], XI—XII სს., თბ., 1975, გვ. 116) და სხვა.

³⁷ ზ. სარაჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის საკითხები, თბ.,
1975, გვ. 36.

³⁸ გამოც.: ექ. თაყაიშვილი, სომხით-საორბელის ძეგლების წარწერები, ნაწ. I,
„კავკასიონი“, № 1—2, პარიზი, 1929, გვ. 87—88.

³⁹ ამ მოვლენის გაცილებით ადრინდელი მაგალითები (IX—XIII სს.) იხ.: ზ. სარაჯვე-
ლაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44. ი-ნის ნაცვლად ა-ოტის ხმარება ფართოდ არის გავრცელე-
ბული IX—XI სს. ეპიგრაფიკულ ძეგლებში, კერძოდ, ი-ნით დაწყებული საკუთარი სახელებ-
ის (იესუ, იოვანე, იესე, იუდა და სხვ.) გადმოცემისას (იხ. კუმურდოს, აბასთუმნის, ოპი-
ზის, ყალა-ბოინას და სხვა წარწერები).

⁴⁰ სხვა გამომტემელთა წაკითხვებზე, როგორც სრულიად ნებისმიერზე (მაგ., „დეკანოზი-
სა და შემწისა ქელითა“—ს ნაცვლად ნ. სარგისიანი კითხულობს: „დღესასწაული. ზედამე
მნისა პირითა“) არ შეეჩერდებით.

⁴¹ ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალები), თბ., 1973, გვ. 482.

„შემწირველი“ იმას, ვინაც შესწირა, მიართვა (ამ შემთხვევაში ვინმე თევდორეს, რომლისგანაც 450 დრაჰკანი აიღო ეგნატომ).

წარწერაში, რომელიც სააღაპე დადგენილებას წარმოადგენს, საუბარია ორი, სხვადასხვა გადაწყვეტილების მიღებაზე. პირველი გადაწყვეტილებით, თევდორეს სალოცავად („უქუდავად“, ე. ი. მისი გარდაცვალების შემდეგაც) ტრაპეზისგან პური (ე. ი. სადილი)⁴² უნდა მიეცეს ორ უცხო კაცს (ე. ი. გარეშეს, სპვას, არა მონასტრის ძმობის წევრს)⁴³. მეორე გადაწყვეტილებით — რასაც მონასტრის ძმობა გაიღებს, უნდა მიეცეს მას, ვინც ლენამორის პატრონი და წინამძღვარი ჩნება დეკანოზისა და მისი შემწის (დამხმარეს, მეშველის) ხელით: ცხადია, ესეც თევდორეს სამლოცველოდ.

რის გზით, რომ პ. ბურადიანის მიერ „შემწი“ გაიგივებულია „შემწირველიან“ (ქარაგმის არასწორი გახსნის შედეგად) წარწერის ტექსტი არ არის სწორად გაგებული და თარგმნილი; ასე, მაგალითად, რუსულ თარგმანში ეს ადგილი ასეა გამოცემული: „Кто будет патроном и настоятелем Лена-мора. тот да получит от руки деканоза и жертвователя то, что братья выдают“ (გვ. 297). ჟერ ერთი, თევდორეს სამლოცველო, როგორც ვიცით, დადგენილია „უქუდავად“, ე. ი. საუკუნოდ; მაშასადამე, მისი გარდაცვალების შემდეგაც უნდა „გაეღოთ“ ლენამორის პატრონისა და წინამძღვრისათვის დეკანოზისა და მისი შემწის ხელით ძმობის მიერ გამოყოფილი წილი, თორემ „შემწირველი“, ე. ი. თევდორე, ბუნებრივია. ამას ვერ შეასრულებდა და სააღაპე დადგენილებაშიც ასეთ უაზრო გადაწყვეტილებას, ცხადია, არავინ შეიტანდა. მეორეც, წარწერაში, სხვა სიტყვების დაქარაგმებიდან გამომდინარე, უჩვეულო ჩანს, რომ სიტყვა „შემწირველისა“ ასე „მეტისმეტი დაქარაგმებით“ და „შემწისა“ სახით გამოკეცილია მის შემსრულებელს, მით უმეტეს, რომ ამ სიტყვას ქარაგმის ნიშანი არც უნის⁴⁴.

ჩანგლის ეკლესიის მეორე წარწერა, რომელიც პალეოგრაფიული ნიშნებით პირველის იდენტურია და, მაშასადამე, მისი თანადროული (ე. ი. XI—XII სს-ისა), ამოკვეთილია ეკლესიის კარნიზის ქვაზე, დახრილ — კარნიზის დახრის კუთხის შესაბამისად. იგი პირველ წარწერასთან შედარებით მოკლეა და შეიცავს სულ ორ სტრიქონს; მიუხედავად ამისა, ამ წარწერის რამდენი გამოცემაც არსებობს, ტექსტის იმდენხარის წაკითხვა წარმოდგენილი ამ გამოცემებში. იგი გამოკვეთილი აქვთ ნ. სარგისიანს, მ. ბროსეს და ე. თაყაიშვილს. პ. ბურადიანისეული გამოცემა ეყრდნობა ამ გამოცემებს (ძირითადად ე. თაყაიშვილისას), მაგრამ ტექსტის წაკითხვით ძალზე განსხვავდება მათგან (გვ. 71). წარწერის წაკითხვაში განსხვავებები გამოწვეულია განკვეთილობის ნიშნების გარეშე ამოკვეთილ ტექსტში ასოების არასწორი დაჯგუფებითა და ქარაგმის არასწორი გახსნით.

ამ წარწერის ფოტონეგატივიდან მოღებული ანაბეჭდის საშუალებით, რომელიც დატულია ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის ფოტოთეკაში (№ 2833), შესაძლებელია ტექსტში ასოები სწორად იქნეს დანაწილებული და წაკითხული. მართალია, წარწერის შემსრულებელი სიტყვების გა-

⁴² იქვე, გვ. 343.

⁴³ იქვე, გვ. 438.

⁴⁴ წარწერის გრაფიკულ მონახაზზე, რომელიც წიგნს ერთვის, ქარაგმის ნიშანი ამ ადგილას შეცდომით ზის; ფოტოზე იგი არ ჩანს. სხვა წარწერების გრაფიკულ მონახაზებში დამკვეთი შეცდომებისა და უზუსტობათა შესახებ ქვემოთ იქნება აღნიშნული.

მოსაყოფად განკვეთილობის ნიშნებს არ იყენებს, მაგრამ ასეთ შემთხვევებში იგი სხვა ხერხს მიმართავს — ყოველი დაქარაგმებული სიტყვის დასაწყისი ასოების ზემოთ სვამს ქარაგმის ნიშანს, განივ სწორ ხაზს⁴⁵. ამის გათვალისწინებით ჩანგლის მეორე წარწერა ასე უნდა წაიკითხოთ (სურ. 3, 4):

სურ. 3.

ქრისტიანე შეიწყალე მალა-
ქოიზი, აჭრნი ქ(ა)ლ(ატოზ)ი.

სურ. 4.

ქრისტიანე შეიწყალე მალა-
ქოიზი

ქ(რისტი)ანე, შე(ი)წყ(ა)ლ(ა)ლ(ატოზ)ი.

⁴⁵ წარწერის შემსრულებლის მიერ განკვეთილობის ნიშნების გარეშე აპოკეითილ ტექსტში სიტყვების ქარაგმის ხაზების მიხედვით დაჯგუფების და ამ გზით მათი ურთიერთგამიჭენის მაგალითები ცნობილია ქართულ ეპიგრაფიკაში; იხ.: ვუენ მამასახლისის წარწერა VIII ს-ისა ატენის ნათლისმცემლის ეკლესიის ჭვრის ბაზისზე (ა. ბაკრაძე, თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიული ძეგლები როგორც საისტორიო წყარო, სმმ, XX-B, 1955, გვ. 68—69); ანტონის ორი წარწერა 945 წლისა ატენის სიონზე (თ. ბარნაველი, ატენის სიონის წარწერები, თბ., 1957, გვ. 36, 37); აბასთუმნის X—XI სს. წარწერა ქვეთარ ერისთავისა (თ. ბარნაველი, აბასთუმნის ერთი წარწერის ლათარლებსათვის, „მაცნე“, 5, 1969, გვ. 141, აქ

სიტყვაში „აქრნი“ ი-ნი წარწერის შემსრულებელს გამორჩენია და იგი, პატარა ზომისა, შემდეგ ჩაუმატებია ნ-სა და მომდევნო სიტყვის კ-ს შორის; ამ სიტყვაში ქარაგმის გახსნა მისი უჩვეულო ფორმის გამო, არ ხერხდება: როგორც ჩანს, იგი გადმოსცემდა მალაქოზ კალატოზის წარმომავლობას, ან ეპითეტს. სახელი „მალაქოზი“ ოდნავ შეცვლილი სახით („ფალგოზი“, „ან „ფალქოზი“ და აქედან ნაწარმოები გვარები „ფალგოზის ძე“ და „ფალქოზის ძე“) ცნობილია წერილობით წყაროებში⁴⁶.

პ. მურადიანი, რომლისთვისაც უცნობია ამ წარწერის ფოტო, სხვების (ძირითადად ე. თაყაიშვილის) მიერ გამოცემულ ტექსტში ასოების ნებისმიერი გადაჯვადებისა და ჩამატებრის შემდეგ გვთავაზობს წარწერის შემდეგ წაკითხვას: „ქ(რის)ტე, შე(ი)წყ(ა)ლე მალაქო, ზ(ვ)ია(და)ჲ, რ(უბე)ნ(?) კ(ა)ლ(ა-ტო)ზ(ნი)“ (გვ. 71).

ჩანგლის წარწერების განხილვისას პ. მურადიანს მოჰყავს გ. ავალიშვილის ცნობა 1820 წლისა ყარსის მახლობლად მდებარე კიზილქილისის („წითელი, ანუ შუშნიერი ეკლესიის“) შესახებ, რომლის „ბჭისა თავსა არს ქუაჲ წერილინ ქართულითა მთავრულითა ასოებითა და სომხურითაჲ“ (გვ. 85)⁴⁷. ხოლო თვით წარწერის შესახებ სხვა ცნობები არც გ. ავალიშვილს დაუტყვეს და არც პ. მურადიანისათვისაა ცნობილი. მეორე მხრივ, ამ ეკლესიის ქართული წარწერის გადმონახატი (ფრაგმენტული), შესრულებული 1883 წ. ი. ა. კომაროვის მიერ, დაცულია დ. ბაქრაძის არქივში და ჩაკრულია დ. ბაქრაძის დღიურის ფურცლებს შორის.

მერ კიდევ გ. ავალიშვილი აღნიშნავდა „ველითა მიერ დროსა ყოვლისა განსქარვებელისა და მას თანა კელთაგანცა უკეთილ-სახურთათა არიან წერილინ ესე გატუდებულ და არ შესაძლო წარკითხუად მათსა“-ო⁴⁸. მართლაც, ამ გადმონახატზე წარწერის ასოები იმდენად დაზიანებული და დამახინჯებულია, რომ გაბმული ტექსტის დადგენა არ ხერხდება. ი. ა. კომაროვს თავისი გადმონახატისათვის გაუკეთებია ასეთი შენიშვნა: „Надпись на косяках Кизилкилисийской мечети (от разоренной Кизилкилисийской церкви). Кроме настоящей надписи есть на косяках дверей и окнах также же надписи, но буквы сбиты и трудно списать“⁴⁹.

ი. ა. კომაროვის მიერ გადმოღებული ტექსტი ასეთია:

სხრფცხწყსპ
ცფცცაოფ

[...]სანე და საქსრ|ად³ წ(მიდა)თა
მეფ[ეთა ჩუენთა...]⁵⁰.

* როგორც ჩანს, იმის გამო, რომ წარწერის შემორჩენილი ნაწილის ზოგიერთი ასო დაზიანებული იყო, ი. კომაროვს სიტყვა „საქსრად“ გადმოუხატავს. როგორც „საქსრად“.

ეს წარწერა დათარიღებულია VI ს-ით), იოვანე ბოლნელის X ს-ის ეპიტაფია ბოლნისის სიონიდან (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი, № 22) და სხვ. ოღონდ ამჟამინ განსხვავებით ჩანელის წარწერაში ქარაგმის ხაზი დაქარაგმებული სიტყვის არა მთელ სიგრძეზე, არამედ მხოლოდ პირველი ასოს თავზეა დასმული.

⁴⁶ ელ. მეტრეველი. მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI—XVII სს.), თბ., 1962; იხ. აღაპები № 36 (ფალგოზის ძე მარტუმიანისა), № 46 (საეპო ფალგოზის ძისა), № 85 (ფალქოზის ძის შერგილის შვილის შალვაისი) და სხვა.

⁴⁷ იხ. გ. ავალიშვილი, მგზავრობა, გამოსცა ელ. მეტრეველი, თბ., 1967, გვ. 336, შენ. 1, გვ. 014.

⁴⁸ იქვე, გვ. 336.

⁴⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დ. ბაქრაძის პირადი საარქივო ფონდი, № 32, 81r.

⁵⁰ გ. ავალიშვილის ცნობით, თუმცა არზრუმ-ყარსელი სომხები ამ ეკლესიის აშენებაც

იქვე (82v) ი. ა. კობაროვს მოჰყავს მდ. არაქსის ხეობის სხვა ეკლესიის ქართული წარწერის გადმონაწერი⁵¹:

წ(მილ)ი მ(ი)კ(ა)ელ, გ(ა)რ[...]*

წ(მილ)ი მ(ი)კ(ა)ელ, გ(ა)რ[...]*

* შეიძლება: „წ(მილ)ი მ(ი)კ(ა)ელ, გ(ა)რ(ა)რ[...]*“.

წიგნის იმ თავში, რომელიც ჩანგლის წარწერებისადმი მიძღვნილი, პ. მურადიანის მიერ ჩართულია ყარსის ციხის ორი ქართული წარწერის ტექსტი და მათი აღდგენები (გვ. 84, 85). საქართველოს სიძველეთსაცავებში მოპოვებული საარქივო მასალების მიხედვით ამ წარწერების ტექსტების სავარაუდო აღდგენების შესახებ ჩვენ სხვაგან გვაქვს სპეციალურად საუბარი⁵² და აქ მათ შესახებ სიტყვას არ გვავარძლებთ. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ წარწერების ტექსტების ჩვენ მიერ წარმოდგენილი აღდგენები და წაკითხვები განსხვავდება პ. მურადიანის მიერ აღდგენილი ტექსტისაგან. ამასთანავე უნდა აღვნიშნოს შემდეგი: ყარსის ციხის 1238 წლის წარწერაში, განსხვავებით პ. მურადიანისაგან, რუსუდან მეფის სახელი ჩვენ აღვადგინეთ სრული, დაუქარაგმებელი სახით. ამ სახელის ასე გადმოცემის ერთ-ერთ არგუმენტად შეიძლება დამატებით დავასახელოთ პ. მურადიანის მიერვე ამ წიგნში გამოცემული ს. ირლანჩაის წარწერა (იგი ანუამად გადატანილია ს. შაჰნაზარის ქვემო ეკლესიის ეზოში), სადაც რუსუდან დედოფლის სახელი ასევე სრულად, დაუქარაგმებლადაა გადმოცემული (გვ. 153, ტაბ. XIV, სურ. 2).

პ. მურადიანის მიერ წიგნში გამოცემულ წარწერებს შორის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანია კოშის წარწერა, ამოკვეთილი სოფლის ეკლესიის სამხრეთ კედელზე (გვ. 100—101, 294). წარწერა აქამდე ერთხელ იყო გამოცემული აკ. შანიძის მიერ⁵³. სამწუხაროდ, წარწერის პირველი პუბლიკაციისას დაშვებულ, გაუგებრობის შედეგად მასში დასახელებული ივანე მანდატურთუხუცესი, შეცდომით ივან I-ად, ზაქარია ამირსპასალარის ძმად იქნა მიჩნეული და ამდენად — წარწერაც არასწორად დათარიღებული. ამ შეცდომას იმეორებს პ. მურადიანიც, რომელიც, აკ. შანიძის კვალდაკვალ, წარწერას ათარიღებს 1214/1215 (გვ. 104, 294)⁵⁴.

აკ. შანიძისაგან განსხვავებით, წარწერის ტექსტის გამორჩენილ ნაწილს, („და ქუემოისა...ლალა“ — ქვემოთ კლავნილ კაეებში), რომელიც წარწერის მარცხნივა ტექსტის ძირითადი ნაწილის შემდეგ ამოკვეთილი, პ. მურადიანი ძირითად ტექსტში უადგილო ადგილას სვამს — სიტყვა „შარიად“-ს შემდეგ, შაშინ, როდესაც ეს გამორჩენილი ტექსტი უნდა ჩაისვას სიტყვის „დღეგრძელობისათვის“ შემდეგ. კოშის წარწერის ტექსტი ასეთია:

წ(ა)ხ(ე)ლითა ღ(მრ)თ(ი)ს(ა)მ(ა)თ(ა), მეოხ(ე)ბითა წ(მილ)ისა ღ(მრ)თის-მშ(ო)ბლ(ი)ს(ა)მ(ა)თ(ა) | ჩ(უ)ენ — მ(ან)დატ(უ)რთუხ(უ)ცეს(ა)ნ ივ(ა)ნე და

...მარ მეფეს შიაწერენ, მაგრამ, ი. ა. კობაროვის გადმონახატზე ასახული პალეოგრაფიული ნიშნებით, ეს წარწერა X—XI სს. უნდა იყოს.

⁵¹ გადმონაწერს გაკეთებული აქვს შენიშვნა: „Надпись карниза разоренной Сурп-Хачской церкви в Соганлугском лесу, на вершине Сурп-Хач-таге“ (იქვე, 82r.).

⁵² ვ. სილოგავა, ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა, „მაიკე“, ისტორიის... სერიი, 1980, № 1.

⁵³ А. Г. Шанидзе, Грузинская надпись XIII века в сел. Кош, „ხელნაწერთა ინსტიტუტის შრომები“, I, 1959, გვ. 7—19 (შ).

⁵⁴ ა. შაჰნაზარიანი წარწერის თარიღად გვთავაზობს 1212/1213 წ. („წაყანა-ყანაჟიყანა-ყანაჟიყანა“, 2, 1979, გვ. 259).

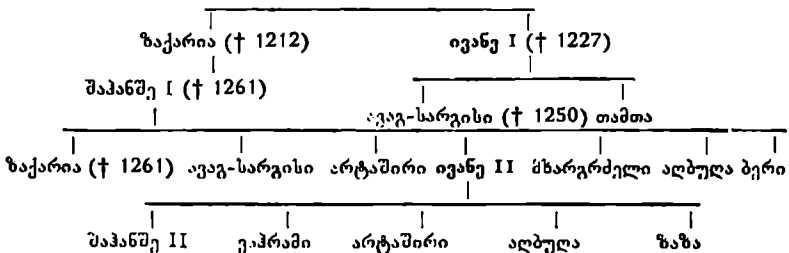
შ(აპ)ანშუს¹ და მისთა ძმათა | დედამ(ა)ნ ხ(ო)შ(ა)მ(ა)ნ, გაგიშთ თქ(უ)ენ — კო-
შელთა, ზ(ე)მოისა მზღ(ა)რისა² შარიადი ჩ(უ)ენისა და ჩ(უ)ენთა შვილთა —
შ(ა)პ(ა)ნშუს და | მისთა ძმათა დღეგრძელობის(ა)თუს.

{ და ქუემოისა მზღ(ა)რი(ს)აჲ, დიკი(ს)აჲ ოდენ, კოშ(ე)ლისა კაციისაჲ გა-
შუებულია ღალაჲ }.

და თქ(უ)ენ გაგკუეთ|ეთ, რომე ერთი საწვ(ე)ლი თქ(უ)ენითა კარითა
და|მისითა ჭურჭლითა უკ(უ)დავად⁴ იყოს ჩ(უ)ენთუს. და | ამისნი ჩ(უ)ენ⁵ გ(ა)მ-
სრ(ულე)ბ(ე)ლნი ვართ. და ვ(ი)ნცა შეც(ა)ლოს, | წყუულ და შ(ე)ჩ(უ)ენ(ე)-
ბ(უ)ლ⁶ არს წ(მიდა)თა მ(ა)ღლითა.

1 შ(ა)ნშუს შ, მ; რადგან წარწერაში ორი სტრიქონით ქვემოთ ეს სახელი „შპანშუს“ ე. ა. ა.
„შ(ა)პ(ა)ნშუს“ სახითაა ვაღმოცემული, პირველ შემთხვევაშიც იგი სრული ფორმით უნდა ვა-
ჩინანს. 2 მზღერისა შ, ვ და რ შორის დასაძლია ქარავანს ნაშანი და ამიტომ აქ ა-ს ვერ შე-
იქცეოთ. 3 მზღერისა შ, მ; რადგან ეს სატყუა პირველ შემთხვევაში შეუპოვებლად გაუჩხინოთ.
ცხადია, აქაც ასე უნდა დარჩეს. 4 უკდავად შ, მ. 5 ჩვენ — შ. 6 შ(ე)ჩ(უ)ენ(ე)ბ(ე)ლ შ (კორექ-
ტივადი?).

როგორც აღინიშნა, აკ. შანიძე და მისი მიხედვით სხვა მკვლევრებთან⁵ კო-
შის წარწერაში დასახელებულ ივანე მანდატურთუხუცესს ივანე I-ად მიიჩ-
ნევენ. სინამდვილეში, წარწერაში დასახელებული ივანე მანდატურთუხუცესი
არის ივანე II მხარგრძელი, შპანშე I მანდატურთუხუცესის († 1261) ძე, ზა-
ქარია ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესის († 1212) შვილისშვილი და,
მასასადამე, ივანე I მხარგრძელის († 1227) ძმისწულის შვილი; გენეალოგიურ-
რი ტაბულით ეს ასე წარმოიდგინება⁶:

საქმე იმაშია, რომ ივანე I, როგორც ცნობილია, ჯერ იყო მსახურთუხუ-
ცესი, ხოლო შემდეგ — ათაბაგი; მანდატურთუხუცესი იგი არ ყოფილა. არც
ერთი სახის საისტორიო წყარო (ეპიგრაფიკული, დოკუმენტური,
ნარატიული), არც ქართულ და არც სომხურ ენებზე, ივანე I-ს
მანდატურთუხუცესად არასახელებს. ივანე I-ის მანდატურთ-

55 შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუკუნის
საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 260, 273, 300, 310 და სხვ.

56 მართალია, მხარგრძელთა გენეალოგია რთულია, ჯერ საბოლოოდ არც არის დადგე-
ნილი და სხვადასხვა მკვლევართან მათი გენეალოგიური ტაბულა განსხვავებულად არის წარ-
მოდგენილი, მაგრამ ტაბულის ის ნაწილი, რომელიც ჩვენ მოგვყავს მტკიცედ და დადგენილი
და ექვს არ იწვევს: შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 318. ოდნავ განსხვავებულია (ნაკლები
პირები დასახელებული) კ. თუმანოვის მიერ დადგენილი გენეალოგია: C. Toumanoff,
Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie—
Géorgie—Albanie), Roma, 1976, გვ. 290—293. ვ. ალიშანის მიერ დადგენილ გენეალოგიაშიც
კი, რომელიც აქამად მოძველებულია, ტაბულის ეს ადგილი არსებითად სწორად არის გააზრებული
(სქიპს, თხოფიოიქინ აყათსქერაფიქი წა.აყსაყ. 2. ღ ხ ი ს ი ე ჟ. შ. Ալիქյან, Վե-
ნետის, 1881, გვ. 175).

უხუცესობის დასამტკიცებლად მკვლევრები, ჩვეულებრივ, ასახელებენ სანაინის სომხურ წარწერებს⁵⁷. სანაინში 180-ზე მეტი წარწერაა; მათი უმეტესობა XI—XIV სს. განეკუთვნება. ისინი სანიმუშოდაა გამოცემული კ. ლფადარიანის მიერ; ამთგან ივანე მხარგრძელი დასახელებულია 7 წარწერაში⁵⁸. აქედან 6 შემთხვევაში უქვეყლად ივანე I იფულისხმება (ამას მიანიშნებს ან წარწერის თარიღი, ან მისი დასახელება ათაბაგის ტიტულით, ან როგორც ზაქარია I-ის ძმისა) და არც ერთ მათგანში ის არ ჩანს მანდატურთუხუცესად. მეშვიდეა, ფრაგმენტული უთარილო წარწერა, რომლის მხოლოდ დასაწყისია მოღწეული შემდეგი სახით: „*ხა მანჯათიქსოცხა ქლან... | ჭის... |*“⁵⁹, ე. ი. „მე, ივანე მანდატურთუხუცესმან...“. არსაიდან არ ჩანს, რომ ეს ივანე იყო ივანე I; პირიქით, ყველა სომხურ და ქართულ წარწერაში, სადაც კი ივანე I იხსენიება (მათი რიცხვი 20-ზე მეტია), იგი თავისთავს უწოდებს ან ზაქარიას ძმას (თუ წარწერები შესრულებულია ზაქარიას სიცოცხლეში, ე. ი. 1212 წლამდე), ან ათაბაგს (თუ წარწერები შესრულებულია 1212 წლის შემდეგ).

ათაბაგობის მიღებამდე რომ ივანე I მანდატურთუხუცესი არ ყოფილა, ეს უეჭველია, ხოლო ამ პატივის მიღების შემდეგ მის მიერ მანდატურთუხუცესის საველოს მიღების ვარაუდი არალოგიკური ჩანს შემდეგი მიზეზით: როგორც ცნობილია, ზაქარიას გარდაცვალების შემდეგ ივანე I-მა ამირსპასალარის საველოზე, რომელიც ყველა საველოზე მაღალი იყო მწიგნობართუხუცესის შემდეგ, უარი განაცხადა და „ახალსა და უაღრესსა პატივსა ზედა“ — ათაბაგობაზე „აღყვანა“ გამოითხოვა, რაც შეუსრულეს კიდევ. ასევე ცნობილია, რომ შემდგომში, თვით ივანე I-ის სიცოცხლეში, ათაბაგობა დაუპირისპირდა მწიგნობართუხუცესობას და საბოლოოდ ყველა სხვა საველოზე უპირატესობა მოიპოვა⁶⁰. ბუნებრივია, რომ ასეთ ვითარებაში, ათაბაგად მყოფი ივანე თავისთავს წარწერაში მხოლოდ მანდატურთუხუცესის პატივით არ მოიხსენიებდა. ცნობილია ისიც, რომ ათაბაგად გახდომის შემდეგ ივანე მხარგრძელმა თავისი თავდაპირველი პატივი — მსახურთუხუცესობა დათმო და იგი თამარმა „უბოძა ვარანს, ზაქარია გაგელის ძესა. კაცსა საპატიოსა და ლაქრობისა შინა გამარჯუებულსა“⁶¹.

კომის წარწერის ივანე მანდატურთუხუცესის ივანე I მხარგრძელთან გაცივება, როგორც ჩანს, მკვლევრებს ავარაუდებენა შემდეგმა გარეობებამ: ივანე I-ის ძმას ზაქარიას დარჩა ერთი შვილი — შაჰანშე (ცნობილია, რომ შაჰანშე ზაქარიას დარჩა მცირეწლოვანი — 7—8 წლისა და, როგორც ჩანს, იგი მის მიერ ნაშვილები იყო: ვარაუდობენ — შეიძლება ხარკისაგან ნაშობიყო, რადგან ზაქარიას ცოლი არ ჰყოლია). შაჰანშე აღსაზრდელად აიყვანეს

⁵⁷ შ. მ. ს. ხ. ი. ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 211.

⁵⁸ ს. ლ. ა. ი. ა. ი. ა. რ. ა. ნ. მანანჩი ქსინი სქ რია სარბანაფიოქიქინენენ, სქსქან, 1957, №№ 12, 13, 25, 143რ, 165, 167, 175; Описание монастырей Ахпатского и Санатинского, архимандрита Иоанна Крымского, МАИС, VII série, t. VI, № 6, SPb., 1863, №№ 5, 6, 11, 12, 13, 15.

⁵⁹ ს. ლ. ა. ი. ა. ი. ა. რ. ა. ნ. მანანჩი ქსინი, დასახ. ნაშრომი, № 25.

⁶⁰ როგორც ეპითაღმწერელი წერს, ლაშას გამეფების დროისათვის იყო „ათაბაგობა ისრე განდიდებულ, რომელ იყო უმეტეს სხვათა ერისთავთასა: ესე იყო ვაზირი კარისა მეფისასა“ (ქუთა, II, 152).

⁶¹ ქუთა, II, 110, 17-18.

ბიძამ — ივანე I-მა და მისმა ცოლმა ხუაშაქმა. შაჰანშემ ზაქარიას გარდაცვალების შემდეგ მემკვიდრეობით მიიღო მამამისის ერთ-ერთი საჯელო — მანდატურთუხუცესობა. რადგანაც შაჰანშე მცირეწლოვანი იყო, მის სრულწლოვანებამდე მანდატურთუხუცესობა ივანესაც ჰქონდაო, ვარაუდობენ კოშის წარწერის მოშველებით.

შეიძლება ივანე I მართლაც უძღვებოდა მანდატურთუხუცესის საჯელოს სანამ შაჰანშე I სრულწლოვანი გახდებოდა, მაგრამ თვითონ მას მანდატურთუხუცესის წოდება არ ჰქონია და არც შეიძლებოდა ჰქონოდა, რადგან იგი შაჰანშეს ეკავა. ამიტომ, ცხადია, ვერც ერთ წარწერაში ივანე თავისთავს ამ წოდებით ვერ მოიხსენიებდა და, როგორც ვიცით, არც არის სადმე ამ ტიტულით მოხსენიებული. პირიქით, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, შირაკეანის ორ სხვადასხვა სომხურ წარწერაში ივანე I, შაჰანშე I და ავაგი (ივანეს ძე) დასახელებულია შესაბამისად თავიანთი ტიტულებით.

კოშის წარწერაში დასახელებული ივანეს ივანე I-თან გაიგივებას თითქოს ისიც უმაგრებს მხარს, რომ ივანე I-ს ჰყავდა ცოლი სახელით ხუაშაქი. სამწუხაროდ, ჩვენთვის სხვა წყაროებით უცნობია, თუ რა ერქვა ივანე II მანდატურთუხუცესის ცოლს⁶². სახელი ხუაშა, ხოშა და ხუაშაქი საკმაოდ გავრცელებული იყო XIII ს-ის საქართველოში და მათ შორის მხარგრძელებშიც; გარდა იმისა, რომ ხუაშაქი ერქვა ივანე I-ის ცოლს, ეს სახელი ერქვა, აგრეთვე, მის შვილიშვილს — ავაგ-სარგისის († 1250) ასულს. ეს უკანასკნელი ივანე II-ის თანამედროვეა. ნიშანდობლივი ხომ არ არის, წარწერაში რომ ხოშა ორივეჯერ თავისთავს უწოდებს „შაჰანშეს და მისთა ძმათა დედას“, იქნებ სხვა ხოშასაგან განსახვევებლად? შეიძლება, ისევე როგორც ივანე I-ის ცოლს, ივანე II-ის ცოლსაც ხოშა ერქვა (იმ განსხვავებით, რომ პირველის ცოლის სახელია ხოშაქი, ან ხუაშაქი)? ე. ი. პაპის ძმასა და ძმის შვილიშვილს, გარდა იმისა, რომ ერთნაირი სახელები ერქვათ, თანამოსახელე ცოლებიც ჰყოლიათ. იქნებ მათ შორის განსხვავების მისანიშნებლადაც წარწერაში ორივერ ხაზგასმით აღნიშნული, რომ ეს ივანე და ხოშა არიან „შაჰანშეს და მისთა ძმათა“ სწომბლები და არა ივანე ათაბაგი და მისი ცოლი ხუაშაქი, რომელთაც ერთი ვაჟი — ავაგი და ერთიც ნაშვილები ძმისწული — შაჰანშე ჰყავდათ.

აღსანიშნავია, რომ სავესებით განსხვავდება კოშის წარწერის ფორმული-საგან („შაჰანშეს და მისთა ძმათა დღეგრძელობისათუს“) ის ფორმულა, რომელითაც ივანე I და ხუაშაქი მოიხსენიებენ თავიანთ მემკვიდრეებს შირაკეანის ტაძარზე ამოკვეთილ 1220 და 1233 წლების ორ სხვადასხვა სომხურ ეპიგრაფიკულ საბუთში: „სახელითა ღმრთისაათა მე ივანე ათაბაგმა და ხუაშაქმა — ქართველთა და სომეხთა დედოფალმა, ჩვენი ღვიძლი შვილების (*„იხსნიანოქსანს ჯარიფათაჲ“*) — შაჰანშე მანდატურთუხუცესის და ავაგ ამირსპასალარის სადღეგრძელოდ...“ ესა და ეს გავაკეთეთ⁶³.

⁶² კ. თუმანოვი ასახელებს ანას (С. Туманови, დასახ. შრომა, გვ. 212), მაგრამ ეს რომ ასეა, არსაიდან არ ჩანს; ხოლო ზოგიერთი გამოკვლევით ანა ერქვა არა ივანე II-ის ცოლს, არამედ დედას — შაჰანშე I-ის ცოლს (კ. Ա ն ա ո յ ա ն, Ա ճ ճ ն ո ճ ո ճ ն Ե ի լ ՚ Բ ա ղ ա ղ ա ն, 1930, ტ. 4, გვ. 110—111).

⁶³ Н. Э м и н, Надписи Ани, гв. 51 (№№ 99, 100). 1231 წელს ივანე I, როგორც ერთხმად მოწმობენ სხვა წყაროები, 3 თუ 4 წლის გარდაცვლილი იყო; ასე რომ, შირაკეანის ამ წარწერის (№ 100) თარიღი, ან სწორად არ არის წაკითხული, ან წარწერის შემდგენლების მიერ ამ მიღებულია სომხური წელთაღრიცხვის რომელიღაც განსხვავებული სისტემა. ამ-

როგორც უკვე აღინიშნა, ივანე I-ს ჰყავდა ერთი ვაჟი — ავაგი, შემდეგში ცნობილი ავაგ-სარგისი — ამირსპასალარი და ათაბაგი, და ერთი ქალიშვილი — თამთა. წარწერაში კი ივანე მანდატურთუხუცესი და ხოშა კოშელებს გადასახადს უცვლიან „შაჰანშეს და მისთა ძმათა დღეგრძელობისათს“. ივანე II-ის შვილს, შაჰანშე II-ს მართლაც ჰყავდა ოთხი ძმა: ვაჰრამი, არტაშირი, ალბულა და ზაზა.

ასეთ ვითარებაში ავ. შანიძე და მისი მიხედვით შ. მესხია და პ. მურადიანი ვარაუდობენ, ხომ არა გუჩქეს კოშის წარწერაში *pluralis majestatis*, ე. ი. „მისთა ძმათა“ ხომ არ უნდა გავიგოთ „მისისა ძმისა“ მნიშვნელობით. ასეთი შემთხვევა ეპიგრაფიკაში — როგორც ქართულში, ისე სომხურში — საერთოდ უცნობია და საეჭვოა, რომ მაინცდამაინც კოშის წარწერაში ჰქონდეს ანას ადგალი. მეორე მხრივ, თუ კოშის წარწერაში ივანე II მანდატურთუხუცესს, მის ცოლსა და შვილებს ვიგულისხმებთ, არც ასეთი გამონაკლისის დაშვება დაგვეკირდება და ფაქტებიც ლოგიკურად და ბუნებრივად დალაგდება ძალდატანების გარეშე.

ამრიგად, კოშის წარწერის ივანე მანდატურთუხუცესის ივანე I მხარგრძელთან გაიგივება შეუძლებელი ჩანს, რადგან:

1. ივანე I მანდატურთუხუცესი არ ყოფილა.
2. ივანე I-ს ჰყავდა ერთი შვილი (ავაგი) და ერთიც ნაშვილები ძმისწული (შაჰანშე), ამიტომ წარწერის ფორმულა „შაჰანშე და მისი ძმები“ ივანე I-ის ოჯახის შემადგენლობას არ უთანხმდება.
3. ყველა ქართულ და სომხურ წარწერაში ივანე I თავისთავს უწოდებს ან ზაქარაის ძმას (თუ ეს წარწერები ამ უკანასკნელის გარდაცვალებამდეა შესრულებული), ან ათაბაგს; არსად სხვა საეპილოთი იგი არ მოიხსენიება (აქ არ ვგულისხმობთ მსახურთუხუცესობას, რომლითაც ივანეს მოიხსენიებენ ქართული ნარატიული წყაროები და ისიც 1212 წლამდე).
4. კოშის წარწერის ფორმულა „შაჰანშეს და მისთა ძმათა დღეგრძელობისათს“ არსებითად განსხვავდება იმ ფორმულისაგან, რომლითაც ივანე I და მისი ცოლი ხუაშაჟი მოიხსენიებენ თავიანთ შემკვიდრებებს („ჩვენი ღვიძლი შვილების დღეგრძელობისათვის“).

მაშასადამე, კოშის წარწერაში დასახელებული ივანე მანდატურთუხუცესი არ შეიძლება იყოს ივანე I ათაბაგი. წარწერაში ივანე II მხარგრძელია დასახელებული, რომელიც: ა. იყო მანდატურთუხუცესი; ბ. რომელსაც ჰყავდა უფროსი შვილი შაჰანშე, შემდგომში ცნობილი ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი და, მის გარდა, კიდევ ოთხი ვაჟი. ყველაფერი ეს კარგად უთანხმდება კოშის წარწერის მონაცემებს.

კოშის წარწერის დასათარიღებლად გასარკვევი დაგვრჩა, თუ როდის ჰქონდა ივანე II-ს მანდატურთუხუცესის საეპილო.

ივანე II მანდატურთუხუცესის ძმა ზაქარია ამირსპასალარი მონღოლებმა სიკვდილით დასაჯეს ილხანთა ურდოში 1261 წელს. ამის გამო „მწუხარებითა შეწუხებულნი“ ამ წელსვე გარდაიცვალა მამამისი შაჰანშე I მანდატურთუხუ-

ჭერად ჩვენი საკითხისათვის წარწერის თარიღს მნიშვნელობა არა აქვს, რადგან ისედაც ცხადია, რომ მასში დასახელებული ივანე არის ივანე I ათაბაგი. ჩვენთვის, როგორც აღვნიშნეთ, აქ მთავარია ის, რომ ფორმულა, რომლითაც ივანე I და ხუაშაჟი მოიხსენიებენ თავიანთ შვილებს, განსხვავებულია კოშის წარწერაში მიღებული ფორმულისაგან.

ცესი⁶⁴. ამის შემდეგ მანდატურთუხუცესად იხსენიება შაპანში I-ის მეორე ვაჟი და ივანე II უფროსი ძმა ავაგ-სარგისი, რომელსაც ეს თანამდებობა ეკავა 1262—1268 წლებში⁶⁵. ივანე II მანდატურთუხუცესად პირველად იხსენიება 1269—1270 წლებში⁶⁶. 1284 წელს ივანე II მანდატურთუხუცესი სხვა დიდებულებთან ერთად ახლავს დემეტრე II-ს ურდოში გამგზავრების დროს⁶⁷. ამის შემდეგ იგი წყაროებში არ ჩანს, ხოლო 1285 წლიდან მანდატურთუხუცესი უკვე ბექა ჭაყელია. გამოდის, რომ ივანე II მხარგრძელი მანდატურთუხუცესი ყოფილა 1270—1285 წლებში და კოშის წარწერაც ამ დროით უნდა დათარიღდეს⁶⁸.

საინტერესო ქართული წარწერებია შემონახული თეატრული ტიპის კედლებზე. ერთ-ერთი მათგანია სამხრეთის კედლის კარნიზის ქვემოთ სასტრუქონად ამოკვეთილი სამშენებლო წარწერა, რომელსაც კედლის თითქმის მთელი სიგანე უჭირავს. წარწერა პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს ტოპონიმების სიმრავლით — ათზე მეტი „ქვეყანა“ და პუნქტია მასში დასახელებული. წარწერის ტექსტი პ. მურადიანის მიერ გამოცემულია შედომებით და ზოგიერთი ადგილის გაუმართავად (გვ. 119, 294). რადგანაც ეს წარწერა ძვირფას საისტორიო წყაროს წარმოადგენს, ხოლო სპეციალურ ლიტერატურაში ჭკროვნად გამოცემული არ ყოფილა, მოვიყვანთ მის სრულ ტექსტს პ. მურადიანისეულ გამოცემასთან კითხვასხვაობების აღნიშვნით:

†¹ ჯ(უ)არო ქ(რისტ)ესო, ცხ(ო)ე(ელ)ს-მე(ო)ფ(ელ)ო², რ(ომე)ლი აღემ(ა)რთე³ გ(ო)ლგ(ო)თ[ა]ს ქს(ნი)სათ(უ)ს ჩ(უე)ნ(ი)ს(ა)⁴, შ(ე)ნმ(ი)რ(ი)თ(ა)⁵ ძ(ა)ლ(ი)თა⁶ შ(ე)ზდ(უ)დ(ი)ლნი <დაგუფარენ!>⁷.

ი(ე)ანე მ(ე)არგმ(ელ)მ(ა)ნ, | შ(ე)ილმ(ა)ნ ე(რისთ)ავთ-ე(რი)ი(სთ)ავ(ი)სა ს(არ)გ(ი)ს მ(ან)დატ(ურ)თუხ(უ)ც(ი)ს(ი)სა, შ(ა)პ[ან]შა⁸ ზაქარი⁹ ბარქ დ(ი)ლ(ი)სა ამ(ი)რსპ(ასალ)არ(ი)სა ძმ(ა)მან, ქ(უე)ყნისა ა[— —]ირ(ი)ს(ი)თ¹⁰, შარპით¹¹, ვ(ა)ლ(ე)მ(ო)რ(ი)თ¹², [— — — — —], გ(ა)ეწ(ი)ნ(ი)თ¹¹, შ(ა)თ(ი)თ¹², | კაიბუჟ(ი)თ¹³, განმ(ი)ს¹⁴ თვით ნორბ(ე)რდ(ი)თ¹⁵, კერ(ო)ლ(ი)თ¹⁵

მ: 1 † — 2 ქრისტესო, ცხოველს მყოფელო [..] წ(ე)ლსა მე(ო)ფლ[. . .]. 3 აღმართე. 4 ჩუენს. 5 შენმირთი. 6 ძელითა. 7 დაგუფარენ — 8 შ(ა)პ[ან]შა. 9 ა[. . .]ირს(ი)თ. 10 ვ(ი)ლპ(ი)თ. 11 გ(ა)ეწ(ი)თ. 12 შთო(—?). 13 კაიბუჟი(?). 14 განმ(ა)ს. 15 კერ(ა)რილთ. 16 ყოვლისავე ყ(ო)ლისა ე(ი)დრემე. 17 შ(ე)ნ(ი)სა.

* წარწერის შემსრულებელს, როგორც ჩანს, აქ გამორჩა სიტყვა, რადგან კონტექსტი აუცილებლად მოითხოვს შემასმენელს. „დაგუფარენ“-ის ნაცულად შეიძლება „გუკუზენ“, ან რაიმე სხვა ზმნა აღვადგინოთ.

** „შარპი“, რომელიც გეორგაფიული სახელია პ. მურადიანის მიერ გადატანილია ტერმინთა და საგანთა საძიებელში (გვ. 271).

*** „კაიბუჟი“ უნდა იყოს იგივე „კაიბორი“: აბულ-კასიმმა „მოსრა ყოველი სომხითი, სიქნიეთი, ვაეპორი და ასფურაგანი“ (ქ¹ცა, I, 262₁₁).

**** თუ ნორბერდი (ანუ „ახალციხე“) განძის ციხეს, ან მის ახლოს მდებარე რომელიმე

⁶⁴ ივ. ჭაყაბიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბ., 1966, გვ. 352.

⁶⁵ შ. შესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 316

⁶⁶ ეპითალმწერელი: ქ¹ცა, II, 259; შ. შესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 316.

⁶⁷ ივ. ჭაყაბიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. III, თბ., 1941, გვ. 112.

⁶⁸ სხვათა შორის, ამ თარიღს წარწერის პალეოგრაფიული ნიშნებიც საკვებით ეთანხმება, რადგან ეს ნიშნები ქართული ლაიიდარული დამწერლობის განვითარების XIII ს-ის დასასრულის ვითარებას უფრო ასახევენ, ვიდრე ამ საუკუნის დასაწყისისას.

ქ(უე)ყნ(ა)მდის**** შუა ყ(ოე)ლისავე¹⁶ ამღ(ე)ბ(ე)ლმ(ა)ნ, ს(ა)ხ(ე)ლსა შ(ე)ნსა¹⁷ აღე(ა)შ(ე)ნე შ(ო)ნ(ას)ტ(ე)რი და კელ(ე)ს(ი)აი ესე.

ციხეს არ აღნიშნავს ამ წარწერაში და იგი ცალკე გეოგრაფიული ბუნებია (ამ შემთხვევაში „გაბისის“ შემდეგ მძიმე უნდა დაგვეცხა), მაშინ ნორბერდი უნდა იყოს ის ციხე, რომელიც თაყაიშვილი¹⁸ ძიასსკლა და მოკლედ აღწერა 1907 წელს კოლა-ოლთისსა და ჩანგლში მოგზაურობის დროს (ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა კოლა-ოლთისში, გვ. 53).

**** კერძოლის აღება „ღამა გიორგის-დროინდელი შემატანის“ მიხედვით მიეწერება შალვა თორელს: „აიღო კერძოლი შალვა თორელმან მისითა კრებითა და ომითა მისათბრობელთა, რომელ არა ყოფილა კაცთა შორის მისებრი ჭაბუკი და მემოარი“ (ქცა, I, 370²²⁻²⁴).

ადგილის ეკონომიის გამო, ჩვენ აქ არ შეგვიძლია მოვიყვანოთ შედარებისათვის ამ ვრცელი წარწერის პ. მურადიანის მიერ ქართულ, სომხურ და რუსულ ენებზე გამოცემული ტექსტი (გვ. 119, 294) და მხოლოდ იმის აღნიშვნით უნდა დავეყაროთ, რომ მის მიერ ამ წარწერის ტექსტის გამოცემაში დამახინჯებულია ყველაფერი: შესავალი ნაწილი, სადაც უნდა წავიკითხოთ „[ცხოველსყოფელ]ო“ (მიმართვა ქრისტეს ჯვრისადმი) და არა „წ(ე)ლსა წყოფლ[...].“ (რუსულ თარგმანშია „...год спасителя“, ხოლო სომხურში — „*Քիქին, առաքիչ*“); ძირითადი ნაწილი ტექსტისა, სადაც ჩამოთვლილია ივანე მხარგრძელის მიერ „აღებულ“ „ქვეყნები“ (მათი უმეტესობა გამოცემელს ვერ გაურჩევია და ისინი რუსულ თარგმანში თავისებური და შეკვეცილი სახითაა წარმოდგენილი: „владетель всего от Норберда до края Кечарийцев“; სინამდვილეში, წარწერა, როგორც ვხედავთ, გაცილებით მდიდარი ცნობების შემცველია); თვითონ ივანე გვარი („მხარგრძელი“, რომელიც სომხურად „*სրկայնարայուկ*“ („ერკაინაბაზუკი“), ხოლო რუსულად „*Мхаргрцель*“-ის ფორმითაა გადმოცემული⁶⁹; დასკვნითი ნაწილი წარწერისა საიდანაც ჩანს, რომ ივანემ თეატრუიჭში მონასტერი ააშენა „ცხოველსყოფელი ჯვრის“ და არა რაღაც გაურკვეველი „სახელსა შენისა“, თუ „*во имя твое*“-ს სახელზე. აქ არაფერს ვამბობთ ცალკეულ მცდარ წაკითხვებზე (იხ. კითხვასხვაობები) და გეოგრაფიული სახელების დამახინჯებებზე, რომელთაც ქვემოთ შევხვებით.

ქუ რ თ ან ი ს წარწერა XI ს-ისა ერთ-ერთი უძველესია სომხეთის ქართულ წარწერებს შორის; სამწუხაროდ, მისი ტექსტი გაუმართავად და დაფსუსებებითაა პ. მურადიანის მიერ გამოცემული (გვ. 148—149). წარწერის ტექსტი შეიძლება შემდეგი სახით შეივსოს და გაიმართოს (აქვე აღვნიშნავთ კითხვასხვაობებს პ. მურადიანისეულ გამოცემასთან და დაფურთავთ აუცილებელ შენიშვნებს):

⁶⁹ ივანე აქვე ღირღეს იმის აღნიშვნაც, რომ „მხარგრძელი“ წარმოდგენს ქართულ წარმოშობის ამ ქართული ფეოდალური საგვარეულოს არა ზედწოდებას, არამედ გვარსახელს, როგორც ეს ყველა წყაროს მოშველიებით დამტკიცებულია შ. მესხიას ნაშრომში (იხ. შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 247—253). ამდენად, სრულიად უსაფუძვლოა სომხურ ისტორიოგრაფიაში ფეხმოკიდებული ტენდენცია — „მხარგრძელის“ ზედწოდებად მიჩნევა და მისი გადმოცემა ხან „ერკაინაბაზუკად“ და ხანაც „*Долгоруки*“-ად. ეს ტენდენცია კარგად ჩანს პ. მურადიანის წიგნშიც და განსაკუთრებით თეატრუიჭის ამ წარწერის გადმოცემისას, სადაც სამ სხვადასხვაენოვან ტექსტზე ამ გვარსახელის სხვადასხვა ფორმებია მის მიერ წარმოდგენილი. შ. მესხიას დასკვნით: „გვარსახელის ასეთი წმინდა ქართული ფორმა — მხარგრძელი — თავისთავად მიუთითებს ქართული წარმოშობის ამ საგვარეულოს ადრევე გაქართვებზე, ქართულ-ფეოდალურ საგვარეულოდ გადაქცევაზე“ (იქვე, გვ. 253).

† ს(ა)ხ(ე)ლ(ი)თა ლ(მრთისა)მთა, მ(ა)მ(ი)სა, ძ(ი)სა ლ|ა ს(უ)ლისა წ(მი-
 ლ)ის(ა)თა, მ(ეო)ხ(ე)ბ(ი)თ(ა)¹ წ(მიღ)ისა² ლ(მრთ)ი|სმმ(ო)ბ(ე)ლ(ი)ს(ა)მთა,
 [წ(მიღ)ისა ი(ოვან)ე³ ნ(ა)თლ|(ი)სმე|](ე)მ(ე)ლ(ი)ს(ა)მთა, წ(მიღ)ისა [გ(იორ-
 გ)ი⁴ მ(თ)ვ(ა)|რმ(ო)წ(ა)|მის(ა)|]მთა და წ(მიღ)ისა ლ(ე)მ(ე)ტრ[ე]⁵ მ(თ)ა-
 ვ(ა)|რ(მ)ოწ(ა)მის(ა)მთა, [რ(ო)მ]ლისა ს(ა)ხელსა|[ზ(ე)ღ]⁶ ღ(ა)ემყ(ა)რა
 წ(მიღ)ა[ღ] ესე ეკლ(ე)ს(ია)მ, მე, გ[ლ(ა)ხ(ა)კმ(ა)ნ]⁷ ღ(ე)მ(ე)ტრ[ე]⁸, [პ(ი)ნ-
 ვ(ა)ნ(ე)ლ მ(თ)ა)ვ(ა)|რ|]ეზისკოპოსმან...⁹*.

* „ს(ა)ხელსა | [ზ(ე)ღ]ა“-ს ნაცვლად შეიძლება: „ს(ა)ხელსა|[ც]ა“.

⁹⁹ შეიძლება ტექსტი ასე ვერძღვებოდა: „ვიწყე შენგად წმიდისა ამის ეკლესიისა...“, ან „აღვაჟუნე წმიდა ესე ეკლესიამა...“.

1 მეოხებით მ. 2 წმიდასა მ. 3 იოანე მ. 4 გიორგი - მ; რადგან წმიდანის ეპითეტია „მთავარ-
 მოწამე“, მისი სახელი უნდა აღვადგინოთ როგორც „გიორგი“. 5 დემეტრე[ღ...] მ; ეპითეტა
 „მთავარმოწამისამთა“ და წმიდანის სახელის შემორჩენილი პირველი ასო „ღ“ საშუალებას
 გვაძლევს აქ აღვადგინოთ სახელი „დემეტრე“. როგორც ჩანს, წარწერაში გიორგი და დემეტრე
 ორივე მთავარმოწამეზად იყო დასახელებული - ეს ეპითეტო წმ. გიორგის მიმართ ჩვეულებუ-
 რივია, ხილო წმ. დემეტრეს მიმართ იშვიათად, მაგრამ მაინც გეხება (იხ. ხელნაწერთა ინს-
 ტიტუტი: S-150, 104r; Q-661, 15r; H-341, 49r; H-1760, 23v და სხვ.). შეიძლება წარწე-
 რაში დემეტრე იმიტომაც იყოს მთავარმოწამედ დასახელებული, რომ ეკლესია, რომელზედაც ეს
 წარწერაა, მის სახელზეა აგებული. 6 გ[ლ(ა)ხ(ა)კმ(ა)ნ] გ[. . .]მ(ან) (რუსულ თარგმანში: „Глеор-
 гий“), ხილო სომხურში - „Գ[իւրգի]ს“ მ. 7 დემეტრე[ღ] დამიწერია მ., ამ სიტყვიდან ამგვად შე-
 მორჩენილია „დმტრ“ ისე, რომ მ-ს და ტ-ს ქვედა ნაწილები მოტეხილია; ამის გამო პ. მურა-
 დიანს ტ მთარგმნევიან წ-ღ; აქ „დამიწერია“-ს აღდგენა ისედაც უადვილოა და მას წარწერის ტექ-
 სტში მხოლოდ გაურკვეველობა შეაქვს.

შ ა ჰ ნ ა რ ი ს ეკლესიის ეზოში, მხითარ ვარდაპეტ ვარდანიანის საფ-
 ლავზე, დევს ეკლესიის ბალავარის ქვა, რომელიც ლ. პელიქსეთ-ბეგის ცნო-
 ბით, გადმოტანილია ს. ი რ ლ ა ნ ჩ ა ი დ ა ნ. ქვაზე ამოკვეთილი წარწერის ტექ-
 სტი ლ. პელიქსეთ-ბეგმა ორ სხვადასხვა დამოუკიდებელ წარწერად მიიჩნია
 და ასე გამოსცა შეცდომებით⁷⁰. პ. მურადიანისეულ პუბლიკაციაში ამ წარწე-
 რის ტექსტი, ან მისი ძირითადი ნაწილი, ხუთჯერ არის მოყვანილი (გვ. 28,
 153, 289, 295; მათ შორის ორ-ორჯერ სომხურ და რუსულ ენებზე) და, სამ-
 წუხაროდ, არასწორად — ტექსტი ორად არის გაყოფილი და წიგნში შეტანი-
 ლია სხვადასხვა ნომრით (თუმცა რუსულ რეზიუმეში ისინი გაერთიანებულია).
 ტექსტის ასეთი ხელოვნური გაყოფის გამო, არც მისი ინტერპრეტაცია და
 მასზე დაყრდნობით წარმოდგენილი არც მისი დათარიღებაა სწორად მოცემუ-
 ლი. ირლანჩაის წარწერის ტექსტი ასეთია:

ს-ღ	რ-ს	ყ-ც	ჯ-ც
ი-ც	ღ-რ-ც	კ-ხ	რ-რ
ჯ-ც-ი	რ-ღ-ც-ბ	ი-კ	ც-ბ-ი
კ-ღ-რ-ღ	ც-რ-ზ-ღ-ც-ც	ს-კ	ფ-კ-ღ-ც
ც-ც-რ-ს	ჯ-რ-ს-ი	ტ-ბ	ს-ც-რ
ი-ც-ც-რ-ყ	რ-ც-ღ-ც-რ-ზ-რ-ც-ი	ჯ-ღ-ფ	ც-რ-ი
ყ-ღ-ც-ღ		ზ-ღ-ს	რ-ი
		ც-ღ-ღ	რ

ს

⁷⁰ ლ. პელიქსეთ-ბეგ ვი, ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა, თსუ შრომები, 109, თბ., 1964, გვ. 321.

ს(ა)ხ(ელითა) | ღ(მრთისაჲ)თა | და მე|ოხები|თა წ(მი)დ(ი)ს(ა) | ღ(მრთ(ი)ს-
მშ(ო)|ხ(ელისაჲ)თა, | წ(მი)დ(ი)სა | იოვა|ნი ნ(ა)თ(ლი)ს|ცემ(ე)ლისა(ა)თა ღ(ა-
იღუ)ა* ესე | წ(მი)და ბალა|ვარი უ(ამ)თა | უკ(ა)ნ | რუ|სუღა(ნ) დე|დო-
ფ(ლისა)თუის. |და|ვი|თ მე|ფობა|სა შე|აწიენ | ღ(მერთმა)|ნ!

* ან: „ღ(აიხუ)ა“.

ლ. მელიქსეთ-ბეგი და პ. მურადიანი სიტყვებიდან „უამთა უკან“ წარწე-
რის ტექსტს, რომელიც ბუნებრივად მისდევს წინა ტექსტს და მის ლოგიკურ
გაგრძელებას წარმოადგენს, ცალკე წარწერად გამოყოფენ. ამის საფუძველს
თითქოს მათ ის აძლევს, რომ წარწერის ეს ნაწილი წინმითაველი ტექსტის
მარცხნივ არის ამოკვეთილი. ეს, როგორც ჩანს, გამოწვეული იყო წარწერის
შემსრულებლის მიზნით, ტექსტის ძირითადი, უმთავრესი ნაწილი მოეთავსე-
ბინა ბალავრის ქვის ცენტრში, ხოლო მისი გაგრძელება კი ამოკვეთა ფილის
თავისუფალ მარცხენა მხარეს⁷¹. თუ ლ. მელიქსეთ-ბეგთან ტექსტის ასეთი გა-
ყოფა მექანიკური ხასიათისა იყო, პ. მურადიანთან იგი უკვე წარწერის ინტერ-
პრეტაციის და დათარიღების საფუძველი გახდა.

პ. მურადიანს ეს ხელოვნურად გამოყოფილი ტექსტი — „უამთა უკან
რუსულან დედოფლისათუის დავით მეფობასა შეაწიენ ღმერთმან“ — ასე ეს-
მის: „По завершении времени царствования царицы Русудан, да вспо-
моществует бог Давида в царстве“ (გვ. 295). რამდენიმე გვერდის წინ ავ-
ტორი ამ ნაწყვეტს განსხვავებული ნიუანსით თარგმნის: „После времени цар-
ствования царицы Русудан да вспомоществует господь Давиду в цар-
стве“ (გვ. 289). არც ერთი და არც მეორე სწორი არ არის. თავი რომ დავანე-
ბოთ თარგმანში დამკვიდრებულ გრამატიკულ უხერხულობებს, ტექსტის ასეთი
გაგებისათვის წარწერაში სულ ცოტა „რუსულან დედოფლისა“ მაინც უნდა
ეწეროს. სინამდვილეში, როგორც წარწერიდან ჩანს, ეკლესია აგებული იყო
(„დაიდვა ბალავარი“) გარდაცვლილი („უამთა უკან“) რუსულან დედოფლის
მოსახსენებლად („რუსულან დედოფლისათუის“). პ. მურადიანის არც ის ვა-
რადღია სწორი, რომ თითქოს წარწერა შესრულებული იყოს რუსულანის სი-
ცოცხლეში — 1237/1245 წწ. (გვ. 156)⁷² და მისი ავტორი ეკუთვნოდეს იმ
წრეებს, რომლებიც რუსულანის და მისი შვილის დავითის მეფობის კანონიე-
რებას უპყრდნენ მხარს. რუსულანის მეფობის კანონიერებაში არც არავის შე-
პარვია ეპკე არასოდეს (ყოველ შემთხვევაში საქართველოში და ამჟამად ცნო-
ბილი ქართული წყაროების მიხედვით მაინც), ხოლო რაც შეეხება მის ძეს და-

71 მსგავსი შემთხვევები, როდესაც წარწერის ტექსტი. ნაწილი, მისი გაგრძელება, ამოკვე-
თილია ძირითადი ტექსტის მარცხნივ, ქართულ ეპიგრაფიკაში სხვაგანაც დასტურდება; იხ.:
ეუმურდოს ტაძრის საამშენებლო წარწერა 964 წლისა (ე. ციციკარიშვილი, ჭავჭავთის
ეპიგრაფიკა როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ. 11); მცხეთის სვეტიცხოვლის გალავ-
ნის კარიბჭის წარწერა 1029 წლისა (ლ. მუსხელიშვილი, მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძ-
რის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მეღვინეობის კათალიკოსის ანდრეძთან,
„ქართული ხელოვნება“, ტ. I, 1942, გვ. 133—134, სურ. 1); ოქრობაგეთის ეკლესიის საამშე-
ნებლო წარწერა 1466 წლისა (H. Марр, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию-
ТР, VII, Спб., 1911, .გ. 8, სურ. 1). კოშის წარწერაშიც (იხ. ზემოთ) ტექსტის გამორჩენილი
(თუ შემდეგ ჩამატებული) ნაწილი შემსრულებლის მიერ წარწერის მარცხნივ არის ამოკვე-
თილი.

72 წიგნის რეზიუმეში წარწერის თარიღად ერთგან აღნიშნულია XIII ს-ის 40-იანი წლე-
ბი (გვ. 289), ხოლო მეორეგან — 1236/1245 წ. (გვ. 295).

ვითს, იგი ჭერ კიდევ 1230 წელს, რუსუდანის გარდაცვალებამდე 15 წლით ადრე, იქნა ნაყურთხი რუსუდანის თანამოსაყდრედ⁷³.

რაც შეეხება წარწერის დათარიღებას, ამისათვის მისი ტექსტი გვაწვდის საკვებით გარკვეულ მონაცემებს; ტექსტის მიხედვით, წარწერა შესრულებულია რუსუდან დედოფლის გარდაცვალების („ჟამთა უკან“), ე. ი. 1245 წლის შემდეგ, იმ დროს, როდესაც მის ძეს დავითს „მეფობასა შეწევნა“ (დახმარება, ხელის შეწყობა, ზრუნვა)⁷⁴ სჭირდება. როდის შეიძლება იყოს ეს?

1242—1243 წწ. რუსუდანი და მისი ძე დავითი აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოვიდნენ⁷⁵. ამ დროსვე მონღოლთა უმალეს ხელისუფლებასთან მიღწეულ იქნა შეთანხმება, რომ დავით რუსუდანის ძეს მეფობაზე დაამტკიცებდნენ⁷⁶. დაახლოებით ამ დროს (ყოველ შემთხვევაში, რუსუდანის სიცოცხლეშივე) დავითი ურდოში გაგზავნეს მეფობაზე დასამტკიცებლად⁷⁷. 1245 წ. რუსუდანი გარდაიცვალა. დავით რუსუდანის ძეს, როგორც ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, ურდოში ორი წელი მოუგვიანდა და მან იქ საბოლოოდ დაყო 1247 წლამდე. 1246 წელს კი მეფედ დასამტკიცებლად ურდოში გაგზავნეს დავით ლაშას ძე⁷⁸. ორივენი საქართველოში დაბრუნდნენ 1247 წელს. მაშასადამე, დავით რუსუდანის ძე ურდოში იმყოფებოდა 1242/1243—1247 წლებში. ყოველივე ზემოაღნიშნულის გათვალისწინებით, წარწერა შესრულებული უნდა იყოს 1245—1247 წლებში — რუსუდანის გარდაცვალებასა და დავითის, როგორც მეფედ დამტკიცებულის, ურდოდან საქართველოში დაბრუნებას შორის⁷⁹.

შ ა ჰ ა ზ ა რ ი ს ეკლესიის სამხრეთ კედელზე ამოკვეთილი სამშენებლო წარწერა ოთხთა ძმთა ძნელაძისძეთა ასევე ლაფსუსებით, ხოლო თარიღის გადმოცემისას, ჩვენი აზრით, მიუღებელი კონიექტურითაა პ. მურადიანის მიერ გამოცემული (გვ. 156—157, 293—294). წარწერის ტექსტი ასეთია:

73 ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1960, გვ. 106. ყველაფერი ეს ცნობილია პ. მურადიანისთვისაც, მაგრამ ირლანდიის წარწერის ტექსტის არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგად, იგი მისდაუნებურად დაუპირისპირდა სხვა წყაროების მონაცემებს.

74 ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 497.

75 ივ. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 344.

76 იქვე.

77 იქვე, გვ. 136.

78 იქვე, გვ. 128.

79 უპიკველია, რომ წარწერაში დასახელებულია დავით ნარინი რუსუდანის ძე და არა დავით ულუ ლაშა-გიორგის ძე. ასევე უპიკველია, რომ წარწერა არ შეიძლება დავით ნარინისა (ა და ვით ულუს ურდოდან დაბრუნების შემდეგ იყოს შესრულებული, რადგან მაშინ აუცილებლად ორივე იქნებოდა ტექსტში დასახელებული, როგორც ეს გვაქვს იმ დროის ეპიგრაფიკულ (აბელიის წარწერა: „ადიდენ და დამყარენ დემართან მეფენი ჩუენნი დავით და დავით...“ — ი. გომელაური, ხუროთმოძღვრული ძეგლი სოფელ აბელიაში, „მაცნე“, 1, 1968, გვ. 255) და დიპლომატიკურ ძეგლებში (ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობა: „მეფობდნენ ესე ორნი დავითნი სრულსა სიყუარულსა ზედა, და ნიქა თუ სიგელსა ორისავე ქალმოწერითა მისცემდნენ“ — ქსე, IV, 213, 4).

† ს(ა)ხ(ე)ლ(ი)თა მ(ა)მ(ი)ს(ა)მ(ა)თა, ძ(ი)ს(ა)მ(ა)თა¹ და ს(უ)ლისა წ(მი)დისაა-
თა², | მ(ე)ოხ(ე)ბ(ი)თა წ(მი)დისა ღ(მ)რ(ი)სმშ(ო)ბლ(ი)საა(ა)თა, შეწეწიწა წ(მი-
ღ)მსა³ გ(ი)რგის(ა)თა⁴, | თ(ა)ნამდგ(ო)მობ(ი)თა ნ(ა)თლ(ი)სმცემლის(ა)თა
და ყ(ოველ)თა წ(მი)დათა⁵ მისთ(ა)მთა⁶ ღირს ვიქნენით ჩ(უ)ენ, გლ(ა)ხ(ა)კნი
და უნარჩევესნი ყ(ოველ)თა კ(ა)ცთა — ოთხნი ძმანი ძნელაღმს ძენი | შენებ(ა)დ
ამ(ა)ს წ(მი)დასა საყდარსა, დ(ა)სხმ(ა)დ ორ წელ | ორთა ბაღაჯართა; აბ(ა)-
ზ(ა)ს⁷ მ(ე)ფობ(ა)სა, დ(ე)მეტრ(ე)ს მღდ(ე)ლთ|მომდ(უ)რობ(ა)სა⁸; სადიღებლად
ღ(მ)რთი)სა, ს(ა)ლ(ო)ც(ველ)ად ს(უ)ლთა მშ(ო)ბ(ე)ლთა⁹ ჩ(უ)ენთა. |
ქრონიკონი სმიე¹⁰ იყო.

1 ძისათა მ. 2 წმიდასათა მ (კორ. შეცდ.). 3 წმიდა მ. 4 საბ(ა)მ[სი] მ; წ^აბა გ^ა
პ. მურადიანის მიერ არასწორად გახსნილია. როგორც „წ(მი)და მ საბ(ა)მ[სი]“; გარდა იმისა,
რომ წმ. საბას დასახელება წარწერის ტექსტში ამ აღვიღას სრულიად მოულოდნელია და უღ-
ვილო, ისიც იოვანე ნათლისმცემლის დასახელების წინ, აქ რომ მართლაც მისი სახელი ეწე-
როს პ. მურადიანს ასე უნდა წაეკითხა: „წ(მი)და(სა) საბ(ა)მ[სითა]“; მაგრამ ტექსტში წერია გ^ა
ოქ სადაე პ. მურადიანი პ-ს კითხულობს (სხვათა შორის, ეს ვარკვევით ჩანს მის მიერ აქვე ვა-
შაქეშულ ამ წარწერის ფოტოსა (ტაბ. XV, სურ. 1) და ვრავიკულ მონახაზზე). 5 მისათა მ.
6 ამის მ. 7 აბაზის მ. 8 მღდელთმოდრობასა მ. 9 სულთა მშობელთა ამშენებელთა მ. 10 ქრო-
ნიკონი სმიე ქრონიკონის შიე მ.

პ. მურადიანის მიერ წარმოდგენილი კონიექტურა „ქრონიკონის შიე იყო“,
რომელიც მას სჭირდება ე. წ. „კირიკიანთა“ ქრონოლოგიის დაზუსტებისათ-
ვის, მიუღებელია და გაუმართლებელი, სხვა რომ არაფერი — ქართული ენის
ნორმებიდან გამომდინარე, არსად მსგავსი კონსტრუქცია არ გვხვდება და შე-
უძლებელიცაა, რომ შეგვხვდეს. ხოლო წარწერისეული „ქრონიკონი სმიე
ყო“ საეხებით კანონზომიერი ფორმაა და რიცხვების ანალოგიური სახით
გადმოცემა (50-ის 40-ად და 10-ად დაყოფით) დასტურდება მთელ რიგ ებიგ-
რაფიკულ ძეგლებში⁸⁰. პ. მურადიანის მიერ წარმოდგენილი კონიექტურის შე-
დეგად შაჰნაზარის წარწერა 1035 წლის ნაცვლად დათარიღებულია 1095 წლით.
რაც შეეხება წარწერაში დასახელებულ ისტორიულ პირებს, რომელთა მოლ-
ეწეობის დროითაც ცდილობს პ. მურადიანი თავისი შესწორების შემავრ-
ებას, ჩვენ ვთვლით, რომ წარწერაში დასახელებული დემეტრე მღვდელთმო-
ღვარი დემეტრე კათალიკოსი კი არ არის, არამედ დემეტრე ჰინვანელი მთა-
ვარებისკაპოსია, რომელიც იხსენიება ზემომოყვანილ წარწერაში კურთანი-
დან. სხვათა შორის, ასეთი გაიგივების შემთხვევაში, შაჰნაზარის წარწერის
თარიღზე დაყრდნობით, ჩვენ საშუალება გვაქვს რამდენადმე შემოვზღუდოთ
კურთანის წარწერის თარიღი და იგი განვსაზღვროთ XI ს-ის 30-იანი წლებით.

სომხეთის ქართული წარწერების განსაკუთრებით საყურადღებო და
მნიშვნელოვან ჯგუფს შეადგენს ქო ბ ე რ ი ს მონასტრის წარწერები. ამ წარწე-
რათა ვრცელი ტექსტები საშუალებას არ გვაძლევს დაწვრილებით შევჩერ-
დეთ აქ თითოეულ მათგანზე ტექსტების მოყვანით, მაგრამ პ. მურადიანისეულ
პუბლიკაციაში დაშვებულ ზოგიერთ უზუსტობათა შესახებ მაინც უნდა აღი-
ნიშნოს.

⁸⁰ დავასახელებთ რამდენიმეს: „ქრონიკონი იყო სმიე“ (ამბარლოს წარწერა 1032 წლი-
ს: ИКОИМАО, III, 1913, გვ. 101); „ქრონიკონი იყო ტაბ“ (საარბისის წარწერა 1152
წლისა: ძმ, 10—11, გვ. 56); „ქრონიკონსა სმღ“ (ოქრობავეთის წარწერა 1566 წლისა; TP,
VII, გვ. 8); „ქრონიკონსა რშიე“ (პატარა სმადის წარწერა 1467 წლისა; ვ. ბერიძე, სამ-
ცის ხუროთმოძღვრება, თბ., 1956, გვ. 177, შენ. სქოლიოში).

ქობერის II წარწერის მესამე სტრიქონში იკითხება „[ქ] (უე) შ(ე) თ“, როგორც ეს ქობერის I წარწერის მე-5 სტრიქონშია, და არა „ყ(ოვლი) თ“⁸¹. ამავე წარწერის რუსულ თარგმანში „დაფიქლე ეკლესიაი ესე ყოვლით კარისბჭითურთ და დაღწილინი ზედაით ქვისაგან მევე შეეკაზმენ“ თარგმნილია, როგორც „Вымостил церковь эту со всем притвором, я же восстановил разбитые камнями сверху места“ (გვ. 227), მაშინ, როდესაც „დაფიქლე ეკლესია... კარისბჭითურთ“ ნიშნავს არა „вымостил“ (ე. ი. მოკირწყლვას, ფილებს დაგებას), არამედ ეკლესიისა და მისი კარბჭის გადახურვას ქვის ფილებით⁸²; ხოლო „დაღწილინი ზედაით ქვისაგან მევე შეეკაზმენ“ ნიშნავს— რაც ზემოთ დაღწილი იყო, ქვით შეეკაზმე, ანუ შეეკავეთო და არა „разбитые камнями сверху места“-ს, როგორც ეს პ. მურადიანს ჰგონია. ეს შეცდომები ასევეა განმეორებული ქობერის I წარწერაშიც.

ქობერის სხვა წარწერებიდან შეეჩერდებით მხოლოდ ერთზე; ესაა ხუამას ეპიტაფია-ლექსი, რომელიც ადრე გამოცემული არ ყოფილა და ისევე, როგორც ამ მონასტრის სხვა ქართული ეპიტაფიები, ივანე მანდატურთუხუცესის ოჯახის წევრებისა პირველად გამოსცა პ. მურადიანმა (გვ. 179—180). წარწერის ტექსტი ასეთია⁸³:

გ(ა)მოვ(ე)ლით¹ სოფლის(ა)გ(ა)ნ² ცუღ-ქმნი(ი)[ლ]ნი³ და

გამ(ო)მკრო(ა)ლნი⁴;

გულსა ც(ე)ცხლი მ(ო)მდებია⁵, | ამ(ო)მდია⁶ პირით აღნი; |

დიდთა ჩ(ე)მთა⁷ შეუბათ(ა)გ(ა)ნ⁸ დამჩრჩეს ჩოქის⁹ ნაფერთ(ა)ლნი¹⁰,

და¹¹ კ(უ)რთხ(ე)ულ ხ(ა)რ, | ქრისტე ე ღ(მერ)თო, შ(ე)ნ და შ(ე)ნი¹²

სამართალნი¹³.]

[...]¹⁴ და ხუამ(ა)სა¹⁵ | შ(ე)უნდეენ ღ(მერთმა)ნ!

¹ წამოვლით გ. ² სულისაგან მ. ³ ცუღ-ქმნილინი წრწ, ცრუქმნილი შ, ცოდექმნილია გ. ⁴ გამართალნი გ. ⁵ მიმდებლის გ. ⁶ მიმდიან შ, ⁷ მათთა გ. ⁸ შეუბათუნ წრწ, შეუბათა ეითარცა შ, შეუბათაგან გ. ⁹ ჩოხის გ. ¹⁰ ნაფრთხალნი მ. ¹¹ და-გ. ¹² შენი გ. ¹³ სამართალი გ. ¹⁴ [...აწღ...ნეს?] მ. ¹⁵ ხუამსა წრწ, მ.

წარწერა პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XIII ს-ის II ნახევარსა და XIV ს-ის დასაწყისს განეკუთვნება. ამ დროითვე თარიღდებიან ქობერის სხვა ეპიტაფია-წარწერები, რომლებიც ეკუთვნიან ივანე მანდატურთუხუცესის შვილებს: ათაბაგ ვაჰრამს, თამარს (სულა გურკენელის მეუღლეს) და შვილიშვილს — შაჰანშე მანდატურთუხუცესის შვილს ბერ გიორგის. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით გაურკვეველია, თუ რა ეწერა ზემომოყვანილ ლექს-ეპიტაფიაში „ხუამა“-ს წინ და წარწერა ამ მიმართულებით საგანგებო შესწავლას საჭიროებს. დანამდვილებით შეიძლება ერთი რამ ითქვას, რომ შემთხვე-

⁸¹ ორივე წარწერაში აღნიშნულია „დაფიქლე ეკლესიაი ესე ქუენუთ კარისბჭ(ი)თ(უ)რთ“-ო.

⁸² მოკირწყლვის, ანუ ფილების დაგების მნიშვნელობით გამოიყენებოდა ტერმინი „მოფიქლა“: „საკურთხეველი მოფიქლე“ (S—1676, 5r; ელ. მეტრეველი, მასალები... გვ. 66).

⁸³ ეპიტაფიის ის ნაწილი, რომელიც ლექსს წარმოადგენს, პ. მურადიანისეული პუბლიკაციისაგან დამოუკიდებლად, გამოქვეყნდა 1978 წელს ქართული პოეტების ლექსების კრებულში „ერთ მარგალიტი ობოლი“ (შემდგენლები: ტარიელ ქანთუია, ეშვარ კვიციანი, შვილი, ქუთაისი, 1978, გვ. 12). აქ აღნიშნულია, რომ „ეპიტაფია თარიღდება დაახ. XIII საუკუნით. ქვეყნდება პირველად, გ. გაფრინდაშვილის, ი. გაგოშიძის და ზ. ალექსიძის ნებართვით“. კითხვასწავობებს ამ გამოცემასთან აღნიშნავთ ლიტერით გ.

გარდა იმისა, რომ ტექსტი გამართულია, რაც მთავარია, ჩანს ეკლესიის აგების დონატორისა თუ კტიტორის — პინვანელი მთავარეპისკოპოსის სახელი, რაც ადრინდელი წაიხსენებთ არ ჩანდა და წარწერის ტექსტიც ატრიბუციის გარეშე რჩებოდა⁸⁷.

ამავე წარწერის მე-7 სტრიქონში „მშობელთა ჩემთა ს(უ)ეობ(ა)სა“-ს ნაცვლად, როგორც ჩანს, უნდა წაიკითხოთ „მშობელთა ჩემთა მეო(ხე)ბ(ი)სა(თხ)ს“, ხოლო მე-8 სტრიქონში — „ად(ი)დ(ო)ნ“-ს ნაცვლად „ად(ი)დ(ე)ნ“.

ამრიგად, კუ რ თ ა ნ ი ს, ვ ა ნ ა ნ ა-ვ ა ნ ქ ი ს ა და შ ა პ ა ნ ა ზ ა რ ი ს წ ა რ-წ ე რ ბ ე რ ს მ ი ხ ე ღ ვ ი თ შ ე გ ვ ი ძ ლ ი ა დ ე ა დ გ ე ნ თ ო რ ი პ ი ნ ვ ა ნ ე ლ ი მ თ ა ვ ა რ ე პ ი ს კ ო-პ ო ს ი ს სა ხ ე ლ ი და მ ო ლ ვ ა წ ე ო ბ ი ს დ რ ო; ე ს ე ნ ი ა — გ ი ო რ გ ი პ ი ნ ვ ა ნ ე ლ ი, 1020-ი ა ნ ა წ ლ ბ ე ბ ი ს მ ო ლ ვ ა წ ე და დ ე მ ე ტ რ ე პ ი ნ ვ ა ნ ე ლ ი, 1030-ი ა ნ ი წ ლ ბ ე ბ ი ს მ ო ლ ვ ა წ ე⁸⁸.

ახტალის (პლმპპანქის) 15 ქართული წარწერიდან, რომელთა ნაწილი ადრეც იყო ცნობილი და გამოცემული, შეეჩერდებით მხოლოდ რამდენიმეზე.

ამ წარწერებს შორის ყველაზე ადრინდელია XIII ს-ის შუა ხანების წარწერა პეტრე წინამძღვრისა. მის ვრცელ ტექსტს აქ ვერ მოვიყვანთ: აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ არ არის სწორი წარწერის ტექსტის თარგმანი და დამაჯერებელი ის ინტერპრეტაცია, რომელსაც ამ თარგმანის მიხედვით გვთავაზობს პ. მურადიანი. განსაკუთრებით ეს ეხება სიტყვებს „პირველ პატრონთა“, რომელიც სწორად აქვს თარგმნილი ე. თაყაიშვილს წარწერის მის მიერ შესრულებულ პუბლიკაციაში; ეს სიტყვები კი პ. მურადიანს ტერმინად მიუჩნევია და უსაფუძვლოდ ასწორებს ე. თაყაიშვილისეულ თარგმანს. კერძოდ, წარწერის ტექსტის ნაწილი: „...თქუნ, ქრისტეს მოყუარენო და მსგავსნო მამანო წმიდანო და ყოველნივე ძმანო, ვინცა პატრონისა ავაგ ათაბაგისა სამწირველოსა, ჩემვნით აღშენებულსა ზედა, ღირს-იყოს და აღირსოთ, პირველ — პატრონთა და თქუნ, ჩემიცა სული მანვე იურვოს დაუკლებელად“ პ. მურადიანის მიერ თარგმნილია ასე: „...то вы, любящие Христа и подобные святые отцы, и все вы — братья, кто патроном атабеком Аваком будет удостоен [быть настоятелем] построенной мною часовни, удостойте сго, как первопатроны, так и вы. Пусть он заботится о душе моей“ (გვ. 296). სინამდვილეში, წარწერის ტექსტის მიხედვით, ავაგ ათაბაგი არ აღგენს წინამძღვარს, როგორც ეს თარგმანშია წარმოდგენილი; ავაგი წარწერის შესრულების დროს შეიძლება გარდაცვლილიც ყოფილიყო; წარწერაში მოცემული დადგენილება განკუთვნილია მომავლისათვის, როდესაც თვითონ ტექსტის ავტორი პეტრე წინამძღვარიც ცოცხალი არ იქნებოდა და, ბუნებრივია, არც ავაგ ათაბაგი, ვისი სულის შეწყალებისათვისაც მან სამწირველო ააგო. ასე რომ, ზუსტია წარწერის ტექსტის ე. თაყაიშვილისეული თარგმანი: „...то кого вы, возлюбленные и хриstopодобные святые отцы и все братья, найдете достойным и он будет определен (цинамдзгваром) сперва патронами, а потом вами над построенной мною модельнею патрона атабага Авага, — пусть тот, не изменяя ничего, позаботится о душе моей“⁸⁹.

პ. მურადიანს აქვე აქვს პირველად გამოქვეყნებული XIX ს-ის დამდეგის

⁸⁷ უნდა აღინიშნოს, რომ რუსულ რეზიუმეში წარმოდგენილ წარწერის თარგმანში პ. მურადიანი კითხულობს სახელს „გიორგი“ (გვ. 293).

⁸⁸ პ. მურადიანის მიხედვით კურთხანისა და ვანანა-ვანქის წარწერებში ერთი და იგივე პირი — გიორგი პინვანელი იხსენიება (გვ. 285).

⁸⁹ Е. Т а к а й ш в и л и, Грузинские надписи Ахталы, СМОМПК, XXIX, გვ. 142.

რამდენიმე ეპიტაფია ახტალის მონასტრიდან, შესრულებული მხედრული დამწერლობით. ამათშიც მას უზუსტობები გაპარვია, რომელთაგან აღვნიშნავთ მხოლოდ ერთს: მზექაბუჯ ჭავჭავიძის ასულის თამარის ეპიტაფიაში, მე-3 სტრიქონი (ქვემოთ, შენ. 90-ში შავით აწვობილი) პ. მურადიანისეულ პუბლიკაციაში გამოტოვებულია და ეს თერთმეტსტრიქონიანი წარწერა წარმოდგენილია მხოლოდ 10 სტრიქონით (გვ. 215)⁹⁰. ამავე წარწერის „თამარი“ პ. მურადიანს რატომღაც „თამარე“-დ წაუციოხავეს და საძიებელშიც ასე გაუტანა (გვ. 276).

ახტალის მონასტრიდან პ. მურადიანი აქვეყნებს იორდანეს წარწერას (გვ. 222) ე. თაყაიშვილისეული პუბლიკაციის მიხედვით; როგორც ჩანს, მისთვის უცნობია, რომ ეს წარწერა ამჟამად დაცულია საქართველოს სახელმწიფო ზეზეუმის ქვის ძეგლების ფონდში (ლაპიდაროიუმში; საინვენტარო № 222) და შეტანილიცაა ამ ძეგლების 25 წლის წინათ გამოცემულ კატალოგში⁹¹.

წიგნის რუსულ რეზიუმეში დაშვებული ზოგიერთი შეცდომისა და უზუსტობის შესახებ ზემოთ აღინიშნა. აქ შეიძლება დავუმატოთ შემდეგიც: არ არის სწორი, თითქოს ბარანას ციხის წარწერა ივანე აბულეთის ძისა, რომელიც XIII ს-ის დასასრულით თარიღდება, იყოს უძველესი იმ ქართულ წარწერებში, რომლებიც ციხის აგებაზე მოგვითხრობენ (გვ. 287). ჩვენ გვაქვს ამაზე ბევრად ადრინდელი (1125—1156 წწ.) წარწერა საროს ციხისა, რომელშიც სწორედ ციხის აგების შესახებაა აღნიშნული⁹².

არის წიგნში სხვა, შედარებით წვრილმანი, უზუსტობები: გვ. 121 — „ქესი“ უნდა გაიხსნას არა როგორც „ქ(ირი)ესი“, არამედ როგორც „ქ(რი)ესი“. გვ. 123 — თეჟარუიქის III წარწერაში იკითხება არა „ს(ა)მადლად(ა)ს(ი)სა“, არამედ — „ს(ა)მადლადლ(ა)სსა“, აქვე IV წარწერაში „ბუბად(ა)ს(ი)სა“-ში „ისა“-ს აღდგენა ზედმეტია. გვ. 161 — შაჰნაზარის V წარწერაში კონტექსტით უნდა აღდგეს არა „შ(ი)წყალე“, არამედ „შ(ი)უნდე“: „ქ(რისტე), შ(ე)უნდე (და)თს [კოლვანი]“. გვ. 162 — შაჰნაზარის VI წარწერის „ფიჩოსანთა“ შეცდომით მიჩნეულია საკუთარ სახელად და ასეცაა გატანილი ჰირთა საძიებელშიც (გვ. 277). გვ. 177 — ქობერის III წარწერის მე-11 სტრიქონში უნდა წავიკითხოთ არა „გ(ა)ნგ(უ)არ(ე)ნ“, არამედ „გ(ა)ნგ(უ)არ(ი)ნ(ე)ნ“ (<განრინება-გადარჩენა). გვ. 179 — ქობერის VIII წარწერაში მირიანის ასულის სახელი იკითხება არა როგორც „ეგანთასი“, არამედ — „გუ-

⁹⁰ წარწერის დასაწყისი ასე უნდა წავიკითხოთ:

„ქეს უფა სეკდნერს.

ქ. ტომთა და ნათესაეთა ყოველთა მიერ ხეაღ — აღამის ზლითი(ი) თანაღდები

ბუნებისა, გარდავიხადე მეცა, რომელი ვყოვე
ჭავჭავის შვილის მზექაბუჯის ასული...“.

⁹¹ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი. შედგენილია და დასაბუქდად მომზადებული ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ, ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბ., 1953, გვ. 39, № 40, ტაბ. XXI, სურ. 2. ლუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ კატალოგის ავტორებისათვის უცნობი დარჩა ამ წარწერის ახტალიდან წარმომავლობაც და ე. თაყაიშვილისეული გამოცემაც.

⁹² გამოც.: ვ. ციხარაშვილი, ჭავჭავის ეპიგრაფიკა, გვ. 45; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. I, თბ., 1964, გვ. 172. წარწერის ტექსტი ასე უნდა წავიკითხოთ: „ქ(რისტე), აღიღე ძ(ლი)ერი და [უ]ძ(ლევ)ლი მეფ(ს)თა მ(ი)ფე დ(ე)მეტ(რ)ე, რ(ომ)ელმ(ა)ნ რ(ე)მ(ა)მ(ულ)ობით | გ(ე)ბ(ი)ძა | | და მ(ა)კ(ა)ს მ(ა)მ(ულ)ო. } მ(ა)ნ ც(ა)მ(ა)ნ ეხ ც(ი)ხე ავ(ა)ს(ო). მე, ვ(ა)ჩე დავწ(ერ)ე, ძე(მ)ან გ(ა)[რ]გ(ენ)ი(მ)ან“.

ანთახი“ (მდრ. გუანცა). გვ. 191 — ახპატ-სანაინის I წარწერაში უნდა წავიკითხოთ არა „რ(ა) შემომიდგეს მე არა ვიდედეს(!) ბნელსა“, არამედ — „რ(ომელ)ა შემომიდგეს მე“. იქვე, სქოლიოში, ქართული სახარებიდან შესაბამისი ციტატის. მოხმობისას (იოვანე 8, 12) ასევე „შემომიდგეს მე“ წერია „შემომიდგეს“ ნაცვლად: ასევეა წიგნის საძიებელშიც, სადაც საწყის ცურნად გატანილია — შემდგომა (გვ. 272), უნდა იყოს — შემოდგომა, ე. ი. მოდენა. მოყოლა (ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, გვ. 479). გვ. 219 — ახტალის XIII წარწერაში „დტრეს“ უნდა გაიხსნას, არა როგორც „დ(ი)ტრეს“, არამედ — „დ(ემ)ტრეს“. გვ. 220 — ახტალის XIV წარწერის მე-4 სტრიქონში „იგი ეამი წირვ(ებ)ო(დ)ე(ს)“ უაზრობაა, ქარაგმა სხვანაირად უნდა გაიხსნას: „იგი ეამ(ი) იწირვ(ებ)ო(დ)ი(ს)“. აქვე, მე-5 სტრიქონში უნდა „ქ(რისტ)ეს“ და არა „ქ(რისტ)ს“ (კორექტ. შეცდომა?). გვ. 228 — ბარანას ციხის წარწერის მე-6 და მე-9 სტრიქონებში ორჯერ არის (პირველად სრულად და მეორედ — დაქარაგმებით) დიმიტრი მეფის (დემეტრე II თავდადებულის) სახელი აღნიშნული, როგორც „დმიტრისთა“ და „დ(ი)მ(ი)ტრისსა“ [პ. მურადიანთან შეცდომით — „დ(ი)მიტრის(ა)სა“]; წიგნის საძიებელში კი ეს სახელი, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, რატომღაც „დმიტრე“—და ვატანილი (გვ. 276). გვ. 244 — ბარანაკოლების VII წარწერაში „[ში]ნი | [უფლი]სა“ კი არა, არამედ „[ში]ში | [უფლი]სა“ იკითხება (იხ. ტაბ. XXV, სურ. 4). სამწუხაროდ, ამ წარწერის ტექსტის ფოტოზე ცუდი რეტუშირებას, თუ წარწერის ასოების კვეთის ხაზებში შავი საღებავის არასწორად ამოღების გამო (რაც სრულად დაუშვებელია), მეორე სტრიქონში „გამი“, ე. ი. „დასა|გამი“, იკითხება „დასა|გამი“-ს ნაცვლად. გვ. 247 — ქერაიკული წარწერა კალიპტერის ანტიფიქსზე, რომელიც, სხვათა შორის, ერთ-ერთი უძველესია სომხეთის ქართულ წარწერებში და X—XI სს. განეკუთვნება: აქ წარწერის სტრიქონების თანმიმდევრობას პ. მურადიანი არასწორად გავსცენს: წარწერა უნდა წავიკითხოთ არა როგორც „ქ(რისტ)ე შ(ერ)წყალ(ე) | ს(უ)ლი ბოწყქაჲსა(?)“, არამედ — „ქ(რისტ)ე, შეიწყ(ა)ლ(ე) ს(უ)ლი ბოქაჲსა (ან: ბუქაჲსა)“; გვ. 175 — ქობერის II წარწერის უკანასკნელი სიტყვები ასე იკითხება: „რ(ა)ი(ც)ა გ(ა)ლესი(ს)ა სამ(ა)ლ(ი) შ(ე)მ(ი)წ(ი)რ(ა)ვს — მ(ა)ს ქ(უ)არი გ(ა)მ(ა)ჩენს“ და არა „რ(ომელ)ი(ც)ა ეკლესი(ა)სა სამ(ა)ლ(ი) შ(ე)მ(ი)წ(ი)რ(ა)ვს — მ(ა)ს ქ(უ)არი გ(ა)მ(ა)ჩენს“; და სხვა.

უზუსტობები გვხვდება წიგნის საძიებელშიც — ტერმინები გატანილია სახელებში, ან პირიქით — სახელები ტერმინებში⁹³; ზოგიერთის შესახებ ზემოთ იყო გზადგაზა აღნიშნული; აქ დამატებით შეიძლება აღინიშნოს გეოგრაფიული სახელები შაშიანი და შათი, რომლებიც წიგნის ტერმინთა და საგანთა საძიებელშია მოთავსებული; ხოლო ვადეძორი, რომელიც წარმოადგენს ივანე მხარგრძელის მიერ „აღებულ“ ერთ-ერთ „ქუეყანას“ (იხ. ზემოთ თევა-

⁹³ უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ეს საძიებელი შედგენილია მეტად მოუხერხებლად — სიტყვები გატანილია იმ გეოგრაფიული სახელების გამოცემის მიერ ხელოვნურად შექმნილი ლიტერების მიხედვით, საიდანაც ესა თუ ის წარწერა მომდინარეობს; ხოლო ამ ლიტერის რომელი ციფრით მიწერილი აქვს წარწერის რიგითი ნომერი გეოგრაფიული პუნქტის შიგნით. მაგ. ვანანა-ეანქის წარწერა აღნიშნულია 44-ით; მაგრამ იმასათვის, რომ ეს 44 იპონეთის მთელი წიგნი უნდა ვადეძორს; ასევეა სხვა შემთხვევაშიც — 4 I — უარსის I წარწერა, 11 — ერენის II წარწერა და სხვა. როგორც ჩანს, ყველაზე მოხერხებული იქნებოდა ავტორს საძიებელში ერთეულები აღნიშნა თითოეულ წარწერასთან არაბული ციფრებით მიწერილი რიგობრივი ნომრებით.

რუიქის წარწერა), ავტორს გაუგია, როგორც მოძრაობის, გადაადგილების აღმნიშვნელი სიტყვა, მისგან გამოჰყავს არარსებული „ლუძრა“(?!“ და წერს: „ლუძრა (?) (ვილძრეთ(?), ჯარძიქსი, სათაჯანსაქ(?)“ (გვ. 271)⁹⁴; და სხვ.

მსგავსი მაგალითების მოყვანა კიდევ შეიძლება, მაგრამ, ვფიქრობ, საერთო სურათისათვის ესეც საკმარისია. ამავე დროს, ჩვენ აქ არაფერი გვითქვამს ახტალის, ქობერის და სხვ. ტაძრების ფრესკულ გამოსახულებათა 30-ზე მეტი წარწერის შესახებ, რომელთაგან ავტორს წიგნში მოჰყავს მხოლოდ მცირე ნაწილი (მაგ., ახტალის ტაძრიდან 9 წარწერა — გვ. 214—215, ხოლო ქობერიდან ორი წარწერის ნაწყვეტი — გვ. 175) და ისიც ტენდენციურად შერჩეული სახით. (მაგ., არაფერია აღნიშნული ახტალის ტაძრის მხატვრობაში წარმოდგენილი ქართული ეკლესიის ეროვნული წმინდანების წმ. ნინოსა და წმ. ილარიონ ქართველის გამოსახულებათა იშვიათი წარწერების შესახებ: სამაგიეროდ მოყვანილია წარწერები წმ. ბენედიქტეს, სვიმეონის, ევაგრიოსის და დანიელის გამოსახულებებისა). ახტალის ტაძრის დასავლეთი კედლის მხატვრობის ქვედა რეგისტრში, შესასვლელი კარების მარჯვნივ (შიგნიდან) წარმოდგენილია წმ. ეფთჳმი მთაწმიდლის, წმ. ილარიონ ქართველის და წმ. გიორგი მთაწმიდლის მონუმენტური ფრესკული გამოსახულებები მთელი ტანით, პირდაპირ, შეაბამისი განმარტებითი წარწერებით. აქედან პ. მურადიანს მოჰყავს ეფთჳმი და გიორგი მთაწმიდლების წარწერები და არაფერს ამბობს პათ შორის გამოსახული ილარიონ ქართველისა და მისი წარწერის შესახებ. ეს მით უფრო დასაზნაოა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ქართული ეკლესიის ამ ეროვნული წმინდანების ასეთი გამოსახულება ქართული განმარტებითი წარწერებით უნიკალურია, მოიპოვება მხოლოდ ახტალის ტაძარში და დღეისათვის ცნობილია მსგავსი გამოსახულება დაზიანებული ბერძნული წარწერებით მხოლოდ პეტრიწონის (ბაჩკოვოს) მონასტრის ეკლესია-სამკვალეს მხატვრობაში; იქაც, ილარიონ ქართველის გამოსახულების იდენტიფიკაცია შესაძლებელია ახტალის მხატვრობის მოშველიებით⁹⁵.

როგორც დასაწყისშივე აღინიშნა, კრებულს დართული აქვს ცხრა წარწერის გრაფიკული მონახაზი, რაც, ტექსტების ზუსტად გადმოცემის შემთხვევაში, გაზრდილია წიგნის ღირსებას და მას პალეოგრაფიულ ღირებულებასაც შეუქმნიდა. სამწუხაროდ, ამ გრაფიკულ მონახაზებზე ზოგჯერ ისე შეცვლილად და დამახინჯებულადაა წარწერის ფაქტობრივი მხარე წარმოდგენილი, რომ ასომთავრული ასოების ამოცნობაც კი ჭირს. აღვნიშნავთ მხოლოდ ზოგიერთი უზუსტობის შესახებ ნებისმიერად აღებულ რამდენიმე წარწერაში:

1. ა ნ ი ს ი ს წარწერა ეტიფანე კათალიკოსისა. სტრ.: 1. „**ეხე იგი არს**“ ნაცვლად მონახაზზეა „ესლგ არს“. სტრ. 3. „**ჯერ ას**“ — ქ, თუ რომელიღაც გაურკვეველი ასო ჯ-ს ადგილას; და სხვ.

2. შ ა ჰ ნ ა ზ ა რ ი ს წარწერა. სტრ. 2-ის ბოლოს „**წმ მსა**“-ში **მ**-ოტის ნაცვლად მხედრული **ჟ** მოხაზულობის გრაფემა. ბოლოდან მე-2 სტრიქონში „**სა**“

⁹⁴ კრებულის საერთო ნაკლია ის, რომ წარწერებთან არ არის მითითებული მათი სრული ბიბლიოგრაფია (ჩვენი აზრით, აუცილებელი იყო ყველა არსებული გამოცემის დასახელება მიხედვით). მაგ., ანისის წარწერა ეტიფანე კათალიკოსისა (1218 წ.) რვაჯერ არის გამოცემული, ხოლო წიგნში მხოლოდ ხუთი გამოცემა ჩანს.

⁹⁵ Е. Бакалова, Бачковската костница, София, 1977, გვ. 96—98, 100—107, 217; სტრ. 80—83.

მშბლთა“—ში გამოტოვებულია ხ და ბ, მაშინ, როდესაც ორივე დაუზიანებელია და გარკვევით იკითხება წარწერის ტექსტში.

3. ქობერის I წარწერა. მე-3 სტრიქ. „შწს“ ნაცვლად მონახაზზეა „სწწს“. მე-5 სტრ. „ჩიმდა“—ს ნაცვლად — „ჩიმდა“; და სხვ.

4. ახტალის წარწერა. მე-2 სტრიქ. ბოლოს „გმზრდლთა“—ს ნაცვლად მონახაზზეა „ემზრდლთა“ და სხვ.

როგორც ვხედავთ, უზუსტობები და შეცდომები, მართალია, სხვადასხვა მნიშვნელობისა და ხარისხისა, დაშვებულია პ. მურადიანის მიერ გამოცემულ თითქმის ყველა თუ არა, წარწერათა უმეტეს ნაწილში მაინც. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ უზუსტობათა ერთი ნაწილი წინა გამოცემებიდანაა ამ წიგნში გადმოსული, მაგრამ ტექსტის ყოველი ახალი გამოცემის უმთავრესი ამოცანა ხომ წინა გამოცემების გაუმჯობესებაა? სამწუხაროდ, ამას ამ წიგნში ხშირ შემთხვევაში ვერ ვხედავთ.

ამავე დროს, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენ აქ მივუთითებთ უმთავრესი, ერთი შეხედვითვე შესამჩნევი შეცდომებისა და უზუსტობების შესახებ და ისიც მხოლოდ წარწერათა ტექსტების წაკითხვისა და დადგენისას; ხოლო ამ ტექსტების პ. მურადიანისეული ინტერპრეტაციები, მის მიერ სომხეთის ქართული ემიგრაციული ძეგლების ცალკეული ტექსტების შეფასება, თვალსაზრისი ამ წარწერებთან დაკავშირებულ სხვადასხვა საკითხზე ცალკე მსჯელობის საგანია⁹⁶.

შენიშვნები, მართალია, თითქოს ბლომად დაგროვდა, მაგრამ ისინი ვერ ამცირებენ პ. მურადიანის კეთილშობილური განზრახვის — სომხეთის ქართული წარწერების ერთად თავმოყრისა და გამოცემის მნიშვნელობას. ამავე დროს, ყოველივე აღნიშნული ნათელყოფს სომხეთის უძვირფასესი ქართული წარწერების კვლავაც გულმოდგინედ შესწავლის აუცილებლობას.

⁹⁶ სამწუხაროდ, პ. მურადიანის მცდარი მოსაზრებები სომხეთის ქართული წარწერების შესახებ უკვე გახდა დასაყრდენი ზოგიერთი მკვლევარისათვის სხვა, ასევე მცდარი მოსაზრების განსავითარებლად. კერძოდ, სომეხი ხელოვნებათმცოდნე ა. დრამპიანი პ. მურადიანის დამოწმებით (რომლის წიგნსაც იგი ხელნაწერში გასცნობია) აღნიშნავს, რომ ქობერის XIII ს-ის ფრესკების ქართულ განმარტებით წარწერებში, თითქოს დასტურდება არმენიზმი — ერთ-ერთი წინასწარმეტყველის სახელი გადმოცემულია „ელა“ ფორმით (რომელიც, რატომღაც მაინცდამაინც სომხურ ფორმალაა იქვე მის მიერ გამოცხადებული) ნაცვლად „ილია“-სი. ეს ქობერის ფრესკების სომხურობის ერთ-ერთი მაჩვენებელია, რადგან ასეთი არმენიზმი ძნელია მიეწეროს ქართველებს. შემკვეთები იქნებიან ისინი თუ ხელოსნები ამ ფრესკებისათ (И. Р. Дрампян, Фрески Кобдзора, Ереван, 1979, გვ. 22, შენ. 12). სინამდვილეში, „ელა“ არის ამ წინასწარმეტყველის სახელის ქართული ენისათვის საცხებით კანონზომიერი ფორმა და იგი, როგორც წესი, ამ სახით გვხვდება როგორც ამ წინასწარმეტყველის, ისე ამ სახელის მატარებელი სხვა პირების აღნიშვნისას ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში და მათ შორის წარწერებშიც (მაგალითისათვის საკმარისია დავასახელოთ თუნდაც საძიებლები ქართულ ხელნაწერთა აღწერაობებისა; იხ. ქართულ ხელნაწერთა აღწერაობა, A I₁, თბ., 1974, გვ. 477; A I₂, თბ., 1976, გვ. 360; სინური კოლექცია, ნაკვ. I, თბ., 1978, გვ. 241; ნაკვ. II, თბ., 1979, გვ. 313; და სხვ.; წარწერებიდან: ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 173, № 14; და სხვ.). ამავე დროს, ასევე საცხებით კანონზომიერია ქართული ენის წერილობით ძეგლებში „ელა“||„ილია“ ფორმების პარალელური და თანადროული მონაცვლეობა. ასე რომ ე. დრამპიანის მიერ მოხმობილი არგუმენტი, დამყარებული პ. მურადიანის მოსაზრებაზე, ვერ გავლავდება ქობერის ფრესკების სომხურობის დასამტკიცებლად.

В. И. СИЛОГАВА

ОБ ИЗДАНИИ ГРУЗИНСКИХ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ
АРМЕНИИ

Резюме

На территории современной и исторической Армении, в основном на стенах архитектурных памятников, сохранилось значительное количество древнегрузинских надписей, являющихся ценнейшим историческим источником для изучения вопросов политических, экономических и культурных взаимоотношений грузинского и армянского народов.

Изучение и издание этих надписей, начатое более 100 лет тому назад акад. М. Броссе и Н. Саргисяном, было успешно продолжено последующими исследователями — акад. Н. Я. Марром, Е. С. Такайшвили, а в последующее время — Л. М. Меликсет-Беком, А. Г. Шанидзе и др. Благодаря проведенной ими работе было выявлено и опубликовано несколько десятков древнегрузинских надписей XI—XVIII вв. Эти публикации, помещенные в разных периодических органах, порою даже для специалистов труднодоступных изданиях, выполненные учеными разных поколений, имеют различную научную ценность. А необходимость издания этих памятников в виде единого свода, в соответствии с современными издательскими требованиями и правилами, остро ощущается в исторической науке.

В последнее время к систематическим публикациям отдельных грузинских надписей Армении приступил армянский исследователь П. М. Мурадян; итогом проведенной им большой и кропотливой работы явилась его книга «Грузинская эпиграфика Армении. Источниковедческое исследование» (на армянском языке), изданная издательством Ереванского государственного университета, как первый том серии «*Armenop-Georgica*».

Наряду с несомненными достоинствами (солидная монография в 362 с.; сравнительная полнота привлеченного материала — 112 надписей XI — нач. XIX вв.; издание текстов как на грузинском языке, т. е. на языке оригинала, так и на армянском, а некоторых — и на русском, с обширными историко-филологическими комментариями; разнообразный справочный аппарат; первое издание некоторых, порою весьма ценных, сообщаящих новые подробности, надписей; публикация части памятников с фототипиями и прорисями и пр.) настоящее издание грузинских надписей Армении, к сожалению, имеет и существенные недостатки, на которые необходимо указать, исходя из научных интересов, так как из-за большой научной ценности собранного в книге материала им будут пользоваться представители самых разных специальностей — историки, филологи, искусствоведы и др., работающие как в области грузиноведения, так и арменистики.

Многие толкования текстов и отдельных данных грузинских надписей Армении, предложенные П. М. Мурадяном, являются правильными и убедительными; но наряду с этим часть из них является оши-

бочной, основанной на неправильном чтении и понимании текста надписей, а некоторые из них вообще предвзяты и поэтому неприемлемы. В настоящих заметках, какими бы обширными они не были, мы лишены возможности детально рассмотреть все такие погрешности этой книги. Но на некоторые из них, не подлежащие сомнению, следует указать.

Неправильным является утверждение автора о существовании в Антиохии какой-то «армяно-грузинской» обители, так как это мнение (кстати, и ранее высказанное другими исследователями) основано на ошибочном чтении и толковании одной грузинской надписи-граффити XI века, обнаруженной при раскопке развалин грузинской церкви в 25 км от Оронтоса Антиохийского, на Черной горе. В этой надписи, вопреки утверждению П. М. Мурадяна, который со своей стороны опирается на произвольное чтение ее текста Ж. Месерианом, читается не «ეკლესია არს სომეხთა» (т. е. «Церковь [эта] армянская»), а — «ეკლესიაჲსი სამხრით» (т. е. «на южной [стороне] церкви»), как это убедительно доказал В. Джобадзе в детальной и подробной публикации этой надписи; а эта публикация, вышедшая 15 лет тому назад, почему-то не отразилась в книге П. М. Мурадяна, специально посвященной грузино-армянским взаимоотношениям по данным грузинской эпиграфики.

Так же неприемлемым является то, что П. М. Мурадян собственные имена თამარ (Тамар) и დემეტრე (Димитрий) в грузино-армянском указателе книги выносит в арменизированной форме — «თამარე» (Тамарэ), «დემეტრე» (Димитрэ), псевдирая на точные и бесспорные данные текстов самих надписей.

Такие погрешности и неточности в книге можно отыскать еще, но на все здесь нет возможности, а может быть, и необходимости, указывать. Более целесообразным кажется уточнение предложенных автором чтений самих текстов этих надписей, или же привлечение пропущенных им древнегрузинских надписей Армении; тем более, что уточнение текстов уже само собой создаст основу для пересмотра отдельных неправильных интерпретаций автора.

Вопреки неоднократному заверению автора (в аннотации, предисловии, резюме), что «предлагаемая книга претендует на полный свод грузинской эпиграфики Армении», она, к сожалению, таковой не является: около 40 древнегрузинских надписей Армении из них около 10 лапидарных надписей, преимущественно из Ани, Кизилкилий и др. им пропущены.

Главной причиной этого пробела является то, что автор совершенно не знаком (во всяком случае, из книги этого не видно) с теми архивными материалами (дневники путешествий, записи, старые фотонегативы и фотоснимки, зарисовки и прориси надписей...) о грузинской эпиграфике Армении, которые хранятся в древнехранилищах Грузии. А пользоваться этими материалами ему следовало, тем более, что П. М. Мурадян широко пользуется такими материалами, хранящимися в архивах Москвы, Ленинграда и Еревана.

В этом отношении особого внимания заслуживает надпись патрона Самадина 1288 года, вырезанная на стене одной грузинской церкви в Ани. Правда, эта надпись в специальной литературе известна еще с 1910 года, она знакома и автору этой книги, но им она воспроизводится по существующей публикации Н. Я. Марра — сильно ретушированному и таким образом видоизмененному фото, да и по записи в дневнике Н. Я. Марра, где приводится всего лишь 5 букв из пространной 23-строчной надписи. Между тем, в фототеке Государственного музея искусств Грузинской ССР хранится фотонегатив этой надписи, снятый в начале XX века, по которому можно получить полноценный отпечаток; кроме того, в Институте рукописей им. К. С. Кекелидзе Академии наук Грузинской ССР, в личном архивном фонде акад. И. А. Джавахишвили имеются списанные на месте Н. Я. Марром и И. А. Джавахишвили 3 экземпляра текста этой надписи. О всех этих материалах было указано в литературе, но, видимо, эти указания ускользнули от внимания П. М. Мурадяна.

Надпись, которую исследователи застали уже в сильно попорченном виде при ее первом изучении, полностью читалась лишь в последних 9 строках (15—23 строки). Сличение списанных Н. Я. Марром и И. А. Джавахишвили текстов этой надписи с ее же фотоснимком дает возможность прочесть следующее:

« [...] Это я, Самадин [...] Из Аниси [...] или тагари, или капчери, или мали, или нами [...], или намари и все, кроме [...] всякое пусть будет дано тамгачем; а от нас патроны и тамгачи в качестве городского займа пусть тетра не требуют; и пусть тамгу с нас снимут; в начале года пусть пожалуют к патрону и по правилу воздадут. Кто это изменит, да будет проклят именем бога и благодатью его святых. В хроникон 508» (т. е. 1286 г.).

Ошибки и неточности в чтении текстов, изданных П. М. Мурадяном, встречаются если не во всех, то в большинстве из них. Правда, следует сразу же оговориться, что эти погрешности здесь разного рода — от орфографических разночтений до искажения смысла всего текста; кроме того, часть из них в эту книгу попала из предшествующих публикаций.

Возьмем, к примеру, текст надписи Тежаруйского храма, который в русском переводе читается так:

«† Крестъ Христа, животворящій, который воздвигся на Гольгофе для нашего спасения, <сохрани нас> — огражденных силою твоей!

Я, Иване Мхаргдзели, сын эристава эриставов Саргиса мандатуртухуцеса, брат шахишаха Закарии, великославного амирспасалара, покоритель стран от [...]риса, Шарха, Вагедзора, [...], Гаецона, Шата, Кайтбука, Гандзы с Норбердом, и до Кечрольской страны, построил на твое имя этот монастырь и <эту> церковь».

Мы здесь не можем привести для сравнения предложенный П. М. Мурадяном русский перевод этой надписи из-за ограничения места и

должны лишь констатировать, что им в тексте надписи все искажено: и вводная часть, где читается не «год спасителя» («წელსა მყოფლ[...]»), а «животворящий» («[ცხ]ოველს-მყოფლ[ო]»); и основная часть текста, где перечислены «страны» («ქუეყანა»), завоеванные Иване Мхаргрძელем, которые П. М. Мурадян перечисляет весьма своеобразно, в сокращенном виде: «владелец всего от Норберда до края Кечарийцев» (а в самом деле текст надписи, как видим, несравнимо более богат сведениями); и фамилия самого Иване («Мхаргрძელი»)*; и заключительная часть надписи, из которой следует, что монастырь в Тежаруйке Иване построил на имя «Животворящего Креста», а не «во имя» чего-то неопределенного.

Не менее существенным изменениям подверглась в издании П. М. Мурадяна надпись на тимпане церкви в с. Ирганчай, перевезенном на кладбище с. Шахназар, в которой упоминаются царица Русудан (1222—1245 гг.) и ее сын Давид.

Получилось так, что текст, или же основная часть текста этой надписи в книге П. М. Мурадяна приводится пять раз и с сожалением следует сказать, что ни одно прочтение не является правильным. Текст ирганчайской надписи таков:

«Именем бога, и заступничеством святой Богородицы, святого Иоанна Крестителя был положен этот святой балаварь после времен царицы Русудан для <упоминания> ее. Да поможет господь Давиду в царствовании!».

А в прочтении и в переводах П. М. Мурадяна, да и в комментариях, указано, будто в надписи говорится: «По завершении времен царствования царицы Русудан, да вспомоществует бог Давиду в царстве».

Отсюда следует ошибочная датировка и необоснованное толкование надписи: будто бы она выполнена в 1236/1245 гг. и что автор текста надписи «принадлежал к тем кругам общества, которые старались узаконить не только правление Русудан, но и преемственность ее сына».

* Следует указать, что «Мхаргрძელი» является не прозвищем этого грузинского феодального рода курдского происхождения, а его фамилией, как это убедительно доказал Ш. А. Месхиа, основываясь на всех существующих по этому вопросу первоисточниках (Ш. А. Месхиа, Внутриполитическая обстановка и государственное устройство в Грузии XII века, Тб., 1979, с. 207—253; на груз. яз.). Поэтому является необоснованной и произвольной укоренившаяся в армянской историографии тенденция считать «Мхаргрძელი» прозвищем и переводить его то как «Ерканнабазук», то как «Долгорукий». Эта тенденция прослеживается и в данной книге П. М. Мурадяна; особенно наглядно она видна при издании текста Тежаруйского храма: в трех текстах надписи — на грузинском, армянском и русском языках — им даны разные формы этой фамилии. Вместе с тем, по заключению Ш. А. Месхиа, «такая чисто грузинская форма этой фамилии — Мхаргрძელი — уже сама собой указывает на раннее огрузинивание этого рода курдского происхождения, на его преобращение в грузинский феодальный род» (Там же, с. 253).

Кстати, сразу же следует указать, что никто никогда не сомневался в законности царствования Русудан, а ее сын Давид был коронован соправителем еще в 1230 году, за 15 лет до смерти его царствующей матери.

В самом деле, как указано в надписи, церковь, на которой она находилась, была построена для упоминания души усопшей царицы („უკმა უკან რუსუდან დედოფლისათვის“), а для ее сына у бога испрашивалось, чтоб тот помог ему в царствовании. Учитывая эти данные надписи и политическую ситуацию, существовавшую в Грузии в середине XIII века и известную нам по письменным источникам, мы считаем, что надпись была выполнена вскоре после смерти царицы Русудан, во время пребывания ее сына Давида при монгольском дворе для утверждения на царство, что могло иметь место в 1245—1247 гг., и надпись следует датировать этим временем.

Кстати, на датировках грузинских надписей Армении, предложенных П. М. Мурадяном, следует остановиться специально и особо, ибо здесь дело иногда доходит до курьезов. Так, например, в начале текста чанглийской надписи П. М. Мурадян читает дату „ქ(რობი)კ(ობ)ს 5“ «В хроникоп 50» (т. е. 1362 г.), когда там в самом деле написано «† კ(რიელევი) ს(თ)ნი!», т. е. «Кириелейсон», и сама надпись относится не к XIV веку, а датируется XI—XII вв. Правда, здесь П. М. Мурадян следует за предшествующими издателями текста этой надписи (одно из этих изданий относится к 1861 году, а второе — к 1938 году!), но ведь каждая новая публикация текста лишь тогда оправдана и имеет научную ценность, если она является по сравнению с предшествующими публикациями более правильной и точной. К сожалению, в этой книге не всегда это так.

Результатом такого же нескритического отношения к предшествующим публикациям является ошибочная датировка П. М. Мурадяном 1214/1215 гг. кошской надписи мандатуртухуцеса Иване и его супруги Хоша (или Хуаша, Хошак). В первом и единственном до публикации П. М. Мурадяна издании этой надписи, осуществленном А. Г. Шанидзе, была допущена ошибка — упомянутый в надписи Иване мандатуртухуцеси был отождествлен с Иване атабеком, который мандатуртухуцесом никогда не был, и, таким образом, надпись была ошибочно датирована 1214/1215 гг.

В самом деле, в кошской надписи упоминается Иване II мандатуртухуцеси, который, по нашему предположению, эту должность занимал в 1270—1285 гг., и кошскую надпись следует датировать этим временем.

Весьма своеобразной и неправильной является датировка шахназарской надписи, предложенная П. М. Мурадяном. В заключительной строке надписи „ქრონიკონი სძვი იყო“ («Хроникон был 255», т. е. 1035 г.), вполне правильная и закономерная форма указания даты, имеющая аналогии и в других древнегрузинских письменных памятниках, П. М. Мурадяном произвольно, вопреки правилам исчисления даты и нормам грузинского языка, искажается и предлагается следующее прочтение:

„ქრონიკონის შიე იყო“ («Хронокона был 55») и отсюда выводится несуществующая датировка надписи 1095 годом.

В книге при издании текстов автором иногда пропущены не только отдельные слова, как это было указано выше на примере тежаруйкской надписи, но и целая строчка; например, в одной эпитафии из Ахталы (эпитафия Тамар Джавахишвили) в издании пропущена 3-я строка.

К сожалению, неточности и погрешности имеются и в справочном аппарате книги; например, თიბონაბი (т. е. духовное лицо; человек, одетый в ризу) П. М. Мурадян, видимо, считает личным именем и включает в именной указатель книги; а შარპი (Шарх), являющийся географическим названием и упомянутый в тежаруйкской надписи среди «стран», завоеванных Иване Мхаргрдзелом, П. М. Мурадян включает в указатель терминов.

Как уже было сказано, некоторые надписи в книге публикуются с фотоснимками и прорисями; последними снабжены 9 надписей. С сожалением можно констатировать, что эти прорисы, вопреки правилам, передают лишь общий образ надписей, не являясь их палеографической копией.

Мы указали лишь на основные неточности, касающиеся прочтения текстов надписей. А интерпретации этих текстов, принадлежащие П. М. Мурадян, его положения и выводы по отдельным вопросам, вытекающие из данных грузинской эпиграфики Армении, являются темой отдельного специального рассмотрения.

Вместе с тем надо сказать, что наши замечания не умаляют благородности замысла П. М. Мурадяна издать в едином своде грузинские надписи Армении и лишь подчеркивают необходимость и впредь тщательного изучения ценнейших грузинских надписей Армении.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის დიპლომატიკის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

„რუსთაველის კოსმოლოგია“

ქერ უერნალეში („განთიადში“ და „ცისკარში“) იბეკდებოდა, ხოლო 1979 წელს ცალ-ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა გიორგი თევზაძის ნაშრომი „რუსთაველის კოსმოლოგია“. იგი ყოველმხრივ ანგარიშგასაწევი სერიოზული გამოკვლევაა. ავტორი ევალფიციური სპეციალისტი ასტრონომია. ასტრონომის თვალთახედვით დაკვირვებულად იხილავს გ. თევზაძე ფრიად საყურადღებო პრობლემას. სხვა დროს ყოფილა ცდები შეესწავლათ რუსთველი როგორც გეოგრაფი, მედიკოსი... ყველაფერი ეს საჭიროა და საქმისათვის სასარგებლოა, ოღონდ მკვლევართ არ უნდა უღალატოს ზომიერების გრძნობა.

გ. თევზაძის წიგნი დიდი ინტერესით იკითხება. ავტორი სუამს და მისებურად აშუქებს ახალ. საინტერესო საკითხებს, გვთავაზობს შორს გამწვლენ თამამ დასკვნებს. ამთავითვე ეცხადებთ, რომ ჩვენ „რუსთაველის კოსმოლოგიაზე“ რეცენზიას არ ვწერთ, არ ვწერთ იბრტომაჲ, რომ შორს ვართ ასტრონომიული მეცნიერებისაგან, ხოლო გ. თევზაძე საგანგებოდ გვაფრთხილებს, რომ ვეფხისტყაოსანში „წარმოდგენილი ასტროლოგი მოვლენის სწორი ახანა პრაქტიკული და თეორიული ასტრონომიის ცოდნის გარეშე შეუძლებელია“ (გვ. 36—37). სხვაგანაც ნათქვამია: „ოტარიდზე ანუ მერკურზე დაკვირვება მოითხოვს ვარსკვლავთმცოდნეობის ცოდნას“ (გვ. 39). ჩვენ მაინც ებედათ და ფილოლოგებს შთაბეჭდილებასა და ორიოდ შენიშვნას ვაცობთ დიინტერესებულ მკითხველს. იმასაც დავძენთ, რომ ვეფხისტყაოსანის ყველა მკვლევარს მოეთხოვება პოემის ტექსტისა და ენის შესაფერისი ცოდნა. ამისი სისწორე ერთხელ კიდევ მთელი სიცხადით შეგახსენსა ჩვენმა დაუცხრომელმა მკვლევარმა ავადმეიოსმა აკაკი შანიძემ სწორედ გ. თევზაძის შრომისადმი მიძღვნილი თავისი შენიშვნაში წერით: — „ასტრონომიული მოვლენები ვეფხისტყაოსანში“ („მნათობი“, 1979, № 6, გვ. 167—175).

რუსთველის კოსმოლოგიური შეხედულებების გამოსარკვევად გ. თევზაძე სრულიად მარტობულად ცენტრალურ მნიშვნელობას ანიშებს ავთანდილის ასტროლოგიის საგალოებელს, ან სააქოს. თუ ვედრებას. მნათობთა რაგის აქ დამოწმებულმა სახეობამ თითქოს უნდა ნათელყოს რუსთველის თვალსაზრისი სამყაროს აგებულების თაობაზე.

ვეფხისტყაოსანის მიხედვით, ნესტანის სამებნელად მიმავალი ავთანდილი „ცისკარად“ გაყარა თავის მძობილ ტარიელს და მიჰყვა „მზარსა ფრიდონის გზისას“. ავთანდილს უზომოდ აწუხებდა მძობილის განმორების უტვა და თინათინზე ფიქრი. ვაშუკის სიტყვით („მშვეა ეტყვის...“), თინათინი და მზე ერთმანეთს ჰკვანან. ერთი მზის „მომორება“ სიცოცხესა და ზამთარს იწვევს, მე ორი მზე (თინათინი და ტარიელი) დამმორებია, ამას როგორ გავუძლო. ავთანდილი მაინც გულს არ იტებს. განაგრძობს გზას და დიდებულ სიკალობლით (სავედრებლით) მიმართავს მნათობებს. საგალობელი იწყება განთქმული შაირით (957/946)!

მიმავალი ცასა შესტირს, ეუბნების, ეტყვის მზესა:

აჰა, მზეო, გააქები შენ, უმძლესთა მძლეთა მძლესა,

ვინ მღაბალთა გაამაღლებ, მეფობისა მისცემ სვესა,

მე ნუ გამყრი საყვარელსა, ნუ შემეცოდა ღამედ დღესა!

შემდეგ ჩამოთვლილია მნათობები, რომელთაც ავთანდილი თავის სააქოს უმხელს. თითო შაირი ეთმობა თითო თხოვნას (აქას). ეს მნათობებია: ზული (სატღრნი), მუშთარი (იუპიტერი), მარხი (მარსი), ასპირი (ვენერა), ოტარიდი (მერკური), მთვარე. დასასრულ, შევაქმებულა. ერთად დასახლებულია შეიდივე მნათობი და საერთო აქა გამოთქმული (964/953):

აჰა, მმომობენ ვარსკვლავნი, შეიღნივე მემომებია:

მზე, ოტარიდი, მუშთარი და ზულ ჩემთვის ბნდებია,

მთვარე, ასპირი, მარხი მოვლენ და მრწმალ მეყებია,

მას გააგონენ, რანიცა ცეცხლი უმრეტრი მღებია.

¹ შარების სტროფების სათვალავი ნაჩვენებია პოემის პირველი (1937) და მეორე (1966) საიუბილეო გამოცემების მიხედვით (გ. თევზაძე სარგებლობდა მეორე საიუბილეო გამოცემით).

იღვურად, შინაარსობრივად და კომპოზიციურად ერთიანი, მწეობრი, მტკიცედ შეკრული და ამადლებული რუსთველური საგალობელი გადმოცემული ავთანდილის პირით. უურადღებას იპყრობს საგალობლის მნათობთა რიგი: 1. მზე, 2. ზუალი (სატურნი), 3. მუშთარი (იუპიტერი), 4. მარხი (მარსი), 5. ასპიროზი (ვენერა), 6. ოტარიდი (მერკურა), 7. მთვარე. დამავიკრვენიებელ შაირში ეს რიგი დარღვეულია (მზე, ოტარიდი, მუშთარი, ზუალი, მთვარე, ასპიროზი, მარხი). აქ მნათობები ორ ჯგუფადაა დაყოფილი: ერთნი ქაბუკიათენს „ნდენ-ნიან“ (მზე, ოტარიდი, მუშთარი, ზუალი), მეორენი „მოწმად მყეუბიანო“. რასაკვირველია, ფაქტობრივ ყველა მნათობთა ავთანდილის მწეხარების მოწმე. რუსთველის დროს გავრცელებული იყო მნათობთა მოძრაობის პტოლომეოსისეული რივი: 1. მთვარე, 2. მერკური (ოტარიდი), 3. ვენერა (ასპიროზი), 4. მზე, 5. მარსი (მარხი), 6. იუპიტერი (მუშთარი), 7. სატურნი (ზუალი)². რუსთველის ეპოქაში გადმოქარაულებული თუ ვადმოთარგმნილი იყო ერთი ასტრონომიულ-ასტროლოგიური ძეგლი, რომელსაც ეწოდება „ეტლთა და შეიღთა მნათობათისი“³. მნათობთა ამნი რიგია: 1. სატურნი (ზუალი, ზოპალი), 2. იუპიტერი (მუშთარი), 3. მარსი (მარხი), 4. მზე, 5. ვენერა (ასპიროზი), 6. მერკური (ოტარიდი), 7. მთვარე. ამ „ეტლთა“ რიგი შებრუნებით დალაგებული პტოლომეოსის რიგია. რუსთველის რიგი არც ერთს ემთხვევა და არც მერყეს. იგი განზე დგას და თავისებურა. ეტლთ, პტოლომეოსისა და რუსთველის რიგთა შორის ის განსხვავებაა, რომ პტოლომეოსთ პირველ ადგილზეა მთვარე. მზეს კი მეოთხე ადგილი უკავია. რუსთველთ პირველ ადგილზე მზეა. მთვარე კი ბოლოშია გადატანილი. რუსთველის რივის თავისებურება გ. თევზაძეს საბუთს აძლევს იფიქროს, რომ XII საუკუნის ქართველმა პოეტმა შექმნა საპიროს ავეტულების ზეპტად ე. 7. გეოპლეიოცენტრული მოდელი, ისეთი, რომელიც განათლებულმა კაცობრიობამ მხოლოდ ოთხასი წლის შემდეგ ჩამოაყალიბა დანიელი მეცნიერის ტიხო დე ბრაჰეს სახით (გვ. 122). თავის მხრით ტიხო დე ბრაჰეს მოდელი პტოლომეოსისა და კოპერნიკის გეოცენტრული და პელიოცენტრული სისტემების „ნარეეს წარმოადგენსო“ (გვ. 110). მაგრამ თავისთავად ფრად შეამბეჭდავი და მაცთუნებელი მოდელის მისაღებად გ. თევზაძეს უხდება მნათობთა რუსთველური რიგის დარღვევა. საქმე ისაა, რომ რუსთველის საგალობლის ძირითადი ტექსტის წყობითა და შემაქამებელი შაირითაც მზეს უჭირავს პირველი ადგილი. 3. თევზაძეს კი ამ წყობაში (რიგში) არსებითი და პრინციპულად განსხვავებული კორექტივა აქვს. გ. თევზაძე ასე აღგებებს მნათობთა რუსთველურ რიგს: 1. სატურნი (ზუალი), 2. იუპიტერი (მუშთარი), 3. მარსი (მარხი), 4. ვენერა (ასპიროზი), 5. მერკური (ოტარიდი), 6. მზე, 7. მთვარე (გვ. 74). საბუთო? გ. თევზაძის მოსაზრებითა თანახმად, 957/945 შაირი („მომავალი ცათა შესტრისი, ეუბნების, ეტყვის მზესა: აჰა, მზეო, გეაქმბი...“) შეუძლებელი იყოს საგალობლის დასაწყისი. მკვლევარი იმოწმებს ჩვენ მიერ ზემოთ განხილულ 955/944 შაირს, ავთანდილი რომ ერთმანეთს ამსჯავსებს მზესა და თინათინს („მზესა ეტყვის: მზეო, გიტყვი თინათინს ლაწთა დარად, შენ მას ჰგავ და იგი შენ გგავს“), გაჟყავს პარალელი ამ და 957/946 შაირებს შორის და აცხადებს: „ორაჭერ მზის მიმართ ედრებთ წარმოთქმა უკე თავისთავად მიუთხვენს იმაზე, რომ პლანეტათა ჩამოთვლა 955/944, 957/946 სტროფებით არ იწყება: რიგში ერთი და იმავე სხეულის ორაჭერ დასახელება არ ხდება... პლანეტათა თანმიმდევრული ჩამოთვლა ამ სტროფებით არ იწყება“ (გვ. 73. ხაზი ჩვენია. — ავტ.).

ჭერ ერთი, არავის უთქვამს, თითქო 955/944 შაირით იწყებოდეს ავთანდილის სავედრებელი საგალობელი. ეს შაირი საგალობლის ვარგთა, სავედრებელს (სააქოს) არაფერს შეიცავს, მისი შინაარსი სულ სხვა მიზანდასახულობას ემსახურება. რა თქმა უნდა, ვეფხისტყაოსნის ყოველი შინაარსობრივი მოტივი, ყოველი ეპიზოდი, ყოველი თემატიკა კი საერთოდ ერთმანეთთან ურთიერთკავშირშია, მაგრამ 955/944 და 957/946 შაირებს რაიმე პირდაპირ, უშუალო დამოკიდებულება ერთმანეთთან არ აქვთ, მათი ერთ სპეციფიკურ კონტექსტში მოქცევა და ამის კვალობაზე რაიმე პრინციპული ხასიათის დასკვნის გამოტანა ნაძალადევი იქნებოდა. ეწმობთ, რომ წინასწარშემუშავებულმა კონცეფციამ აიძულა გ. თევზაძე ეპიკური შედარა რუსთველური საგალობლის საოცრად მწეობრი და თანმიმდევრული უბრაწინეაუსი ტექსტის მთლიანობაში და გამოეთმოა იქიდან პირველი, შესავალი, დიდებული საწყისი შაირი (957/946):

² რუსთველის კოსმოლოგია, გვ. 58.

³ ასტროლოგიური თხზულება XII საუკუნისა, გამოსცა, წინასიტყვაობა და ენობრივი მიმოხილვა დაუბრთო აკაკი შანიძემ, თბილისი, 1975.

მიმავალი ცასა შესტირს, ეუბნების, ეტყვის მხეცა:
 აა, მზეო. გეაჭები შენ, უმძლესთა მძლეთა მძლესა,
 ვინ მდაბალთა გაამალღებ, მეფობისა მისცემ სესა,
 მე ნუ გამერი საყვარელსა, ნუ შემოცელი ღამედ დღესა!

თუ 957/946 შაირს გამოერიცხათ საგალობლის შემადგენლობიდან, მაშინ სადღაა მზის სავედრებელი? მზე ხომ უმთავრესია და უპირველესი მნათობთა შორის, „უმძლესთა მძლეთა მძლუ“, „ხატი ღმრთისა“ (836). საგულისხმო ის არის, რომ გ. თევზაძის აზრითაც „ვეფხისტყაოსანში მზეს ციურ სხეულთა შორის პირველი ადგილი აქვს დათმობილი“ (გვ. 78). თუ ასეა, მაშინ ავთანდილის საგალობელშიც მზის ადგილი (პირველი ადგალი) შესაფერის უფიქლა, რად ვერებებით მას საგალობლიდან? რად ვარღვევთ საგალობლის ბუნებრივ, მწყობრ რიგს? რად და მნათობთა საგალობლის ამგვარი რიგი არ ეგებება გ. თევზაძის თვალსაზრისის რუსთველისეული ასტრალური მოდელის თაბაზზე.

სადღაა მზის სავედრებელი? მზისადმი განკუთვნილ სავედრებლად ვ. თევზაძე იულის 962/951 შაირს:

ოტარილო, შენგან კიდე არვის მიგავს საქმე სხვასა:
 მზე მპარუნეებს, არ გამიშვებს, შემოყრის და მომცემს წვასა:
 ღაჭე წორად ჰერთა ჩემთა, მეღნად მოგკემ ცრემლთა ტბასა,
 ააღმდე გიკეთ ვაწლობისა, ტანსა, წვრილსა ვითა თმასა.

დამოწმებული სტროფის უბრალო გადაკითხვითაც ცხადი ხდება, რომ იგი ოტარილის სავედრებელია. ოტარილს მიმართავს გმირი („ოტარილო“) და თხოვს „ღაჭე წერად ჰერთა ჩემთაო“. საზოგადოდ, საგალობლის თითოეული შაირი თითო სავედრებელს (სააქოს) შეიცავს. გ. თევზაძე აქ ორ სააქოს გულისხმობს, ოტარილსა და მზისს, მაგრამ ტექსტით აქ ავთანდილი მზეს არაფერს სთხოვს, თუ გნებავთ, ერთგვარად უჩივის კიდეცა, „მზე მპარუნეებს, არ გამიშვებს“. მისთვის დამახასიათებელი მეცნიერული ტრადიციით, ოღონდ სრულიად გარკვევით ეს მტკიცედ შენიშნა აკაკი შანიძემ: „ძნელია წაჭრეწოთ, რომ ერთი და იგივე შაირი ორი მნათობის რიგის მაჩვენებელი იყოს, ოტარილსა და მზისა“ („მნათობი“, 1979, 6, გვ. 173). ამას ბ-ნი აკაკი საბუთიანად ურთავს: „მზე მომღვეო (963/952) შაირშიც არის ნახსენები, მაგრამ ეს შაირი მხოლოდ მთავარისადმი მიმართავს შეიცავს, ისე როგორც წინაშეაღი შაირი (962/951) — მხოლოდ ოტარილისადმი მიმართავს“ (იქვე). თვალსაზრისობისათვის მოვეყვანით ეს შაირიც:

მო, მთავარო, შემობრალე, ვილევი და შენებრ ვმძლუბი,
 მზე გამავსებს, მზევე გამლევს, ზოგჯერ ესხვდება. ზოგჯერ ვწვლდები,
 მას უამბენ სქანი ჩემნი, რა მჭირს, ანუ რაგვარ ვბნდები,
 მოღი, უთხარ, ნუ გამწირავს, მისი ვარ და მისთვის ვკვდები.

ამრიგად, სრულიად ნათელია, რომ 962/951 შაირი ოტარილის სააქოა, ისე როგორც 963/952 შაირი — მთავარისა. მზეს კი ასევე უცილობლად თავისი ბუნებრივი, პირველი ადგილი აქვს სააქოდ მიჩენილი. ასევე პირველი ადგილი აქვს მზეს დამავიკრიგვინებელ შაირშიც. მთლიანად კი ასტრალური საგალობელი ერთიანი, ერთი სუნთქვით წარმოსატყველო, უწყვეტელი, გაბმული, უბალო პოეტური მონოლოგია, რომელიც იწყება მზის სავედრებლთი და იხურება მნათობთა ერთობლივი სადიდებლით. არც ისაა უმნიშვნელო გარემოება, რომ ერთმანეთა ზუსტად არ ემთხვევა მნათობების ცალკეულ სააქოთა და შემავაზებელი შაირის რიგი. ეს ალბათ იმიტად გამოწვეული, რომ რუსთველი უწინარეს ყოვლისა პოეტია და მისთვის უცხოა პოეტური აღმაფრენის შემზღულდაცი ყოველგვარი სქემა. ცხალზე უცხადესია, რომ რუსთველი კარგად ერკვეოდა მნათობთა ასტროლოგიურ ხასიათში (იმდროინდელი წარმოდგენების მიხედვით). რუსთველისათვის მთავარი იყო მნათობების ასტროლოგიურ თვისებათა კვალობაზე ავთანდილის პირით მოვხმო ეს მნათობები და წარმოეთქვა წარმტაცი სააქო-საგალობელი, შეტქმნა უმშვენიერესი პოეტური სიმფონია.

2. თევზაძის დაკვირვებით, ასტრალური საგალობელი შეუძლებელია იყოს ერთი გაბმული პოეტური მონოლოგი, რამდენადაც რუსთველის მიერ „ყოველი აღწერილი სურათი (ასტრალური თუ ასტრონომიული... ანუ) საოცრად ზუსტად ასახავს რეალურ სინამდვილეს“ (გვ. 21). ეს დებულება საერთოდ დაეას არ იწყებს. ოღონდ მკვლევრის მტკიცების თანახმად, ოთქოს ავთანდილი მნათობებს ვედრებით მაშინ მიმართავს, როდესაც მათ ცაზე რეალურად ხედავს. ზოლო „ყველა პლანეტა ყოველ ღამით ცაზე არ არის“ (გვ. 70), თანაც პლა-

ნეტები ღამით სხვადასხვა დროს ჩნდება (გვ. 70—72). მზე ღლის მნათობა, ავთანდილი მას დღე მიმართავს (გვ. 70). როგორი ვითარებაა პლანეტების მიმართ? გ. თევზაძის კარულით, ავთანდილი მათ ღამით ქვერტს და ცაზე გამოჩენისას უმხელს სააქო გულისთქმას. მამასალამე, ფრიდონის ქვეუნისაყენ მიმავალი ავთანდილი თურმე დღისით თუ ღამით სხვადასხვა დროს წარმოთქვამდა თავისი საგალობლის ნაწილებს იმის მიხედვით, როდის ვამოაშუქებდა სხივებს ესა თუ ის მთათი. ეს შეუფლებელი ვარაუდია. ამით ხომ საოცრად დაირღვეოდა ასტროლური საგალობლის განუქორებელი ერთიანობა და მონოლითური მთლიანობა. ევფხისტყაოსნის ტექსტობრივი ანალიზი საეკვოდ ვერ გახდის, რომ ასტროლური საგალობელი ავთანდილმა მთლიანად წარმოთქვა დღისით, მზისით, იმ დღეს, როცა მძაღნაფიცნი ერთმანეთს დამორღვენ „ტირით და პირსა ხოცით“. მარტოდ დარჩენილი და ქვევით გათანადული ავთანდილი მნათობებს უმხელს თავის სატიკიარს და თავის სათხოვარს.

კიდევ ერთი შენიშვნა ასტროლური საგალობლის გამო. გ. თევზაძე წერს, რომ ავთანდილი „ვედრებით მიმართავს ციურ სხეულებს (ღმერთებს)“ (გვ. 69. ხაზი ჩვენია. — ავტ.). ციურ სხეულებს მკვლევარი ღმერთებს უწოდებს. თითქოს რუსთველი (თუ ავთანდილი) მნათობებს თვლის ღმერთებად. გამოდის, რომ XII საუკუნის ქართული პოეტი, იუ მისი ერთი უმთავრესი გამოცემა, წარმართი ყოფილა, მრავალმართობის მიმდევარი. ნამდვილი კი რუსთველი მონოთეისტია, მონოთეისტია ავთანდილიც. მართალია, სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მკრეხელური აზრით თქმულა რუსთველის სარწმუნოებრივ აღმსარებლობაზე, მაგრამ ახლა ეს საკითხი გარკვეულია. გ. თევზაძე თვლის, რომ რუსთველი იყო „დიდად ღმერთის შორწმუნე ქრისტიანი“ (გვ. 77). ავთანდილი პოემის მიხედვით მამაღიანია, თუკაცა მამაღიანობისა მას არსებითად არაფერი სცნია. თავისღათვად მამაღიანობაც უადრესად მონოთეისტური რელიგიაა, მისთვის უცნობა მრავალმართობისა. ქრისტიანად ჩავთვლით ავთანდილს, თუ მამაღიანად, იგი მონოთეისტია და მნათობებს ღმერთებად ვერ მიიჩნევდა. ეს რაღაც გაუგებრობაა, შესაძლოა, უბრალოდ კალმის ლაფსუსიც იყოს. სხვათა შორის ასევე ლაფსუსია, თითქოს რუსთველის ეპოქაში საზღვარგარეთის ქართული კულტურული ცენტრია პალესტინაში საბაწმინდა (გვ. 125). საბაწმინდა დასახელებულია ჭერის მონასტრის ხატულად.

ამრიგად, ავთანდილის ასტროლური საგალობლის ანალიზით გ. თევზაძე ვერ ასაბუთებს იმ ძირითად დებულებას, თითქოს რუსთველმა წამოაყენა ახალი, გეოპოლიოცენტრული თეორია. ამ თეორიას არ ეგუება არც ევფხისტყაოსნის პირველი შაირის („რომელმან შექმნა სამყარო“) მონაცემები. ბ.ნ. ბ. შანიძემ უკვე შენიშნა „გ. თევზაძის მტკიცება, რომ პოემის შესავლის პირველ შაირში „ქვეყანა-სიტყვით, თითქო რუსთველის გაგებთ“. ამთელი სწორი სიტყმა და ნიღაგ მბრუნავი ცა- იგელისხმებოდეს, სინაოთეს არ შეუეკრება“ („მნათობი“, 1979, 6, გვ. 174).

ჩვენი დასკვნა მაინც ისე არ უნდა იქნეს გაგებული, თითქოს ჩვენ მთლიანად და გადაჭრით უარყოფდეთ გ. თევზაძის კონცეფციის მნიშვნელობას. გ. თევზაძის თვალსაზრისი, როგორც სამეფო პიპოთეზა, საეხებით დასაშვებია. ოღონდ ეს პიპოთეზა საჭიროებს შემდგომ გაღრმავებულ კვლევა-ძიებას და დასაბუთებას. ჩვენ შეუფერებლად გვაჩვენება გ. თევზაძის კატეგორიული კილო — „გაეარკვიეთ“, „გაიარკვა“, „დავაღვინეთ“, „დავღვილა“, „საბოლოოდ დაღვინდა“ და ა. შ.

დამკვირვებელი და გასაზიარებელია გ. თევზაძის მონასტრებანი ქაქციაზე, ვაძუქუელ ანუ სარულმთვარეზე, მოვარის მოვანებაზე...

მთა რუსთველი იყო გენიოსი პოეტი, პოეტი-მთაზროვნე, რომელმაც შორს გაუასროს ავაი! დროს. როგორც რენესანსული ეპოქის მთაზროვნე ტიტანს შეეფერებოდა, რუსთველიც უგანათლებულესი პირივნება უნდა ყოფილიყო, რომად დაუფლებულა კაცობრიული ცოდნა უკლა აფეროს — მეცნიერებას, ფილოსოფია-თეოლოგიას, ხელოვნებას. მაინც რუსთველი, კომედიკოსი, უწინარეს ყოვლისა იყო დიდი ბრძენი პოეტი, რომელიც პოეტური ასპექტით ასახავდა თავის კოლოსალურ ცოდნას. ეს ცოდნა ვამოხატავდა რუსთველის თანადროულ მეცნიერებათა მიღწევებს ყველა დარგში, კერძოდ, ასტრონომია-ასტროლოგიაში (მღრ. ამ თვალსაზრისით პირუნი, ნიშამი, ფალაქი და სხვ.).

არა გვეონია, რუსთველის სახელი საჭიროებდაც ისეთ ატესტაციას, რასაც გეთავაზობს გ. თევზაძე: „რუსთველი ეგესახება არა მარტო შეუფერებელ მხატვრად, არამედ ისეი ბემბერის მეცნიერადაც, რომლის ბადალი თოთხნეტი საუკუნის მანაქლეს კაცობრიობა ისტორიამ არ იცის“ (გვ. 133).

მიხილ იხნაძე

ოტარიდის „ბრუნვა“ და მისი ინტერპრეტაცია

რამდენმე საყურნლო სტატიის შემდეგ („განთიადი“ და სხვ.) ცალკე წიგნად გამოვიდა პროფ. გიორგი თევზაძის შრომა „რუსთაველის კოსმოლოგია“¹. ზოგიერთს მიანინა, რომ ეს არის „ახალი აიტყუა რუსთაველოლოგიაში“ (მხედველობაში გვაქვს რედაქტორის გ. ფანჯიქიძის წინასიტყუაობა და პროფ. პ. რაკიანის საკუთო წერილი). აღნიშნავენ აგრეთვე, რომ ის დაწერალია, არა ფილოლოგის, არამედ ასტრონომის მიერ. ჩვენც გვირბა გამოვლქათ ამ შრომის შესახებ ზოგიერთი მოსაზრება, უმთაერესად ოტარიდის ბრუნვასთან დაკავშირებულ: საკითხებზე, ციური მექანიკის თვალსაზრისით.

გ. თევზაძეს საფუძელიანად შეუსწავლია „ვეფხისტყაოსანში“ ციური მათობების შემცველი სტრიქონები და გაურკვევია ასტრონომიული შინაარსის შქონე ზოგიერთი სიტყუის მნიშვნელობა. ეს მისი დამსახურებაა (ჩვენ ამ საკითხებს არ ვეხებით). შრომის მთავარი მიზნია, გაარკვეოს რუსთაველის კოსმოლოგიური მხედველება. ამისთვის უპირველესად განხილულია „ათანდილის სიმღერა“ (ანუ „ათანდილის ვედრება“), განსაკუთრებით კი სტროფი ოტარიდის შესახებ. უფრო ადრე, როგორც აეტორი აღნიშნავს, ეს ადგილი გაურჩევიათ: ჯატნე VI-ს, თ. ბაგრატიონს, ი. ალხაზიშვილს, მ. მამაცაშვილს, კ. ცინცაძეს, გ. იმედაშვილს, დ. კანტურიშვილს, ლ. ბელიაშვილს, რ. თვარაძეს, ს. ცაიშვილს, ნ. ნათაძეს და სხვ.

ეს ადგილი ჩვენც მოგვეყვდა ჩვენს „თანაუარსკვლავედებში“², მაგრამ ვაძლეველით მას მხოლოდ ასტროლოგიურ ახსნა-განმარტებას. კერძოდ, მეტყუარის შესახებ ვწერლიათ: „მერკური (ოტარიდი) იყო ეპრობისა და მეკობრეობის ღმერთი თვისი სწრაფი გადაადგილებიასა და დამალვის უნარის გამო. იგი მუდამ მზის მახლობლად მოძრაობს წინ და უკან მზეზე გაველით და ამიტომ იშვიათად ჩანს მზის სინათლეზე. ათანდილის აზრით, მისი საქმე არაეის არ ჰგავს ისე, როგორც ოტარიდს:

„ოტარიდო, შენგან კიდე არეის მიგაეს საქმე სხვასა,

მზე მახრუნეებს, არ გამიშეებს, შემიყრის და მიმეემს წვასა“ (963)ჰ,

ე. ი. როგორც მზე მენ არ გიშეებს და გწვავს, ისე მქც ვერ დაეაღწიე თავი ჩემს მზეს — ოინათისნო“.

გ. თევზაძე და ზოგიერთი ზემოთ დასახელებული რუსთაველოლოგი, ალბათ, „ეტილოზობილური“ მოსაზრებით, აზუიადებენ სიტყუებს „მზე მახრუნეებს, არ გამიშეებს“ და ცდილობენ დაამტკიცონ, რომ რუსთაველმა თითქონ 400 წლით გაუაწრო წინ თვისი თანადროე ბუნების მეცნიერებას და ჟერ კიდეე XII საუკუნეში შექმნა პელიოცენტრული (დ. კანტურიშვილი, რ. თვარაძე, ვ. ჭიბლაძე) ან გეოპელიოცენტრული (გ. თევზაძე) სისტემა. კითხვანზე: რატომ დარჩა ეს მოელენა შეუქმნეველი XX საუკუნემდე? — პირდაპირ არ პასუხობენ, მაგრამ შესაძლია ფიქრობენ, რომ „საუკუნეების მანძილზე, როგორც მოწინავე საზოგადოება, ატევე ფართო მასები ნაყლებად ერკეეოდნენ ციურ მოელენებში, ამიტომ პოემის წმინდა ასტრალური შინაარსის ეს სტრიქონები მათთვის გაუვებარი და ნაყლებად საინტერესო უნდა ყოფილიყო“⁴.

ჩვენი აზრით, ეს ასე არ არის. რუსთაველის დროს საქართველოში მოქმედებდა ორა ეადემია, იყალითოსა და გელათის, სადაც ისწავლებლია შვიდი საგანი და მათ შორის ასტრონომია. შემდეგშიაც უნდა გაგრძელებულიყო ეს ტრადიცია, შეძლებისდაგეარად. „მოწინავე საზოგადოება და ფართო მასები“ ყოველთვის იყო დაინტერესებული ასტრონომიით და მათ ამ მხრივ უცოდინრობას ვერ დაეწამებთ.

¹ გიორგი თ ე ვ ზ ა ძ ე, რუსთაველის კოსმოლოგია, თბ., 1979.

² მ. ი მ ნ ა ძ ე, თანაუარსკვლავედები, თბ., 1952 (და 1963 წ.)

³ სტროფის ნომრები აღებულია 1941 წლის გამოცემიდან.

⁴ გ. თ ე ვ ზ ა ძ ე, რუსთაველის კოსმოლოგია, გვ. 12.

სამყაროს ახალი სისტემის დასაბუთებისთვის აუცილებელია ცთომილია წრიული მოძრაობა და გ. თევზაძე ცდილობს დაამტკიცოს, რომ რუსთაველს უნდა სცოდნოდა ძველი ასტრონომების შეხედულება ამ საკითხზე. ის წერს: „როგორც საყოველთაოდ ცნობილია, ძველი დროის ყველა ასტრონომს საშუალო საუკუნოების ჩათვლით კეპლერამდე (1571--1630 წწ.) მიაჩნია, რომ წნათობები წრეზე მოძრაობენ. ამ კანონს ყველა ეპოქაში იზიარებდნენ“.

ეს თითქოს ასეა, მაგრამ იგი სინამდვილეს კი არ ასახავდა, არამედ დამყარებული იყო რწმენაზე, რომ ციური მნათობი უსათუოდ სრულყოფილი მრუდით უნდა მოძრაობდეს, და ასეთ მრუდად წრეხაზი მიაჩნდათ. ძირითად საფარად სისტემად ძველი ასტრონომები ლებლოდნენ დედამიწას და ასე ხსნიდნენ მზის, მთვარისა და ვარსკვლავების მოძრაობას, რაც მათ წრიულად წარმოედგინათ. ცთომილებისთვის კი ეძებდნენ ფიქტიურ წერტილებს, რომელთა გარშემო დამატებითი წრიული მოძრაობებით ცდილობდნენ აეხსნათ მათი ხილული, საკმაოდ უწყნარო მოძრაობა. ამ ნიადაგზე შეიქმნა პტოლომის გეოცენტრული სისტემა, სადაც თითოეული ცთომილი რამდენიმე წრიულ მოძრაობაში მონაწილეობდა, რის შედეგადაც აღწერდა არაწესიერ მრუდს. „ეს თეორია იყო ბუნებრივი შედეგი სტრატეგიის მოქმედებისა იმის შესახებ, რაჟ მერკურის და ვენერა აღწერენ წრეებს მზის გარშემო“⁶. აქედან ჩანს, რომ მერკურისა და ვენერას ბრუნვა მზის გარშემო უძველესი დროიდან იყო ცნობილი.

ჩვენი აზრით, „ბრუნვა“ და მისი ფორმები „ეეფზისტყაოსანში“ ისეთივე მნიშვნელობით იხმარება, როგორც იხმარება ისინი ჩვენს დროში. ზოგჯერ ეს სიტყვები პართლაც გულისხმობს წრიულ მოძრაობას. ხოლო ზოგჯერ მოძრაობის მიმართულების შეცვლას ნიშნავს. მოვიყვანოთ მაგალითები:

„არ ვიცი, ღმერთი რას მიზამს ანუ ცა მიწყვიტ მბრუნავი“ (938)

„მიწყვიტ მბრუნავი ცა“ -- ცის ხილულ დღელამურ ბრუნვას აღნიშნავს „აა ცაზე ამიყვრებელი“ მნათობები წრეხაზებს აღწერენ. ასევე --

„რისხვით მობრუნდა ბორბალი ჩვენზედა ცისა შეიღისა“ (1309).

„შეიღი ცის“ სფეროს ბრუნვაც წრიულ მოძრაობას წარმოგვიდგენს. მზის წრიული მოძრაობა იგულისხმება სტრიქონში --

„მზე დაბრუნდა. არ ვიცილი, მზესა რამცა დააბრუნებს“ (747).

მაგრამ ეს არის მზის სილღელი მოძრაობა წლის განმავლობაში, ვარსკვლავებს შორის, ეკლიპტიკის წრეზე. აღმნიშურ ურთიერთობაში „ბრუნვა“ ჩვეულებრივად მიმართულებას შეცვლავს.

„ეა სოფელო, რა შეიგან ხარ, რას გეაბრუნებ, რა ზნე გვირისა,

სად წაიყვან სადაურსა, სად აღუფხვრი საღით ძირსა!“ (951).

„სოფელი“ გეაბრუნებს და ვის სად წაიყვანს, -- არაიენ იცის. ან კიდევ:

„თქვა: „თუ დავბრუნდი, ეზომი ხანი რად დაეყავ მე კვალდ“. (186).

ცხადია, უბრალო დაბრუნებაზეა ლაპარაკი, მიხვეულ-მოხვეული ვახებით. განვიხილოთ ახლა გამოთქმა --

„ეთა მთვარე დაუდგრომლად იარების, არ დადგების“ (1001).

როგორც სამართლიანად განმარტავს გ. თევზაძე, „მთვარეს თავის მოძრაობაში, პლანეტებისგან განსხვავებით, არა აქვს დგომა, უქუსვლითი მოძრაობა“. ასევე მზესაც. ცთომილებს კი აქვთ უქუსვლითი მოძრაობა, მაგრამ ერთხელაც არ არის ეს სიტყვა ნახმარი „ეეფ-ეისტყაოსანში“. უქუსვლითი მოძრაობის მაგიერ რუსთაველი „მობრუნებას“ იტყვოდა. ამიტომ ოტარიდის სტროფში თქმული „მზე მობრუნებეს“ უნდა ნიშნავდეს ცთომილის უკან მობრუნებას. ამაზე მივეითებებს აგრეთვე სტრიქონის ბოლო -- „შემიყრის და მიმცემს წყასა“.

⁶ იქვე, გვ. 53.

⁷ А. Панежук. История астрономии, М., 1966, гв. 147.

მართლაც, აქ რომ ოტარიდის მზის გარშემო წრიული მოძრაობა იგულისხმებოდეს, მაშინ ის მზისგან ყოველთვის ერთნაირი მანძილით იქნებოდა დაშორებული და ერთნაირ სიბრტყეში მიიღებდა, რას გამოც აზრი აღარ ექნებოდა გამოთქმას, რომ ის (ოტარიდი) „იწვის“ მზესთან „შეყრის“ ანუ შეერთების დროს.

აღსანიშნავია ისიც, რომ „მამბრუნებებს“ უპირველესად ავთანდილს ეხება, შემდეგ კი, თემცა თანაბარი უფლებით, ოტარიდს. ავთანდილის „ბრუნვა“ კი თანათნის გარშემო არ შეიძლება წრიული იყოს; არც ოტარიდის ბრუნვა უნდა იყოს წრიული.

ამრიგად, ოტარიდის სტრაფში ხილული მოძრაობა აღნიშნული, რომ მერკური (ოტარიდი) ხან ერთი მხრით მოშორდება მზეს და ხან მეორე მხრით, მაგრამ ხშირად მზის დიკონზე გვემდობა, ან უკან აღმოჩნდება და „იწვის“ შეერთების დროს. სხვათა შორის, მერკური ძნელად დასაკვირვებელი ობიექტია. კოპერნიკი ზოგჯერ თუმცა ხედავდა მას, პორა-ზონტთან ახლოს, მაგრამ ერთხელაც ვერ მოახერხა მასზედ რიგიანი დაკვირვება. ჩვენს ვანელზე უფრო კარგი პირობებია მერკურზე დაკვირვებისთვის, მაგრამ მაინც იშვიათად ჩანს. რუსთაველს კი კარგად სცოდნია მისი ხილული მოძრაობის თავისებურება, ისევე როგორც სხვა ცთომილების. რუსთაველს განსაკუთრებით ლამაზ და იშვიათ მოკვლევად მიიჩნია ცთომილთა ხილული დაახლოება ცის თაღზე. დიდი ხნის ტანჯვითა და წამების შემდეგ ნესტან-დარეჯანისა და ტარიელის შეხვედრა ქაჯეთის ციხეში პოეტს იუპიტერისა და სატურნის დაახლოებას მოაგონებს:

„ამას ჰგავდეს, ოდეს ერთგან მუშთარ, ზუალ შეიყარნეს“ (1421).

ასევე, უდიდეს სილამაზეს გვიხატავს რუსთაველი, როცა მზის სხივებში „წვავს“ ოტარიდს და მას თანათნისა და ავთანდილის სიყვარულს ადარებს. იერყებენ, რომ ოტარიდის სტრაფში პოეტური მეტაფორაა და არა რომელიმე თეორემის მცირე ნაწილი. ჰერაკლიტეს სქემას, ან სხვა რაიმე თეორიას აქ ადგილი არა აქვს. აქ მხოლოდ ხილული მოძრაობაა აღწერილი.

ახლა სისტემას რომ აღწერდეს რუსთაველი, მაშინ სხვა ცთომილების მოძრაობაც უნდა ვანებხილა იმავე თვალსაზრისით, მაგრამ „ვეფხისტყაოსანში“ ჩვენ ასეთ ადგილებს ვერ ვხედავთ. მაგალითად, ენერას შესახებ ამბობს:

„მოდი, ასპიროზ, მარგე რა, მან დამწვა ცეცხლთა ზაგარა,
შენ დააშვენებ კვლუსთა დაშვენებითა შაგითა“ (961).

ეს სიტყვები საესებთ გასაგები იქნება, თუ მოვიგონებთ, რომ ასპიროზი (ვენერა) სილა-მანისა და სიყვარულის ღმერთად იყო მიჩნეული.

მარსის შესახებ ავთანდილი ამბობს:

„მოდი, მარხო, უწყალოდ დამკერ ლახვრითა შენითა,
შეცამღებ და შემსეარე წითლად სისხლისა ღენითა“ (960).

აქ ნათლად ჩანს, რომ მარსის განიხილავს რუსთაველი როგორც ამის ღმერთს, უწყალოს და სისხლისმღვრელს და არა რაიმე სისტემის საინტერესო წევრს. მოვივინოთ, რომ კოპერნიკი, აკულტოი, ტინო ბრანკე და სხვები თავიანთ თეორიების დასაბუთებისას ძირითად როლს აკლავდნენ მარსს. რუსთაველიც გვერდს ვერ აუვლიდა მარსის მოძრაობის განხილვას, სამყაროს ახალი სისტემის შექმნა რომ ნდომებოდა.

ბ. თეზაზე, თუ არ ვცდებით, ასე ფიქრობს: რაკი რუსთაველმა იცოცა, რომ ძველი ასტრონომები ცთომილთა მოძრაობას წრიულად თვლიდნენ და მერკური წრიულად მოძრაობს მზის გარშემო, ამიტომ ვენერა, მარსი და სხვა ცთომილებიც წრიულად მოძრაობენ იმავე მზის გარშემო. მაგრამ, ჭერ ერთი, როგორც ვნახეთ, მერკურის წრიული მოძრაობა მზის გარშემო არ არის დასაბუთებული და, მეორე, ფართო მასშტაბისთვის დაწერილ პოემაში რატომ დაიწყებდა რუსთაველი სამყაროს ახალი სისტემის გადმოცემას. რამდენი პოეტია ახლა მსოფლიოში, რომლებმაც მშვენიერად იციან, რომ ციურ მხათობების დღელამური მოძრაობა დედამიწის ღერძის გარშემო ბრუნვით ახსენება, მაგრამ ასეთ მოკვლევებს ისე აღწერენ, როგორც ეჩვენება ის აღამიანს.

„ბრუნვის“ შემდეგ ყურადღება ექცევა იმას, რომ მზე „იკერს“ ცთომილს, „მამასადამე

„არ გამოშვებს“ გამოთქმაში გარკვევით არის მინიშნებული, რომ პლანეტას გაჩნია უნარი, ფაქტებს მზეს. ეს კი პლანეტის ინერციულობის თვისებაა, — წერს თევზაძე.

ასე ადვილად არის „დამტკიცებული“, რომ რუსთაველმა იცოდა მიზიდულობის კანონიც და ინერციის კანონიც. კაცობრიობას კი დიდი შრომა დასჭირდა ამ კანონების აღმოჩენისათვის. სინამდვილეში აქ ეზოლოდ პოეტური ხერხია გამოყენებული: ერთი და იმავე აზრის განმეორება სხვადასხვა სიტყვით, ეფექტის გასაძლიერებლად. „მბრუნვებს“ აქ იგივეა, რაც „არ გამოშვებს“. ასეთი განმეორება ხშირად ვკვლევთ „ვეფხისტყაოსანში“. მოვიყვანოთ მაგალითები:

„რაცა გჳადრო არ გეწყინოს. არ გარისხდე. არ გაწყყეო“ (65).

მორიდებით ეუბნება ავთანდილი როსტევეან მეფეს. ეს ხაზგასმული სიტყვები ერთსა და იმავე აზრს იმეორებს სხვადასხვა ნიუანსით და ალამაზებს პოეტურ ფრანსს. ასევე, ფარსადან მეფესთან დავის დროს ტარიელი ამბობს:

„შენი ქალი არად მინდა, გაათხოვე, გამარიდე“ (566).

განმეორება (ხაზგასმული სიტყვები) ნათქვამს აძლევს მეტ დამაჯერებლობას.

შევნიშნავთ, რომ „ვეფხისტყაოსანში“ განმეორება ორგვარია. პირველში განმეორების სიტყვები დახლოებით ერთსა და იმავე აზრს გამოსახავს. როგორც ახლახან მოყვანილ ორ მაგალითში. მეორე გვარის განმეორებაში კი პირველად აღებული სიტყვის შემდეგ აიღება საწინააღმდეგო მნიშვნელობის სიტყვა და ამ უკანასკნელის უარყოფით მიიღება განმეორება. ასეთია, მაგალითად. ფატიმის დახასიათების ერთი სტრიქონი:

„ნაკეთად კარვი. შეუკვრმანი, პირ-მსუქანი, არ-პირხმელი“ (1777),

„პირ-მსუქანის“ საწინააღმდეგოა „პირ-ხმელი“ და მისი უარყოფით ხდება პირველი ნიშნის განმეორება.

ზემოთაუ შეგვხვდა განმეორების ამგვარი მაგალითი:

„ვეთა მთვარე დაუდგრომლად იარების, არ დადგების“ (1001).

„დაუდგრომლად იარების“ იგივეა, რაც „არ დადგების“. ასეთივე, განმეორებაა „მბრუნვებს“ — „არ გამოშვებს“. და არა ინერცია და მიზიდულობის კანონი. ამასთან, განმეორების პრინციპის თანახმად პირველი სიტყვა უნდა იყოს „გამშვების“ საწინააღმდეგო, ე. ი. შეჩერება ან მობრუნება და არა წრიული ბრუნვა.

იგივე ოტარიძის სტროფი გამოყენებულია აგრეთვე იმისთვის, რომ დადგენილ იქნეს მზის ადგილი ცთომილთა „რ“ (რუსთაველის) რიგში. ავტორი წერს: „მერკურისადმი წარმოთქმულ ამ ვედრებაში პლანეტა მერკური და მზე ორივეა მოხსენებული. პირველად დასახელებულია მერკური, რომელსაც უშუალოდ უგალობს ავთანდილი, ხოლო მზე ისეთ კონტექსტშია მოცემული, რომ ზუსტად არის განსაზღვრული მისი ადგილი მნათობთა შორის“⁹.

მთვარის სტროფშიც არის ნახსენები მზე და ამავე დროს ორჯერ („მზე გამაყვებს, მზევე გამაღვებს“) და ასეთივე უფლებით იქიდანაც შეიძლება მზის ადგილის დადგენა. ცნობილია, რომ ავთანდილი იწყებს მზიდან და თითოეულ ცთომილს თითო სტროფს უძღვნის. მგონი არავინ დაეთანხმება გ. თევზაძეს, რომ ერთი სტროფი ორი მნათობისთვის მიძღვნილად ჩაითვალოს, ხოლო მზის სტროფი უშუალოდ დაჩვენს მიტოვებული, რადგან ხელს უშლის „რ“ რიგის დადგენაში. ამასთან შევნიშნავთ, რომ მაშინ მანძილების განსაზღვრა არ იცოდნენ და ვერ გარკვევდნენ ცთომილთა მაქსიმალურ დამორბეას დედამიწიდან, რასაც თითქოს ემთხვევა „რ“ რიგი. „სიჩქარეთა ეფექტის კანონით“ კი უნდა იყოს არა „რ“ რიგი, არამედ ჩვეულებრივი რიგი: მთვარე, მერკური, ვენერა, მზე და სხვა. როგორც ჩვენ ეწერა ერთ სტატიამ¹⁰. რიგი თუმცა დადგენილი იყო ხილული სიჩქარეების მიხედვით, მაგრამ შემდეგ მოხდა აბსტრაქცია და ის აღარ არის დამოკიდებული არც ხილულ სიჩქარეებზე და არც „ცთომილთა სფეროებზე“. მაგალითად, ცთომილთა რიგს ახლაც „ვიცავთ“ ჩვენ კვირის დღეების სახით¹⁰, მაგრამ სრულიადაც არ ვუკავშირებთ მათ არც „ცთომილთა სფერებს“ და

⁹ გ. თევზაძე, რუსთაველის კოსმოლოგია, გვ. 132.

¹⁰ იქვე, გვ. 73.

¹⁰ ნ. იმნაძე, ცთომილთა რიგი ავთანდილის სიმღერაში, „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1977, № 7, გვ. 49—53.

არც ასტროლოგიურ ცრუმორწმუნეობას. და განა სამართლიანი იქნება, რომ ვინმემ მოგა-
ბეაღო, ეთქვათ XXX საუკუნეში, ასეთი რამ მოგაყწეროს?

XII საუკუნეში ცთომილთა რიგი დიდი ხნის დადგენილი იყო და ის არ ასახავს რუს-
თაველის კოსმოლოგიურ შეხედულებას. რუსთაველის კოსმოლოგიური შეხედულების პრო-
ტრესიულობას სწორედ ცთომილთა რიგიდან მზის გამოყოფა გვიჩვენებს, რადგან იგი არ ყო-
ფილა გონება შეზღუდული მოაზროვნე და ნათლად ხედავდა მზას დიდ მნიშვნელობას. ამ-
ტომ უძღვდა მან მზეს სამი (955, 956, 957) სტროფი.

ცხოვლია, აკადემიკოსი კ. კეკელიძე ამბობდა: „იყავით თავგანწირვამდე მოყვარული
თქვენი ერისა და სპეციალობისა, ერიდეთ სენსაციებსა და რეკლამებს, მეცნიერებას ნუ გა-
ნოიყვენებთ ცრუპატრიოტული საეკულიაიცისთვის“.

სწორედ ასეთი გაზვიადება მოსდის გ. თევზაძეს, როცა შემთხვევით ნათქვამი ნახევარი
სტრიქონიდან „მზე მპარუნევებს, არ გამიშვებს“ გამოჰყავს ინერციისა და მიზიდულობის
კანონები და გეოპლაციოციენტრული სისტემა. გივხსენებთ ისტორია.

კოპერნიკის წიგნი სამყაროს ახალი სისტემის შესახებ გამოვიდა 1543 წელს. ამის შემ-
დე დაიწყო ძიება მოძრაობის კანონების აღმოჩენისთვის. XVII საუკუნის დასაწყისში გა-
ლილეომ შეისწავლა დახრილ სიბრტყეებში მოძრაობა და ჩამოაყალიბა ინერციის კანონი. ცოტა
სწრაფად შემდეგ კეპლერმა დაადგინა ცთომილთა მოძრაობის კანონები. თუმცა მან იცოდა (გა-
ლილეოს შემდეგ) ინერციის კანონი, მაგრამ ვერ შესძლო მიზიდულობის ბუნების გარკვევა.
შემდეგ ზევიი ცდილობდა მიზიდულობის კანონის აღმოჩენას, მაგრამ მხოლოდ ნიუტონმა
მოგვცა ის 1687 წ. თავის ცნობილ წიგნში („ნატურალური ფილოსოფიის მათემატიკური სა-
ფუძვლები“). ამრიგად, ინერციის კანონიდან მიზიდულობის კანონი: აღმოჩენამდე თითქმის
100 წელი დასჭირდა მეცნიერებას. რუსთაველს არ ჰქონია ნიადაგი მომზადებული, — არც
კოპერნიკი უსწრებდა წი, არც გალილეი, არც კეპლერი, და უცხად თითქოს ორივე კანონი
აღმოაჩინა. ეს არის სწორედ სენსაცია და გაზვიადება. მართალია, რუსთაველი გენიოსი
იყო, მაგრამ კოპერნიკი, გალილეი და კეპლერიც გენიოსები იყვნენ თავიანთ დარგში.

გაზვიადება და კატეგორიული განცხადება ახსიათებს გ. თევზაძეს არა მარტო კოს-
მოლოგიურ თეორიებში, არამედ უბრალო საკითხებშიც. მაგალითად, 63 გე-ზე ის წერს: „მთე-
ლი პოემა რომ გასინჯოთ, მისი ყოველი სტრიქონი თუ გამოთქმა, დარწმუნდებით, რომ მასში
არ არსებობს არამტელ შეთხზული მოვლენა, არამედ მოვლენის მცირედი ნაწილიც კი“. რას
ნიშნავს ეს? ან როგორ მიხვდა ამას თევზაძე და როგორ შეამოწმა? თუ არ ვცდები, ჭკა
არც ერთი მწერალი და პოეტი არ არის ცნობილი რაიმე რომ არ ჰქონდეს მოგონილი და
შეთხზული.

83 გე-ზე ვკითხულობთ: „მზე რომ „ჩვეულებრივ ასტრონომიულ ღმერთად“ დავსახათ,
ამის შესახებ ასტრონომიის ისტორიაში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ თუ ამ გამოთქმას ას-
ტროლოგიური თვალსაზრისით მივიჩნევთ, მაშინ ასევე უნდა არსებობდეს ღმერთი — მთვარე,
ღმერთი — პლანეტები, ღმერთი — ვარსკვლავები და ყველა ამ ღმერთს უნდა გააჩნდეს თა-
ვისი შესაბამისი ძალა“. ისტორიაში ეს სწორედ ასეა ცნობილი (მხოლოდ თელიდნენ არა
ასტრონომიულ ღმერთებად, არამედ უბრალო ღმერთებად). ასტროლოგია წარმოიშვა
ღრმა წარსულში ციურ მნათობთა გაღმერთების საფუძველზე¹¹. ეგვიპტეში ღმერთებად
აყვადათ მინეული მზე, მთვარე, ნილოსი და სხვა. ბაბილონში (და ქალდეაში) გაღმერთე-
ბული ჰყოფიდა მზე, მთვარე და ხუთი ცთომილი. ქრისტიანობის შემდეგ მრავალღმერ-
თიანობა აღარ გვხვდება როგორც ძირითადი რელიგია, მაგრამ ასტროლოგიური იდეებში
მაინც ფართოდ იყო ვაგრელებული.

„ეფხისტყაოსანშიც“ გვხვდება მნათობთა გაღმერთების კვალი ავთანდილის სიმღერის სა-
ხით. გ. თევზაძე ამ სტროფებს ნაწილობრივ ასტროლოგიურად თვლის და ნაწილობრივ
ასტრალურად. გარკვევით არ ამბობს, რომელია ეს ასტრალური ნაწილი, მაგრამ მისი დახ-
მარებით როგორღაც გამოყავს მსოფლიო მიზიდულობის კანონი.

შევნიშნათ რომ ასტროლოგიას და ასტრალურს აქვს საერთო საფუძველი: ორივე ემ-
ყარება მნათობის ხილვდ მოძრაობას. მაგრამ ერთი იყენებს მას აღმავლის (და სახელმწი-
ფოს) ბედის „გასაგებად“, ხოლო მეორე ასტრონომიული ცოდნის დასადგევად. პირველი მნა-
თობებს გაიცილებულად წარმოიდგენს, ღმერთის სახით; მეორე კი მათ არ თვლის ცი-
ხად არსებად. ავთანდილი მათ ევედრება და დახმარებას სთხოვს და, ცხადია, აქ ძირითადი
ასტროლოგიური მომენტია, ვინაიდან ვრავიტიაციის კენტრებს (რადაც თითქოს რუსთაველი

¹¹ Б.С.Э, II, გვ. 342.

თელის მნათობებს) არაინ არ ევედრება. გაღმერთებულ მნათობებს მართლაც აქვს „თავისი შესაფერი ძალები“, მაგრამ ეს ძალები მავიური ანუ ჯადოქრული ძალებია და არა მიზნულობის ძალები, როგორც ამას ფიქრობს გ. თევზაძე.

გ. თევზაძის აზრით, ვედრების შექმნა ძირითადად ორი პირობის ზუსტი დაცვით უნდა მოხდარიყო: მნათობთა თანმიმდევრული დასახელება — რაგი, უნდა ექვემდებარებოდეს მათ სიჩქარეთა ეფექტის კანონს; ვედრების სურათი უნდა იყოს რეალური¹². ამის შემდეგ აღწერილია 1966 წლის 15 აგვისტოს ღამე და ნახევრები, რომ მნათობები ამოდიოდნენ ამ თანმიმდევრობით (მზის გამოკლებით), როგორც უმღერის მათ ავთანდილო. მკითხველი იფიქრებს — არა „რეალურია“ ეს სურათი, რუსთაველი ხომ XII საუკუნეში ცხოვრობდა და არა XX-ში? მაგრამ ავტორი გვაპყობებს: „ამგვარი ციური მოვლენები შარად ზუსტად განმეორებადიოა“. თუ ეს ასეა, მაშინ ავტორი უნდა ცდილიყო კიდევ ერთი აღმოჩენა მოეხდინა რუსთაველოლოგიაში. უბრალო არითმეტიკული გამოთვლით უნდა დაედგინა, თუ რა უის განხორციელა წინათ. თამარის მეფობის დროს ასეთი ღამე (რადგან რუსთაველი მოღვაწეობდა თამარის მეფობის დროს) და მაშინ იქნებოდა დაწერილი „წასვლა ავთანდილისა ფრიდონისასა“. მივმართოთ რიცხვებს.

მთვარის სინოდური S შემობრუნება (როცა ჩვენთვის მეორდება მისი ხილული მდებარეობა) ცხებ) წარმოებს 29,53059 დღე-ღამეში. ცოპილუბისთვის ასეთი პერიოდები ამოღებულია ზოგადი ასტრონომიის სახელმძღვანელოდან¹³: მერკურის $S_1 = 116$ დღეღამეს (2. 2. 29), ვენერას $S_2 = 582$ დღ. (2. 3. 97), მარსის $S_3 = 793$ დღ. (2. 2. 3. 5. 13), იუპიტერის $S_4 = 399$ დღ. (3. 7. 19), სატურნის $S_5 = 378$ დღ. (2. 3. 3. 3. 7.). ცოპილთა მდებარეობა რომ განმეორდეს, უნდა ვიპოვოთ მათი პერიოდების საერთო უმცირესი ჯერადი (ამიტომ პერიოდები ფრჩხილებში დამოკლებილი გვაქვს მამრავლებად). თუ გვინდა მთვარის ფაზებიც განმეორდეს, ცოპილთა პერიოდების უმცირესი საერთო ჯერადი უნდა გავამრავლოთ მთვარის სინოდური პერიოდზე და გავყოთ წლის ხანგრძლივობაზე, ე. ი. 365 25 დღეღამეზე. გამოდის, რომ 1966 წლის 15 აგვისტოს ღამის მსგავსი სურათი იქნებოდა 212 500 000 წლის წინ, მაშინ, როცა ადამიანი (პითეკანთროპი) წარმოიშვა 2000000 წლის წინ. მხოლოდ სამი ცოპილის — მერკურის, ვენერასი და მარსის მდებარეობათა განმეორებასთვის საჭიროა 6000 წელი. ცხადია, 1966 წლის 15 აგვისტოს მსგავსი სურათებზე ავთანდილი კერძოდ იმდებოდა.

შეიძლება ვიფიქროთ, დაასლოებით 2—3 დღის განსხვავებით განმეორებაც საქმარისი იყოსო. შევნიშნავთ, რომ მერკურის მდებარეობა ამ მცირე დროშიც საქმარდ შეიცვლება, მაგრამ მინც ესინჯოთ. ერთ-ერთი მნათობის მდებარეობა, მაგალითად, მთვარის მოცემული ფაზები შევუთავსოთ თამარის მეფობის შუა მომენტს და ვნახოთ, სხვა მნათობები როგორ მდებარეობას მიიღებენ. ავიჩინოთ თარიღი 1196 წლის 8 აგვისტო. სხვაობა ზემოთ აღნიშნულ თარიღსა და ამ თარიღს შორის უდრის 770 წელს + 7 დღ. = 281249,5 დღე-ღამე. 9524 სოფარის თუ უდრის $9524 \times 29,53059 = 281249,3$ დღ., ე. ი. მთვარის ფაზები თითქმის ზუსტად განმეორდა. ამ პერიოდში მერკური შეასრულებს 2424 შემობრუნებას და მორჩება ნაშთი 65 დღე. ვენერას 483 პერიოდზე მორჩება ნაშთი 143 დღე. მარსს 360 პერიოდზე მორჩება 449 დღე. იუპიტერს 704 პერიოდზე მორჩება 353 დღე. და სატურნს 744 პერიოდზე მორჩება 17 დღე.

ამრიგად, მთვარის ფაზებს თუ შევუთავსებთ, ცოპილთა სინოდური პერიოდები საქმარდ განსხვავებულ ნაშთებს გვაძლავს. ორი ცოპილის მდებარეობა შეიძლება განმეორდეს თამარის მეფობის რომელიმე წელს, მაგრამ ყველას განმეორება, თუნდაც დაახლოებით, შეუძლებელია. აქედან ცხადია, 1966 წლის 15 აგვისტოს ცის სურათები არაფერს არ აბტყეობს და უადგილოდ არის მოცემული ტექსტში.

მზისა და მთვარის მოძრაობის საფუძვლიანი ანალიზის შემდეგ ავტორი წერს: „ჩვენ მიგანანია, რომ „ეფესისტყაონის ავტორი გეოცენტრისტია“¹⁴ ამ დებულებაზე რომ შეჩერებულიყო ავტორი და გეოპელიოცენტრულ სისტემას არ გამოეცნებოდა, ჩენი აზრით, ნაშრომი დიდად მოიკვებდა.

ყურადღებას იქცევს ფაქტად შესრულებული ნახაზები და წიგნის კარგი გაფორმება. მსჯელობა კი, არ არის უნაკლო. რაიმე დებულება არაა „კარგად“ დამტკიცებული და მას-

¹² გ. თევზაძე, რუსთაველის კოსმოლოგია, გვ. 69.

¹³ ი. პოლაკი. ზოგადი ასტრონომიის კურსი, თბ., 1955.

¹⁴ გ. თევზაძე, რუსთაველის კოსმოლოგია, გვ. 50.

ზე დაყრდნობით ხდება ახალ საეკვო დებულებაზე გადასვლა. აქედან კიდევ ახალზე და ა. შ. ზოგჯერ ძველი ასტრონომიული ცოდნა ისე არის გადმოცემული. თითქოს იგი რუსთაველის აღმოჩენილი იყოს და დაწვრილებით განიხილება. მაგალითად, მთვარის ფაზების ახსნა ცნობილი იყო არისტოტელეს დროიდან და ახლა მოყვანილია ყოველ სასკოლო სახელმძღვანელოში.

ჩვენი აზრით, ზედმეტი თეორიისა და იდეების მიკუთვნება რუსთაველისათვის ისეთივე საჩივრით საჭმია, როგორც ყალბი ადგილების ავტორთა შემოქმედება. ამიტომ უნდა ეერიდოთ ისეთ განხილვებს, რომ თითქოს რუსთაველი 400 წლით უსწრებს თავის თანამედროვე მეცნიერებას და XII საუკუნეში უკვე გაუტოლდა კოპერნიკს, გალილეის, ნიუტონს და სხვებს. როგორც პოეტი და მოაზროვნე, რასაკვირველია, რუსთაველი გენოსია. მხატვრული სახეებით და ბრძნული აზრებით დატვირთული მისი 16-მარცვლოვანი სტრეფონები ახლაც აღტაცებას იწვევს თანამედროვე მკითხველში და განაწყობს მათ კეთილი საქმეებისთვის. ამასთან იგი მოგვიწოდებს არჩეული საქმისადმი ერთგულებას:

„რაცა ვის რა ბედმან მისცეს დასჯერდეს და მას უბნობდეს,
მეშა მიწყვი მუშაკობდეს, მეომარი გულოვნობდეს“ (11).

კერძოდ, მისი აზრით, პოეტს მოეთხოვება, რომ ღირსეულად შეამკოს თავისი გმირები:

„ყოვლსა მისთვის ხელოვნობდეს, მას აქებდეს, მას ამკობდეს,
მისგან კიდე ნურა უნდა, მისთვის ენა მუსიკობდეს“ (13).

რუსთაველმაც მთელი თავისი სიცოცხლე და ენერჯია თავის პოემას შეაღია და „მისგან კიდე“ არა უნდა რა პოეზიის გარდა. სრულიად არ არის მისთვის აუცილებელი, რომ მრეკუთვნოთ კოპერნიკის (ან ტიხონ ბრაჰეს), გალილეისა და ნიუტონის აღმოჩენები, მით უმეტეს, რომ ახლა იგი უყვართ და აფასებენ არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელ საბჭოთა კავშირში და მთელ მსოფლიოშიც.